DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13860

Łomazy Memorial Book

Sefer Lomaz

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

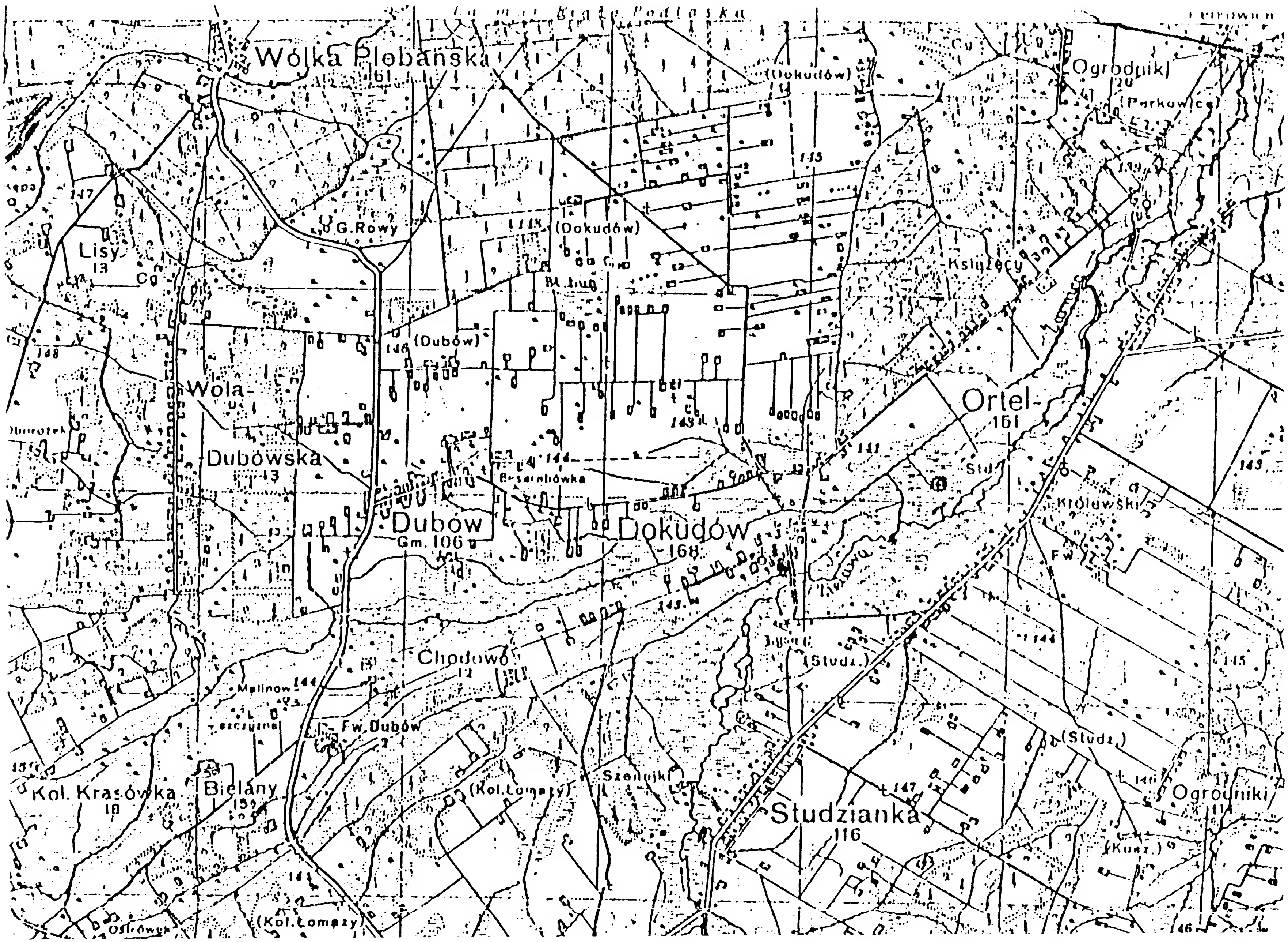
•

Original publication data

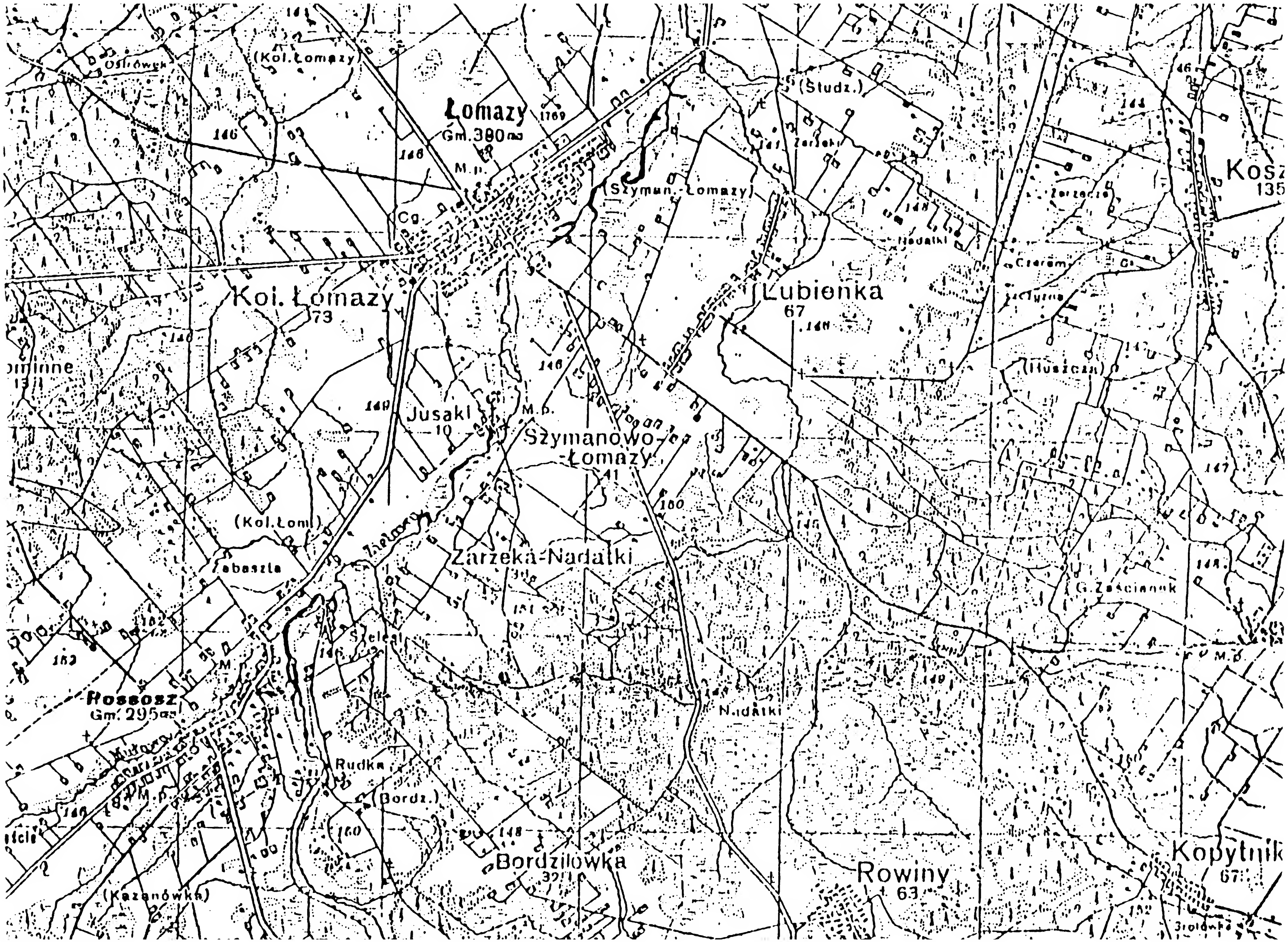
TITLE	Sefer Lomaz : ʼayarah be-ḥayehah uve-khilyonah / ha-ʼorekh, Yitsḥak Alperovits ; [asaf, katav ve-ʼibed et ha-ḥomer le-sefer Apelboim Śimḥah].
DESCRIPT	166 [i.e. 266], 70 p. : ill., ports., map ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Łomazy.
	Łomazy (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Łomazy.
ADD'L NAME	Alperowitz, Yitzhak.
	Appelbaum, Simcha.
ADD'L TITLE	Lomaz book

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

Wólka Plebańska
G. Rowy
Lisy
(Dokudów)
Ogrodniki
(Parkowice)
Księżecy
(Dubów)
Wola
Dubówska
Ortel
Dubów
Gm. 106
Dokudów
Królewski
Chodowo
Malinow
Fw. Dubów
(Studz.)
Szeniki
(Kol. Łomazy)
Kol. Krasówka
Bielany
Studzianka
Ogrodniki
(Kol. Łomazy)

Ostrówek
(Kol. Łomazy)
Łomazy
Gm. 380
M.p.
Cg.
(Szyman. Łomazy)
(Studz.)
Zarzeka
Lubienka
67
Kol. Łomazy
73
Jusaki
10
M.p.
Szymanowo-
-Łomazy
41
(Kol. Łom.)
Zarzeka-Nadalki
Żabaszla
Szeleal
Rossosz
Gm. 295
Rudka
(Bordz.)
Bordziłówka
Nadalki
Rowiny
63
G. Zaścianek
(Huszcza)
Kopytnik
67
Kosz
135
(Kazanówka)

ספר לומאז

עיירה בחייה ובכליונה

ה ע ו ר ך :
יצחק אלפרוביץ

הוצאת ארגוני לומאז בישראל ובארצות הברית
תל־אביב — תשנ"ד — 1994

אַרויסגעגעבן דורך די לאָמאזער לאנדסמאנשאפטן אין ישראל
און די פאראייניקטע שטאטן

נדפס בישראל תשנ"ד
Printed in Israel 1994

דער בוך־קאָמיטעט אין אמעריקע:

מענדל בערמאַן
שולים צוקערמאַן
גערהאַלד קייטעל
יוסף פאוסט
עסטעללע קייטעל
דוד זילבערשטיין
ברוך גאָלדשער

ועד להוצאת הספר בישראל:

שפרה ספוקויני
אפרים אפלבוים
אברהם ספוקויני
בונים זילבערשטיי
שרה מנדל
טובה מגר
שמחה אפלבוים
בנימין הימלפרב
משה־נחום ברמן
יעקב יבלונקה

אסף, כתב ועיבד את החומר לספר

אפלבוים שמחה

תוכן הספר

בשער הספר / יצחק אלפרוביץ... 7
פאַרוואָרט / בוך־קאָמיטעט 9

פרקי עבר

לתולדותיה של לומאז... 13
עלילת־הדם ברוסוש... 14
לומאז ב„ועד ארבע הארצות" בליטא... 16
ר' משה בן מרדכי מלומאז כנציג ושתדלן ראשי של כל יהודי פולין... 18
הרב ר' שאול... 20
הישוב היהודי בלומאז במחצית השנייה של המאה ה־19... 21

לומאז בין שתי מלחמות־עולם

לומאז תחת השלטון הפולני עד פרוץ מלחמת העולם השנייה... 23
חיילי הגנרל האלר „מתבדרים"... 24
משפחה יהודית בכפר דוקודוב... 25
בעקבות העתונות — החיים בלומאז... 28
ארגוני „מזרחי" ו„השומר הדתי" בלומאז / שפרה ספוקויני... 29
אשר צידון (פדרהאר)... 31
החוג הדראמטי... 32
זכרונות מהבית הישן / חיים ספוקויני... 33
בית־הספר הממלכתי הפולני הכללי בלומאז / שפרה ספוקויני... 34
הרב ר' יצחק דב גרינברג — הרב האחרון של לומאז... 36
השוחט והחזן מנחם־מנדל... 37

מלחמת העולם השנייה ושקיעתה של לומאז

בדרכים למזרח... 38
דרך היסורים בשנות המלחמה / חיים ספוקויני... 41
מילדי טהרן / חיה קסטנבוים (קויפמן)... 45
לומאז בשנות החורבן הטראגיות 1939—1942... 46
לייב אפלבוים — לוחם הארגון הצבאי היהודי בגיטו וארשה... 53

שואה וגבורה

בקרב נגד הגרמנים / אפרים אפלבוים... 61
בשבי הגרמני כשבוי־מלחמה בריטי / עדותו של אהרן גולדצווייג... 68
לזכרו של חייל ולוחם שנפל / צפורה חייט (טננבוים)... 71

ה„סך־הכל" המר של לומאז היהודית

משפט הנאצים שעינו ורצחו את יהודי לומאז... 72
הפעילות של ארגון יוצאי לומאז בישראל... 77
יוצאי לומאז בישראל... 80
נאומו של שמחה אפלבוים בעת גילוי המצבה לזכר קדושאי לומאז ורוסוש בבית־העלמין בחולון ב־6.9.1981... 83

יידיש טייל
אינהאלט

לאָמאז אין ווייטן און נאָענטן עבר

צו דער געשיכטע פון די יידן אין לאָמאז... 89
לאָמאז אין דעם „ועד ארבע ארצות" אין ליטע... 91
ר' משה בן מרדכי פון לאָמאז אלס פאָרשטייער און הויפּט־שתדלן פון די יידן אין גאנץ פוילן... 94
לאָמאז אין די יאָרן 1826—1855... 97
הרב ר' יעקב עפשטיין... 100
הרב ר' אליקים געצל נח סאמבערג אב"ד לאָמאז ואוסטראָוו... 101

די לאָמאזער קהילה פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה... 102
הרב ר׳ יעקב־יוסף באטשקאָווסקי... 105

לאָמאז צווישןביידע וועלט־מלחמות

די טעטיקייט פון דער לאָמאזער קהילה אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות... 106
זכרונות וועגן לאָמאז / יצחק ספּאָקאָיני... 112
לאָמאז אונדזער געבורט־אָרט / יצחק בן דניאל... 114
דער אויפשוווּנג פון וועלטלעכן קולטור־לעבן אין לאָמאַז / מענדל בערמאַן... 116
די גמילות־חסדים קאַסע אין לאָמאז... 121
די „קולטור־ליגע״ אין לאָמאז... 124
דער שניידער־פאַראיין אין לאָמאז / מענדל בערמאַן... 126
א לאָמאזער — דער יינגסטער ראַטמאַן אין ביאַלער שטאָטראַט... 129
די טראַגעדיע פון שפּאַלטונגען... 135
לאָמאז אין שפּיגל פון דער פּרעסע... 137

די צווייטע וועלט־מלחמה

לאָמאז אין אָנהייב פון דער מלחמה... 140
בלעטלעך פון מלחמה־יאָרן / יצחק שוואַרץ... 145
א זעלנער אין דער רויטער ארמיי און אין פּלמ״ח / אשר טענענבוים... 151
צום אָנדענק פון אונדזער ברודער בערל עפּלבוים... 154
אין דייטשער געפאַנגענשאַפט / ברוך גאָלדשער... 158

השואה

דאָס ליד פון עם אויסגעהרגעטן פאָלק / יצחק קאַצענעלסאָן... 166
געיאָגטע פון יידן־שנאה / פּרץ קאַופמאַן... 167
מיין אנטלויפן פון דעם הריגה־פּלאַץ אין לאָמאזער וואַלד / ברוך גאָלדשער... 170
מיינע איבערלעבונגען אין די דייטשע קאָנצענטראַציע־לאַגערן / רבקה שוואַרץ (ווונדערבאַום)... 175
לאָמאז אין די טראַגישע חורבן־יאָרן 1939—1942... 184

לאָמאז נאָכן חורבן

דער פּראָצעס פון די נאַצישע פאַרברעכערס, וואָס האָבן געפּייניקט און דערמאָרדעט די יידן אין לאָמאז 197
די עקסהומאַציע פון די לאָמאזער קדושים... 201
אין אָנדענק פון די לאָמאזער קדושים, וואָס זענען אומגעקומען אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה 1939—1945 / מענדל בערמאַן... 206
לאָמאזער שארית־הפליטה אין פּוילן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה... 207
די אַנטהילונג פון דעם דענקמאָל און געמויערטן פּלויט אין לאָמאז... 215
רעדע פון פאָרשטייער פון לאָמאזער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל אפרים עפּלבוים... 218
לאָמאזער יידן אין רוסלאַנד... 221

קהילה ראָסאָש אין לעבן און אין חורבן

דאָס שטעטל ברענט / מרדכי געבירטיג 225
דאָס פּנים פון שטעטל ראָסאָש / בונים זילבערשטיין... 226
ראָסאָשער לעבנסשטייגער... 228
דער ראָסאָשער בית־המדרש... 233
ראָסאָש בעתן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה... 234
די דייטשע אָקופּאַציע אין ראָסאָש... 236
דייטשן פאַרברענען ספרי־תורה אין ראָסאָש... 237
ראָסאָשער יידן אויף זייער לעצטן וועג קיין טרעבלינקע... 239
יזכור... 251
אלה אזכרה 253
רשימה פון די קדושים פון לאָמאז און ראָסאָש... 260

בשער הספר

לשרשרת ספרי־יזכור לקהילות ישראל בערים ובעיירות של פולין, שנכחדו על־ידי הנאצים ועוזריהם הנאמנים ימ״ש, מצטרף עתה ספר־יזכור לומאז. בכוח תודעת החובה הנוקבת והקדושה להקים מצבת־זכרון לקדושי לומאז ורוסוש — ניגשו שרידי השואה להגשמת המשימה ועתה, לאחר ציפייה ממושכת, יוצא לאור ספר לומאז שישמש נר־זכרון לקדושי העיר והסביבה.

בתקופת השואה הוכחדו קהילות שלימות בפזורי הגולה, ערכים תרבותיים, אוצרות וגנזי נסתרים הושמדו ונמחו מעל פני האדמה במחי יד זדונית מבלי להשאיר זכר. על כן רצו שרידי לומאז להוציא ספר זה. כל עוד חבוים וזכורים בלבבות המוצלים זכרונות מהעבר הקרוב והרחוק.

לומאז עיר אחת מני רבות בפלך פודלשיה, לא נמלטה מגורלן המר של כל הערים והעיירות היהודיות בפולין שכליונן בא עליהן בתכנון הבסטיאלי האופייני לעם הרוצחים־הגרמנים, ובוצע לפי כל כללי ההשמדה החל מהרעבה, שיעבוד, שבירת הרוח וכלה ברצח המוני.

דורות רחוקים וקרובים משקיפים אלינו מדפי הספר. דורות יהודים בעלי סגנונות שונים : גדולי־תורה ויהודים פשוטים אנשי עמל. עיר של חכמים, אשר אורם זרח מאות בשנים בכל קהילות פודלשיה, והן בקהילות אחרות. וכן מנהיגי־הציבור, עמודי־התווך של מוסד האוטונומיה היהודית — ועד ארבע הארצות בליטא.

לומאז בראשית ימיה היתה נתונה לסבל הנוגש של עריצים פולניים ורוסיים. הספר הזה בא לספר לדור יתום זה ולדורות הבאים את אשר עבר על קהילת ישראל מראשיתה לפני מאות בשנים עד לחורבנה האיום בתקופת השואה. קהילה זו ששימשה במשך דורות מרובים קן חם לחיי יהודים ולתרבות יהודית. רק מעטים ניצלו מהשריפה הגדולה ומתי מעט מהם זכו ועלו לחוף־מבטחים לישראל העצמאית.

בלב כבד וביראת הכבוד נטלו על עצמם שרידי השואה של לומאז את המשימה הקדושה ללקט ולפרסם תעודות וחומר־עדות על מאבקם ואבדנם של יהודי לומאז ורוסוש. אין ביניהם אפילו שריד אחד שלא שכל את יקרי־נפשו, שלא השאיר בקברי־אחים ביער „האלי״ בני־משפחה וקרובים.

בדפי הספר הנציחו שרידי לומאז ורוסוש כל מה שהיה קדוש ויקר להם. הספר הוא סוף פסוק. חתימה של פרשת־חיים שנמשכה מאות בשנים. זהו

קץ הקהילה שיהודיה הקימו מקרבם. ננעלו השערים, פנה יום־יומה של קהילת לומאז.

מקום מרכזי בספר הוקדש לתקופת השואה ולדברי הזכרונות מלאי־בלהות ההשמדה. מגילת הענות שנרשמו על־ידי עדי־הזוועה, הרי הם הפרקים המספרים על המרטירולוגיה האיומה, על הטבח שבוצע על־ידי הנאצים ועוזריהם הנאמנים הליטאים.

בדפי הספר ניתן מבע נורא־הוד לעמידתם הנפשית של יהודי לומאז ורוסוש על סף־המוות ולמערכת הגבורה בה עמדו ילידי לומאז, הן כנוקמים בודדים, והן בתוך שורות הפארטיזנים ולוחמים בצבאות הברית בחזית.

אין ספק, כי למרות המאמצים המרובים שהושקעו בהכנת הספר, אין הוא יכול לשקף אלא מעט שבמעט ממה שאפשר היה לספר על לומאז העיר ועל הקהילה היהודית, על אנשיה, קורותיהם ועל אירועים חשובים בעיר.

הספר נכתב פרקים־פרקים בעברית, יידיש ואנגלית ונקווה שיהיה מובן הן לדור המבוגרים, הן לילידי הארץ והן לקוראי אנגלית בחוץ־לארץ.

מדור מיוחד בספר הוקדש להנצחת זכרם של בני לומאז ורוסוש שנספו בשואה. כל מה שנכתב ונדפס בספר הזה יישמר כמצבת־עד לדור הזה ולדורות הבאים. יהיה מדור זה והספר כולו כגל־עד לזכר עולם של כל נספי לומאז ורוסוש, הרשומים בו ואלה ששמותיהם אינם נזכרים.

יעמדו על הברכה כל אלה שהעלו על הכתב את אשר עבר עליהם וששלחו חומר לספר.

חובה נעימה היא לי להביע את תודתי והכרתי למר שמחה אפלבוים אשר טרח ועמל באיסוף החומר לספר, כתיבתו ושנים רבות עמל, ליקט פרט ופרט מפי יוצאי לומאז ואסף חומר היסטורי ממוסדות מחקר שונים בארץ ובחוץ לארץ.

יבואו כולם על הברכה.

יצחק אלפרוביץ

פאָרוואָרט

מיט א הייליקן ציטער זענען מיר א הייפעלע לאָמאזער יידן אין ישראל און אין די פאראייניקטע שטאטן צוגעטרעטן ארויסגעבן דעם „ספר לאָמאז" און דערמיט פאראייביקן דעם אָנדענק פון די לאָמאזער און ראָסאָשער קדושים, וועלכע זענען אומגעקומען על קידוש־השם אין דער צייט פון דער דייטשישער אקופאציע אין די גרויזאמע טעג פון 18־19 אויגוסט 1942.

דער „ספר לאָמאז" איז דער קאָלעקטיווער קדיש פון אַלע לאָמאזער אין דער גאָרער וועלט נאָך די אומשולדיק־דערמארדעטע קרבנות פון לאָמאז און ראָסאָש. „ספר לאָמאז" איז די מצבה נאָך א יידישן לעבן, וואָס איז פארשניטן געוואָרן, א מצבה נאָך אונדזער קהילה, נאָך אונדזער שטאט, וועלכע איז חרוב געוואָרן דורך דעם דייטשישן עמלק.

✶

דער געדאנק וועגן אַרויסגעבן דעם לאָמאַזער „יזכור־בוך" האָט אויפ־געבליצט ביי אונדז אין ספעציפישע אומשטענדן ערב דעם גרויסן חורבן. און געשען איז דאָס אין אָקטאָבער 1939, ווען מיר, א גרופע לאָמאזער יידן זענען געשטאנען אין מארק, נישט ווייט פון דעם שאָסיי, וואָס פירט קיין ביאלע־פאָדלאסקע.

אין דעם צווייטן עק שטאָט פונעם בית־המדרש, האָבן זיך פלוצלינג דערהערט יאָמערלעכע געוויינען און הארצרייסנדיקע קולות פון פרויען, וואָס האָבן אָפגעהילכט איבער דער גאנצער שטאָט. דאָס זענען געווען פיל מאמעס, וועלכע זענען אריין אין שול בעטן דעם אויבערשטן צו אָפקערן די גרוילעכ־קייטן פון די קומענדיקע מלחמה־טעג. דאָס איז געווען נאָך איידער ס'איז באקאנט געוואָרן, אז די דייטשן קומען אריין קיין לאָמאז.

די מורא פון די מאמעס אין אָקטאָבער 1939 האָט זיך ליידער באשטע־טיקט אין די גרויזאמע חורבן — טעג פון אויגוסט 1942, ווען די גאנצע עדה לאָמאזער און ראָסאָשער יידן זענען ברוטאל און אכזריותדיק דערמאָר־דעט געוואָרן דורך די דייטשן און זייערע געטרייע מיטהעלפערס. דער געדאנק און געפיל אין אָנבליק פון דער גרויזאמער טראגעדיע האָט אונדז אונטער־געזאָגט: — דאָס דארף פאַרשריבן ווערן!!!

✶

אין יאָר 1949 זענען מיר, א קליינע גרופע לאָמאזער שארית־הפליטה

געקומען קיין לאָמאז אויף קבר־אבות אין וועלדל „האלי" כדי אדורכפירן די עקסהומאציע פון אונדזערע לאָמאזער און ראַסאָשער קדושים און אריבערפירן זייערע עצמות אויפן לאָמאזער בית־עלמין צו אייביקער רו. עס איז אָנגענומען, אַז אן עדה יידן באגלייטן א נפטר צו אייביקער רו, אָבער דאָסמאָל איז געשען פארקערט: א קליינע גרופע לאָמאזער יידן האָבן באגלייט א גאנצע שטאָט מתים צו זייער אייביקער רו.

דאָס געפיל און דער געדאנק האָט אויך דאָסמאָל אונטערגעזאָגט: דאָס דארף פארשריבן ווערן!!!

*

מיר האָבן געחלומט און געשטרעבט צו ארויסגעבן אונדזער ספר־יזכור. יאָר־איין, יאָר־אויס פלעגן מיר אויף די אזכרות דערמאָנען וועגן אונדזער חוב פאר אונדזערע קדושים און מיר האָבן אויף דעם ציל נישט מוותר געווען. מיר האָבן געוואָלט, אז די נעמען און פאמיליעס פון די לאָמאזער און ראַסאָשער קדושים זאָלן נישט פארגעסן ווערן, אז זיי זאָלן פארשריבן ווערן אין די בלעטער פון אונדזער לאָמאזער יזכור־בוך לויט דעם הייליקן כלל: יעדער מענטש האָט א נאָמען... זיי טאָרן נישט פארבלייבן אַנאָנים!

און ענדלעך נאָך זייער פילע באמיאונגען איז אונדז געלונגען צו באקומען פון פארשידענע לענדער און קווועלן זייער וויכטיקע היסטאָרישע מאטעריאלן, וואָס זאָגן עדות וועגן א פולבלוטיק פארברייטן יידישן לעבן אין לאָמאז, אָנהויבנדיק פון 16־טן יאָרהונדערט ביז דעם טראגישן סוף פון אונדזער קהילה. אין מיטן אויגוסט 1942.

אונדזער בעסטן דאנק די לאָמאזער לאנדסלייט פון ישראל און אמעריקע און באזונדערס דעם ה' מענדל בערמאן פאר זייער הילף אין ארויסגעבן דעם ספר לאָמאז.

אונדזער דאנק און אָנערקענונג דעם רעדאקטאָר פון בוך, וועלכער האָט פיל געלייסטעט אין דער הייליקער ארבעט.

זאָל אונדזער „ספר לאָמאז" ווערן דער לעבעדיקער דענקמאָל נאָך אונדזער חרובער קהילה און אונדזער יוגנט וועט פון איצט קאנען געפינען זיינע ווארצלען (שורשים). זיי וועלן דערקענען דעם ארט־לעבן פון זייערע זיידעס און באבעס און דורך דעם יזכור־בוך וועלן זיי געפינען זייער שטאַם.

דער לאָמאזער
בוך־קאָמיטעט

פרקי עבר

למען ידעו
דור אחרון
בנים יוולדו
יקומו ויספרו
לבניהם

(תהילים, ע"ח, ו')

לתולדותיה של קהילת לומאז

לומאז בעבר הרחוק

לא קל לכתוב על תולדות היהודים של עיר מולדתנו לומאז, לאחר שלומאז אינה קיימת עוד, אבל זכרם של יהודינו היקרים, שחיו בעיר זו מזה דורות אסור שייעלם בתהום הנשיה ויישכח.

המצב הגיאוגרפי

לומאז שוכנת בגליל (ווייוודסטבו) לובלין ושייכת למחוז ביאלה פודלאסקה. לפנים השתייכה העיר מבחינה אדמיניסטרטיבית לחלם ולשדלץ.

העיר שוכנת בבקעה, מוקפת יערות, על יד הנהר זילאווה ונמצאת ממש ליד הכביש המוביל לביאלה פודלאסקה, 14 קילומטרים דרומית מביאלה פוד־לאסקה ו־40 קילומטרים מבריסק.

הכביש, הנהר, היערות סביב לומאז היו גורמים מועילים להתפתחות העיר.

בשנת 1447 הוציא המלך הפולני קאזימיר הרביעי את לומאז ממחוז פארצ׳ב וצרף אותה להנהלה של בריסק — כלומר לליטא, כביטוי לרצון לאחד את ליטא עם פולין.

מן המקורות ההיסטוריים אנו למדים, כי פעמים נתכנסו בלומאז משלחות פרלמנטריות משתי הארצות, ונוכח בכנסים אלה המלך קאזימיר הרביעי.

מטרת הכנסים האלה היתה התקרבות ואיחוד אדמיניסטרטיבי של שתי הארצות — ליטא ופולין.

בשנת 1464 פיתח הנסיך מיקולאי ראדזיוויל את המקום והכריז על לומאז כעיר. ראדזיוויל היה בעליהם של שדות רבים, יערות ונהרות וכיהן בעת ובעונה אחת כווייוודה של וילנה, מרשל והקנצלר הגדול של ליטא וגם הסטא־רוסטה של בריסק, שלומאז השתייכה אליה.

להתפתחות הכלכלית של לומאז נודעה חשיבות רבה לכביש, שהתמשך מקרקוב—לובלין—פארצ׳ב עד ליטא.

הכנסים התכופים של המושלים והפריצים הפולנים והליטאים השפיעו על העובדה שאנשים רבים התיישבו בלומאז.

בשנת 1568 העניק המלך זיגמונט אוגוסט לעיר את זכויות מאגדבורג (כך כונתה מגילת הזכויות של עיר לממשל עצמי עם ראש עיר ומועצה עירונית

נבחרים ומשטרה ובית־משפט משלהם). מגילת הזכויות המאגדבורגית שיחררה בעת ובעונה אחת את תושבי העיר מכל עבודה גופנית למען המלך ומכל המסים שהאוכלוסיה העירונית היתה חייבת לשלם.

מבחינה מעשית סימל החוק המאגדבורגי זכויות שונות שתרמו להתפתחות העיר, והראיה שהמלך הועיד 33,000 הקטארים אדמה לאוכלוסיה.

תושבי לומאז קיבלו זכויות מלאות לדיג בנהר זילאווה, לכריתת עצים ביערות למטרות מועילות, וכן נקבע יום שוק כל שבוע ושני ירידים גדולים בשנה. נקבע תשלום בעד השתתפות בירידים.

תושבי העיר היו חייבים לשמור על מצבם הטוב של הגשרים והדרכים וכן חויבו להקים בניין להנהלה העירונית (מאגיסטראט).

עלילת־הדם ברוסוש

העיירה רוסוש שוכנת במרחק 4 קילומטרים מלומאז, והתפתחותה ההיסטורית היתה מקבילה לזו של לומאז.

הזמן המדויק של תחילת היישוב היהודי ברוסוש אינו ברור. יש להניח, כי בשנת 1566, בתקופת המלך הפולני זיגמונט אוגוסט היה כבר שם ישוב יהודי.

רוסוש הוכרה כעיר בשנת 1584.

לסוחרים היהודים של רוסוש היו יחסי מסחר עם סוחרי לומאז וקהילת רוסוש הושפעה מהיחס הידידותי של קהילת לומאז. אבל לא תמיד התנהלו חיי היהודים ברוסוש על מי מנוחות.

ההתפתחות הכלכלית המהירה של יהודי רוסוש עוררה מורת־רוח בקרב האוכלוסיה הנוצרית, שלא התייחסה בסובלנות כלפי היהודים בעיירה ולעתים לא נדירות נערכו התנפלויות על היהודים מצד ההמון הנוצרי.

הצו של המלך זיגמונט אוגוסט בדבר עלילת־הדם ברוסוש

בצו של המלך זיגמונט אוגוסט נאמר בין השאר: *

„הגיעה אלינו קריאה לעזרה מאת יהודי רוסוש ובריסק בגלל נוצרי העיר רוסוש, שבדו עלילת־דם נגד המשפחה היהודית נחום מרוסוש, שהוא פקיד של החוכר יצחק ברודאבקה מבריסק...

...נחום נאשם בכך, שרצח נער נוצרי מרוסוש. לאחר שחקרנו את ההאשמה, נוכחנו לדעת, שהיהודים אינם זקוקים לדם נוצרים וכי אין על כך שום סימן בתורה היהודית"...

---

* „עיר תהלה" מאת א. ל. פיינשטיין.

היהודים הגישו תלונה לשר וולוביץ׳ מבריסק, שרוסוש נמצאת בתחום סמכותו.

השר וולוביץ׳ הודיע, כי נחום שוחרר מהכלא, לאחר שבעלי־הבתים ברוסוש ובריסק שילמו את ההתחייבות הכספית.

השר וולוביץ׳ שיגר את מיופה־כוחו לרוסוש כדי לחקור את העדים — איכרים, גברים ונשים ונוצרים אחדים שסיפרו, כי נחום חטף בכוח נער נוצרי בדרכו מהורודישץ׳ והכניסו לעגלה.

הנער הנוצרי נמצא עם אמו בשדה בשעה שנחום הכניסו אליו הביתה...

העדויות לא התאימו זו לזו. יסוד ההאשמה היה שקר שנבדה ועלילת־דם, שכל זה נודע להם מפיה של ילדה יהודיה בת 7 מרוסוש, שהיתה באותו יום יחד עם עוד אשה ליד הנחל וכיבסה לבנים.

בחוץ שרר מזג־אויר קר. הילדה היתה בלבוש קל ורעדה מקור. היא נכנסה למשרפת הכוהל, השוכנת על־יד הנחל כדי להתחמם. היו שם 5 נוצרים ו־2 נשים נוצריות.

הילדה היהודיה סיפרה להם כביכול, כי נחום מרוסוש הביא לביתו נער קטן. נחום ואשתו אכלו לחם ודבש ושתו יין.

אחרי שסעדו את לבם נטלו את הנער הנוצרי ואחיו יצחק אחז בידיו והם רצחו את הנער.

הילדה היהודיה נבהלה מאוד. היא היתה סבורה, כי הנער שנרצח הוא אחיה זליג... יותר מאוחר ליקקו רוצחי הנער את הלב שהוציאו מגווייתו של המת...

החוקר חקר כל עד בנפרד בדבר הרצח של הנער הנוצרי, אבל השתכנע, כי דבריהם לא תאמו: עד אחד אמר, כי קודם צלו את לבו של הנער המת ואחרי זה אכלוהו. עדים אחרים אמרו, שלא צלו את לבו של הנער, אלא ליקקו את הדם... לעומתם אמרו עדים אחרים, שהם לא שמעו מה שסיפרה הנערה היהודיה...

החוקר הזמין את הילדה היהודיה בת ה־7 והיא הודיעה בצורה החלטית, שאין לה כל מושג על רצח כזה...

מיופה כוחו של השר וולוביץ׳ רשם הכול ומסר לשר את הפרוטוקול של החקירה.

אחרי זה בא השוטר של רוסוש אל השר יחד עם קבוצת יהודים מרוסוש ובריסק יחד עם אמו של הנער המת.

השר וולוביץ׳ חקר שוב את העדים והתברר, כי העדים העידו אחרת ברוסוש ואחרת בבריסק.

השר וולוביץ׳ השתכנע, כי ההאשמה בדבר הרצח של נער נוצרי על ידי

נחום מרוסוש נבדתה ואין לה כל יסוד.

המלך זיגמונט אוגוסט הודיע, כי במשפט כזה לא יוכל לדון השופט או המושל של העיר. רק המלך בכבודו ובעצמו עם עוזריו הקרובים רשאים לשפוט...

הגענו למסקנה, כי נחום, אשתו ויהודי רוסוש חפים מפשע והם חפשיים מההתחייבות הכספית...

מהיום ולהבא, אם תחזור האשמה כזאת, ידון המלך בעצמו עם עוזריו על פי עקרונות האמת והצדק.

זיגמונט אוגוסט

20 במאי 1566 **מלך פולין**

הערה: הצו של המלך זיגמונט אוגוסט קוצר, אבל נשארו הפרטים החשובים.

בשנת 1576 אישר המלך סטפאן באטורי את הצו של זיגמונט אוגוסט.

החוכר היהודי יצחק ברודאבקה היה יהודי אמיד מבריסק, אדם עשיר, שחכר יחד עם שותפים מאת המלך זיגמונט אוגוסט את המכס בכל פודליאסיה, ואחת מנקודות המכס (המחסומים) היתה העיירה רוסוש.

לומאז ב„ועד ארבע הארצות" בליטא

בשנת 1623 (שפ"ג) התקיימה ישיבה של נציגי הקהילה בבריסק, שבה נטל חלק גם נציג הקהילה בלומאז והוחלט בה לפרוש מ„ועד ארבע הארצות" ולהקים „ועד מדינות ליטא".

„ועד מדינות ליטא" החדש, שמרכזו שכן בבריסק, איחד 30 קהילות וביניהן גם קהילות לומאז ורוסוש. 30 הקהילות האלו תפסו שטח גיאוגרפי גדול.

נתקבל תקנון שהכיל 100 תקנות. להלן חלק מהתקנות:

א. קביעת הסמכויות והגבולות של הקהילות הראשיות — שיטות מינהל ובחירות למוסדות החברתיים והדתיים.

ב. מינוי שמאים רשמיים, הקובעים את שיעור המסים לעשירים, בני המעמד הבינוני ודלי־אמצעים.

ג. שתדלנות אצל מוסדות הממשלה המתאימים במקרה של גזרות ועלילת־דם.

ד. הטלת עונשים על יהודים, שאינם מכבדים פסק־דין או מתנהגים באורח בלתי־מוסרי.

ה. בעיות חינוך של הקהילה ושל הסביבה. אחזקת ישיבות ומלמדים והשתתפות הקהילות בהוצאותיהם.

ו. מינוי של רב או שמש וכן בורר רשמי באמצעות פתקי־בחירות סודיים וברוב קולות.

ז. מגביות ראש-חודש וימים נוראים למען אחינו בארץ-ישראל.
ח. צניעות ופשטות בלבוש, הימנעות מבזבוז.

בשנת 1628 (שפ״ח) הקציב „ועד מדינות ליטא״ סכומי כסף כל שנה כהשתתפות בנדוניה למען 30 כלות עניות. את הכסף תיתנה קהילות: בריסק, גרודנו ופינסק.

לגבי בריסק והסביבה הוחלט, שהן תשתתפנה בנדוניה למען 12 כלות עניות כל שנה.

בשנת 1639 (שצ״ט) עסקו בישיבה של „ועד מדינות ליטא״ בבעיית המיסיון, הגונב נשמות של ילדי יהודים ומאלץ אותם לשמד.

הוחלט להציל את הילדים האומללים משמד על חשבון הכלל, וכאשר ההורים ימירו את דתם, יש צורך להציל לפחות את הילדים משמד.

בשנת 1628 (שפ״ח) נבחרו שליחים כדי לייצג את „ועד מדינות ליטא״ בסיימיק (מועצת המלוכה) הפולני האלופים:

ר׳ ישעיהו מק״ק וילנא,
ר׳ ברוך מק״ק בריסק,
הקצין ר׳ מרדכי מלומאז.

אלה היו אישים סמכותיים ויצוגיים, שהיה להם הכוח והאומץ כדי להתייצב בארמון המלך ושריו.

הנציגים האלה שהו בווארשה במשך כל זמן הישיבות ועמדו על המשמר שההחלטות תהיינה חיוביות ליהודים ובעת ובעונה אחת פעלו בקשר לשיעור של מס הגולגולת.

השתדלן היה גם בעל יפוי כוח לקבל בחכירה את כל מס הגולגולת. הצטרפו אליהם גם ראשי בתי-הדין של בריסק, גרודנו ופינסק.

ב„פנקס המדינה״ של ההיסטוריון הנודע פרופ׳ שמעון דובנוב נרשם: „מרדכי מלומאז (שתדלן המדינה). בטוח הדבר, כי מרדכי מלומאז ואחרים נתברכו בהרבה כשרונות מנהיגות אחרים, באשר ייצגו ביחד בווארשה 30 קהילות. נדרש ידע כדי לנהל משא ומתן, להשפיע ולשכנע בצדק של הצד היהודי וגם ידיעת השפה שמשתמשים בה בארמון המלך״.

1638. ב„פנקס ליטא״ של פרופ׳ שמעון דובנוב נרשם:

„ב-15 במארס 1638 ביטל המלך וולאדיסלב את הזכויות של הפריץ פאולוס סטודזינסקי מיום ה-15 בדצמבר 1637, שלפיהן היה זכאי לקבל מס מסוים מבתי-הכנסת היהודיים.

...לפי בקשת השתדלנים שמואל-מנדל ומרדכי נקל, שהתערבו אצל המלך בשם כל הקהילות היהודיות״ (מרדכי מלומאז היה משתמש בחוגים הרשמיים בשם מארקוס נקל).

1623 (שפ״ג) כותב פרופ׳ שמעון דובנוב:

„בדו״ח הכספי המפורט, הכולל את השנים 1621, 1622, 1623 הוחלט, כי קהילת בריסק תשלם את החובות על חשבון ׳ועד מדינות ליטא׳, ובין השאר גם בשם ר׳ עוזר מבריסק — קנס לעבריין 20 קופ, ועוד 100 קופ, בשם מיכל מלומאז 4 קופ. ועוד 7 קופ., וכן חובות לפי הפנקס הישן״ (כפי הנראה הפנקס של „ועד ארבע הארצות״).

1631 (שצ״א) כותב פרופ׳ שמעון דובנוב:

„הוחלט לעזור ליהודי לומאז ב־200 זלוטי במטרה לבנות בית־כנסת מעץ בלומאז, במקרה שיעשו מאמץ וישיגו רשיון״.

...„אשר לבניית בית־הכנסת בלומאז מאבנים, יוסיף ׳ועד מדינות ליטא׳ עוד 200 זלוטי״.

...זהו המיסמך הראשון המעיד, כי הקהילה בלומאז בנתה בית־כנסת חדש במחצית הראשונה של המאה ה־17.

רבני לומאז שחתמו את שמותיהם ב„פנקס המדינה״

1644 (ת״ד). בתקנות נקבעו החתימות ב„פנקס המדינה״ לפי הסדר דלהלן:

א. ראש מדינה דק״ק בריסק,

ב. ראש מדינה דק״ק הורודנה,

ג. ראש מדינה דק״ק פינסק.

אדם שגילו מעל 60 שנה, יש לכבדו ולהקדים את מקומו ברשימת התקנות.

בסך הכל חתמו 79 אנשים, ביניהם הרבה רבנים, אלופים, ראשי מדינה, החל משנת 1623 עד 1761.

בין האישים שחתמו את שמותיהם בתקנות של „פנקס המדינה״ נמצאות החתימות של רבנים מלומאז: הרב ר׳ משה אב״ד לומאז 1685 (תמ״ה) והרב ר׳ יעקב מלומאז 1679 (תל״ט) — 1695 (תנ״ה).

שני הרבנים מלומאז נזכרים בכמה מקורות.

ר׳ משה בן מרדכי מלומאז כנציג ושתדלן ראשי של כל יהודי פולין

18.5.1666 — יאן קאזימיר, מלך פולין

הדבר נרשם בספר הרשומות של ממלכת פולין. לבקשת נציגי כל הקהילות היהודיות בפולין, שהחליטו למנות את ר׳ משה בן מרדכי כנציג ושתדלן ראשי של כל יהודי פולין.

ר׳ משה בן מרדכי הביע את נכונותו והסכמתו לייצג את היהודים בכל

פולין בלב שלם ובצורה הטובה ביותר. כוחו יופה לחתום, לנהל ולסיים כל מיני הסכמים, לייצג את יהודי הממלכה הפולנית במוסדות ובערכאות ממלכתיים שונים, ליישב סכסוכים, בהם יש צורך לתבוע לדין, להגן על יהודים, וכן לפנות לערכאות משפטיות גבוהות.

חתמו בשפה הפולנית: אברהם בן שלמה — מזכיר בתי־הכנסת בפולין.

יארוסלב, 3.1.1666 — יאן קאזימיר, מלך פולין

אנו מודיעים בזה, כי הופיעו במזכירות של ספר הרשומות של הממלכה נציגי קהילות (נקובות 21 קהילות), ביניהם אברהם בן שלמה — מזכיר ראשי של בתי־הכנסת בפולין ור' משה בן מרדכי — שתדלן ראשי של כל היהודים בפולין, שמקום מושבו בארמון המלכותי וביקשו לרשום בספרים בשמם הם ובשם נציגי הקהילות וכל יהודי פולין:

„תיארנו את מצבנו הקשה המיוחד ואת הרדיפות של אנשי־הצבא, שלקחו על חשבון החוב לא רק את הרכוש אלא גם את החיים. המזכיר של ספר הרשומות קאזימיר קאוואלקאווסקי הכניס לאגף הכספים של המלוכה 26,000 זלוטי כדי לשלם לאנשי־הצבא.

...דבר זה סייע לנו בהרבה ואנו מתחייבים לפרוע את הסכום הזה לשיעורין. אם לא נפרע בזמן את החוב, מותר לנקוט כלפינו וכלפי כל היהודים בכל פולין עונשים שונים בירידים, בדרכים וכן בדירותינו, לבזוז, לעצור, לקחת את הסחורה ולהחרימה, לסגור את בתי־הכנסת, להחרים את הבתים ולהכניס אליהם נוצרים עד שישולם החוב..."

יארוסלב, 3.1.1666

*

אגף הכספים של הממלכה הוציא פקודות תשלום של סכומי כסף למען אנשי־צבא, כשראשי קהילות יהודיים חייבים לשלם את הכסף.

בזמן הפעולה של אנשי־הצבא לקחו את הרכוש והיו גם מקרים של רצח יהודים... אגף הכספים ביצע פעולה עוינת נגד היהודים.

1664 — יאן קאזימיר, מלך פולין

1664, המלך יאן קאזימיר פירסם את האזהרה האחרונה ליהודי פולין:

..."אם היהודים לא ישלמו תיכף ומיד את מס הגולגולת, ייאסרו מיד וסחורותיהם תיתפסנה בערים וגם בדרכים"...

1665, יאן קאזימיר מלך פולין

בשנת 1665 הודיע יאן קאזימיר, מלך פולין:

..."לפי בקשת השתדלן הראשי של יהודי פולין ר' משה בן מרדכי, היות

שהיהודים חייבים לשלם את מס הגולגולת, הם משוחררים מכל המסים האחרים" (משה, השתדלן הראשי של יהודי פולין הוא בנו של ר׳ מרדכי מלומאז).

1658, יאן קאזימיר מלך פולין

1658, המלך יאן קאזימיר מודיע, כי מצבם הכלכלי של יהודי פולין רע מאוד. הם מתקשים אפילו לשלם את מס הגולגולת. השלטונות הפולניים חייבים לדאוג לבטחונם בדרכים וגם בבית, לדאוג להחזיר להם את רכושם שנלקח מהם בכוח בזמן המלחמות והנמצא עכשיו בידי אנשים שונים.

לומאז אחרי ביטול האוטונומיה היהודית

האוטונומיה של היהודים בפולין—ליטא בוטלה לפי צו הקיסרית יקאתרינה והחוק בסיים הפולני מיום 7 במאי 1764. הסיים הפולני היה סבור, כי המסים המוכנסים על ידי הסיימים היהודיים קטנים בהרבה מאלה שהיו מגיעים לפי חישוב מספר היהודים.

הסיים מחליט לערוך בכל הממלכה מיפקד של כל הנפשות היהודיות, פרט לילדים שעדיין לא מלאה להם שנה. שיעור המס הוא 2 זלוטי פולניים לגולגולת. בדרך כלל מס שאינו מתבסס על גובה ההכנסה של המשפחה נוגד את הצדק הסוציאלי. לעומת זאת נגבה מאת האוכלוסיה הנוצרית מס הגולגולת רק במקרים יוצאים מן הכלל, בזמן מלחמה.

הוועדה שערכה את המיפקד היתה מורכבת מנציגי הקהילה: הרב, ראש הקהל והשמש. הרביעי היה מבקר קאתולי, שחייב להצהיר בשבועה, כי המיפקד נערך באורח חוקי. שלושת הנציגים היהודיים של קהילת לומאז חייבים למסור את השבועה בבית־הכנסת ליד ספר־תורה.

הרב ר׳ שאול

הרב ר׳ שאול הנו מחבר הספר „גבעת שאול" (שאלות ותשובות) שכתב בהיותו יושב על כיסא הרבנות בלומאז.

בספר „גבעת שאול" מסופר על הטרגדיה האישית של הרב ר׳ שאול, על ילדים שהלכו לעולמם, על סבל ועוני. הוא היה נכדו של הגאון המפורסם מהר"מ מלובלין. גם אביו ר׳ משה היה רב. הרב ר׳ שאול מספר על יהודי לומאז, שהיו בני־אדם טובים, חכמים ונבונים שתמכו תמיד ברב ועמדו לצידו של רבם. אבל לא תמיד היתה לקהילה היכולת לשלם באורח סדיר את שכרו של רבם בכל חודש.

חתימתו של הרב ר׳ שאול מלומאז נמצאת ברשימת הרבנים החשובים שהכריזו על תענית כ׳ סיון בגלל הטרגדיה הנוראה בנמירוב.

הספר „גבעת שאול" היה מוכן לדפוס אחרי 17 שנות רבנות בלומאז. לפני כן חיבר הרב ר׳ שאול 3 ספרים בתקופות שונות, אבל הם לא ראו אור עקב קשיים כספיים.

בספרים רבים מסופר, כי קהילות ורבנים חשובים נהגו לפנות לרב בשאלות שונות, כדי לקבל ממנו את התשובה הנכונה.

הרב ר׳ שאול נפטר בשנת תקל״א (1771) וספרו יצא לאור בשנת 1774. בהוצאות של הדפסת הספר נשא דודו של הרב ר׳ שאול, יעקב שפירא, אחי אמו של הרב ר׳ שאול. המהדורה השנייה של הספר „גבעת שאול" הופיעה בשנת 1834.

אחרי פטירתו של הרב ר׳ שאול קיבל את כיסא הרבנות בלומאז בנו, הרב ר׳ יהושע־זליג.

הישוב היהודי בלומאז במחצית השנייה של המאה ה־19

במחצית השנייה של המאה ה־19 גדל הישוב היהודי בלומאז במידה ניכרת והתחזק מבחינה כלכלית. מתוך המקור אנו למדים לדעת, כי בשנת 1800 היוו היהודים רוב בלומאז. ליתר דיוק: 1218 יהודים ו־1152 נוצרים. בתים — 304 (בית לבנים אחד, כל האחרים מעץ). אבל במקור הנ״ל לא נמסר כמה בתים יהודיים היו בלומאז באותה שנה.

מתוך אותו מקור אנו למדים, כי באותו זמן היו במקום בית־חרושת אחד שייצר נרות, מפעל עורות אחד, שני בתי־בד, בית־חרושת אחד ללבנים, 4 טחנות־רוח וטחנת קמח רגילה אחת.

לא צויין שם כלל מספר החנויות היהודיות בלומאז ומספר בתי־המלאכה היהודיים שהיו באותו זמן לא מעטים בעיר.

הוזכר, למשל, כי בלומאז קיימת כנסיה אחת, כנסיה רוסית אחת, בית־כנסת אחד וגם בית־ספר אלמנטרי אחד.

במחצית השנייה של המאה ה־19 היתה הקהילה בלומאז מוסד מאורגן היטב, שניהל מוסדות ציבוריים שונים וביחוד מוסדות צדקה, ישיבה שבה למדו הרבה בחורי־ישיבה מפיהם של ראשי־מתיבתא, שהצטיינו באוצר של ידע בתורה ומשכו אליהם תלמידים מכל הסביבה. הישוב היהודי בלומאז היה בתקופה ההיא מאורגן היטב.

כלפי חוץ הופיעה הקהילה בלומאז כגוף מאוחד והקהילה היתה הנציגה הרשמית של כל יחיד כלפי כל רשויות השלטון.

בתחום המסים היתה כל התחייבות ואחריות מוטלת לא על היחיד, אלא על הקהילה.

לקהילה היו מקורות הכנסה שונים, שהיו דרושים לשם כיסוי ההוצאות, אך בעיקר היו לקהילה 3 דרכים כדי לגבות את הכספים הדרושים:

א. הטלת מסים ישירים לפי מצב היהודים בעיר.

ב. הטלת מסים עקיפים על מצרכים ראשוניים, כגון בשר של השחיטה הכשרה.

ג. כאשר לא הספיקו שני מקורות ההכנסה, נאלצה הקהילה לבקש הלוואות מאת יהודים ולא־יהודים בריבית גבוהה, כשהיא מכבידה על ידי כך על תקציב הקהילה.

החיים הפנימיים של קהילת לומאז לא נבדלו באותו זמן מהחיים בכל הקהילות היהודיות האחרות בסביבה. השתפר אז במידה ניכרת מצבם הכלכלי של היהודים, אשר ניצלו את הקוניונקטורה הנוחה הן בשביל סחר־פנים והן בשביל סחר־חוץ.

הודות לחריצותם הבלתי־רגילה גברו היהודים על כל הקשיים שבהם נאלצו להיאבק בחיי היום־יום שלהם.

בדומה ליהודים בקהילות אחרות באותה סביבה סבלו גם יהודי לומאז לא מעט מהמגמות הריאקציוניות של המימשל, שבלם באורח שיטתי את הפיתוח הכלכלי של היהודים. לומאז היתה באותו זמן נקודה חשובה של השלטון הממלכתי הן כשלעצמה והן במחוז כולו.

בשנת 1863 התרחש מרד של הפולנים, שרצו להשתחרר מן השלטון הרוסי. ידוע, כי גם יהודים השתתפו במרד הפולני. ההיסטוריון הפולני קאזימיר סוכנייביץ׳ כותב על 8000 מורדים פולנים במחוז ביאלה פודלאסקה. גם אוכלוסיית לומאז נטלה חלק פעיל במרד וקיימות ידיעות, כי גם יהודים מלומאז הצטרפו למרד כביטוי של הזדהות עם המורדים הפולנים.

בשנת 1897 נערך בפולין מיפקד כללי של האוכלוסיה. באנציקלופדיה היהודית־רוסית נכתב, כי: „בלומאז מנתה האוכלוסיה הכללית 3183 נפשות, מזה 1797 יהודים, היינו 56.4% מכלל האוכלוסיה".

מספר הנפשות היהודיות בלומאז בשנת 1897 מצביע על נהירה רצינית של יהודים ללומאז. כפי הנראה באו מבריסק פליטים ללומאז בעקבות השריפה הגדולה שפרצה בבריסק בשנת 1895 והחריבה את מחצית הבתים בבריסק (בריסק שוכנת במרחק 40 קילומטרים מלומאז).

מקור אחר הוא „פאמיאטנאיה קניגה" (ספר הזכרון של מחוז שדלץ). שם נכתב, כי בשנת 1895 מנה „בוז׳ניצ׳ני אוקרוג" (מחוז בית־הכנסת) בלומאז 2847 נפש (יהודי לומאז, רוסוש והכפרים שבסביבה).

השלטונות הגבילו את פעילות הנציגים היהודיים לצרכים דתיים בלבד.

לומאז בין שתי מלחמות־עולם

לומאז תחת השלטון הפולני עד פרוץ מלחמת העולם השנייה

השלטון הפולני החל בדם יהודי טהור שנשפך. בשנת 1919 ערכו החיילים הפולנים התפרעויות אנטי־יהודיות. החיילים המכונים „האלרצ׳יקים״ (חיילים פולנים שהגיעו עם צבאו של הגנרל האלר מצרפת) ערכו ציד על זקנים יהודיים.

יהודים דתיים בעלי זקנים נאלצו להסתתר מפני ה„האלרצ׳יקים״, שתפסו יהודים ברחוב ובעזרת מספריים וסכינים גזזו את זקניהם ופיאותיהם ובכלל התעללו בהם.

במלוכת פולין, שקמה לתחיה אחרי 150 שנה, התייחסו שליטי פולין בכלל בשנאה ובחוסר אמון ליהודים בגלל שיתוף הפעולה והאהדה שלהם כביכול לקומוניסטים.

אמנם היו מקצת יהודים, בעיקר מהשכבות העניות, שרחשו אהדה לקומוניסטים בראותם בהם את הגואלים מהמצוקה הכלכלית, משחררים מהדיכוי הפוליטי ומצילים מפוגרומים, אבל מושליה החדשים של פולין הבינו זאת אחרת — בעיניהם היו כל היהודים קומוניסטים. אל כל החטאים, שיוחסו לעם היהודי במרוצת הדורות, נתווסף עכשיו עוד חטא: „ז׳ידו־קומונה״ — כלומר, יהודי וקומוניסט הם היינו הך.

המצב שנוצר והשאיפות הלאומיות שנתעוררו הניעו את הנוער היהודי לחפש מוצא בהגירה בכלל ובעליה לארץ־ישראל בפרט.

באותו זמן החל זרם הגירה גדול. תחילה נע זרם ההגירה לאמריקה ולארצות אחרות, אבל הנוער — ביחוד הנוער הציוני שאף לעלות לארץ־ישראל.

תחילה נדמה היה ליהודים כי בממלכת פולין שקמה מחדש יהיו היהודים חפשיים מדיכוי ואנטישמיות. עם, שעברו עליו 150 שנות גלות ואשר ידע להתנגד למשטר הצאר ולשונאים אחרים, עם שקשר את האידיאלים הלאומיים שלו עם שאיפות חברתיות מתקדמות, עם כזה — כך היו סבורים — ייטיב להבין את צרכי היהודים ולא יפעיל כלפיהם דיכוי לאומי, אבל היהודים בפולין טעו.

עויין במיוחד היה יחסן של רשויות השלטון הפולנים (בדומה כמו כלפי הקומוניסטים) אל הארגונים הציוניים. מצד אחד ניסו הפולנים להציג את היהו־

דים כיסוד זר, ומצד שני הקשו על עבודתם של אלה, שחינכו את הנוער היהודי ברוח הבניין של מדינה יהודית משלהם.

בתחום הכלכלי התנהלה המדיניות של השלטון הפולני בכיוון של העמדת קשיים ככל האפשר בפני חיי היהודים, ערעור העמדות הכלכליות היהודיות ומניעה מהיהודים לחדור לעמדות כלכליות חדשות.

חיילי הגנרל האלר „מתבדרים"

הדבר היה בשנת 1920. משפחתנו התגוררה באותו זמן בביאלה ,בפרוורה ווליה.

באחת משעות הבוקר המוקדמות יצא אבינו לרחוב. לפתע הופיעה קבוצת חיילים פולנים, במדים ירוקים של חיילי הגנרל האלר.

משראו את אבא, עצרו אותו חיילים אחדים, סובבו את ידיו אחורה והחלו לענותו. חיילים אחרים החלו להשחיז את פגיונותיהם.

אבא החל להתחנן בפני חיילי האלר המשתוללים שיעזבו אותו. תוך כדי כך סיפר להם, כי בנו בכורו שלמה משרת בצבא הפולני בלמברג וכי עלה לדרגת סמל.

הזמן בו השחיזו החיילים את הפגיונות נראה בעיני אבינו כנצח והוא רעד מפחד מוות.

חיילי הגנרל האלר החלו לגזוז את זקנו יחד עם העור והדם זב מפניו.

כאשר החיילים גזזו בפגיונותיהם את מחצית זקנו, התבדרו ופרצו בצחוק רם. אחרי שסיימו את מלאכתם הבריונית, שיחררו את אבא. הוא חבש את כל פניו ושם על ראשו כובע נוצרי כדי שלא יזהו אותו ברחוב כיהודי.

במשפחתנו התרחש באותו זמן מקרה קשה נוסף, שאף הוא היה קשור בחייליו של הגנרל האלר.

בן־דודנו מצידה של אמא ישעיה פולוסצקי שהה בכביש לומאז—ביאלה. לפתע התנפלה עליו קבוצת „האלרצ'יקים" והפליאו בו את מכותיהם בקתות הרובים בכל גופו ובמיוחד הנחיתו מכות על ראשו.

בכוחותיו האחרונים גרר את עצמו בקושי עד ביתנו. כל פניו היו מכוסים בדם, ראשו היה מלא פצעים ושפתיו נפוחות.

כאשר נכנס אלינו הביתה בכוחותיו האחרונים פרץ בבכי מר ומתוך פחד איום ביקש מאמי שתסתיר אותו במקום כלשהו.

מיד נכנס ישעיהו למחבוא לעצים שעל יד התנור. אבל המחבוא היה כה צר, שהיה מסוגל להכניס בו את ראשו בלבד. הוא היה כה מבולבל, שאפילו

לא הבחין כי ה„האלרצ׳יקים״ לא רדפו בכלל אחריו, הם רדפו אחרי קרבנות יהודיים נוספים.

משפחה יהודית בכפר דוקודוב

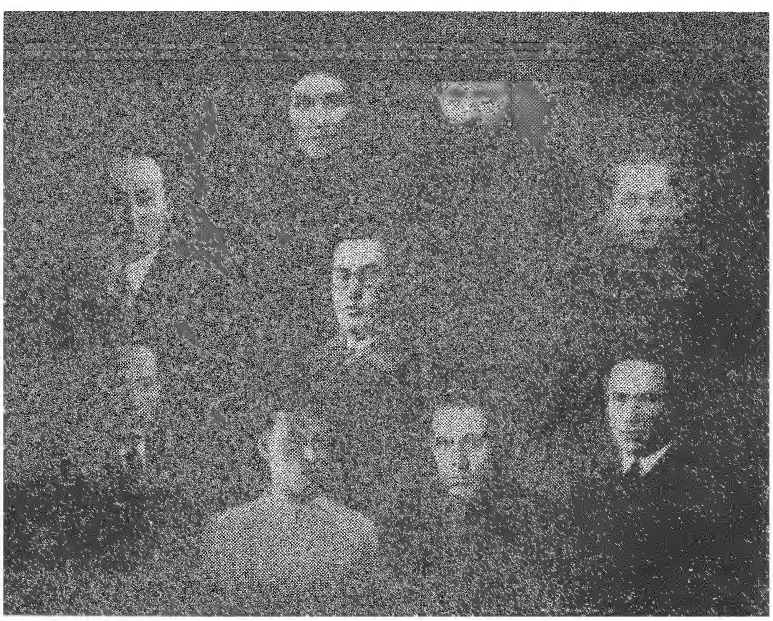
במשך דורות רבים חיה בלומאז משפחת אבי אהרן־אוריש אפלבוים ומשפחת אמי רבקה־מינדל פולוסצקי; המשפחות היו משורשות היטב בקרקע הלומאזית ועד היום הזה נותרו עדיין עקבות של הדורות הקודמים. הקרקע 980 אמה עברה בירושה מדור לדור.

אחרי השריפה הגדולה בשנת 1915 נדדה המשפחה ממקום למקום וחיפשה אתר מתאים כדי להתיישב בו, אבל המשפחה לא התרחקה מלומאז.

בשנת 1916 עברה המשפחה להתגורר בווליה — פרוור של ביאלה פוד־לאסקה — 14 קילומטרים מלומאז.

היו אלה שנות מלחמה קשות. המלחמה הותירה את עקבותיה.

בשנת 1922/23 עזבה המשפחה את ווליה ועברה להתגורר לכפר דוקודוב (אף הוא באותה סביבה). על הדירה בכפר המליץ השכן גז׳גוז׳ דומאנסקי, שרצה להיטיב עם חברו היהודי שלמה אפלבוים שעמו קשרה אותו ידידות עמוקה.

משפחת אפלבוים. למעלה: ההורים אהרן־אוריש ורבקה־מונדל (מבית פולוסצקי). השורה באמצע משמאל לימין: שלמה, משה, בערל. למטה משמאל לימין: לייב, יוסף, אפרים ושמחה

הדירה היתה בית כפרי, שלא נבדל מבתים אחרים בכפר: מבחוץ מסויד בצבע לבן שהשתבץ בנוף הכפרי.

הבית היה מורכב מחדר גדול אחד וממטבח גדול. הרצפה היתה יצוקה ממלט והגג היה מכוסה בתבן מיוחד ובעליית־גג גדולה, ששימשה לצרכים שונים.

ליד הבית שכנה אורווה לסוס, לבהמה ולעגל. בחצר על־יד הבית שוטטו תרנגולות, ברווזים ואווזים. ריח האורווה, שעמדה כה קרוב לבית גירה את הנחיריים, אך דבר זה לא הפריע לאיש...

אני זוכר היטב את הניחוח המריח של התלתן שנקצר ואת הריח הנעים של השדות וכרי־המרעה בעלי העשב המריח מסביב מכל העברים.

על יד הבית השתרע גן גדול מלא ירק. אבי עיבד את השדה בעזרת הסוס ואנו הילדים סייענו באת.

במשך כל הזמן שררו יחסי שכנות טובים עם איכרי הכפר. השכנים הנוצרים אליכווירוביץ׳ ודומאנסקי לימדו אותנו לטעת ולטפח מוצרי חקלאות שונים והעיקר כל מיני ירקות.

אבי היה גם מתקן נעליים לכפריים, מקצוע שלמד מאביו ברל, ונוסף לכך עסק גם באספקת דגים לשבת ללומאז ולפעמים לביאלה. הוא עסק גם בקניה ובמכירה של דברי־עישון.

אמי הסתגלה חיש מהר לאורח החיים הכפרי. היא למדה את עבודת האדמה, ניהלה את משק הבית ונוסף לכול נחשבה כאחות רחמניה בלתי־רשמית בכפר. כאם ל־7 ילדים, שהיא גידלה וחינכה, אין כל פלא שהיה לה די נסיון ואף הגישה עזרה לנשים הכפריות בלידותיהן. היא שמה לב במיוחד להיגיינה של האם והילד. היא שמה גם כוסות־רוח נגד התקררות ועלוקות נגד חום, נתנה שמן־קיק בשעת דלקת קיבה וריפאה חולים בעזרת כל מיני עשבים, עלים של עצים מקומיים וצמחים נגד תפיחות.

היא נהנתה ממוניטין ויוקרה בכפר והאיכרים התייחסו אליה בכבוד רב.

בירחי הקיץ מצאנו ביער עיסוק נוסף ואנו הילדים: יוסל, שמחה, אפרים וברל נהגנו להיכנס קילומטרים אחדים לתוך היער כדי ללקוט אוכמניות שחורות ואדומות. היער העניק לנו בשפע אוכמניות ואמי נהגה למלא 2 כדים באוכמ־ניות. אמי בישלה וטיגנה אותן והפיקה ריבה משובחת מהן.

היער היה עשיר גם בפטריות ואנו היינו מוצאים אותן ליד עצי אלון זקנים. בעינינו הילדים נחשבה מציאת פטריה כגילוי של אוצר.

עם שובנו מבית־הספר ציפתה לנו עבודה רבה. היה צורך לקצור עשב טרי לסוס ולפרה.

מאת השכן אוליכווירוביץ׳ למדנו גם את אמנות הדיש — הפרדת הבר מן המוץ. נדרש נסיון רב עד שלמדנו לדוש.

בכפר שררה מסורת שהכלה היתה הולכת בלוויית חברותיה מבית לבית כדי להזמין לחתונתה. מובן שגם משפחתנו היתה מוזמנת לחתונה של גויים. במקרה זה היו הורי מקבלים אותם בידידות ומאחלים להם חיי אושר.

בכפר דוקודוב התגוררו 3 משפחות יהודיות: יעקב מילנר (בארנצ׳יק), יעקב פוגל ומשפחתנו. בשבתות היו מתפללים כולם בצוותא. לא חסרו אנשים למניין: משפחתנו בלבד סיפקה 5 גברים. אבל התפילות בימים טובים היו שונות לגמרי.

אבי היה איש דתי ולמד בישיבה עד גיל 28. כל חייו היה שקוע בספרי קודש.

אבי רצה להתפלל בימים טובים בבית־כנסת, לקרוא את הפרשה בתורה, וכחסיד של ברצלב היה רוצה לצאת במחול עליז בליווי ניגונים חסידיים של ברצלב.

בימי חג נהגה כל המשפחה להתארח אצל דניאל וזלדה ספוקויני. זלדה היתה קרובת משפחה של אבי ואנו נהנינו ממידת הכנסת האורחים שלה.

בכפר דוקודוב היה קיים בית־ספר ממלכתי פולני בן 4 כיתות, תכנית לימודית עשירה וצוות מורים ומחנכים מעולה. למדו הרבה מאוד שעות ולא נשאר זמן פנוי אחרי הלימודים. בית־הספר היה המוסד החינוכי היחיד בכפר. מי שרצה להמשיך בלימודיו נאלץ לנסוע העירה.

מצבם הכלכלי של האיכרים בכפר היה קשה מאוד. המורים ידעו, כי המשכת הלימודים בתיכון אינה דבר בר־ביצוע ובעיני הילדים היה זה חלום בלתי־מציאותי. ההורים רצו שילדיהם יגדלו מהר ככל האפשר כדי לסייע למשפחה במשק — לעבד את השדות ולגדל את בעלי החיים.

בבית־הספר האלמנטרי בדוקודוב לימדו שני מורים ומורה אחת, כולם בעלי הכשרה פדגוגית מעולה, ורמת הלימודים היתה גבוהה.

בבית־הספר בדוקודוב למדו מלבדי גם יוסל, אפרים וברל. המורים לא עשו כל הפליה בין התלמידים הנוצרים והיהודים.

בזמן חגיגת הסיום של הכיתה הרביעית נתן לי זקן המורים — מנהל בית־הספר סטאניסלב יאסטשמבסקי, במתנה את ספרו של המשורר הפולני הגדול יוליוש סלובאצקי „ליריקי פאטריוטיצ׳נה״.

למרות רצוננו להמשיך בלימודים בתיכון, לא חיכה לנו המוסד הזה: לנו נועדו בתי־המלאכה של חייטים, נגרים וכדומה.

כך המשיכה משפחתנו בחייה בדוקודוב וניהלה אורח־חיים כפרי, חיי עמל קשה מן החשכה עד החשכה.

כפי שכבר ציינתי היו יחסי השכנות עם האיכרים בכפר מצויינים. בייחוד עם משפחת אלכווירוביץ׳ קיימנו יחסי ידידות ממש והיינו מסייעים אלה לאלה.

כאשר נכנסו הגרמנים לכפר דוקודוב נאסר סטפאן בתור אנטי־נאצי. הם

עינו אותו קשות, הוציאו אותו מן הכפר ורצחו אותו. כך סיים את חייו הצעירים באורח טראגי חברי הנאמן והמסור מדוקודוב סטפאן אלכווירוביץ׳, ואני מזכיר אותו תמיד לטובה כאדם אציל וליברלי וידיד יהודים.

שנים אחדות לפני מלחמת העולם השנייה החליטו הורי לעזוב את דוקודוב ולחזור ללומאז למגרש שירשו מאבותיהם. התפרנסנו מעיבוד הגן, מאפיית מצות בערב חג הפסח ומהכנסותיהם של 7 הבנים שעבדו כולם. נוסף לכך לימד אבי תורה קבוצת נערים וגם עיסוק זה תרם במידת מה לפרנסת הבית.

זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה עברו הורי לביאלה מטעמי בטיחות.

ביוני 1942 נשלח המשלוח הראשון של יהודים זקנים מביאלה למחנות השמדה. יש לשער כי גם הורינו היו במשלוח הזה.

ב־11.6.1942 לפני הצהריים נכלאו 2500 יהודים בקרונות־משא. תחנת הרכ־בת האחרונה בדרך נדודיהם היתה סוביבור. אבי ואמי היקרים הי״ד נספו יחד עם קדושים אחרים של עירנו לומאז.

בעקבות העתונות — החיים בלומאז

„עיירתנו שמנתה לפני המלחמה הראשונה 500 משפחות יהודיות, נהרסה בעקבות המלחמה עד כדי כך, שהאוכלוסיה פחתה עד המחצית, המצב הכלכלי כאן לא היה מעולם מזהיר, אפילו בזמנים הטובים, ובייחוד עכשיו.

כאשר המשבר נעשה אורח בעיירות פולין, הוא לא פסח גם על עיירתנו. החנוונות, שהיתה מקור הפרנסה העיקרי של האוכלוסיה היהודית המקומית, עומדת בפני כליון כללי. ראשית, מפני שהצריכה של אוכלוסיית האיכרים נצטמצמה עד המינימום, שנית, מפני שהאיכר פוסח בכלל על עיירתנו בקניה ובמכירה של מוצריו. משתלם לו יותר לבוא במישרין לביאלה.

הוא הדין לגבי המלאכה. פועלי בניין מוכשרים נאלצים עקב האבטלה לעסוק בחטיבת עצים במחירים מצחיקים. פקיד ההוצאה לפועל, שנעשה כאן אורח קבוע, מגביר עוד יותר את החורבן הכלכלי, וכך צועד תהליך ההתרוששות בצעדי ענק.

ההדגמה הטובה ביותר לכך היא העובדה, שמתוך 250 משפחות נאלצו 110 לקבל סיוע לחג הפסח.

לבני עיירתנו האמריקנים ישנה כבר מסורת, לשלוח כל ערב פסח לביתם הישן מעות חטים. על אף המשבר השורר באמריקה שלחו גם השנה כ־170 דולרים, שחולקו מיד בין האוכלוסיה הנתונה במצוקה.

בין המקבלים נמצאים גם כאלה שתמכו בעצמם עד כה באחרים.

הוועד והאוכלוסיה מביעים את תודתם העמוקה לבני העיר בניו-יורק ובפיטסבורג, באמצעות „פאדליאסיער לעבן״.

לפני זמן מה נפטר כאן בגיל 110 שנה האיש הזקן ביותר באיזור, ר׳ בעריש לאנדוי. ראויה לציון העובדה, שעד שבועות אחדים לפני מותו היה בריא לגמרי והתפרנס מרוכלות בכפרים״.

אשר פדרהאר („פאדליאסיער לעבן״) 1933

חרדה בקרב האוכלוסיה היהודית בלומאז

„האוכלוסיה היהודית בעיירה לומאז עדיין לא נרגעה, בעקבות המאורעות בימי חג השבועות שעבר.

ההתפרצויות האנטי-יהודיות ביום הראשון לחג היו כה חמורות, שמשלחת של יהודי המקום יצאה בעיצומו של החג לסטארוסטה (מושל המחוז) בביאלה פודלאסקה כדי לבקש הגנה ממנו.

אחרי שהבריונים שנעצרו שוחררו, חוללו שוב למחרת היום מהומות. רשויות המשטרה נאלצו לעצור שוב 20 בריונים.

האוכלוסיה במקום מוסיפה לחיות בפחד מיד עם רדת הלילה נטרקים דלתות וחלונות ואיש אינו מעז להראות את עצמו ברחוב״.

(„היינט״ 1934)

יט״א (סוכנות טלגרפית יהודית)

שפרה ספוקויני

ארגוני „מזרחי״ ו„השומר הדתי״ בלומאז

ארגון „מזרחי״ היה מורכב מיהודים דתיים בעלי מטרה ציונית, יהודים טובים עם כיפה ובכל זאת מודרניים במקצת.

חברי „מזרחי״ נטלו חלק פעיל בחיי הציבור בלומאז: נציגיהם פעלו בוועד הקהילה, בקרן הקיימת לישראל, בקרן היסוד ועוד.

זכורני שהפעילות של „מזרחי״ התנהלו בשני בתים: בביתו של ישראל-לייזר שטיינקלפר ובביתו של הרש לדרמן.

„מזרחי״ ניהל פעילות מאומצת כארגון של ציונים דתיים, השואפים בכל מאודם לתחיית העם היהודי בציון על יסודות של הדת היהודית וברוחה.

„מזרחי״ בלומאז היה פעיל מאוד בכל תחומי החיים הציבוריים — פעילות ציונית, חינוך, נוער דתי והכשרה חלוצית לקראת עליה לארץ-ישראל.

חוגי „מזרחי״ ריכזו את טובי העסקנים והשפעתם בעיר היתה חזקה מאוד בקרב כל שיכבות האוכלוסיה.

ל„השומר הדתי" היה נוער נאה ומשכיל וחבריו פעלו רבות כדי להפיץ את הציונות ואת הרעיון של „תורה ועבודה".

בגעגועים ובנוסטלגיה עזה רוצה אני להיזכר בשנות הילדות היפות, שאי־אפשר לשכחן. אני זוכרת כי הדבר היה בשנת 1932, כאשר קבוצת נוער חסידי, בייחוד בחורי ישיבה לשעבר, הקימו בלומאז את הארגון הציוני־דתי „מזרחי".

היוזם והמייסד העיקרי של „מזרחי" היה אשר פדרהאר, אשר עלה ארצה כמה שנים אחרי זה. כאן, בארץ, שינה את שם משפחתו לצידון ובמרוצת הזמן נתמנה כסגן מזכיר הכנסת הראשונה בירושלים, כשהוא ממלא את התפקיד הזה עד יום פטירתו.*

עוזריו של אשר צידון היו אחיו שמעון ונתן פדרהאר, שרה אלתרמן וחיים־ישראל ברמאן.

„מזרחי" בלומאז היה פופולארי מאוד וכל הנוער הדתי בעיר וכן אנשים מבוגרים הצטרפו לארגון.

הנוער של „השומר הדתי" היה מחולק לקבוצות, לפי הגיל. בראש כל קבוצה עמד ראש קבוצה.

בראש קבוצת „ברוריה" עמדה שרה אלתרמן. בראש קבוצת „דרור" עמדה חנה שוחט. בראש קבוצת „ניצנים" עמדה חנה גווירצר.

הפעילות התרבותית של הקבוצות כללה לימוד עברית, היסטוריה יהודית, תולדות ארץ־ישראל, תנ"ך וגיאוגרפיה של ארץ־ישראל. התקיימו הרצאות רבות על נושאים שונים, בעיקר על החיים בארץ־ישראל, המצב הפוליטי בארץ־ישראל שנמצאה תחת המנדט הבריטי, המאבק למען עליה, החיים בקיבוצים וגם נושאים אחרים.

הנוער שר שירים עבריים, רקד „הורה". מזמן לזמן ביקרו בעיר נציגי המרכז בווארשה.

זאת היתה תקופה, כאשר ילדי „מזרחי" למדו עדיין בבית־הספר הפולני. לפני הצהריים למדו, ובערב היו מבקרים במועדון של „מזרחי", שם התרכז הנוער הדתי ושם חווה את חוויותיו באוירה של הציונות הדתית.

עולה בזכרוני אירוע מעניין כזה:

באחד הערבים הופיע לפתע במועדון מנהל בית־הספר הפולני כדי לראות מי מתלמידיו נמצא במקום. זאת מפני שבאורח רשמי נאסר על תלמידי בית־הספר הפולני לבקר בערבים במועדון כלשהו.

הופעתו הפתאומית במועדון עוררה בקרב הילדים מבוכה עזה ומרוב פחד החלו לקפוץ דרך החלונות החוצה, כך שהוא לא הצליח לתפוס איש.

---

* אשר צידון הנו המחבר של „ספר הכנסת" שיצא לאור בשנת 1950 (תש"ן).

קבוצת חברים יצאו להכשרה לקיבוצים שונים של „השומר הדתי" בפולין, בתקוה לקבל סרטיפיקט ולעלות לארץ־ישראל. מתוך הקבוצה שהיתה בהכשרה עלו 2 חברים בלבד: אשר פדרהאר (צידון) ואחותו אסתר־חיה. האחרים לא אושרו לעליה בגלל חוסר סרטיפיקטים. כידוע הגביל השלטון המנדטורי האנגלי את עלייתם של יהודים לארץ־ישראל וכל ארגון ציוני קיבל מספר מצומצם בלבד של סרטיפיקטים, למרות הדחף הגדול של הנוער הציוני לעלות לארץ־ישראל.

בשנות השלושים ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה התגברה האנטישמיות בפולין. גם המצב הכלכלי הקשה של היהודים גרם לשגשוג הציונות, אבל חלק קטן בלבד של חברי הארגונים הציוניים הצליחו לעלות ארצה.

פרצה מלחמת העולם השנייה ובלהבות האש של המלחמה הושמדה יהדות פולין ובתוכה גם יהודי לומאז.

אשר צידון (פדרהאר) *

נולד בלומאז (פולין), י"ד בתשרי תרס"ט (29.9.1909). לאביו דוד פדרהאר ולאמו גננדל בת אשר גולדמן.

בשנות העשרים למד בישיבת ז'טל ובישיבת קמיניץ (ליטא) אצל הגאון ר' ברוך בר ליבוביץ זצ"ל.

בעל השכלה תורנית. היה מורה לעברית בעיירות פרצ'ב ובוורטבי ובקיבוץ הכשרה. ניהל מחלקת הכשרה של „החלוץ המזרחי" בווארשה. היה מפעילי תנועת תורה ועבודה בפולין. בשנת 1936 עלה ארצה. כיהן כמזכיר מרכז העבודה של „הפועל המזרחי" וכמזכיר האיגוד הארצי של פועלי היהלומים של ארגוני המיעוטים.

היה ציר לקונגרס פועלי היהלומים באנטוורפן (בלגיה). היה מזכיר מועצת „הפועל המזרחי" בתל־אביב.

בשנת 1939 נשא לאשה את שרה בת דב צ'ציק.

חבר המועצה המדינית של המפד"ל.

בשנת 1961 סיים את לימודיו באוניברסיטה העברית בירושלים: היסטוריה של עם ישראל ומדע המדינה. בעל תואר ב.א.

היה סגן מזכיר מועצת המדינה הזמנית. היה ציר לוועידת מזכירי הפרלמנטים בדבלין ובהאג. ערך סיורי לימודים בבתי המחוקקים של ארצות הברית, קנדה, אנגליה, ארצות סקנדינביה ועוד.

מייסד בית כנסת הרמב"ן במושבה היוונית בירושלים. כיום סגן מזכיר „הכנסת" בירושלים. פרסם מאמרים בעתונות ובירחונים.

---

* מתוך הספר: „דוד תדהר".

ספרים: „הכנסת" (תש"י); „בין הפטיש והדוכן" (האמירה והבדיחה בכנסת, תשי"ב); „הכנסת להלכה ולמעשה" (תשי"ד); „מבנה השלטון בארצות הב־רית" (תשי"ח); „בית הנבחרים"; „מורה נתיבי הכנסת בחקיקה ובממשל" (תשכ"ד, ב־4 מהדורות). הספר נדפס בניו־יורק בשנת תשכ"ח (בסוף שנת 1967 בתירגום אנגלי.

צאצאיו: אלישע, חגי, אריאלה.

אשר צידון נפטר ב־21.7.1969.

אשר צידון (פדרהאר) יושב ראשון (מימין לשמאל) בזמן ישיבת מזכירות הכנסת עם היושב־ראש שפרינצאק (במרכז)

החוג הדראמטי

החוג הדראמטי שהיה קיים בלומאז ניהל פעילות נרחבת. הוא היווה חלק מכל חיי התרבות בלומאז ואין ספק שהוא תפס מקום מכובד יחד עם הספריות והמקהלות שהיו קיימות בעיר.

פעילות החוג הדראמטי נתאפשרה הודות למסירותם של חבריו המוכשרים, שרבים מהם יכלו לתפוס מקום מכובד בתיאטרון מקצועי.

החוג הדראמטי הציג הצגות, שזכו לביקורים של חובבי תיאטרון רבים, אשר לא פסחו על שום הצגה.

סביב החוג הדראמטי פעלה קבוצת חברים קבועה, שעסקו בעניינים הטכ־ניים של החוג, כגון הכנת הציוד, התפאורה והתלבושות.

בחוג הדראמטי השתתפו גם חלק צעירים מספריית פרץ. ברפרטואר של התיאטרון נכללו מחזות פופולריים, אשר התבססו בעיקר על רפרטואר יהודי עממי.

הצגות התיאטרון הכניסו חיות ושמחה בבתי היהודים והרחיקו את החד־גוניות והשיעמום מהמוני היהודים בעיר.

כל המפעלים של החוג הדראמטי בלומאז עוררו הדים רבים בעיר והוסיפו ללא ספק צביון ויחוד לחיי היהודים בלומאז.

חיים ספוקויני

זכרונות מהבית הישן

שנים רבות חלפו מאז עזבתי את עיירתנו לומאז. דלה לשוני מכדי לתאר את הרגשות והזכרונות המתחננים כדי שיירשמו ויונצחו לדורות. כי מי אם לא אנחנו — השרידים האחרונים של שארית הפליטה הלומאזית בישראל ובעולם יעשו זאת ?

באיטיות התנהלו החיים בלומאז. מצבם הכלכלי של יהודי העיירה היה קשה. כמעט כל יהודי העיירה חיו בדחקות ובעוני. אני נזכר בכאב ובגעגועים בעיירתי לומאז בה נולדתי וגדלתי, בה עמדה עריסתי ובה עברו עלי השנים היפות ביותר של ילדותי ונעורי.

בזכרוני קמה לתחיה העיירה על בתיה הנמוכים ויהודיה החפים מפשע שנרצחו באכזריות. הם עומדים כחיים מול עיני ונדמה לי, כי המציאות האכזרית אינה אלא חלום, סיוט : עיירה שלמה של יהודים נרצחו על ידי האשמדאי הנאצי. איך אפשר לשכוח את הבית, שנחרב על ידי הסערה בזמן השואה.

מוסדות צדקה דתיים

מקום חשוב בחיי היהודים בלומאז תפסו מוסדות הצדקה, כמו „ביקור חולים", „לינת הצדק" ואגודות אחרות, שנשאו אופי של מעין עזרה עצמית. „חברת תהילים" שבראשה עמדו אליהו־משה האנדלמן והרב הבלתי־נשכח יצחק דב גרינברג זצ"ל, מחבר הספר המפורסם „ספר שיח יצחק".

לעניים, שהתגוררו בהקדש, דאגו הנשים הטובות כמו האדיע, צעירות אספו לפני שבת חלות ומאכלים אחרים והביאום לעניים בהקדש לשבת.

שפרה ספוקויני

בית־הספר הממלכתי הפולני הכללי בלומאז

אחרי תקומתה של פולין כמדינה עצמאית וריבונית, בנה השלטון הפולני המקומי בלומאז בניין גדול ונאה בן קומותיים, שהכיל את בית־הספר הפולני „פובשכנה" בן 7 הכיתות. בשתי הקומות שכנו חדרי־לימודים גדולים, נוחים ושטופי־אור, ועל־יד בית־הספר השתרע מגרש גדול עליו נערכו תרגילי התעמלות.

לפני שה„פובשכנה" עבר לבניין החדש של בית־הספר, שכן בכמה בתים קטנים ועקב הצפיפות הגדולה בכיתות נהגו ללמוד בשתי משמרות.

בית־הספר היה מצויד בצוות מורים מעולה בעל הכשרה פדגוגית מתאימה, היה בעל רמה גבוהה ונהנה ממוניטין טוב הן בעיר והן בסביבה. אין איפוא כל פלא שההורים שאפו לשלוח את ילדיהם ללמוד בבית־הספר, שבו היו התלמידים פטורים משכר־לימוד.

חלקם הארי של ילדי היהודים למדו בבית־הספר הפולני. אפילו הורים דתיים שלחו את ילדיהם לבית־הספר הפולני. מבין התלמידות מן הראוי להזכיר את בת הרב בלומאז, הרב ר' יצחק־דב גרינברג.

כל שנה גדל מספר התלמידים בבית־הספר הפולני. חלקם של ילדי היהודים למדו לפני הצהריים בבית־הספר הפולני, ואחרי הצהריים למדו הנערים בחדר ובנות של הורים דתיים למדו בבית־הספר „בית יעקב".

על אף העובדה שלא שולם שכר־לימוד בבית־הספר, היו הוצאות שונות אחרות, כגון רכישת ספרי־לימוד, מחברות וכלי כתיבה אחרים.

ילדי היהודים לא למדו בשבתות, לפי הסכמתה של הנהלת בית־הספר, אך עובדה זאת לא השפיעה ולא הפריעה לרמת הלימודים הכללית, מפני שהמורים והתלמידים הנוצרים היו מוסרים את חומר הלימודים שנלמד בשבתות לתלמידים היהודים.

בשעה שהיה מגיע הכוהן הדתי (הכומר) הנוצרי כדי להורות דת את התלמידים הפולנים, לא נוכחנו בשיעורים, כמובן שלפי הרשיון הרשמי של הנהלת בית־הספר.

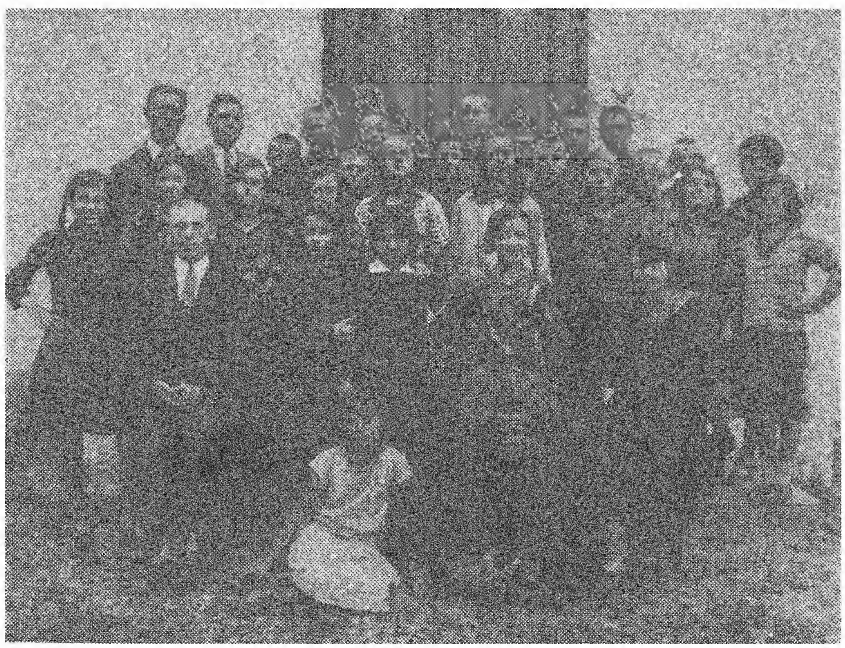
בין השאר למדו בכיתה השביעית משה שקלאזש, שמואל מאקובסקי, האחים גווירצר — ישעיה, יצחק, משה, גווירצר חנה.

רוב ילדי היהודים והנוצרים, ביחוד נערים, סיימו 4 כיתות בלבד, בגלל קשיים חומריים. חלקם של הנערים המשיכו בלימודיהם בישיבה.

כל הילדים אהבו את מוריהם, וביחוד את המורה והמחנך ליאון שיש. התל־מידים היהודיים נטלו חלק בכל מיני אירועים תרבותיים.

בזמני התקיים כנס מחוזי של מקהלות בביאלה ובית־הספר בלומאז תפס בו את המקום השני. בהצגות תיאטרון נהגה לאה ספוקויני לשחק בתפקידים הראשיים.

המורה לדת יהודית היה מאטיס שקלאזש, שהיה מלמד תורה את התלמידים היהודיים. בבית־הספר הפולני בלומאז לא הועסקו מורים יהודיים.

כיתה שישית של בית־הספר הפולני „פובשחנה" בלומאז. בין התלמידים הפולניים תלמידים יהודים. בשורה הראשונה למעלה מימין לשמאל עומד (שלישי) משה מקובסקי. בשורה השנייה עומדים מימין לשמאל: לאה ספוקויני, נחה בלושטיין, משה שקלאזש, חנה סורוקה, חיה פוטשטארוק. בשורה השלישית יושבים משמאל לימין: מנהל בית־הספר סיקורה, שפרה פרידמן (ספוקויני), אסתר שוורצברג, חנה גולדשר. למטה: יושבת חנה פולוסצקי

אני, שפרה ספוקויני, חיה לדרמאן וטובה לדרמאן, מזכירות בצער ובכאב עמוק את חברותינו מהכיתה השביעית, שנרצחו בצורה טראגית על־ידי הרוצחים הנאצים צמאי־הדם: החברות: לאה ספוקויני, אסתר שווארצברג, חנה פולוסצקי, חנה סורוקה, נחה בלושטיין, חיה פוטשטארוק, וכן את התלמידים שסיימו את בית־הספר הפולני בן שבע הכיתות בלומאז בשנים הקודמות: חנה גננדל לודמאן, חנה גווירצר, חיים שקלאזש, חנה שוחט, מישקה פולוסצקי, נעמי ליב־

טאזש, סימה אלתרמן, ישעיה גווירצר, אטל גרינברג, מינדל ברמאן, דובה פולו־סצקי, אסתר וייסמאן, דבורה סרבניק הספיקה ללמוד בתיכון.

לעולם לא נשכח את הצעירים, את האינטליגנציה העתידה של לומאז, שנספתה בשואה, הי״ד.

הרב ר׳ יצחק דב גרינברג — הרב האחרון של לומאז

הרב ר׳ יצחק־דב גרינברג, הרב האחרון של לומאז, היה ידוע בהשקפותיו הליברליות. הוא ניהל את חיי הדת של הקהילה במסירות במשך שנים.

הודות לדעותיו הליברליות לא חלו חילוקי־דעות חריפים בין הקבוצות השונות והאידיאולוגיות בקרב יהודי לומאז.

בשנת 1906 ישב כבר על כיסא הרבנות בלומאז, אלא שבאותו זמן לא היתה לו עדיין הסמכות של רב ממשלתי. רק בשנת 1921, בפולין העצמאית, העניקו לו הרשויות הפולניות במקום אחרי פניית הקהילה בלומאז ביום 24.8.1921, מתוך התחשבות בידיעותיו המגוונות ובפעילותו בתחומים השונים, את הסמכויות של רב ממשלתי, כגון רישום של לידות, חתונות ומקרי מוות במשרדי רישום אזרחיים. הודות לכך המציא לרשויות המקומיות את הסטאטיס־טיקה הנכונה של האוכלוסיה היהודית בלומאז. הרב גרינברג חתם גם בשנים מסוימות על התקציבים ורשימות המסים של הקהילה בלומאז וכן על תעריפי השחיטה וכדומה.

הרב גרינברג היה פופולארי מאוד בסמכות לישוב סכסוכים שונים ובעיות בין יהודים שונים בעיר. הוא פתר בעיות רבות של הכלל והפרט.

חדר בית־הדין שלו היה תמיד מלא אנשים, שבאו עם סכסוכיהם לדין־תורה אל הרב וכרגיל קיבלו עליהם את פסק־הדין — ללא כל כפיה. הורגש בעיר שקיימת כתובת לכל עניין העומד על סדר־היום.

כמורה הוראה הקים חוג קבוע ללימוד דף גמרא יום יום, והשתתפו בו בעלי־בתים רבים בעיר.

הרב גרינברג חיבר את הספר „שיח יצחק״, שיצא לאור בשנת תרפ״ח (1928) בווארשה. בספר נכללו פרטים על הוריו, הרב ר׳ דוד ידות. סבו ר׳ אברהם כיהן כרב בעיר נובוהורדוק (נפטר בשנת תר״מ—1880). על סבו ר׳ אברהם פורסם הספד בספר הקהילה של נובוהורדוק „זרע אברהם״. אחיו אליהו־דוד אלתר גרינברג נפטר בשנת תרפ״ז (1927). הספר „שיח יצחק״ פורסם הודות לעזרה הכספית של גיסתו וחותנה זאב ויגודסקי ואשתו דבורה־רחל.

בשנת 1939, לאחר שנודע כי הגרמנים נכנסים ללומאז, יצא הרב גרינברג אל בתו בסלובאטיץ׳, מפני שהיה ידוע יחסם האכזרי המיוחד של הנאצים לרבנים.

בשנת 1940 הגיע הרב גרינברג לבריסק כדי להיפגש עם יהודי לומאז הנמצאים בבריסק וביניהם חיים ספוקויני וגרשון מאנדל, שבא באורח בלתי־לגאלי ללומאז, כאשר הגרמנים היו כבר בעיר, כדי לעזור למשפחתו.

הרב גרינברג בא כדי לדעת את גורל ילדיו ופרץ בבכי על הגורל המר של משפחתו ואלה שנאלצו להיפרד מהקהילה בלומאז.

קיימת סברה, כי הרב גרינברג נרצח בעיר באראנוביץ׳. חלק ממשפחתו נרצחו בלומאז וחלק במקומות השמדה שונים יחד עם קדושי העם היהודי.

השוחט והחזן מנחם־מנדל

ר׳ מנחם־מנדל זימלמאן היה שוחט בקר בלומאז במשך שנים רבות. בעת ובעונה אחת שימש כחזן ראשי ואפילו חיבר תווי־נגינה לניגונים חסידיים.

פעילותו כחזן החלה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. הוא הקסים בקולו הנאה את המתפללים וכאשר ר׳ מנדל התפלל שחרית או מוסף, היה בית־הכנסת מלא אנשים. עם זאת יש לציין, שהוא עלה לפני התיבה חינם אין כסף ועורר יחס כבוד עמוק בלב יהודי לומאז.

יהודי לומאז מספרים, כי ר׳ מנחם־מנדל זכה להערכה רבה בקרב רבני הסביבה והיה בקי מאוד בספרי הקודש. הוא נפטר בשנת 1921. היו לו 4 בנים ו־4 בנות: שמואל, חיים־לייב, משה ויהושע; שמואל ומשה ירשו את כשרון החזנות מאביהם. הבנות: מלכה, ליבה, לאה וחיה נספו בידי הרוצחים הגרמנים.

מלחמת העולם השנייה ושקיעתה של לומאז

בדרכים למזרח

מיד בימים הראשונים של ההתקפה ההיטלרית על פולין, חיתה וארשה תחת הרושם הקשה של הפצצות האויר הראשונות. האוירה בעיר היתה כבדה. בעיר שררה בהלה גדולה. היהודים היו אחוזים הרגשת חרדה כבדה בפני המחר הבלתי־ידוע. וארשה בערה מכל עבריה. כמעט ללא הפסקה נשמעו אזעקות אויר. המשמר האזרחי גירש את האוכלוסיה למרתפים.

רחובות וארשה היו מלאים גברים ונשים בלבוש חצי־צבאי. על כל הפרצו־פים נראתה דאגה עמוקה, רצינות כבדה, חרדה קשה.

ב־6 בספטמבר 1939, 6 ימים בלבד אחרי ההתקפה הגרמנית על פולין, נאם ראש־העיר של וארשה, איש־הצבא הבכיר סטאז׳ינסקי, ברדיו וציווה, כי הצעירים יעזבו את העיר ויוצאו מזרחה. המטרה היתה לאפשר לגייס את האנשים בדרכים.

סטאז׳ינסקי הסביר, שהגרמנים מנהלים מלחמת־בזק נגד פולין וקיימת סכנה ממשית שמא יכבוש הצבא הגרמני הצועד קדימה את וארשה כבר בימים הקרובים. תוך כדי כך ציין סטאז׳ינסקי, שהצבא הפולני מגלה התנגדות גבורה לגרמנים ולוחם באומץ־לב בכל החזיתות. סטאז׳ינסקי שיבח יחד עם זאת את החיילים היהודים כלוחמים נאמנים ואמיצים נגד האויב הגרמני.

משה אפלבוים, אשתו בראנקה (מבית רפופורט, הילדה לאריסקה)

ב־7.9.1939 לפנות בוקר יצאנו: אני, אחי משה וחברו ישראל ברייזבלאט מוואדשה יחד עם זרם האנשים הגדול, שנהר אל האזורים המזרחיים של פולין.

חיש מהר התברר, שהצבא הפולני אינו מגייס את האנשים שיצאו מוואדשה. חלק מהאנשים המשיכו בדרכם, מפני שהגרמנים התקרבו מצד מערב.

עיירת מולדתנו לומאז, בה התגוררו הורינו, שוכנת בחלק המזרחי של פולין, ועל כן החלטנו שנלך ללומאז אל ההורים.

ביום הראשון של צעידתנו נשלטו כבר השמיים על־ידי מטוסים גרמניים. איש לא הפריע להם, הם טסו בגובה נמוך והטילו פצצות. שמענו את הפיצוצים. הטייסים הגרמניים הרעישו אפילו אנשים בודדים וכל מה שנע על הכביש. בדרך קמה בהלה גדולה. אנשים התרוצצו אחוזים פחד איום. לא היתה ברירה אחרת אלא להתרחק מהכביש ולהסתתר ביערות.

בין הכביש והיער השתרעו שדות ובהם רגבי־עפר קשים. הגשמים הפכו את האדמה לבוץ ובשעות הבוקר ולפנות ערב התייבשו עקב מזג האויר הקר. הרגבים הקשו על הבריחה ביער וביחוד על האנשים שהיו עמוסים במזוודות כבדות מלאות חפצים נחוצים. לא מעטים מהם שילמו בחייהם. חוליות המטוסים הגרמניות זרעו מוות וכליון בדרכים.

החלטנו ללכת בלילות ואילו בשעות היום להסתתר ביער. שם ביער בין עצי האלון הזקנים ביקשנו מחסה בפני המפציצים הגרמניים.

בערב החלטנו להמשיך בצעידתנו בכיוון לומאז. ההליכה בלילה היתה קשה. בחשכה לא ראינו את הרגבים שהתקשו ולא יכולנו לפסוח עליהם. נוסף לכך היינו עייפים מההליכה ומחוסר שינה.

בימי המלחמה הזהירו, כי בפולין פועלים יחידות טרור גרמניות וגם אזרחים פולנים, פולקסדויטשים, העוסקים במעשי־חבלה, רוצחים אנשים ומפוצצים מטרות אזרחיות וצבאיות שונות וכי מן הצורך להיזהר מאוד שלא ליפול בידיהם.

תוך הליכה בלתי־פוסקת התקרבנו לעיר מורדי השוכנת סמוך לשדלץ. העיר בערה. ההפצצות הגו׳מניות גרמו שריפות גדולות. פגשנו משפחות שעזבו בחיפזון את בתיהן ונמלטו עם ילדיהן ליער.

החשנו את הליכתנו ונכנסנו למזריץ׳. העיר סבלה מהפצצות כבדות וראינו שרפות רבות. אחוזים חרדה פנימית נכנסנו העירה.

הרחובות היו ריקים והאנשים הסתתרו במחבואים שונים. פגשנו 3 יהודים שנשאו גוויות חרוכות אחדות של בני־אדם ועזרנו להם להעבירן לבית־העלמין ולהביאן לקבר־ישראל.

החלטנו להתרחק מערים גדולות, מישובים גדולים וללכת בשבילים כפריים ובשדות שצעדו בהם אנשים מעטים. דבר זה איפשר לנו ללכת בשעות היום ולא בלילות.

באחד הרגעים התיישב משה על אבן ואנו המשכנו בהליכתנו. כאשר הבחנו שהוא איננו אתנו חזרנו על עקבותינו כדי לראות מה קרה לו? אולי הוא מרגיש שלא בטוב. התברר שהוא מחזיק תמונה של אשתו ברונקה ובתו הקטנה לאריסקה ודמעות ניגרות מעיניו. התרגשנו מאוד ממצב רוחו הקשה ורצינו להרגיעו ולנחמו שהדבר לא יימשך זמן רב, המלחמה תיגמר וכולנו ניפגש עם משפחותינו, אבל משה לא רצה להשתכנע ואמר בתוקף: „אני הולך חזרה לווארשה, איני יכול ואסור לי בזמן מלחמה כה קשה להפקירן לבדן. אולי הן זקוקות לעזרתי. לא אשאיר אותן בשום מקרה. אני חייב להיות אתן"...

אני וישראל ניסינו לשכנעו, שאנו נמצאים כבר לא רחוק מלומאז ועוד מעט נהיה כבר אצל ההורים. טיעונינו ההגיוניים שיכנעו אותו והוא הסכים להמשיך בדרך ללומאז.

בשעת לילה הגענו לביתנו. מסביב שוררת דומיה. הדלתות, התריסים והחלונות טרוקים. אלה היו ימי חרדה ולילות אימה, כל רחש מעורר חשדנות.

רק עכשיו, בעומדנו ליד דלת ביתנו, נאחזנו מתח פנימי. דפקנו בזהירות בדלת ומתוך הבית נשמע קול חנוק: „מי דופק?" משה ענה מיד: „זה אני, משה עם חברי ישראל וגם שמחה נמצא אתנו".

אנו שומעים תנועה בבית וקולות בכי. הדלת נפתחת ומשה נופל בזרועותיהם של אמא, אבא וברל. ים של דמעות ניגר מעיני כולנו. וכי דבר קל הוא? כה הרבה שנים לא התראינו ועכשיו אנו נמצאים ביחד — איזה אושר! אבא, בהסתכלו בפנינו העייפות, קרא: „אל תקחו ללב, ילדי — עוד יהיה טוב בעזרת השם... עוד יהיה טוב".

כולנו איחלנו זה לזה, כי אפרים, הנמצא כחייל פולני בחזית יישאר בחיים וישוב בשלום הביתה. הלוואי שברכתנו תתקיים. היה זה לילה ארוך ובלתי־נשכח.

למחרת חזרו אחי משה יחד עם חברו ישראל לווארשה.

מותו של אחי משה

משה לא התעכב זמן רב בווארשה. הכובשים הנאצים הציפו את העיר. הוא עזב את וארשה ובדרכים ודרכי־עקיפין הגיע לביאליסטוק. כאן נתקבל כבן־בית בזרועות פתוחות ושוב נבחר כמנהיג של עובדי העץ. בביאליסטוק עבד במקצועו ובזמנו הפנוי עסק בפעילות חברתית — הקדיש את מרצו לרווחת הפועלים שנמלטו כמוהו מהגרמנים ונמצאו כפליטים בביאליסטוק. משה היה הכתובת לפליטים שהגיעו — עובדי העץ.

ביום ו' ה־27.6.1941 כבשו הגרמנים את ביאליסטוק. מיד פורסמו ההוראות בדבר הטלאי הצהוב, החרמת הרכוש היהודי, היטלים כספיים וגזירות אחרות.

למשה היה חבר קרוב מאוד, פלץ, גם הוא עסקן לשעבר באגודת עובדי

העץ. בביתו התקיימה באותם ימים התייעצות מחתרתית, שהוחלט בה לנקוט פעולות ממשיות נגד הגרמנים. על כך מעידים ישׂשכר ולובה ברגאייזן (הציירת לובה היתה באותו זמן אשתו של פלץ ובביתה התקיימה ההתייעצות הסודית).

ההשמדה ההמונית של היהודים בביאליסטוק החלה מיד אחרי כיבוש העיר. הגרמנים הכינו את רצח הדמים הגדול, שכלל עסקני ציבור יהודיים ואת פעילי התנועה המקצועית.

בשבת ה־12.7.1941 הוציאו הגרמנים למעלה מ־5000 יהודים לשדה „פייט־ראשה", לא רחוק מביאליסטוק ורצחו אותם שם ביריות. משה היה בין הקרבנות. הגרמנים התכוונו להשמיד את הגרעין של עסקני הפועלים, שהיה עלול להוות מרכז של הלכי־הרוח למרד בביאליסטוק.

באותה שבת אמרו ראשי ה„יודנראט" למשפחות הגברים שנתפסו שאפשר להציל את הקרבנות, אלא שדרוש סכום כסף מסויים. השלטון הגרמני — אמרו — הטיל היטל כספי כבד על האוכלוסיה היהודית, משום כך יש לאסוף מהר ככל האפשר את הכסף, כדי לפדות את 5000 הגברים שנתפסו...

זה היה צעד הונאה מצד ראשי ה„יודנראט", מאחר שבאותן שעות בהן אספו המתווכים מה„יודנראט" אצל יהודים כסף וזהב, טבעות קידושין ומנורות שבת, באותו זמן היה כבר אחרי הכול. ב„פייטראשה" הסתיימה כבר אז ההוצאה להורג. 5000 היהודים לא היו כבר בחיים.

בסוף חודש יולי 1941 התקיימה מול הבניין של ה„יודנראט" הפגנה סוערת של האלמנות, היתומים וקרובי המשפחה של הנרצחים בפייטראשה. יש להניח, שאשתו של משה, ברונקה ובתם הקטנה לאריסקה נמצאו בין המפגינים.

פייטראשה הוא שדה גדול, הסמוך מאוד לכביש וארשה—ביאליסטוק. בגיא ההריגה הגדול הזה הונחו אבנים רבות וכן אבן ליד הקברים של קרבנות ה„שבת" וביניהם אחי משה אפלבוים.

זהו סיפורו של בן, אח, בעל ואב מסור, עסקן פועלי ובן נאמן לעם היהודי.

חיים ספוקויני

דרך היסורים בשנות המלחמה

עוד לפני פרוץ המלחמה בין פולין וגרמניה שררה בלומאז אוירת עצבנות. ב־1 בספטמבר 1939 פרצה המלחמה הפולנית—גרמנית. כבר ביום ו' עם שחר נפלו הפצצות הראשונות על ווליה והמלחמה פלשה ללומאז.

בעיירה השתררה בהלה גדולה וחרדה פקדה את היהודים. חיש מהר נודע,

כי הצבא הגרמני מתקדם וכובש ערים ועיירות בפולין. תוך שבועות אחדים התקרבו הגרמנים לביאלה, אך יחד עם זאת פשטו שמועות כי הצבא האדום חצה את הגבול הפולני—רוסי והוא מתקרב לבריסק.

היהודים בעיירה נשמו לרווחה כאשר נכנס ללומאז הצבא האדום. היהודים היו מרוצים והוקל להם. אבל התקופה הסובייטית היתה קצרה. לא ארך הזמן והרוסים עזבו את לומאז. הם נסוגו עד הנהר בוג ובריסק הפכה לעיר גבול.

בלב חלק מהיהודים בלומאז נתעוררה השאלה: לעזוב את העיירה ולעבור לעבר השני של הבוג או לא? גם לפני ניצבה הדילמה: להישאר בלומאז או לעזוב עם הרוסים.

אני זוכר כי על־יד בית־המדרש עמד הרב ר׳ יצחק דב גרינברג עם קבוצת יהודים והוא שאל אותי מה בדעתי לעשות. עניתי לו, שאני מהסס ועדיין לא החלטתי. הרב אמר לי, כי גם ברוסיה יכול להתפלל מי שרוצה.

אבי ראה מן המרפסת של ביתנו שאני משוחח עם הרב ואני מסרתי לו

משפחת ספוקויני. יושבים ההורים: זלדה ודניאל (עסקן ציבור בלומאז, בעל נגריה שלימד בני־נוער את מלאכת הנגרות). עומדים משמאל לימין: אליעזר, בריינדל, חיים. למטה: הילד אברהם

את תוכן שיחתנו. הוא נתן לי 300 זלוטי ואמר: קח את גורלך בידיך, עשה לפי הבנתך.

יצאתי לבריסק. למחרת היום באה לבריסק חסיה עם הרבה יהודים מלומאז. זה היה בשמחת תורה 1939.

אנו, יהודי לומאז דאגנו להיות יחד בבריסק. נדדנו מדירה אחת לשנייה עד שעלה בידינו להשיג דירה גדולה.

עברו שבועות אחדים ואני התגעגעתי למשפחתי. הצטערתי שעזבתי אותם בלומאז. ארבעה מבינינו נדברו ללכת אל הגבול. היו יחד עמי גם: גרשון מאנדל, שלמה גולדשר ואייזיק גולדשר.

חצינו את הנהר בוג ובעבר השני הופיע מיד מולנו גרמני שקרא: עמוד, האלט! עמדנו במקומנו. הוא שאל אותי: אתם הולכים מהרוסי? עניתי לו: כן. הגרמני ציוה עלינו למסור לו את הכסף שברשותנו. מחצית מהכסף לקח ואת המחצית השניה השאיר לנו. הודינו לאלוקים, שנפטרנו ממנו בפחד בלב.

הגענו ללומאז. היהודים בעיירה מבולבלים, כולם אחוזים דכאון. ברחוב אפשר להימצא רק עד השעה 6 בערב. אחרי השעה הזאת אסור להציץ אפילו מבעד לחלון. גרמנים חמושים במכונות-יריה עמדו ברחובות. ראיתי את המצב בעיירה והחלטתי שלא אשאר אצל הגרמנים.

ביקשתי מהורי שירשו לאחי אברהם להתלוות אלי, אבל הורי לא הסכימו להישאר בלומאז לבדם והוא נשאר; אך לא לזמן רב. סוף-כל-סוף שיכנעתי את הורי והם הסכימו כי גם אחי יעזוב את לומאז.

שוב עברו שבועות אחדים ויצאנו שנית לגבול. בלומאז שררה אוירת דכאון בין היהודים. הגרמנים חוטפים יהודים לעבודות-כפיה. פרנסה אין. אבי עושה עבודה בשביל גוי מרוסוש, והלה בא עם גרמני ולוקח את העבודה בלי כסף.

אצל מנדל ספוקויני יושבים יהודים ומתלבטים מה לעשות? הם שואלים אצלי, מה המצב בעברו השני של הגבול. גם הם רוצים ללכת, אבל איך אפשר ללכת עם חבילות, כאשר גם בלעדיהם כה קשה ההליכה. לבסוף גמרו אומר הרבה צעירים וצעירות ללכת אל הגבול עם חבילות קטנות בידיהם, מתוך תקוה להגיע בשלום לצד הרוסי.

אני עוזב את הבית

התקרבו הרגעים המכריעים בהם הייתי חייב להיפרד ממשפחתי. הרגשתי שאני עוזב אותם לנצח. לבי מתכווץ; אני מנשק את ילדי אחותי. אמי ואחותי — שתיהן, דמעות בעיניהן, מחבקות אותי בחוזקה ומאחלות לי הצלחה בדרכי.

רק אבי אינו מצליח לשלוט בעצמו ואינו מסוגל להיפרד ממני. דמעות זולגות מעיניו. הוא מביט מבעד לחלון ואינו מסוגל להוציא הגה. היתה לי תחושה כבדה, כי הפעם אני עוזב את ביתי לתמיד, למרות שניחמתי אותם כי עוד נתראה...

החלטנו לבקר אצל הרב גרינברג. נסעתי יחד עם יצחק כץ אל הרב ושוחחנו עמו על המצב שנוצר לאחר שלומאז נשארה אצל הגרמנים ואילו אנחנו נמצאים תחת השלטון הסובייטי.

הרב הבטיח לבקר אצלנו בבריסק, שם שהינו, מכיוון שהוא נוסע אל בתו פייגה. ליווינו אותו לרכבת. בדרך נתן לי איגרת אל הרב קלפפיש שיערוך לנו חופה וקידושין. אבל איך אנחנו יכולים להינשא מבלי שנודיע להורים?

החלטתי לשוב פעם נוספת ללומאז. גרשון מאנדל הלך יחד עמי. הגענו ללומאז ביום ו׳. חלונות הבתים היו מכוסים, אסור להציץ החוצה.

בשבת בשעות הבוקר הלכו יהודים להתפלל בבית־הכנסת, אבל כאשר הגיעו לבית־הכנסת התנפלו עליהם גרמנים והפליאו את מכותיהם. יוסל, חתנו של השוחט ספג מכות רצח. יהודים פצועים קופצים דרך החלונות.

בקושי זכינו לבואו של יום א׳ ובשעות הבוקר הגענו לגבול. וולוול גולדשר הוביל אותנו לסלובאטיץ׳. בדרך ידו בנו אבנים, שקצים רדפו אחרינו כל הדרך עד שהגענו לגבול.

משהגענו לגבול חטפו אותנו גרמנים לעבודה במטבח צבאי: חטבנו עצים והבאנו מים ובעת ובעונה אחת ערכו חיפוש על גופנו, החרימו את הכסף שהיה לנו ואפילו חפיסת סבון שהיתה לנו לקחו מאתנו. לבסוף אמרו: לכו אל הרוסי!

בקשיים רבים חצינו את הגבול אל הצד הרוסי. הגענו לדומאצ׳בו, שם עבד איצ׳ה־אייזה גוטמאכר. הוא נתן לנו פתק, שאנו רשאים לנסוע לבריסק.

באותו לילה רצחו הגרמנים ביריות 45 יהודים בסלובאטיץ. בין הנרצחים היה גם ברל סורוקה.

אל הגבול לא הוספתי עוד ללכת. יותר מאוחר אסרה הנ.ק.ו.ד. פליטים רבים והגלתה אותנו ללב רוסיה, איזור שבו שרר קור עז והטמפרטורה הגיעה ל־50 מעלות מתחת לאפס.

היינו קבוצה של לומאזאים והשתדלנו להיות יחד. בדרך לרוסיה נפטר גלבארד, ובמקום גירושנו מתו מרעב ומקור לוי יצחק טייטלבוים, חנה ראז ועוד לומאזאים אחדים.

עלינו לארץ־ישראל ב„בריחה״. בני לחם במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום־הכיפורים. גם חתני לחם במבצע סיני ובמלחמת יום־הכיפורים.

חיה קסטנבוים (קויפמן)

מילדי טהרן

נולדתי בלומאז בשנת 1922. בלומאז למדתי בבית־הספר הפולני הכללי (שקולה פובשכנה) עד גיל 14. בערבים למדתי גם תורה בבית־ספר „בית יעקב" ובעת ובעונה אחת למדתי ועבדתי כתופרת עד פרוץ המלחמה הפול־נית־גרמנית, ב־1 בספטמבר 1939.

באוקטובר 1939 עזבה משפחתנו: הורי, 3 אחיות ו־2 אחים את לומאז ועברנו לביאלה פודלאסקה, בה נמצאו כבר הרוסים, אבל על סמך החוזה הגרמני־סובייטי נסוגו הרוסים מביאלה פודלאסקה והרשו לכל מי שרצה להת־לוות אליהם לנסוע ברכבת לבריסק, שם היה קיים שלטון סובייטי.

בבריסק היו פליטים רבים מאוד ולא היה מקום לישון. התגוררנו איפוא בבית־כנסת.

תחילה נסענו לגומל, שם חיינו כפליטים, אבל לא יכולנו להסתגל לאורח־החיים הסובייטי וחזרנו לבריסק.

באותו זמן שהתה בבריסק ועדה גרמנית, שרשמה את האנשים הרוצים לחזור הביתה, כלומר לאזורים הכבושים על־ידי הגרמנים. יהודים רבים נרשמו לחזור הביתה.

השלטון הסובייטי לא הרשה, שפליטים יתגוררו סמוך לגבול, ובשנת 1940 שולחו הפליטים, שנרשמו כדי לחזור לשטחי הכיבוש הגרמני, לסיביר ולקומי ס.ס.ר.

באותם אזורים, בצפון רוסיה, נמשך הקיץ 3 חודשים בלבד והיה אור ביום ובלילה. הועסקנו בכריתת קורות לשם הסקת קטרים ואניות.

בחודשי החורף הארוכים עבדנו במשך 9 חודשים ביער. בקיץ היינו לוקטים פטריות ואוכמניות ולא רעבנו.

בקיץ 1941 שוחררנו מהגירוש הודות להסכם סטאלין—שיקורסקי (הגנרל הפולני שיקורסקי שכיהן כראש הממשלה הפולנית הגולה בלונדון). הוכרזה חנינה וכל אזרחי פולין לשעבר שוחררו ממחנות העבודה. נשלחנו לאוזבקיסטאן והתגוררנו בעיר קיטאב על יד גוזאר.

באותו זמן נתארגן הצבא הפולני בברית־המועצות בפיקודו של הגנרל הפולני אנדרס ובגוזאר חנתה יחידה צבאית של הגנרל אנדרס.

הצבא הפולני הקים ארגון נוער פטריוטי פולני בשם „יונאקי". אני הייתי חברה ב„יונאקי" ולבשתי מדים פולניים.

בשנת 1942, כאשר הצבא הפולני של הגנרל אנדרס עזב את ברית-המוע-צות, יצאתי גם אני עם ה„יונאקי" אתם.

הייתי בטהראן 6 חודשים ושם קיבלה אותנו לידיה הסוכנות היהודית ולכולנו הוענקו סרטיפיקטים. הגענו לארץ-ישראל בשנת 1942. אחרי שבאתי ארצה נכנסתי לקיבוץ יחד עם אחותי ואחי.

לומאז בשנות החורבן הטראגיות 1939—1942

מהחומר של המכון היהודי ההיסטורי בווארשה

באחד בספטמבר 1939, ביום ו' בבוקר, זועזעו תושבי לומאז מן הידיעה, כי גרמניה הכריזה על מלחמה נגד פולין וכי המטוסים הגרמניים הפציצו ערים פולניות.

ימי המלחמה הראשונים הרעידו את יהודי לומאז. הדאיג אותם העתיד המעורפל. לא עבר זמן רב והגרמנים החלו להפעיל אמצעי טרור נגד היהודים בערים הכבושות בפולין.

התחיקה האנטי-יהודית, שהכילה הרבה חוקים דראקוניים, אישרה מבחינה חוקית את הצורות השונות של הוצאת היהודים אל מחוץ לחוק. הגזירות רדפו זו את זו.

והנה חלק מהגזירות, שהופעלו במחוז ביאלה פודלאסקה:

* ב-12 באוקטובר 1939 פירסם מושל השטחים הכבושים בפולין הוראה, כי על סמך הצו של קנצלר הרייך הגרמני היטלר בדבר ניהול השטחים הכבושים בפולין, נאסר על היהודים השימוש ברכבות.

* בנובמבר 1939 הטילה הגסטאפו מס על יהודי ביאלה ומזריץ'. מובן, ששום פעולת שוד בביאלה לא פסחה על יהודי לומאז.

* במארס 1940 פורסמה הוראה, כי יהודי מחוז ביאלה וראדזין חייבים להירשם לעבודת-כפיה, וכיוון שלומאז שוכנת במחוז ביאלה, חלה ההוראה הזאת גם על יהודי לומאז.

* ב-25 בספטמבר 1941 פורסמה הוראה נוספת, כי נאסר על הנוצרים במחוז ביאלה להלין בבתיהם יהודים, לתת להם אוכל ולעזור ליהודים בנסיעות. כל יהודי שיימצא בתחום הארי, בדרכים, או ברכבות, בלי רשיון לכך, ייענש בצורה חמורה.

כל ההוראות האלו ניתקו את המקורות של פרנסה, של רווחים מינימליים. בלומאז נמצאו באותו זמן מספר רב של פליטים מערים אחרות ומספר ניכר של יהודי לומאז נצרכים, עניים וחולים.

באותו זמן קם בפולין „ועד העזרה היהודי". בלומאז נוסד „ועד העזרה" ב־17 בדצמבר 1939.

פעילות „ועד העזרה" בלומאז

בראש „ועד העזרה" בלומאז עמדו עסקני ציבור לשעבר מהימים שלפני המלחמה. הנשיאות של „ועד העזרה" המרכזי נמצאה בקראקוב.

„ועד העזרה" הלומאזי ניהל את פעילותו תוך תיאום עם ועד העזרה בביאלה פודלאסקה. ההרכב של „ועד העזרה" הלומאזי אושר על־ידי הנשיאות בקראקוב. השתייכו אליו:

1. ישראל אליעזר שטיינקריצר — יושב־ראש,
2. דוד פולוסצקי — סגן יושב־ראש,
3. משה שקלאז' — חבר,
4. בן־ציון האנדלמאן — חבר,
5. שלמה סטרוכאז' — חבר.

יפוי־כוח

ועד העזרה היהודי בלומאז מייפה בזה את כוחו של מר משה שקלאז' כמזכיר הוועד והנהלת הקהילה בלומאז לשאת ולתת עם נציגי ה„ג'וינט" בווארשה. עקב המצוקה הקשה של הפליטים הנמצאים בלומאז, וכן התושבים היהודיים המקומיים, הזקוקים לעזרה ולאור המצב הקטסטרופלי שבו שרוי „ועד העזרה" במקום בגלל הפסקת העזרה של ה„ג'וינט", נאלץ הוועד להפסיק את פעולתו ב־14 לחודש הזה עם גרעון של 3246.20 זלוטי.

יופה גם כוחו של מר משה שקלאז' לקבל מה„ג'וינט" את העזרה להבא בשביל „ועד העזרה" המקומי שנועדה להמשך התמיכה בתושבי המקום הנצרכים שסבלו מהמלחמה.

אנו מצרפים דין וחשבון כללי של פעילות הוועד החל מה־17.12.39 עד ה־20.2.40.

לומאז—פודלאסקה, 23 בפברואר 1940.
יושב־ראש: ישראל אליעזר שטיינקריצר.
גזבר: שלמה סטרוכאז'.
מחסנאי: בן־ציון האנדלמאן.

אל ועד ה„ג'וינט" בווארשה

אנו מאשרים, כי קיבלנו מכם ב־29.5.1940 את הסכום של 1000 זלוטי על

חשבון התמיכה שהוחלט עליה בשביל „ועד העזרה" הלומאזי בעד החודש מאי 1940 בסכום של 4000 זלוטי.

הוועד הלומאזי מודיע, כי על אף העובדה, שהסכום שנתקבל הוא מינימלי, הקים בכל זאת הוועד, לפי המשאלה של ה„ג'וינט" בהתאם להבטחת המפקח החשוב של מחוזנו מר קארצ'ם, את המטבח הפועל כבר ונתקבל על־ידי הפליטים בקורת־רוח רבה.

בקשר לעובדה, שהוחלט להעניק לנו תמיכה לחודש מאי 1940 בסך 4000 זלוטי, קיבלנו עד כה לא יותר מ־1000 זלוטי.

הוועד שלנו אינו רוצה להפסיק את העזרה לנצרכים ונאלץ עד כה לקחת הלוואות, מפני שלמרות מאמצינו הגדולים ביותר, השגנו ממקורות מקומיים לא יותר מ־400 זלוטי.

כדי לכסות את הוצאותינו המינימליות, דרושים לנו כל חודש 5000 זלוטי. עובדה זו אישר גם המפקח החשוב. בגלל כל זה נמצא הוועד שלנו במצב קריטי מאוד.

אנו פונים למפקח החשוב בבקשה לתת לנו תשובה, הנוכל להמשיך בפעי־לותנו, או שעלינו להפסיקה, דבר שיהווה מהלומה כבדה ל־500 נצרכים.

אנו מקווים, כי המפקח החשוב ייעץ לנו איך עלינו לפעול. אנו מודים מראש בציפיה לתשובתכם.

לומאז, 4.6.1940

יושב־ראש: ישראל אליעזר שטיינקריצר

גזבר: דוד פולוסצקי

מחסנאי: בן־ציון האנדלמאן

הודעה

„ועד העזרה" היהודי

דוד פולוסצקי — משה שקלאז'

רק בסוף יוני הוקם המטבח, שממנו נהנו 400 אנשים (ביניהם 350 פליטים). לקחנו תשלום מינימלי של 10 גרושים בעד ארוחה בגלל העוני של האוכלוסיה והעדר כל מקור של פרנסה.

על סמך הידיעות שקיבלנו שלחנו לגברים של 3 מחנות עבודת־כפיה, השוכנים במרחק 7־8 קילומטרים מלומאז, וכן למשפחות של העובדים במחנות־העבודה התלויים בכלכלתם אך ורק ב„ועד העזרה".

התמיכה האחרונה של 1000 זלוטי שולמה בחודש מאי.

מצורף הדין וחשבון לחודש יולי.

בסוף 1940 קיבל „ועד העזרה" הלומאזי תמיכה מסוימת, שצוינה כמתנה אמריקנית. התמיכה ניתנה באמצעות „ועד העזרה" בביאלה פודלאסקה.

לומאז קיבלה את מצרכי המזון הבאים:

קמח דגן	—	47 קגר.
קמח חיטה	—	24 קגר.
חיטה כהה (אמריקנית)	—	30 קגר.
אבקת חלב	—	18 קגר.
גריסים	—	20 קגר.
שומן	—	35 קגר.

המצרכים הנקובים למעלה חולקו בין 487 אנשים ב־10.9.1940.

כמות המזון אינה מספיקה כדי להשביע את הרעב. אנשים לא קיבלו את כמות המצרכים האלמנטרית, בה כדי להחזיק את הגוף. התרחש תהליך של התרופפות פיזית ותשישות, ביחוד בקרב ילדים ונוער.

השלטונות הגרמניים ועוזריהם לא הרשו, שהמוסדות היהודיים יחלקו את התמיכה הדרושה. „ועד העזרה" היהודי בלומאז גילה פעילות רבה ומאמצים כדי להשיג יותר מזון לאנשים הרעבים.

ב־25.11.1940 קיבל „ועד העזרה" בלומאז באמצעות „ועד העזרה" בביאלה פודלאסקה 252 קילוגרמים קמח חיטה, שחולקו בין 645 נצרכים. על כל אדם יוצא קרוב ל־400 גרם.

ב־18.7.1941 כותב „ועד העזרה" הלומאזי לנשיאות בקראקוב, שקיים צורך דחוף בהספקת המצרכים, מפני שבעוד זמן קצר תתחדש הפעילות של המטבח העממי למען הנצרכים.

ב־22.7.41, פניית „ועד העזרה" הלומאזי אל הממונה על החקלאות במחוז ביאלה פודלאסקה בבקשה בדבר הספקה למטבח של תפוחי־אדמה, גריסים וקמח ל־674 יהודים, המועסקים באיזור לומאז. המכתב המכיל את הפניה אושר גם על ידי הווייט הממונה הלומאזי בר. זדאנוביץ׳.

ב־4.8.1941, פניה של „ועד העזרה" הלומאזי אל הווייט הממונה בדבר העמדת הדירה של בעליה לשעבר מ. פיעקאז׳ ברחוב השוק לרשות המטבח. היות והדירה פנויה ונמצא שם הדוד המותקן של המטבח הקודם. המכתב מציין את הסכמתו בעל־פה של הווייט.

ב־22.8.1941 נשלח מכתב מאת הנשיאות בקראקוב אל „ועד העזרה" בלו־מאז, המאשר את השינויים בוועד הלומאזי. דוד פולוסצקי כיושב־ראש, בן־ציון האנדלמאן — חבר ומשה שקלאז׳ — חבר.

במכתב לא צויינה הסיבה לשינויים הפרסונליים. החל מהתאריך הזה ועד ה־4.5.1942 נחתמו כל המכתבים על־ידי דוד פולוסצקי.

ב־11.9.1941 כותב „ועד העזרה" הלומאזי אל הנשיאות בקראקוב, כי אחרי מאמצים ממושכים החל המטבח בעבודתו. המטבח נותן 150 ארוחות ביום. „ועדת העזרה" בלומאז מבקש להגדיל את העזרה, מפני שהאוכלוסיה בלומאז חסרת אמצעים ואינה מסוגלת לשאת בהוצאות של העניים והפליטים, שמספרם מגיע ל־700 נפש. ה„יודנראט" המקומי יכול לעזור רק בתמיכות קטנות.

המכתב מציין, כי לפי האמצעים העומדים לרשותם, הם מקבלים מהם עזרה.

היתה זאת הפעם הראשונה כאשר הוזכר במיסמך ה„יודנראט" בלומאז.

ב־22.11.1941 שלח „ועד העזרה" הלומאזי מכתב בשפה הגרמנית אל הממונה המחוזי על החקלאות בביאלה פודלאסקה בדבר הענקת תפוחי־אדמה וגריסים למטבח העממי בלומאז, אשר יאפשרו הזנת 700 עניים ופליטים. ב־3.12.1941 הקציב הממונה המחוזי על החקלאות 3000 קילוגרמים תפוחי־אדמה למטבח בלומאז.

מכתב שנכתב על ידי ה„יודנראט" בלומאז אל ועד העזרה של ה„ג'וינט" בקראקוב

אל ועד העזרה האמריקני „ג'וינט"
קראקוב, יוזפינסקה 18.

את פנייתכם בדבר מסירת דין וחשבון של „ועד העזרה" הלומאזי לשנת 1940 קיבלנו, ואנו שולחים לכם את ההסברים דלהלן:

„ועד העזרה" ליהודים עניים בלומאז הוקם כגוף נפרד ואינו תלוי ב„יודנראט".

היושב־ראש של „ועד העזרה" הלומאזי הוא מר שטיינקריצר ישראל־אליעזר והמזכיר הוא שקלאז' משה. הוועד של „ועד העזרה" אינו מודיע לנו על פעילותו, ולכן אין ביכולתנו להמציא לכם את הדין וחשבון.

אילו מסר לנו „ועד העזרה" לפי הוראתכם את ניהול המשק של הוועד, או צרף את ה„יודנראט" לשיתוף פעולה פעיל וניהול המשק של „ועד העזרה", היינו שולחים אליכם בעתיד את הדינים וחשבונות הדרושים.

ליד החותמת של ה„יודנראט" הלומאזי, חתימה: **יושב־ראש: יוסף שקלאז'**
לומאז 9.5.1941

הדאגה לילדים ונוער בלומאז

ב־24.12.1941 התקיימה ישיבה מורחבת של „ועד העזרה" הלומאזי בהשתתפותם של משה שקלאז', בן־ציון האנדלמאן והעסקניות שהוזמנו: ח. פרידמאן, ד. סרבניק, ח.ג. אייבלום, ד. פולוסצקה וח. פאקולה.

נציג „ועד העזרה" דיווחו על פעילות הוועד וציינו את הצורך בארגון עזרה ודאגה לילדים ולנוער בלומאז.

סגן היושב־ראש של „ועד העזרה" מ. שקלאז' מסר את תוכן המכתב, שנשלח ב־29.8.1941 אל הנשיאות בקראקוב בדבר הקמת אולם־חינוך והספקת הזנה לילדים ולנוער כאשר יתקבלו האמצעים הכספיים הדרושים.

המספר הכללי של ילדים עד גיל 14 הוא 314. עד כה קיבלו המשפחות כמה מצרכים כתוספת לילדים.

משה שקלאז' פנה אל העסקניות המתנדבות שנכחו בשאלה, המוכנות הן לשמש כפטרונט לפרוייקט ש„ועד העזרה" החליט להפעילו. הוא פנה אל הנשים בבקשה, שתשתפנה פעולה עם „ועד העזרה".

בעקבות חילופי דעות ממושכים של כל המשתתפים בישיבה צוינו החשיבות והמטרות של המיבצע.

העסקניות הצהירו, שהן מוכנות לשמש כפטרונט ולשתף פעולה עם „ועד העזרה".

הוחלט להקים בהתחלה 2 קבוצות ילדים מגיל 5 עד 8, ביחד 70 ילדים, אשר ייפגשו 4 שעות כל יום באולם מתאים. הילדים ייהנו מפיקוח רפואי, חינוך ויקבלו ארוחת־בוקר.

הנאספים עיבדו את התכנית החודשית ואת התקציב החודשי למטרה זו. נקבעו ההוצאות החודשיות הבאות:

החזקת האולם	25 זלוטי
הסקת האולם	150 זלוטי
סבון לילדים	50 זלוטי
אמבטיות 4 פעמים בחודש	100 זלוטי
חומרי כתיבה לילדים	75 זלוטי
הוצאות בלתי־צפויות	50 זלוטי
ארוחות־בוקר	500 זלוטי
ביחד	950 זלוטי

צפויות הכנסות מהילדים בסך 150 זלוטי.

הוחלט לשלוח את הפרוטוקול של הישיבה לקראקוב יחד עם הבקשה לאישור הפרוייקט וציון איך לכסות את ההוצאות. עד קבלת התשובה מאת הנשיאות בקראקוב הוחלט להתחיל מיד בעבודת הכנה שונות.

על הפרוטוקול נמצאות החתימות של המשתתפים בישיבה.

תשובת הנשיאות בקראקוב

במכתב מיום 13.1.1942 כותבת הנשיאות מקראקוב, שהם מרוצים מהיוזמה הלומאזית בדבר הקמת פטרונט לילדים ולנוער, אבל הם מדגישים, שאין להם אמצעים כספיים לעזרה ליוזמות חדשות. הנשיאות יכולה לתמוך רק באלו, שנוצרו באמצעים מקומיים. כאשר המוסד יהיה כבר קיים, תסייע גם הנשיאות. אבל רצוי לפנות גם אל הרשויות המקומיות, באמצעות „ועד העזרה" בביאלה פודלאסקה בדבר הקצבת מצרכי מזון למטרה זו.

ב־10.3.1942 כותב „ועד העזרה הלומאזי", כי הפרוייקט לעזרה לילדים ולנוער הופסק בגלל המגפה השוררת בעיר. נסגרו בתי־הספר, מקומות התפילה ומקומות ציבוריים שונים.

ברגע בו יפתחו הרשויות את המוסדות, תחודש הפעילות בפרוייקט.

ב־21.1.1942 שלח ועד העזרה הלומאזי מכתב בשפה הגרמנית אל הממונה על החקלאות במחוז בביאלה בדבר הקצבת תפוחי־אדמה ל־700 יהודים עניים בלומאז.

ב־12.3.1942 כותב „ועד העזרה" הלומאזי אל הנשיאות בקראקוב, כי הווייט הממונה הקציב ל„ועד העזרה" היהודי בלומאז 6000 קילוגרמים תפוחי־אדמה.

ב־26.3.1942 כותב הממונה על החקלאות במחוז ביאלה פודלאסקה, כי הוקצבו 5000 קילוגרמים תפוחי־אדמה. מתוך חליפת־המכתבים ברור כי הודות לפעילות של „ועד העזרה" הלומאזי פעל המטבח במשך זמן מה, למרות כל הקשיים בהספקת מצרכים למטבח.

עזרה רפואית

במכתב מיום 16.3.1942 מביע „ועד העזרה היהודי" בלומאז את תודתו החמה על התרופות שהוענקו באותה תקופה קשה.

במכתב מודגש, כי „התרופות שהוענקו מהוות בעינינו קרן אור באפלה. בגלל היעדרו של רופא יהודי באזורנו מהוות התרופות העזרה הרפואית היחידה.

עזרה כספית

פרק חשוב בפעילות של „ועד העזרה" הלומאזי היה ארגון העזרה הכספית לאוכלוסיה היהודית בלומאז.

המכתבים והמיסמכים מאותו זמן מאשרים, כי בתקופה מ־7.4.1941 עד 20.3.1942 שלחה הנשיאות בקראקוב ללומאז 6500 זלוטי בליווי ההוראה, כי הכסף נועד לרכישת מצרכי מזון למטבח. במקומות בהם אין מטבח עממי, יש לחלק את המצרכים שנקנו בין האנשים העניים. בעת ובעונה אחת מבקשת

הנשיאות בקראקוב, כי בקבלות ייכתב ש־50% מהסכומים המתקבלים הם מ„ז׳יטוס״ * ו־50% מה„ג׳וינט״.

ב־4.5.42 כותב משה שקלאז׳ אל הנשיאות בקראקוב, כי דוד פולוסצקי אינו עוד בחיים מאז ה־7.4.42. במכתב צוינו השינויים בוועד העזרה שנעשו מתוך תיאום מלא עם „ועד העזרה״ בביאלה פודלאסקה.

במכתב מתבקשת הנשיאות, כי המכתבים והכספים ללומאז יישלחו על שם סגן היושב־ראש הנוכחי משה שקלאז׳.

בהרכב הזה היה, כפי הנראה, „ועד העזרה״ פעיל עד הסוף הטראגי.

ב־9.5.1942 כותבת הנשיאות בקראקוב אל „ועד העזרה״ הלומאזי בדבר חיפוש רופא יהודי ושואלת האם אפשר ליצור בשבילו בלומאז את התנאים הדרושים לפרקטיקה רפואית.

התשובה על המכתב הזה אינה נמצאת בין המיסמכים מאותו זמן.

ב־10.5.1942 פנה „ועד העזרה״ הלומאזי אל הווייט הממונה בר. זדאנוביץ׳ בבקשה להקצאת גינה לאוכלוסיה היהודית בלומאז לשם עיבוד ושתילת ירקות למטבח העממי היהודי.

במכתב מתבקש הווייט, שיקצה את הגינה השוכנת על־יד ביתו של א. מאנדל ברחוב מאלובז׳סקה 22.

ביום 8.7.1942 נכתב המכתב האחרון ש„ועד העזרה״ הלומאזי שלח לנשי־אות בקראקוב.

הנשיאות בקראקוב שלחה תשובה למכתב מה־8.7.42 ללומאז. על המעטפה נרשמה הערה, כי המכתב הגיע ללומאז ב־10.11.42 והוא נשלח חזרה.

בכך באה לקיצה הפעילות הנמרצת של ועד העזרה היהודי בלומאז בשנות החורבן 1939—1942. במשך אותה תקופה ניסה ועד העזרה הלומאזי באמצעים צנועים להקל על מצבם הקשה של היהודים העניים והנצרכים בלומאז.

לייב אפלבוים — לוחם הארגון הצבאי היהודי בגיטו וארשה

לייב אפלבוים נולד בשנת 1907 בלומאז, מחוז ביאלה פודלאסקה. הוריו חיו בלומאז במשך דורות. אביו אוריש עסק בעיסוקים רבים, ביניהם עסק בעבודת אדמה בכפר דוקודוב, לא רחוק מלומאז. אמו רבקה־מינדל (מבית פולוסצקי) נשאה בנטל של כלכלת המשפחה הגדולה יחד עם האב.

* „ז׳יטוס״ — ז׳ידובסקה טובאז׳יסטבו אופייקי ספולצ׳ניי.

לייבל למד תחילה ב„חדר" ויותר מאוחר בבית־הספר היסודי הפולני („פובשכנה") והצטיין בלימודים, אבל מצבה הכלכלי הקשה של המשפחה אילץ אותו ללמוד מקצוע. הוא עבד כבר מגיל 13 כרצען אצל הרצען וינדרבוים בלומאז ואחר כך בחברת יונגרמאן בביאלה פודלאסקה.

תוך כדי עבודה במקצועו למד בערבים והשתלם בהשכלה כללית. הוא שלט היטב בשפה הפולנית, היה קורא נלהב של ספרים באידיש ובפולנית והיה אהוב בחוגי הפועלים בסביבתו.

בלומאז ובביאלה היה פעיל בתנועה המקצועית, השתתף בארגון שביתות, לחם למען העלאת שכר הפועלים, אך במיוחד היה פעיל בתחום התרבות ופיתח פעילות ברוכה בארגון מופעי תרבות לנוער העובד.

הוא היה אחד מעמודי התווך של הספריה, מועדון הספורט, החוג הדראמטי, ארגן ערבי ויכוחים, שעוררו התעניינות רבה בקרב הנוער בעיר.

לייב הגיע לווארשה בין השנים 1927/1928 ומיד החל לעבוד כרצען ובעת ובעונה אחת המשיך בפעילותו בתחום המקצועי והתרבותי.

חברו הקרוב שמואל זלוטו, החי כעת בישראל, מספר, שהוא נפגש עם לייבל בשנת 1928 והם עבדו יחד בבית־החרושת „ויקינסקי" שם ייצרו מוצרי רצענות וסיפקו הזמנות של הצבא הפולני:

„עובדי מקצוע הרצענות השתייכו לאגודה המקצועית ברחוב לשנו 19 ולייבל היה יושב־ראש ענף הרצענים באגודה הזאת. לייבל דאג לאינטרסים של הפועלים. אחרי יום עבודה קשה נהג לבקר במקומות העבודה הרבים, שהיו מפוזרים בכל רחבי וארשה, כדי לפתור סכסוכי עבודה בין הפועלים והמעסי־קים. הוא דאג לשיפור הידע המקצועי של הנוער, דאג להתקדמותם, מפני שהחוזים עם המעסיקים הכילו התחייבות בדבר ההתקדמות המקצועית של הנוער. כל זאת עשה לייבל בהתנדבות, ללא כל שכר. ולא במקרה התייחסו אליו פועלי ענף הרצענות בכבוד.

בבית־החרושת של „ויקינסקי", בו עבדו נוצרים ויהודים, נבחר לייבל כנציג בוועד של בית־החרושת. הופעותיו באסיפות בשפות אידיש ופולנית זכו תמיד להתעניינות רבה.

היה נהוג לקרוא יחד מאמרי עתונות בשעת הפסקות הצהריים. אחרי קריאת המאמרים היה לייבל משיב על השאלות וכאדם בעל ידע ונסיון רב בעבודה ציבורית היה מפרש את המאמרים, מגיש סקירת עתונות ועונה על השאלות".

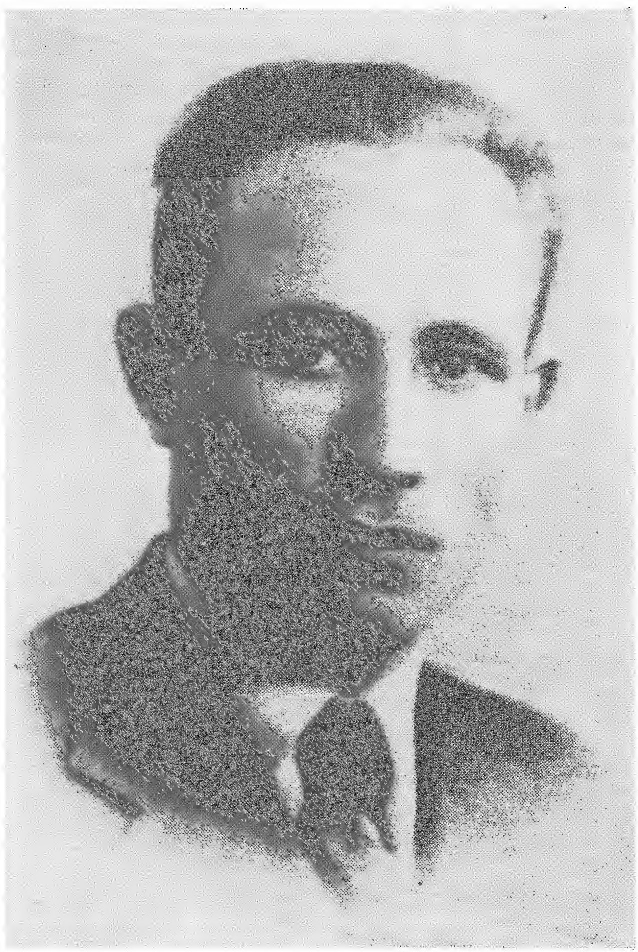
זלוטו סיפר גם, כי באותו זמן היו בין הרצענים ויצרני הארנקים מחוסרי עבודה ומצבם היה קטסטרופלי. לייב הציע שהפועלים העובדים 6 ימים בשבוע יוותרו על יום אחד בשבוע לטובת מחוסרי העבודה כדי להעסיקם. לא היה כל

כך קל לבצע את הדבר הזה ובכל זאת הצליחו לקבל את הסכמתם של הפועלים והמעסיקים.

גם האח הצעיר יוסף היה רצען במקצועו וחבר האגודה ברחוב לשנו 19. בכוחותיו עצמו הגיע לדרגת עסקן מקצועי מוכשר שפעל באגודה הזאת.

באגודה התיידד לייב עם צעירה משכילה בשם אירקה טראן, שעבדה ביצור כפפות עור ושניהם נישאו.

אברהם טננבוים, עובד לשעבר של המכון ההיסטורי היהודי בווארשה, סיפר כי בשנים האחרונות לפני המלחמה עבד יחד עם אחי לייב בחברה הווארשאית „צרמאט" במחסן מוצרי הקרמיקה. לייב הצטיין בעבודה והיה יותר מאוחר

לייב אפלבוים מגיבורי מרד גיטו ווארשה. היה בין הלוחמים האחרונים שנפל בגבורה בזמן דיכוי המרד בחורבות הגיטו הבוער ב־1943

הממונה על המחסן. הוא גילה כשרונות ארגוניים בקבלת תוצרת ובמשלוחה וניהל את הפנקסנות. בין אנשי הצוות נוצרה אווירה חברית.

מלחמת העולם השנייה פרצה ב־1 בספטמבר 1939. הגרמנים הרעישו בלי הרף את העיר ונתארגנה הפגנה פטריוטית גדולה נגד המתקיפים הגרמניים. הדבר היה זמן קצר לפני כניסתו של הצבא הגרמני לווארשה. המפגינים דרשו מהממשלה הפולנית שתגייס אותם לצבא ותצייד אותם בנשק.

גם אני, אחי לייב ורבים אחרים השתתפו בהפגנה הגדולה. הלכנו אל ועדת הגיוס על יד גשר פראגה וביקשנו שיגייסו אותנו לצבא הפולני. ועדת הגיוס ציוותה לנו לחזור הביתה ולחכות להודעות. חיכינו איפוא להודעה, אבל היא לא הגיעה. יותר מאוחר פורסמה קריאת ראש עיריית וארשה סטאז׳ינסקי, כי הגברים והצעירים יעזבו את וארשה ובשעה שיימצאו בדרכים מזרחה יפנו לוועדת גיוס כדי שתגייס אותם לצבא פולין.

ב־7 בספטמבר 1939 עזב לייב את וארשה יחד עם המהנדס שמעון רויטמאן (בעלה של לודז׳יה, אחותן של סטפקה ואירקה טראן). התברר, כי בדרכים מזרחה לא גייסו לצבא הפולני והם חזרו לווארשה.

בשנת 1940 שוחרר אחינו הצעיר אפרים מהשבי הגרמני כחייל פולני שנפצע בקרבות ליד העיר בידגושץ׳. אפרים התגורר בדירת אחיו לייב ברחוב ז׳לאזנה 91. לייב היה חולה מאוד במחלת הטיפוס ונחלש מאוד בגופו. וכאשר אפרים עזב את וארשה, הוא לא היה מסוגל לקבל על עצמו דרך כה קשה לברית־המועצות. הוא גם לא רצה לעזוב את אשתו אירקה ואת בנו הקטן יז׳יק ועל כן נשאר בווארשה. יותר מאוחר היה בגיטו. אשתו ובנו עברו להורינו בביאלה פודלאסקה, מפני שבווארשה היו קשיים גדולים בהשגת מזון. ביחוד היה קשה להשיג חלב בשביל הילד.

אחרי מות הורינו רצתה אירקה להציל את עצמה עם הילד בסביבת הכפר דוקודוב בסביבות ביאלה פודלאסקה, אבל לרוע המזל נרצחו שם.

לייב, הרצען המומחה, עבד ב„שופים״. הפועלים ב„שופים״ סבלו מעינויים והשפלה ומגירושים למחנות המוות. לייב, כאדם צעיר ונועז, היה חדור תחושת כבוד לאומי וצדק סוציאלי, הצטרף לארגון המחתרתי בגיטו וארשה בראשותו של מרדכי אנילביץ׳.

כאשר פרץ המרד בגיטו וארשה ב־19 באפריל 1943, היה בעמדות הקיד־מיות. הוא השתתף באורח פעיל במרד בקבוצת פועלי ה„שופ״. כיצד לחמו פועלי ה„שופ״ במרד גיטו וארשה אנו קוראים בספרו של בר מארק „חורבות דערציילן״ („חורבות מספרות״).

בדברי העדות של דוד ברוכפלד אודות חלקם של פועלי ה„שופ״ של הגרמני ברויאר במרד מצטט בר מארק בספרו בשפת אידיש:

„התגוררתי בגיטו, עבדתי ב׳שופ׳ של הגרמני ברויאר שסיפק מוצרי רצענות וסידקית לצבא הגרמני. היינו מועסקים בחלק של ה׳שופ׳ ברחוב נאלבקי 34. גם בבית־החרושת היו קבוצות של לוחמים יהודיים, שגילו התנגדות מזוינת וגרמו לשונא אבדות כבדות״.

ועוד כותב ב. מארק:

„ביום א׳ ה־16 במאי 1943 העביר פון סטרופ לממונה עליו, גנרל המשטרה קריגר בקראקוב, דו״ח משמח: ׳היה רובע יהודי בווארשה והוא אינו קיים עוד... היום בשעה 20.16 נסתיים המיבצע בקנה מידה גדול׳.

...ב־23 במאי נשמע בחוץ־לארץ שידור של תחנת רדיו אי־שם מחורבות הגיטו, שבו נאמר: ׳ביום ו׳ שעבר הטילו המטוסים הגרמניים מספר נוסף של פצצות על הגיטו. הגיטו כולו עומד בלהבות והגרמנים חזרו על התקפותיהם. אנו מוסיפים לעמוד מלוכדים... אנו מתגוננים... אנו מנחיתים מהלומות על האויב׳ ״.

הודעת הקרב האחרונה מזאמנהוף, מוראנוב, פאוויה:

„על אף העובדה, שבית אחד אחרי שני, שבונקר אחד אחרי השני, שרחוב אחד אחרי השני נתפוררו, כשהם קוברים תחתיהם את הלוחמים היהודיים האחרונים, נאבקו בכל זאת קבוצות שארית הפליטה בכוחותיהם האחרונים מתוך החורבות, למען קיומו של היהודי האחרון בשורות של האזור היהודי שהושמד״ (עמוד 329).

„נדרשו מידה גדולה של אידיאליזם ומדרגה גבוהה של תודעה לאומית מאת המעשה ומאת הקרבן, כדי לעמוד באיתנות פנימית עד הסוף. ואכן החזיק חלק הארי מעמד ועלה על ידי כן למדרגה הנדירה של קדושים״.

מות הקדושים (עמודים 336—339).

וכשהוא חולק כבוד ללוחמים האמיצים של גיטו וארשה כותב ב. מארק:

„ברטט קדוש חייבים הדורות הנוכחים והעתידים של עמנו לבטא את השמות״ (כאן מונה ב. מארק שמות של הלוחמים האחרונים שנפלו, וביניהם גם שמו, שם משפחתו ועיסוקו של לייב אפלבוים / רצען/ — עמוד 337, שורה שלישית למעלה).

שואה וגבורה

...על במותיך חלל. איך נפלו גיבורים
(ש"ב — א' — י"ט)

ויקם עדות ביעקב...
למען ידעו דור אחרון, בנים יוולדו
יקומו ויספרו לבניהם
(תהילים, ע"ח ה־ו)

מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה
ואבכה יומם ולילה את חללי בת־עמי
(ירמיהו, ח—כ"ג)

במאבק נגד הנאצים

אפרים אפלבוים

בקרב נגד הגרמנים

במארס 1938 גויסתי לשירות בצבא הפולני. נשלחתי לגדוד הרגלים ה־22 בשדלץ. תקופת הטירונות היתה קשה מאוד, בייחוד לחיילים היהודים, שסבלו מהיחס האנטישמי של הקצינים והמש״קים.

שאיפתי היתה להצטיין בקליעה, כדי להראות למפקדים הפולנים, שחיילים

יהודים מסוגלים להצטיין בתחום זה. באחת מתחרויות הקליעה בין החיילים צויינתי בין הקלעים הטובים במחלקתנו וקיבלתי את התואר „קלע מצטיין״.

בשנת 1938 הורגש כבר בפולין מתח צבאי ופוליטי מסוים.

באחד הלילות הוכרזה אזעקה ואנו היינו מוכנים לצעוד אל הגבול. ניתן לנו נשק חדש, מדים חדשים ותחמושת ונשלחנו לסביבת בידגושץ׳ לעיירה קורונובה, בקירבת הגבול הגרמני. שם עסקנו בלי הרף בתרגילי מלחמה וירינו בכדורים חיים. הקצינים הדגישו בלי הרף, שאנו חייבים להיות בכוננות מלחמתית מלאה וכי אם גרמניה תתקיף את פולין, נהיה מסוגלים להגן על המולדת במקרה של מלחמה.

חפרנו חפירות־מגן לאורך הגבול. הגיעו אלינו חיילי מילואים והמצב המתוח נמשך כחודשיים.

הואיל ואני נמניתי עם הקלעים המצטיינים, ניתנה לי מכונת־יריה מסוג ר.ק.מ. וקיבלתי גם חייל — מספר שניים, שהגיש לי את סרטי הכדורים. היה זה בשבילי מקור סיפוק גדול והכרה לחייל יהודי, שהופקדה בידיו מכונת־יריה, מאחר שבצבא הפולני שירתו גם פולקסדויטשים.

מלחמה

ב־1 בספטמבר 1939 פתחו הגרמנים באש עזה מתותחים וממכונות־יריה על עמדותינו. האש הסוערת החזקה של הגרמנים גרמה מיד בשעות הראשונות אצלנו פצועים והרוגים. גם אנחנו השבנו באש עזה, אבל ידם של הגרמנים היתה על העליונה.

אחרי היום הראשון של קרבות קשים נסוגונו למרחק קילומטרים אחדים. חברי יהודה קאמייניצקי נפצע ברגליו ואיש ממחלקתנו לא עסק בפצועים. אני לא יכולתי לעזוב חבר פצוע בשדה־הקרב. לקחתי אותו על כתפי ונשאתי אותו יחד עם מכונת־היריה.

אחרי שהלכנו קילומטרים אחדים, הגענו לביתו של פולקסדויטש. אשתו של הפולקסדויטש, בראותה את מכונת־היריה, כרעה על ברכיה והתחננה שלא אירה. היא עזרה לי לחבוש את פצעיו של חברי, כיבדה אותנו באוכל והפולקס־דויטש רתם את סוסו בעגלה והוביל את יהודה אל היחידות הפולניות, שלא נכנסו עדיין לקרב והגישה עזרה רפואית לפצועים. ואלה העבירו את חברי הפצוע לבית־חולים צבאי.

הבהלה והמבוכה של הקצינים הפולנים היתה גדולה. לאש כה עזה מצד הגרמנים לא פיללנו. שורותינו נתדלדלו מיד עם הקרבות הראשונים. נשלחתי ליחידה צבאית אחרת, שם פגשתי את חברי עופר מביאלה פודלאסקה, ששירת בזמנו יחד אתי בגדוד ה־22 בשדלץ.

תפסנו עמדות חדשות, אבל גם על העמדות החדשות המטירו הגרמנים אש עזה ושוב היו פצועים והרוגים בצידנו.

ביום החמישי של המלחמה נפצעתי בפני מרסיס של כדור תותח. הרסיס השחית קשות את פני ליד עיני השמאלית וכמעט שריסק את אפי. מפני ניגר דם על מדיי, איבדתי את הכרתי ונפלתי על הארץ.

חברי עופר קרא מיד לחובש ובכוחות משותפים העבירו אותי לבית־החולים הארעי ששכן בחורשה. בראותו אותי פצוע קשות, היה עופר בטוח כי נהרגתי.

למחרת היום חידשו הגרמנים שוב את התקפותיהם על עמדותינו ובשו־רותינו השתררו תוהו ובוהו ומבוכה. החיילים נסוגו מעמדותיהם ואיבדו את הקשר עם היחידה. החיילים התרוצצו בכיוונים שונים. גם חברי עופר רץ והגיע הביתה לביאלה, שם התגוררו הורי בזמן המלחמה.

עופר סיפר להם, כי נהרגתי בחזית. הידיעה התפשטה מהר בעיר. אבי קרע קריעה, ישב „שבעה" והלך לבית־הכנסת לומר קדיש. כל המשפחה התאבלה קשות.

בשבי הגרמני

ימים אחדים אחרי שנפצעתי הובלתי לבית־החולים בבידגושץ׳, אבל הגרמ־נים כבשו את העיר ותפסו את בית־החולים. הם החליטו להעביר את הפצועים ברכבת ליאבלוננה, בקירבת וארשה.

בבית־החולים ביאבלוננה שהיתי 3 שבועות ובמשך אותו זמן התרחשה הכניעה הרשמית של הצבא הפולני. הפיקוד הגרמני הודיע, כי כל מי שלא נפצע ברגליו ומסוגל ללכת חייב לעזוב את בית־החולים.

קיבלנו קצת מזון יבש לדרך ובליווי של חיילים גרמנים יצאנו, כמה מאות שבויי־מלחמה, ברגל לתחנת־רכבת. הלכנו יום שלם וחצי לילה. את שאר הלילה בילינו במיבנה על קש. חיילים פצועים שלא צעדו מהר הגרמנים ירו בהם במקום.

למחרת היום הגענו לתחנת־הרכבת. העלו אותנו לקרונות בקר והגענו לעיר מלאווה. כל הפצועים — יהודים ונוצרים — הוכנסו לבית־כנסת. היינו מורעבים מאוד ויהודי העיר דאגו למזון לחיילים היהודים.

למחרת היום הועלינו לקרונות־משא והובלנו לגרמניה לעיר טאננברג.

היינו עייפים מאוד מהדרך ועד שהגרמנים סידרו את כל ההליכים עמדנו על רגלינו, ואם ניסה מישהו להתיישב על האדמה, בעט בו הקצין הגרמני ברגליו וצעק: „חזירים פולנים — עייפים אתם?"

אחרי זה באה הפקודה כי כ־140—150 שבויי מלחמה יהודים יצעדו מהשורה 2 צעדים קדימה. הכניסו אותנו ל־2 צריפים נפרדים. בלילה ישנו על קש והתכסינו בשמיכות דקות.

למחרת היום נבדקו כל שבויי־המלחמה החולים במרפאה וחלק מהחולים הקשים והפצועים נשלחו לבית־חולים. לי החליפו את התחבושת על פני ונצט־וויתי לבוא פעמיים בשבוע במרפאה.

במחנה לשבויי־מלחמה

המחנה היה זמני, האוכל היה מועט וגרוע. בצריפים שרר קור. נשלחנו לעבודות שונות, ביחוד לעבודה חקלאית. לא רחוק מהצריפים השתרעו שדות זרועים בכרוב, סלק וגזר, נזונונו מהירק בשדות ויכולנו אפילו להביא משהו מהירק לצריפים.

אנחנו — הפצועים לא נשלחנו לעבודה בשדה. פניתי אל הגרמני, שירשה לי לעבוד בשדה, אך תשובתו היתה: „אצל הגרמנים חולים ופצועים לא יעבדו".

הרעב הציק ואני חיפשתי כל אפשרות להשיג משהו לאכול, מפני שנחלשתי מאוד. באחד הימים נתמזל לי, כאשר עמדתי בתור במרפאה והבחנתי, שחיילים גרמנים משליכים שיירי אוכל לחביות. זינקתי אל החביות, הוצאתי מהן פרוסות לחם ותפוחי־אדמה מבושלים והכנסתי כל זה לתרמילי.

באותו זמן היתה זאת בשבילי שאלה של חיים או מוות. שיככתי את הרעב והתחלקתי גם בשיירי האוכל עם החייל היהודי רובאכה, שסבל רעב כמוני.

שוחררתי מהמחנה

בנובמבר 1939 הודיעו לנו שמשחררים את שבויי־המלחמה. כעבור ימים אחדים הקריאו הגרמנים את שמות המשוחררים וגם שמי היה ביניהם. המשוחר־רים קיבלו „אאוסווייז", כלומר תעודה וכרטיס נסיעה חינם, וכן מזון יבש לימים אחדים.

שמחתי היתה גדולה. סוף סוף שוחררתי מהשבי הגרמני. הייתי לבוש מדים פולניים ונסעתי דרך האדמה הגרמנית, כשאני מראה את ה„אאוסווייז" שלי לקונדוקטורים, שמסתכלים בנייר שלי ואפילו מצדיעים... פני היו חבושים והגרמ־נים היו מחפשים בפנס חשמלי פרצוף יהודי...

הגעתי לווארשה אל אחי הגדולים משה ולייב שהתגוררו שם עם משפחו־תיהם. שמחתם היתה גדולה מאוד, מפני שהם לא ידעו כלל וכלל שאני בחיים.

אחי משה וחברו ישראל יצאו לפני כן לביאליסטוק. ביקרתי אצל אשתו ברונקה ובתו בת השנתיים היפהפיה לאריסקה ברחוב וולסקה 9. אחי לייבל היה חולה טיפוס וגם אצל אשתו אירקה ובנו בן השנתיים הנחמד יז׳יק ביקרתי בדירתם ברחוב ז׳לאזנה 91.

הבטחתי אז, כי בהזדמנות הראשונה אבוא לווארשה לעזור להם לעבור לביאליסטוק.

מוורשה המשכתי לביאלה פודלאסקה. לאחר שהגעתי לתחנת־הרכבת בלילה, רציתי לקחת מרכבה כדי לנסוע אל הורי ברחוב פרוסטה. בעל המרכבה לא זיהה אותי, מפני שמשנת 1936 עבדתי בווארשה. כשאמרתי לו מי אני, לא האמין לי, שהרי עופר ראה במו עיניו, כי בנם של אוריש ומינדל נפל בקרב.

בשעה מאוחרת בלילה הגעתי לדירת הורי ודפקתי בדלת. אבי שאל: „מי אתה?" ואני עניתי: „זה אני אפרים, באתי מהמלחמה". אבי לא זיהה את קולי ואמר: „לא ייתכן הדבר — בני אפרים נהרג במלחמה בחזית"... ולא רצה לפתוח את הדלת.

ותוך שאני עומד כך מאחורי הדלת, הסברתי לאבי, שאמנם עופר ראה אותי כשאני שוכב פצוע קשות על האלונקה, בלי הכרה, ועל כן סבר ודאי, שאיני עוד בחיים. אלא שהוא טעה...

מהעבר השני של הדלת שמעתי את הבכי קורע־הלב. הדלת נפתחה. הורי לא זיהו אותי, מפני שכל פני היו חבושים. אבל באורח אינסטינקטיבי זיהו את קולי ובאותו רגע נפלנו לזרועותיו זה של זה. פרצנו בבכי, וכולנו היינו כמאובנים: וכי דבר קל הוא בעיניך! „תחיית המתים" כזאת. הם לא חלמו אפילו שעוד אשוב הביתה... הורי לא היו מסוגלים להוציא הגה מפיהם וכל הזמן לא הפסיקו לבכות...

לשכנים נודע מיד דבר שובי הביתה, כולם באו לקבל את פני ב„ברוך הבא" והתפעלו מהנס משמיים — מת שקם לתחיה.

לא נשארתי זמן רב אצל הורי. היה מסוכן בשבילי להישאר בביאלה תחת הכיבוש הגרמני. מטרתי היתה להימלט לברית־המועצות, אבל באותו זמן היה כבר הגבול סגור, אלא שאני לא רציתי לוותר על מטרתי. נפרדתי בהתרגשות מהורי. בלבי כירסמו פחד ודאגה: האם עוד נתראה אי־פעם. הפרידה ארכה זמן רב, עמדנו חבוקים ולא יכולנו להיפרד ודמעות ניגרו בלי הרף מעינינו.

דרכי לברית־המועצות

יצאתי ליאנוב פודלאסקי, ששכנה קרוב לגבול הרוסי. ביקרתי שם אצל דודי שמשון פולוסצקי ומשפחתו. לא נתעכבתי זמן רב ביאנוב והמשכתי אל הגבול. חייל גרמני עצר אותי והובילני למפקדה של משמר הגבול.

בז'נדרמריה חקרו אותי, מי אני ולאן מועדות פני. אמרתי שאני נגר והראיתי את המשור ואת כלי העבודה האחרים. הם ערכו חיפוש על גופי, החרימו ממני 50 זלוטי ונתנו לי 5 זלוטי לדמי הנסיעה הביתה, אבל לפני ששיחררו אותי הפליאו בי את מכותי. לבסוף נתנו לי „אאוסווייז" וחזרתי ליאנוב.

אחרי ימים אחדים התקשרתי עם מבריח גבולות וטרם שחר העביר אותי לעבר השני של הגבול תמורת בקבוקי וודקה אחדים...

הגעתי לעיירה דומאצ׳בו, ששכנה כבר בצד הרוסי. הצלחתי לפסוח על עמדת הגבול והמשכתי לביאליסטוק. כאן פגשתי את אחיי שמחה, משה וישראל. הפגישה היתה מרגשת. הם לא ידעו כלל וכלל שאני בחיים. החלטנו מיד, שאני ואחי שמחה נבריח את הגבול חזרה ונביא את משפחתנו, הנמצאת אצל הגרמ־נים וכן נביא את אשתו וילדו של ישראל ברייזבלאט לביאליסטוק.

הגענו לעיירה זארמבי—קושצ׳לנה, ששכנה ליד קו הגבול. היו שם הרבה אנשים שרצו לחצות את הקו. ליד תחנת־הרכבת בדקו אנשי־צבא ממשמר הגבול.

כאשר הרכבת זזה, החלו אנשים לקפוץ מהקרונות ואנו הלכנו בעקבותיהם. בזמן הקפיצה מהרכבת איבדנו זה את זה וכל אחד מאתנו חצה את הגבול בנפרד. אחי שמחה נתפס על־ידי הגרמנים ואולץ לרוץ אל רצועת הגבול הנייטראלית הרוסית.

אני הייתי לבוש במדיי הפולניים בצבע ירוק, הדומה לטבע. כאיש־צבא ידעתי איך עלי לנוע. זחלתי על בטני כשאני מסווה את פני בקצת עלים ירוקים והצלחתי לחצות את הגבול הגרמני.

מרחוק הבחנתי בביקתת איכרים. דפקתי בדלת. בעל־הבית — פולני ופט־ריוט נלהב של מולדתו קיבלני בסבר פנים יפות. הוא ראה מולו חייל פולני פצוע, שלחם נגד הגרמנים בחזית. הוא חקר אותי לאן אני הולך וסיפר תוך כדי כך, שהגרמנים מחרימים את התבואה מהאיכרים ובעת ובעונה אחת סיפר, שהגרמ־נים רודפים את היהודים.

הודות למבטא הפולני הנקי שלי, לא חשד שאני יהודי והוא דיבר ללא מעצורים נגד היהודים. הארס האנטישמי דיבר מתוך גרונו והוא היה מרוצה שהגרמנים רודפים את היהודים.

לאחר שלנתי אצלו בלילה, כיבדה אותי אשתו בארוחת־בוקר דשנה ובדרכים צדדיות הובילה אותי לתחנת־הרכבת וקנתה כרטיס לווארשה. ברכבת הראיתי ה„אאוסווייז״ הגרמני שלי לקונדוקטור. הוא הצדיע ועבר לקרון השני.

הגעתי לווארשה. אחי לייב שכב בבית־החולים חולה טיפוס, אשתו אירקה ובנו הקטן יז׳יק היו בבית. המצב היה קשה, וארשה היתה מלאה גרמנים והיהודים היו מבוהלים. איש לא ידע מה יביא המחר.

נשארתי בווארשה יום אחד והכנתי לנסיעה את ברונקה וילדתה ואת אשתו וילדו של ישראל ברייזבלאט.

ארזנו בחיפזון את החפצים בשני שקים ובאנו לתחנת־הרכבת. ליד הקופה הצטופפו הרבה אנשים. פניתי מיד אל החייל הגרמני, ששמר על הסדר. הראיתי לו את ה„אאוסווייז״ הגרמני שלי והוא הביאני מיד לקופה כשאנו פוסחים על התור הארוך.

קניתי 3 כרטיסים לביאלה פודלאסקה. הורי בכו משמחה, כאשר התראינו שוב. בביאלה היינו יומיים יחד עם ההורים וחזרנו ליאנוב.

ביאנוב הסדרתי עם מבריח־הגבול הקודם שלי, שיעביר אותנו בסירה דרך הנהר בוג ובצד הסובייטי ימתין שותפו ויוביל אותנו בסוסו ובעגלתו עד תחנת־הרכבת. כך הגענו בשלום לביאליסטוק. השמחה על בואנו לביאליסטוק היתה, כמובן, גדולה מאוד ואני הייתי מרוצה שהצלחתי למלא שליחות חיים חשובה מאוד — להוציא מציפורני הגרמנים יהודים שחייהם היו בסכנה. לא במעט תרמו להצלחה המדים הפולניים שלי ופני החבושים.

איש מאתנו לא היה מסוגל לשער בנפשו באותו זמן סוער מה שצפוי לנו בעתיד הקרוב ביותר. פסק־הזמן היה קצר: ב־22 ביוני 1941 פרצה המלחמה הגרמנית סובייטית.

שירותי בצבא האדום

לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה וברית־המועצות נמצאתי בביאליסטוק.

ב־17.6.1941 קיבלתי חופשה ונסעתי אל ארוסתי אסתר גינגולד בסביבות קובל שבווהלין.

חמישה ימים אחר־כך, ב־22 ביוני 1941, פרצה המלחמה.

בסביבה בה התגוררנו פונתה האוכלוסיה ואנו הצלחנו לקבל רשיון לנסוע ברכבת עד סארני.

הרכבת שבה נסענו הופצצה על ידי הגרמנים והאנשים התפזרו בבהלה לכל העברים. קבוצות מסוימות של אוקראינים, שאהדו את הגרמנים, ירו באנשים הנמלטים.

אנחנו הגענו לעיר שדה בסביבת טאשקנט ושם השגנו עבודה בבית־חרושת. אני גויסתי לצבא האדום יחד עם חברי בנימין שוסטר ושנינו נשלחנו לעיר סטאלינאבאד (טאג׳יקיסטאן), שם צורפנו לחיל הפרשים.

עברנו אמונים צבאיים קשים עם סוסים. תפקידנו היה לשמור על נקיון הסוסים ולדאוג להאבסתם והשקאתם בזמן.

המזון לא הספיק לחיילים והאמונים שכללו זינוק מהיר על הסוס וקפיצה מהירה ממנו התישו את כוחותינו. האמונים ארכו 8 חודשים ואנו היינו כבר כשרים מבחינה צבאית לצאת לחזית. אבל בעת ובעונה אחת הגיעה ההוראה הידועה, שכל החיילים ממוצא פולני לא יישלחו לחזית, אלא יישלחו ליחידות עבודה לפרונזה (קירגיזיה) כדי לבנות את תחנת החשמל, שהיתה אמורה לספק חשמל לצרכי מלחמה. בתור מגוייס לא הייתי רשאי לעזוב את מקום מגורי ואת מקום עבודתי. אשתי אסתר היתה רשאית לבוא אלי ואנו היינו ביחד.

באותו זמן נחתם הסכם הרפטריאציה בין פולין וברית־המועצות ובשנת 1946 יצאנו אני ואשתי לפולין כאזרחים פולניים לשעבר.

עדותו של אהרן גולדצווייג

בשבי הגרמני כשבוי־מלחמה בריטי

נולדתי בלומאז ב־6.9.1907 ושם עברו עלי ימי ילדותי ונעורי. לפני מלחמת העולם השנייה עליתי לארץ־ישראל. כאשר פרצה מלחמת העולם השנייה גוייסתי לצבא הבריטי יחד עם יהודים ארצישראלים אחרים.

אחרי אמונים צבאיים קצרים נשלחתי ליוון ויחידת הצבא שלנו חנתה בנמל קאלאמיטה.

בעת הפעולות המלחמתיות נגד הגרמנים נפלתי בשבי ב־29.4.1941. הגרמנים הובילו את שבויי המלחמה למחנה בקורינט, ששכן תחת כיפת השמיים.

תנאי החיים במחנה של שבויי המלחמה היו קשים מאוד. בשטח הגדול של המחנה נמצאה באר אחת בלבד והשגת מים היתה כרוכה בסכנת חיים.

הגרמנים לא כיבדו את הסכם ז׳נבה לגבי שבויי המלחמה. המזון היה גרוע ומועט ואנו רעבנו תמיד. התנאים הסאניטריים היו רעים מאוד וכתוצאה מהלכלוך והרעב המתמיד סבלו שבויי מלחמה רבים ממחלות מעיים וטיפוס בטן.

אחרי 8 שבועות הועברנו לסאלוניקי וגם שם לא היה המצב טוב בהרבה מאשר במחנה השבויים קורינט. התגוררנו בצריפים וישנו על הרצפה. הגרמנים התייחסו לשבויי המלחמה הבריטיים באכזריות ולא היו לנו אף תנאי החיים האלמנטאריים ביותר.

יותר מאוחר הריצו חלק משבויי המלחמה ברגל למארבורג וחלק בקרונות־משא. במארבורג הייתי יחד עם הסרג׳נט חיים גלובינסקי. כלפי שבויי המלחמה היהודיים נהגו הגרמנים באכזריות מיוחדת: גידפו ועלבו ושלחו אותם לעבודות הקשות ביותר. נוסף לזה בודדו את שבויי המלחמה היהודיים מן האחרים והחזיקו אותנו בצריפים „יהודיים" נפרדים.

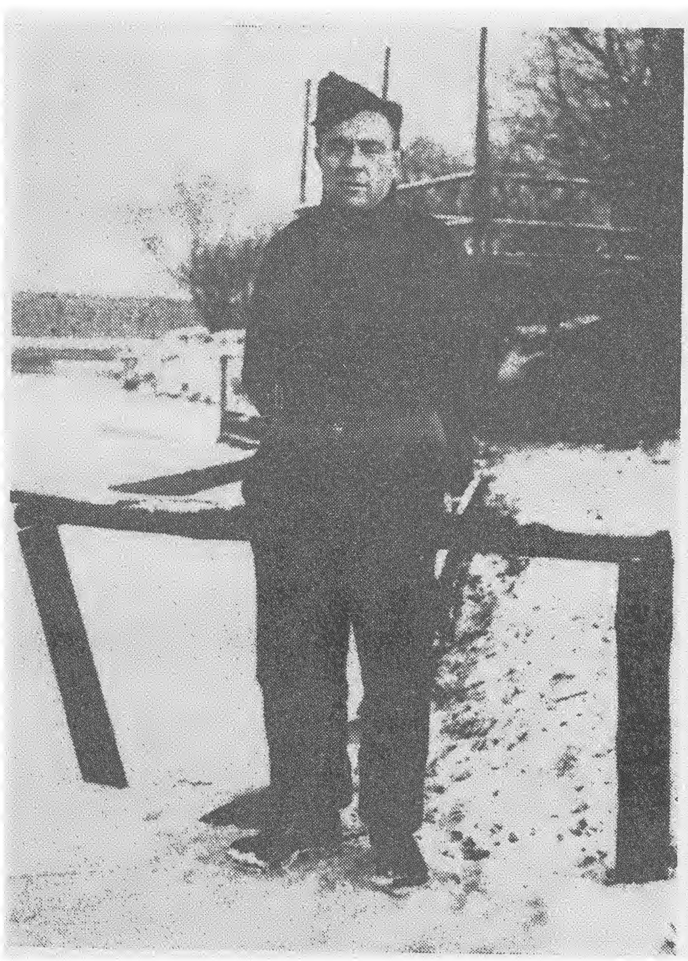
יותר מאוחר העלו אותנו לקרונות־משא צרים ומלוכלכים, חולים ובריאים ביחד, והובילו אותנו ללאמסדורף (שלזיה העילית). המחנה הראשי שלנו היה סטאלאג 8־ב. שם חולקנו לצריפים שונים וכל יום נשלחנו קבוצות קבוצות לעבודות קשות שונות.

אני עבדתי בהארנפורסט בכריית תעלת־היטלר במשך 3 חודשים. הייתי שם יחד עם הסרג׳נט חיים גלובינסקי.

עבדתי שם חודשיים בבית־חרושת לסוכר. עבדנו 12 שעות ביום מהשעה 6 בבוקר עד 6 בערב. גם ביום המנוחה, יום א׳, הריצו אותנו לעבודה.

מהארנפורסט הובלנו למחנה השבויים הירשפלד. עבדנו שם בעבודות יער. גם במחנה הזה היו תנאים החיים קשים בדומה למחנות האחרים. ישנו כולנו יחד על דרגשים. הצריפים במחנה היו בלי חלונות וחסר אויר. גם התנאים הסאני־טריים היו גרועים.

כעבור שנה שיפרו את תנאי המגורין, אבל אנחנו, שבויי המלחמה היהודיים, סבלנו קשות מאנטישמיות. עלבו בנו על כל צעד ושעל ולעתים לא רחוקות גם הכו אותנו. חיינו היו נתונים תמיד בסכנה.

אהרן גוולדצווייג, עלה לארץ בשנת 1935, בשנות המאורעות היה מתנדב בכפר יעבץ, גויס לצבא הבריטי בשנות המלחמה ונפל בשבי הגרמני ביוון. בעל עיטור על״ה ממשרד הבטחון

שלטונות המחנה הגרמניים הפלו אותנו באורח שיטתי לרעה: חום של 37.8 לא הוכר. ארוחות חמות לא ניתנו לנו ומים חיממנו בסיר, כדי שלא ניאלץ להתרחץ במים קרים.

בראשית שנת 1943 הועברנו למחנה שבויים ביאבוז׳נו ל„עבודה יומית״. בעבודה שרר משטר טרור אכזרי ועל כל עבירה קלה נענשנו בעונש חמור. הגרמנים הכריזו באוזנינו בצורה גלויה: באורח בלתי־תלוי מתוצאות המלחמה אתם, שבויי המלחמה היהודיים, לא תחזרו עוד הביתה...

לחיינו נשקפה תמיד סכנה. שני חברים צעירים שבויי מלחמה נרצחו ב„עבודה היומית״. בספטמבר 1943 הועברתי לבויטן. זמן רב לא ראינו את אור היום, מפני שעבדנו שם במכרות הפחם. מכרות הפחם הגרועים ביותר הוקצו לשבויי המלחמה היהודיים.

העובדים האזרחיים היו יותר בטוחים משבויי המלחמה. מהמחנה הזה הריצו אותנו שוב חזרה להארנפורסט. הרגשתי שכוחותי אוזלים וכי לא אוכל לשאת את סבלותי הגופניים והחלטתי להסתתר, זאת על אף האזהרה החמורה כי מי שלא יצעד יקבל כדור בו במקום.

למזלי לא ארך עוד הדבר זמן רב. בסוף ינואר 1945 שוחררתי בסביבות גלייוויץ על ידי הצבא האדום.

הכנסת

ירושלים, י׳ בסיון התשנ״ב
11 ביוני 1992

לכבוד
מר שמחה אפלבוים
רח׳ נחל עוז 23 — יפו

מר אפלבוים הנכבד,

הנדון: **מר אהרן גולדצוייג ז״ל — פרטים אישיים**

בתשובה למכתבך מיום 1.6.1992, אלו הפרטים שרשומים בתיקו האישי של מר אהרן גולדצוייג ז״ל:

שמו כפי שהוא רשם במסמכיו הוא אהרן גולדצוייג, ושם אביו היה פתחיה.

נולד בפולין ב־6.9.1907 ועלה לארץ בתאריך 29.4.35. התגייס לצבא הבריטי ב־3.3.1941 ושוחרר מהשרות ב־6.2.1946.

מר גולדצווייג עשה בכפר יעבץ בשנים 1939—1938 כמתנדב לעבודה, שמירה והגנה במסגרת קבוצת מתנדבים שגויסה כתגבורת למקום בימיו הקשים ביותר שבשנות המאורעות (כפי שהעיד בכתב ח"כ לשעבר מ. חזני, שהיה מא"ז מטעם ה„הגנה" של כפר יעבץ).

מר גולדצווייג ז"ל היה בעל עיטור לוחמי המדינה (על"ה), מטעם משרד הבטחון. מר גולדצווייג עבד בכנסת כ„פקיד מודיעין" ביחידת הסדרנים, מתאריך 9.6.1948 ועד ליום פרישתו לקצבה מטעם גיל ב־21.7.1976.

אנו מקווים שעזרנו, אפילו במעט, במידע, לצורך הוצאת הספר „יזכור" להנצחת זכר בני קהילתכם.

בברכה,

בטי שמיר

עוזר לממונה על משאבי אנוש

העתק: מר דוד לב, סגן מזכיר הכנסת

צפורה חייט (טננבוים) — חולון

לזכרו של חייל ולוחם שנפל

אבי יצחק-לייב טננבוים נולד בשנת 1912 בלומאז, מחוז ביאלה פודלאסקה. הוא נתייתם בגיל צעיר ונשאר עם אח ואחות.

לפי זכרוני נמלטה אחות לרוסיה בשעה שפרצה המלחמה והיא התגוררה בלנינגראד. עד היום לא ידוע לי גורלה.

כאשר פלשו הגרמנים לפולין ברחנו לרוסיה ואבינו גוייס מיד לצבא האדום. יחד עם אבי גוייס גם חברו, שעבר את המלחמה ונשאר בחיים. באחת הפגישות סיפר לי, כי אבי נפל באחד הקרבות נגד הגרמנים בחזית.

כבוד לזכרו.

ה„סך־הכל" המר של לומאז היהודית

משפט הנאצים שעינו ורצחו את יהודי לומאז

(המשפט התקיים בהאמבורג בשנות 1967/68. החומר מבוסס על הפרוטוקול של בית הדין הארצי — תורגם מגרמנית)

המוח של הפשע הנאצי האיום הוא הבטליון של חזית הצפון, מחוז לובלין. מיבצע ההשמדה של היהודים בלומאז הוטל על המחלקה השנייה עם המטה שלה בביאלה פודלאסקה בפיקודו של רוצח היהודים הנודע הסגן **גנאדה.**

היחידה השנייה פעלה בפיקוד הנאשם סגן־משנה **קורט דרייאר** מהמילואים של המשטרה בהשתתפותם הפעילה של חלק קצינים מהמחלקה השנייה.

היחידה השלישית פעלה תחת הנאשם **הנריך בקר,** שהוצב עם יחידתו במגרש בית־הספר הכללי בלומאז.

המפקדים העיקריים של מבצע ההשמדה בלומאז הם: 1) עמדת השירות של הס.ד. בביאלה פודלאסקה; 2) האוברשטורמפירר של ה.ס. שניהל **יחד עם** הסגן **גנאדה** את מיבצע ההשמדה של היהודים בלומאז.

כדי לתגבר את המשטרה גויסה יחידת „היוויס" (כוח עזר של הנאצים הליטאים, הלטבים והאוקראינים שמנה 40—50 איש).

השטח בו התרחש הרצח ההמוני היה המגרש ביער „האלי", **ליד** בורות המתים.

ה„היוויס" קיבלו את הכשרתם הצבאית במחנה המוות טראווניקי. עקב אכזריותם כינו אותם בשם „טראווניקים". מחלקת ה„היוויס" לבשה מדים גרמ־ניים עם צווארונים שחורים.

בתחילת המיבצע ערך הסגן **גנאדה** את המחלקה ותיאר באוזניהם את המטרות והתפקיד של הכוח שהיה אמור **לבצע** את הפעולה. **גנאדה הכריז, כי** המטרה היא השמדת יהודי לומאז.

המיבצע נקבע ל־18.8.1942. באותו יום כונסו יהודי לומאז **במקום הרצח.** כל יקירינו, אבות, אמהות, סבים, סבתות, אחים ואחיות, ילדים בגילים שונים ואמהות צעירות עם תינוקותיהן על ידיהן — על כולם נגזר פסק־דין מוות.

הסגן **גנאדה** וקצין הס.ד. חילקו את התפקידים ונתנו את הפקודות. על המחלקה השנייה הוטלה המשימה לסגור את הרובע היהודי מבחוץ ובתוכו **לבצע**

את ה„טיהור״ של הרובע היהודי: בזקנים, בחולים ובילדים קטנים יש לירות במקום.

ההוצאות להורג ביריות בבתים בוצעו בדייקנות הגדולה ביותר. על המשטרה הוטל לחפש בבתי היהודים. מבית לבית הלכו קבוצות של 3-2 שוטרים והפכו את כל הבתים ברובע היהודי וכאשר מצאו יהודי חי ירו בו במקום.

העד האלטר סיפר בדברי עדותו, כי תפקידו היה לחפש בעליות־הגג ובמרתפי הבתים יהודים מסתתרים. האלטר ראה במו עיניו בבתים אחדים 15 יהודים שנרצחו ביריות.

אחרי שעתיים של חיפושים מדוקדקים גורשו היהודים מבתיהם וכונסו במגרש בית־הספר הכללי (פובשכנה). כאן הופרדו הגברים מן הנשים.

שעות ארוכות עמדו האומללים תחת השמש הלוהטת. מבין ההמון נבחרו 50 יהודים ותחת משמר כבד הובלו למקום ההריגה כדי לחפור בורות ביער, לא הרחק מלומאז.

לאחר שנסתיים ה„טיהור״ בבתים, קיבלה על עצמה המחלקה השנייה את השמירה על היהודים שכונסו במגרש בית־הספר. אחר־כך הובילו את כל היהודים למקום האיסוף בפאתי היער האָלי.

קבוצות יהודים בנות 50—100 איש הובלו תחת משמר כבד של המשטרה ללב היער. הדרך ליער היתה שמורה וחסומה. כל מקום ההריגה הוקף משמרות.

לאחר שרוב היהודים הוכנסו ליער נשארה עדיין קבוצה גדולה של 200 יהודים על מגרש בית־הספר. השוטרים הקיפו את היהודים בצורה אכזרית בחבלים והריצו אותם ליער.

היהודים שהיו צפופים לא הצליחו בגלל מחסום החבלים לנוע באותה מהירות שדרשה המשטרה.

הנאשם הנריך בקר ראה, כי היהודים אינם מסוגלים להחיש את צעדיהם וציווה מיד לסלק את מחסום החבלים והיהודים הורצו ליער תחת מטר מכות של קתות הרובים ואלות ושוטים. החלשים והחולים, שלא הצליחו לצעוד בקצב המהיר, נרצחו בו במקום ביריות.

מקום האיסוף החדש של היהודים שכונסו נקבע בשטח היער והעצים, ששכן במרחק 40-50 מטרים מבורות ההריגה.

ההוצאה להורג

הרוצחים צמאי־הדם ציוו ליהודים לשכב כשפניהם לאדמה — גברים לחוד ונשים לחוד. קבוצת היורים, שהיתה אמורה לבצע את פקודת המוות, הסתתרה בצל העצים העבותים.

בעת ובעונה אחת הובאה יחידת עבודה יהודית בת 80—85 גברים, שנמצאו

באותו זמן בצריף המחנה „שנייקה" כעובדי נקיון. הקבוצה הובאה למקום האיסוף של מחלקתו של **הנריך בקר**.

לאחר שכל הנדונים למוות כבר נמצאו במקום האיסוף, הם נצטוו להתפשט עד לבניהם. לפני ההוצאה להורג נאלצו הנדונים למוות לעבור חיפוש. בדקות שבין חיים ומוות חיפשו אצל היהודים חפצי־ערך: כסף, חפצי זהב, שהיה צורך להכניסם לארגז.

את החיפוש ערכה המשטרה בפיקודו של הגרופנפירר **ברגמאן**. השודדים לא ויתרו על החפץ הקל ביותר שנמצא בכיסי הקרבנות שנשדד מהם כל מה שהיה להם.

לאחר שנסתיימו כל ההכנות, תפסו ה„היוויס" הליטאיים את המקום שנקבע להם על־יד הבורות ורצח ההמונים האכזרי של יהודי לומאז החל.

מלאכי־החבלה התחילו במלאכתם הנפשעת: בהנאה סאדיסטית התנפלו כחיות פרא על העדה הלומאזית התשושה מרעב ומצמא. הקרבנות הורצו בקבוצות של 10 אנשים אל בור ההריגה, תוך מכות על ימין ועל שמאל באלות ושוטים על הגופות העירומות של הקרבנות, בלוויית גידופים וקללות מהסוג הגרוע ביותר.

מפקד המחלקה **גנאדה** יחד עם קצין הס.ד., שמצב רוחם היה מרומם במיוחד תחת השפעת האלכוהול, ניגשו מיד לביצוע פסק־דין המוות. **גנאדה** פיקד על ההוצאה להורג.

תוך עמידה על יד הבור ציווה: על יהודים מזוקנים לשכב כשפניהם אל האדמה ועליהם לזחול על בטנם אל הבור. כל מי שזחל בקושי אל הבור ספג מידו מכות באלה ובשוט שלו על גופו העירום. אותו דבר ציווה לעשות למחבלי המוות של ה„היוויס" ושל המשטרה, אשר הריצו את הקרבנות לבור ההריגה.

הקרבנות היו חייבים לשכב בבור המוות ומבצעי ההוצאה להורג ירו בהם מלמעלה במכונות הירייה שלהם. וכך נהגו בכל קבוצת קרבנות — מתים ופצו־עים, שיכבה על גבי שיכבה. מחלקת היורים עמדה משני צידי סוללת העפר, שהוצא מן הבורות וירתה בקרבנות החדשים, שנזדחלו אל בור המוות.

בעת ובעונה אחת נתמלא בור המוות במים וקרקעו עד גובה של חצי מטר. המים האדימו מדם הקרבנות שנורו. הקרבנות הפצועים בבור טבעו בדמם שלהם.

ליטאי ה„היוויס" שתו אלכוהול לפני מלאכת הרצח שלהם ואחריה. הם ירו בפראות חייתית ואנשי המשטרה שעמדו בקירבת מקום חששו שמא ייפגעו מכדורי היורים של ה„היוויס".

לאחר שרוצחי ה„היוויס" התעייפו ממלאכת הרצח שלהם העקובה מדם, נשלחו השוטרים כדי להמשיך בעקידה ההמונית של יהודי לומאז.

פלוגת העבודה היהודית נצטוותה לכסות את הבורות ואחרי שסיימו את עבודתם ירו גם בהם וכיסו אותם באדמה.

כך נסתיימה המרטירולוגיה של קדושי לומאז, שנספו על קידוש־השם ביער לומאז. כך נסתיים גם הפרק רב־התהילה של הקהילה היהודית בלומאז.

חשיפת הקברים

מלחמת העולם השנייה נסתיימה ועם זרם הרפטריאציה הגדול של יהודי פולין מברית־המועצות לפולין הגיעו גם מספר יהודי לומאז בשנים 1946—1949. הם ביקרו בלומאז ונוכחו לדעת, שכל היהודים שנמצאו שם בימים הנור־אים של 18־19 באוגוסט 1942 נרצחו באכזריות. הקרבנות שנספו הושלכו לשני בורות גדולים ביער „האלי" מחוץ לעיר.

מספר היהודים הנרצחים הגיע ל־2300 בערך וביניהם 1800 נשים וילדים. קברות האחים נתכסו בעשב־בר, איש לא גידר את הקברים וסוסים ובהמות רמסו אותם וכך גם חולל כבוד המתים. על קברות האחים לא היתה שום כתובת, שהיתה עשויה להזכיר, כי כאן נקברו יהודי לומאז, אשר נרצחו על ידי הרוצחים הגרמנים.

אנו לא יכולנו להשלים עם המחשבה, שהקדושים שלנו מוטלים באלמו־ניותם בקברות האחים והרגשנו כי עלינו, על החיים, מוטלת החובה הקדושה לחשוף את הבורות, להוציא את העצמות ולהעביר את הקדושים לבית־העלמין היהודי בלומאז למנוחתם האחרונה.

בוורוצלאב נתכנסה קבוצת יהודים מלומאז והחליטו לגשת מיד לחשיפת הקברים ולערוך לוויה לפי המסורת היהודית ודין ישראל.

בקבוצה היוזמת היו: יעקב ברמאן, משה־נחום ברמאן, אפרים אפלבוים, שמחה אפלבוים וחיים שווארצלדר.

מיבצע חשיפת הקברים היה קשה ומסובך מאוד. קודם כל היה צורך לפנות לשלטון המרכזי הפולני בווארשה כדי להשיג את הרשיון לפתוח את הקברים ולהוציא את הגוויות. בעת ובעונה אחת היה צורך לפנות לוועד המרכזי של יהודי פולין בווארשה, כדי שהוא יגיש את העזרה החומרית שתהיה כרוכה בביצוע הפעולה.

ועד יהודי לומאז בוורוצלאב החליט לשגר את שמחה אפלבוים לווארשה, כדי שיסדיר בשם הוועד הלומאזי את הפעולות הדרושות.

היעדרי מהעבודה עורר קשיים מסוימים, אבל מצאתי הבנה מלאה בקרב חברים מהצוות שלי. ובייחוד אצל היושב־ראש יהודה פלאץ, אשר הבינו את שליחותי הקדושה והעניקו לו את תמיכתם המלאה.

נפגשתי בווארשה עם ראשי הוועד המרכזי של יהודי פולין והרציתי בפניהם

על החלטת הוועד הלומאזי לבצע את העברת הגוויות של קדושי לומאז. תחילה באה מצידם תשובה שלילית. הם שללו את הרעיון ודרשו שאנו נוותר על העברת הגוויות. הם נימקו את עמדתם בכך שישנן כאן סיבות חשובות מאוד, שהפעולה עלולה לעורר תוצאות קשות בקרב האוכלוסיה הפולנית המקומית.

ואלה היו נימוקיהם :

* קיימות סכנות רבות והלכי־רוח אנטישמים עזים בקרב חלק מהפולנים, אשר מצאו את ביטויים במעשי רצח במקומות שונים בפולין, ואשר שיאם היה הפוגרום בקילץ.

* גם בסביבת לומאז היו מקרים של רצח יהודים. אפילו במשטרה מצויים גורמים אנטישמיים, התומכים ברוצחי היהודים.

* הרשויות המקומיות לא ירשו לפתוח את הקברים, הואיל והדבר עלול לגרום מגפה בקרב האוכלוסיה במקום, דבר העלול להגביר עוד יותר את הרגשות האנטישמיים בקרב אוכלוסיית לומאז אשר תמחה ללא ספק נגד חשיפת הקברים.

על אף זאת לא ויתרנו ודרשנו כי הקרבנות הלומאזיים של הנאציזם הגרמני ימצאו את מנוחתם האחרונה בבית־העלמין היהודי בלומאז. זאת חובתה של שארית הפליטה הלומאזית כלפי יקיריה. הבורות המוזנחים — קברות האחים ביער מהווים חילול זכרונם הקדוש של קדושי לומאז.

תבענו בתוקף, כי בעת חשיפת הקברים יוצבו סביבם חביות כלור וכי המשטרה הפולנית תשמור על בטחון היהודים בזמן חשיפת הקברים. המשטרה חייבת להיות חמושה במכונות־יריה, דבר העשוי לבלום את הגורמים האפלים, שבדעתם להעז ולעורר את ההסתה האנטישמית נגד היהודים ולבצע מעשי טרור.

הכרזתי בתוקף, כי יהודי לומאז לא יוותרו על העברת הגוויות ואכן הוועד המרכזי קיבל לתשומת לבו את נימוקינו ולבסוף החליט להעניק לנו כל עזרה אפשרית בביצוע חשיפת הקברים.

יוצאי לומאז באמריקה תרמו תרומה חשובה והעניקו עזרה חומרית, שהיתה כרוכה במיבצע. גם יהודי לומאז בארגנטינה העניקו את תמיכתם המוסרית והחומרית.

הגעתי ללומאז כשבלבי הקלה מסוימת וסיפוק, מתוך הרגשה כי סוף סוף נגאל את כבוד קדושינו. עכשיו היינו חייבים להתחיל בעבודה המעשית.

כאשר הגענו לקברים ביער הם היו כבר פתוחים. חברינו יעקב ברמאן, משה ברמאן, אפרים אפלבוים וחיים שווארצלדר ביצעו כבר את העבודה הפיסית הקשה והאחראית מאוד.

חשיפת הקברים בוצעה בעזרת כמה פועלים נוצרים. העגלונים העבירו את עצמות הקדושים בעגלות לבית־העלמין היהודי בלומאז. ואנחנו — היהודים

המיותמים — הקומץ הזעיר של שארית הפליטה של קהילת לומאז המהוללת, ליווינו את קדושינו למנוחתם האחרונה בבית־העלמין היהודי בלומאז.

בשני הבורות נמצאו גם קרבנות מרוסוש, סרוצק, וישניובה־גורה, סובאלקי, רומאצ׳בו, סלובאטיצ׳ה, פודבוז׳ה, וארשה, אוטבוצק וכן יהודים מהמחנות השכנים.

בעזרת נוצרים מלומאז נתגלה גם קבר־אחים של 30 יהודים, שנרצחו בשנייקה ועוד קברות־אחים אחדים. גם כל הקרבנות האלה הועברו לשני קברות־האחים בבית־העלמין היהודי בלומאז.

ב־18 באוגוסט 1949 נערך טקס הקבורה של קדושי לומאז. החזן, עטוף טלית, ערך את האזכרה לפי כל הדינים של הדת היהודית.

בלבות עולים על גדותיהם האזנו לניגון שהדהד באויר — ניגון שלא נשמע כבר מזמן. היהודים שנכחו במקום אמרו קדיש והתייחדו עם הקרבנות היקרים.

למרות הגשם שירד במשך כל היום, הגיעו רבים מתושבי המקום וכן ילדי בית־הספר עם מוריהם. על קברות האחים הונחו זרי פרחים שעליהם התנוססו הכתובות המתאימות.

ליד קבר־האחים בבית־העלמין נאמו נציגי הרשויות הפולניות במקום והארגונים הציבוריים — השליח המיוחד של המכון ההיסטורי היהודי בווארשה ונציג הוועד הלאומי הלומאזי בוורוצלאב.

השלטון המקומי התחייב לשמור על כל השטח של בית־הקברות היהודי בלומאז. עכשיו נותר רק להקים באורח דחוף מצבה על הקבר ההמוני ולגדר את כל השטח של בית־הקברות בחומה.

הפעילות של ארגון יוצאי לומאז בישראל

זה קרה בסוף מלחמת העולם השנייה האכזרית והמחרידה, שהותירה פצעים לנצח בעם היהודי.

שרידי היהדות של לומאז נהרו אל חופי ארץ־ישראל. הזרם הזה גבר עם תקומתה של המדינה היהודית, אשר פתחה לרווחה את שעריה בפני היהודים שרצו לבוא הנה כדי להתיישב ולבנות כאן את חייהם. עבור שארית־הפליטה נסתיימה דרך הנדודים, שהרסה אותם מבחינה גופנית ונפשית.

חלק מהבאים לישראל היו חולים ונתונים במצוקה. מוסדות קליטה, בצורה שהם קיימים כיום, לא היו אז עדיין. שום מקורות פיננסיים לא עמדו לרשות המדינה הצעירה, אשר נאבקה עדיין למען קיומה.

תחת לחץ הנסיבות האלה נוסד ועד מורחב של יוצאי לומאז בראשותם של עסקני הוועד: לייב זילברשטיין, יצחק גוז׳יצקי, יצחק־אייזיק פולוסצקי ואחרים,

במטרה למצוא דרך לסייע לעולים החדשים מלומאז כדי להסתדר בארץ ולבנות כאן את ביתם.

מייסדי הוועד הציבו לעצמם כמטרה ראשונה להגיש עזרה קונסטרוקטיבית לבני לומאז שבאו זה עתה, כשהם משתמשים באמצעים המוגבלים שהיו ברשותם.

קופת גמילות־חסדים

האמצעים הכספיים הראשונים הושגו בקרב יוצאי העיר בישראל ובאמריקה. יצחק גוז׳יצקי היה הרוח החיה של הוועד. הוא הקדיש הרבה זמן לפעילות הוועד ובמומחיות רבה ניהל את העבודה האדמיניסטראטיבית.

קבוצת פעילים של ארגון יוצאי לומאז בישראל. עומדים מימין לשמאל: פישלעדער גיטל (וויינשטיין), פישלעדער בערל, זילבערשטיין לייבל, ספוקויני חיים, פולוסצקי אריה, גוזשיצקי יצחק, מנדל מאיר, ספוקויני אברהם. יושבים מימין לשמאל: אסתר בלושטיין, שרה סרבניק, מרים זילברשטיין, שפרה ספוקויני ושרה מנדל. הילדים: דני, הדסה מנדל ורמי ספוקויני

להערכה מיוחדת זכתה הפעילות המסורה של שתי משפחות העסקנים של הוועד, שרה ומאיר מאנדל ושפרה ואברהם ספוקויני. דירותיהם הפכו למרכז הוועד הלומאזי, וכאן הוכרעו העניינים החשובים. בדירותיהם התקיימו הפגישות והישיבות של הוועד. כתובותיהם היו ידועות ליוצאי לומאז בעולם, שהיו באים לבקר בישראל. מדירותיהם התמשכו החוטים לכל יוצאי העיר הן מישראל והן מארצות אחרות.

הקופה העניקה הלוואות בלי ריבית למספר ניכר של אנשים למטרות פרודוקטיביות שונות. פעילות מיוחדת גילה עסקן הוועד אריה פולוסצקי, שניהל

בחריצות ובמומחיות רבה בעל פה ובכתב את העבודה האדמיניסטראטיבית של קופת גמילות־החסדים ושל הוועד. הוא היה גם החזן, שערך את האזכרות השנתיות של ארגון יוצאי לומאז בישראל.

המצבות בבתי־הקברות בלומאז ובחולון

ארגוני יוצאי לומאז בישראל ובאמריקה החליטו תוך תחושה של יראת־כבוד ודאגה להנציח את זכרם של קדושי לומאז שנספו, לבצע את התכניות הקשות והנועזות להקמת מצבות בבתי־הקברות בלומאז ובחולון.

החזן אריה פולוסצקי מלומאז בטקס המסורתי לזכר יהודי לומאז ורוסוש שנספו בשואה

המצבות האלה ישמשו סמל וזכרון לקהילה שהושמדה בלומאז ולקדושי לומאז, שמתו על קידוש השם ונרצחו באכזריות על ידי החיה הנאצית הברברית.

בד בבד עם הקמת המצבה בבית־הקברות בלומאז, גודר כל השטח הקדוש של בית־הקברות במקום בגדר גבוהה, של ביטון וברזל.

ארגון יוצאי לומאז בישראל הקים גם לוח זכרון לזכר קהילת לומאז שהושמדה במרתף השואה בהר ציון בירושלים.

בבית־התפוצות נרשמו על אחד הקירות שמות של אישים ומוסדות, ידידים של בית־התפוצות. ביניהם נמצא מנדל ברמאן וארגון יוצאי לומאז באמריקה.

ספר יזכור

ועדי הארגונים בישראל ובאמריקה לא ויתרו במשך שנים על הרעיון להנציח את זכרה של קהילת לומאז, של יהודיה, מוסדותיה, הקדושים שנרצחו באכזריות על ידי הנאצים ושל כל ריקמת עירנו ועברה ההיסטורי.

מטרתנו היא להשאיר לדורות הבאים את סיפורה של ירושתנו הרוחנית, חיי היהודים בלומאז במשך דורות עד חורבנה הטראגי של קהילתנו בשנת 1942.

במשך עשרות שנים נוצר שיתוף פעולה מתוך אחוה עם ארגון יוצאי עירנו באמריקה. הדבר התבטא גם במיבצעים משותפים, כגון הקמת מצבות בבתי־הקברות בלומאז ובחולון, בפגישות עם יהודים שנהגו לבקר לעתים קרובות בישראל ועם קבוצות גדולות של יוצאי לומאז שנהגו לבוא ארצה ולהפגין את הזדהותם עם ישראל.

פעילי ארגון יוצאי לומאז בישראל במרוצת השנים היו החברים דלהלן, לפי סדר אלפביתי:

ברמאן משה, גוז׳יצקי יצחק, האנדלמן שמואל, זילברשטיין לייב, חייט חיים, כץ יצחק, מאנדל מאיר ושרה, מאנדל (שקד) חיים, ספוקויני אברהם ושפרה, ספוקויני חיים, אפלבוים שמחה, אפלבוים אפרים, פולוסצקי יצחק־אייזיק, פולוסצקי אריה, רובינשטיין ישראל.

החברים מרוסוש: זילברשטיין בונים, הימלפארב בנימין, מאגר טובה, יבלונקה יעקב.

(אביו של אריה פולוסצקי) שמשון פולוסצקי מלומאז לפני השואה

יוצאי לומאז בישראל

הקבוצה הראשונה של יהודים לומאזאים, 20 איש בערך, עלו לארץ־ישראל לפני מלחמת העולם השנייה. בין העולים היו צעירים שהרעיון הציוני היה יקר ללבם והם חלמו לבנות את הארץ היהודית ולהגשים את שאיפתם.

אלה היו החלוצים הראשונים של לומאז בארץ־ישראל וכולם היו מאוחדים בדאגה למשפחות שנשארו בלומאז. הם התחלקו בכל פיסת מידע מלומאז, בכל מכתב מהקרובים.

קבוצת הלומאזאים הקטנה היתה נפגשת לעתים קרובות, הם סייעו איש לרעהו וחלומם היה להביא את משפחותיהם לארץ־ישראל.

זאת היתה תקופה של בין השמשות פוליטי בפולין והחלו להופיע סימנים של זמנים לא־שקטים והידיעות מלומאז עוררו אי־שקט וחרדה.

בהדרגה החלו להגיע הבשורות האיומות מהבית הישן. האנשים כאן לא רצו להאמין להן, הם קיוו: אולי, שמא... עד שהחלו להגיע ידיעות כי הגרמנים כבשו את לומאז והקשר עם העיירה ניתק.

בשורות־איוב על גורל משפחותינו בלומאז החלו להגיע יחד עם הסנוניות הראשונות של שארית הפליטה — השרידים שנותרו מהשריפה הגדולה.

מספר הלומאזאים הגדול ביותר עלה לישראל אחרי מלחמת העולם השנייה. חלקם מצא תעסוקה בענפים השונים של הכלכלה הישראלית ולמרות חוויותיהם הקשות בזמן מלחמת העולם השנייה נתגלו אצלם כוחות יצירה ויוזמה והם תרמו רבות לפיתוח המדינה הצעירה.

חלק מהעולים מלומאז הקימו בתי־מלאכה עצמאיים, שסיפקו תעסוקה לפועלים רבים, שלמדו את רזי המלאכות. זאת היתה הנגריה של מאיר מאנדל ואברהם ספוקויני, שהמשיך בנגרות האמנותית של אביו דניאל ואחיו לייזר.

נגריה מאורגנת היטב ניהל דוד פריינד ובמרוצת הזמן התפתחו היטב בתי־המלאכה לנגרות האלה ונמנו עם אתרי המלאכה החשובים בתל־אביב.

יצחק־אייזיק פולוסצקי היה מסגר בלומאז. בבני־ברק הקים בית־מלאכה מכני חשוב וביצע עבודות לענף הבנייה ההמונית.

ליטמאן רובינשטיין היה בלומאז נגר רהיטים. ידיעותיו המקצועיות הרחבות הגיעו בישראל למדרגה גבוהה של מלאכת־אמנות. בד בבד עם הנגרות האמנותית למד בישראל לנטוע ולטפל בפרחים בגינתו אשר עוררו התפעלות.

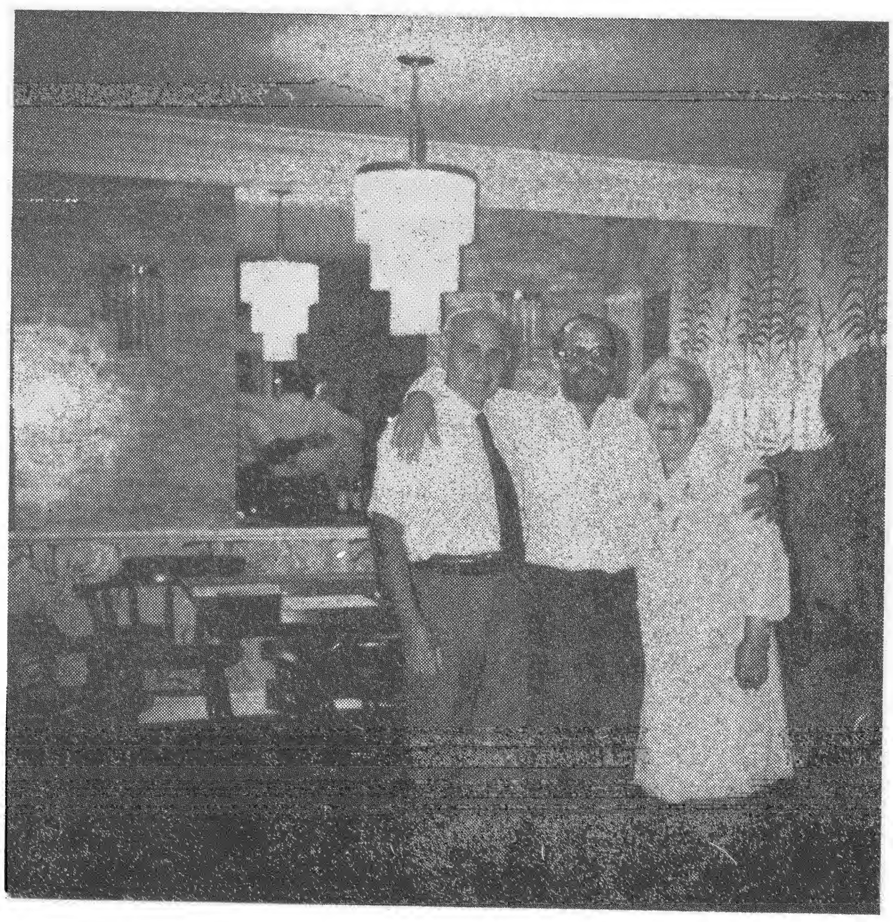
אליהו פרידמאן (אביה של שפרה ספוקויני) היה כל ימיו נגר בעל מדרגה גבוהה. רבים שיכללו את ידיעותיהם המקצועיות אצלו ויצא לו מוניטין של נגר אמנותי.

יוסף גוטמאן ולייב זילבערשטיין עסקו בארץ בבניית בתים ותרמו רבות לענף הבניין.

בלומאז לא היה קיים ענף הדפוס ולא היה בה בית־דפוס עד מלחמת העולם השנייה. תושבי לומאז הסתדרו בלי בית־דפוס במקום. אבל יוסף צוקרמאן, נגר בניין לשעבר, אדם חרוץ ומלא יוזמה, החליט לעבוד בדפוס ולא כפועל דפוס סתם, אלא לפתוח בית־דפוס גדול בראשון לציון.

יוסל הביא עמו בבואו ארצה את החריצות של ביתו הישן בלומאז, עוד מאותם ימים כאשר אביו אביגדור ואחיו יוסף ואהרן נהגו כמעט כל השבוע, מיום א׳ עד יום ו׳, לנסוע לכפרים בסביבה ולבנות. וכאשר חזרו הביתה, אחרי עמלם הקשה, היו בני־נוער משתדלים להיפגש עם שני הצעירים־הבנאים הגבו־הים, השריריים והמשכילים יוסף ואהרן כדי לחטוף עמם שיחה על בעיות ציבו־ריות של אותם ימים בפולין מלפני מלחמת העולם השנייה. נוכחותם הגבירה את תחושת הבטחון של היהודים בלומאז.

בין יוצאי לומאז בישראל נמצאים גם אנשים שעשו הסבה מקצועית ונקלטו בתעסוקות חדשות.

פעילים בארגון יוצאי לומאז בישראל: שרה ומאיר מגדל (האנדלמאן), ביניהם בנם הפרופסור חיים שקד

החייט לשעבר יצחק שווארץ עבד שנים רבות בישראל בחיפושי נפט וזכה להכרה מצד מעסיקיו על עבודתו הטובה.

משה-נחום ברמאן עבד שנים רבות ב„סולל-בונה" במפעל בנייה גדול וזכה להערכה גבוהה מצד הנהלת „סולל-בונה", שבה נאמר:

„לחבר משה-נחום ברמאן הערכתנו עם סיומו את עבודתו היצירתית ב'סולל-בונה'. הוא הצטיין בידע ובמסירות ותרם על-ידי כך את חלקו בבניין ארצנו. אנו מביעים לו את תודתנו ואת ברכותינו החבריות. ינואר 1981".

השכלה גבוהה

חלומם של כל ההורים היהודיים בפולין מלפני המלחמה היה להעניק לילדיהם השכלה יהודית וכללית. אבל ל„מותרות" כאלה זכו יחידים בלבד וזאת רק בני השכבות האמידות של האוכלוסיה היהודית, שיכלו להרשות זאת לעצמם.

בעיירות הקטנות, ולומאז לא היתה יוצאת מן הכלל, לא היתה בנמצא שיכבה כזאת של הורים אמידים, שיכלו להרשות לעצמם לשלוח את ילדם לבית-ספר גבוה. ראשית, מפני שמצבם הכלכלי לא איפשר להם זאת ושנית, מפני שבאוניברסיטאות בפולין לא קיבלו ברצון תלמידים יהודים וכלפי היהודים חל כידוע ה„נומרוס קלאוזוס" האנטישמי — היינו, שלגבי המיעוט היהודי בפולין חייבה מכסה, שהגבילה לחלוטין את קבלתם של תלמידים יהודיים בבית-ספר גבוה פולני.

רק כאן, במדינת ישראל, השיגו בפעם הראשונה בתולדות יהודי לומאז, מספר גדול של צעירים, שהוריהם הם יוצאי לומאז, השכלה אקדמית והגיעו לעמדות חיים חשובות.

במיוחד מן הראוי לציין, כי אחד האקדמאים החשובים בישראל, שהוריו הם יוצאי לומאז, הוא הפרופסור חיים שקד (מאנדל), בנו של נגר לומאזאי, אשר לא שיער בחלומותיו הוורודים ביותר, כי בנו יהיה פרופסור, שאיפשר כבר לקהל רב של סטודנטים לקבל השכלה אקדמית.

נאומו של שמחה אפלבוים בעת גילוי המצבה לזכר קדושי לומאז ורוסוש בבית-העלמין בחולון ב-6.9.1981

קהל נכבד, ידידים יקרים, יוצאי לומאז ורוסוש. בתחושה של יראת-כבוד בפני קדושינו מלומאז ורוסוש, התאספנו היום בבית-הקברות בחולון כדי לגלות את מצבת הזכרון הזאת.

כה הרבה שנים מפרידות אותנו כבר מאותה תקופה מרה, כאשר החיצים המורעלים של הנאצים נורו ללבותיהם של אבותינו ואמהותינו, אחינו ואחיו־תינו, נשים, גברים וילדים, שנרצחו בגלל השתייכותם לעם היהודי.

הקמת המצבה הזאת הנה תוצאה של מאמץ משותף והתעלות רוחנית של יוצאי לומאז ורוסוש בישראל ובחוץ־לארץ. העלינו על־ידי כך את קהילותינו על מפת מצבות הזכרון של יהדות פולין.

הקמנו את המצבה על אדמתה של מדינת ישראל, משום שהאדמה הזאת יקרה לכולנו והיא היתה יקרה לקדושינו. בחייהם לא זכו לבוא לארץ־ישראל ולקיים את הפסוק „לשנה הבאה בירושלים", אבל זכרם עולה דרך ירושלים.

חלפו כבר 39 שנה מאז אותו יום טראגי, ה־18 באוגוסט 1942, ו' בחודש אלול תש"ב, כאשר הנאצים צמאי־הדם כיתרו את העיר מכל עבריה, פרצו לבתי היהודים בצעקות פרועות, מכות ויריות, גירשו את היהודים לרחוב והובילו למרחק קילומטרים אחדים מחוץ לעיר ליער ורצחו ביריות באכזריות למעלה מ־2000 יהודים, ביניהם ילדים רבים. חלק מהם הושלכו חיים בהיותם פצועים לבורות המוניים וכוסו באדמה.

אחרי הרצח ההמוני פרצו הרוצחים אל בתי היהודים שנתרוקנו ובזזו כל מה שמצאו שם. ומה מצאו שם ? כלי־עבודה של נגרים, חייטים, סנדלרים והרבה מאוד ספרים — ספרי קודש וחול. זאת היתה יהדות לומאז : יהודים עמלים ובעלי מקצועות מעולים שעבדו למען האוכלוסיה היהודית והפולנית.

לומאז היתה עיר קטנה, אבל הרבה יהודים טובים חיו בה. אנו חייבים לספר על הנוער הנפלא, שגדל במצוקה ובאוירה של אנטישמיות, אבל הם היו איתנים מבחינה גופנית ונפשית וסללו דרך משלהם אל החיים כבני־אדם מועילים מלאי חכמת־חיים וערכי מוסר גבוהים.

בלבות שבורים אנו מרכינים את ראשינו בפני זכרם הקדוש, לזכר מות־המעונים שלהם. דלה הלשון האנושית מכדי למצוא את הביטוי המתאים להשמדה האכזרית של 6 מיליון יהודים — שליש מהעם היהודי בזמן השואה, ובתוכם גם הקרבנות של לומאז ורוסוש.

לזכרם הקדוש נוציא ספר יזכור. ספר זה יהיה המגילה ועמוד האש שלנו לזכר הקהילות החרבות של לומאז ורוסוש.

כבוד לזכרם.

עומדים מימין לשמאל: מינה כץ, חיה שטרקס, בונים זילברשטיין, דבורה ניינשטיין, יוסף זילברשטיין, טובה מגר, שלמה זילברשטיין, רבקה הלר, זיסל האנדלמן, אפרים אפלבוים

קבוצת יוצאי לומאז ורוסוש בטקס גילוי המצבה בבית־העלמין בחולון ב־1981. בין המשתתפים: בנימין הימלפרב, יעקב יבלונקה

ייִדיש טײל

לאָמאַז אין ווײַטן
און נאָענטן עבר

לאָמאז אין ווייטן און נאָענטן עבר

צו דער געשיכטע פון די יידן אין לאָמאז

לאָמאז אַלס מלוכה־שטאָט

אין פוילן זענען געווען 3 קאַטעגאָריעס אייגנטימער פון די חלקות ערד, שטעט און דערפער.

אויפן ערשטן אָרט זענען געווען די גרויס־אייגנטימער — די פריצים, אויפן צווייטן אָרט דער קעניג, אויפן דריטן אָרט די קירך.

אין יענער תקופה זענען אין פוילן געווען מלוכה־שטעט און פריוואטע. לאָמאז איז געווען אַ מלוכה־שטאָט און דאָס האָט איר געגעבן געוויסע פריווי־לעגיעס, פון וועלכע עס האָט אויך גענאָסן די יידישע באַפעלקערונג פון לאָמאז.

די אויבנדערמאָנטע 3 פאַקטאָרן: די פריצים, דער קעניג און די קירך פלעגן פאַרדינגען אין ארענדע פאַרשיידענע אָביעקטן פון איינקופטן פאַר נישט־יידן, ווי אויך פאַר יידן. די קירך פלעגט אפילו אין געוויסע פאַלן מאַכן טראַנזאַקציעס אויך מיט יידן. אַזוי ווערט דערמאָנט אַ טראַנזאַקציע פון דער קירך מיט דער יידישער קהילה אין לאָמאז.

פאַקטיש איז די גרויס־פּראָדוקציע, דער גרויסהאַנדל, עקספּאָרט און שיף־טראַנספּאָרט — די 4 גאָר וויכטיקע הויפּט־אָפּצווייגונגען האָבן זיך געפונען אין דעם רשות פון די פריצים. צווישן זיי די באַרימטע פריצישע משפחות: סאַפּיעהאַ, קישקאַ, סאַנגושקאָ, זאַמויסקי, זאַבאַרסקי, ראַדזיוויל און אַנדערע. די אויבנאויס־גערעכנטע פריצישע משפחות האָבן באַקומען פונעם מלך גרויסע פריווילעגיעס.

די יידן אין לאָמאז, און אויך די יידן פון דער סביבה, האָבן אָנטייל גענומען אין דער ווירטשאַפט אַלס שטאָט און דאָרף־אַרבעטער, אַלס בעלי־מלאכות, גרויסע און אַלס קליינע סוחרים. די קליינהענדלער האָבן זיך שטענדיק געראַנגלט פאַר זייער עקזיסטענץ. דאַקעגן די גרויסע סוחרים און אַרענדאַרן האָבן געהאַט פּרנסה בשפע און זיי האָבן געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין אַלע אָפּצווייגונגען.

אין 1589 איז אויסגעבראָכן אַ באַוואָפנטער בונט פון די פויערים אין לאָמאז. אין שכנהשן דאָרף אַרטעל האָבן די פויערישע בונטאַרן פאַרניכטעט דאָס אייגנ־טום פון פּריץ קשעשינסקי.

די יידישע נישט־גרויסע צאָל אַרענדאַרן פלעגן זיך אָנטרעפן אויף אַ

קעגנערשאפט פון די שטייער־צאָלער. אויף דעם באָדן זענען פאָרגעקומען שארפע קאָנפליקטן.

די קאָנטראָל פון דעם מלוכה־רעוויזאָר אין לאָמאז

לויטן קאָנטראָל, וואָס ס'האָט אדורכגעפירט דער מלוכה־רעוויזאָר דמיטרי סאפיעהא, ווערט צווישן אנדערן פארצייכנט:

...אין יאָר 1566 איז לאָמאז שוין געווען א גרעסערע שטאָט מיט די פאָלגנדיקע גאסן: ווילענסקא, מיענדזישעצקא, פארטשעווסקא, מאָסטאָווא (שפעטער האָבן זיך די נעמען פון די גאסן טיילווייז געענדערט).

...עס ווערט אויסגערעכנט 30 בעלי־מלאכות:

שוסטער — 7, שמידער — 6, רעדערמאכער — 5, טעסלער — 4, שניידער — 2, שלאָסער — 1, מילנער —1, רעשעטע־מאכער — 1, האָניג־פראָדוצירער — 1, ביר־ברענער — 1, קירזשנער — 1.

כדאי צו באמערקן, אז עס זענען נישט אויסגערעכנט געוואָרן פיל אנדערע פאכן, ביי וועלכע יידן אין לאָמאז זענען געווען סטאביל באשעפטיקט.

צום ביישפיל: גארבער, (די פעל־אויסארבעטונג איז געווען א גרויסע פראָדוקציע, וואָס איז אויך עקספּאָרטירט געוואָרן קיין אויסלאנד). בעיקר, שטעפער, פארבערס, גלעזער און אנדערע פאכן.

באזונדערס דארף דאָ פארצייכנט ווערן די באשעפטיקונגען פון די יידן אין לאָמאז, וועלכע זענען געווען נוציק פאר דער יידישער באפעלקערונג ווי צ. ב. שוחטים און קצבים, וואָס פלעגן צושטעלן כשר פלייש. קירזשנערס, וואָס האָבן געניייט ספעציעלע היטלען פאר די יידן. שניידערס, וואָס האָבן גענייט קאפאָטעס, טלתים און ספעציפיש־יידישע באקליידונג, ווו ס'איז אויסגעמיטן געוואָרן שעטנז.

פארשטענדלעך, אז אויך די איבעריקע בעלי־מלאכות פון לאָמאז האָבן באדינט דער נישט־יידישער באפעלקערונג.

דער רעוויזאָר סאפיעהא האָט בלויז פארנאָטירט די לאָמאזער איינוווינער, וועלכע האָבן געהאט פריוואט־אייגנטום.

דער פוילישער היסטאָריקער פראָפ' באָלעסלאוו גורני שרייבט צווישן אנדערן אין זיין בוך: „מאָנאָגראפיא פאָוויאטו ביאלסקיעגא", אז אין יאָר 1566 איז אין לאָמאז שוין געווען א באדייטנדיקער יידישער ישוב, היות ווי דאָס באזעצן יידן אין דער שכנותדיקער שטאט ביאלע־פאָדלאסקע האָט דער גרויספירשט ראדזיוויל באגרענעצט.

בכלל זענען אין אלע שטעטלעך פון דער בריסקער געגנט געווען אין יענער תקופה גרעסערע יידישע ישובים. דער רעוויזאָר סאָפיעהא האָט נישט אויסגערעכנט אלע יידישע בעלי־מלאכות אין לאָמאז.

געריכט־פאַרהאַנדלונגען וועגן יידישע לאָמאַזער ארענדאַרן

אין די דאָקומענטן פונעם בריסקער געריכט געפינט זיך א דאָקומענט, וואָס איז נוגע א יידישן ארענדאַר פון לאָמאַז.

דאָס איז געווען דעם 10.4.1589. דער יידישער ארענדאַר פון לאָמאַז לייבל וואָלפאָוויטש, אַן ארענדאַר פון 2 מילן אין לאָמאַז, האָט זיך געווענדעט צו דעם בריסקער געריכט מיט אַן אָנקלאַגע קעגן דעם אייגנטימער פון 2 מילן טימאָשאַ, אַז ער האָט גורם געווען צו א שעדיקונג און האָט אָפּגעשטעלט די טעטיקייט פון די 2 מילן, וואָס האָט געמאַכט א פאַרלוסט דעם יידישן ארענדאַר וואָלפאָ־וויטש אין דער הויך פון 60 קאָפּ. ליטווישע גראָשן.

דער אָנגעשטעלטער פון בריסקער געריכט האָט באַשטעטיקט, אַז צוליב דעם, וואָס די מילן זענען באַשעדיקט געוואָרן, זענען די לאָמאַזער מיעשטשאַניעס געווען געצוווּנגען צו פאָרן מאָלן די תבואה אין מילן פון שכנותדיקן שטעטל ראָסאָש. אין רעזולטאַט האָט דער ארענדאַר לייבל וואָלפאָוויטש געליטן פאַר־לוסטן פון איין מיל, וואָס ארבעט נישט פון אָנפאַנג יאָר...

דער פאַרלוסט ווערט אָפּגעשאַצט אויף 40 קאָפּ. ליטווישע גראָשן און די צווייטע מיל ארבעט נישט שוין 6 וואָכן און דער פאַרלוסט ווערט אָפּגעשאַצט אויף 20 קאָפּ. ליטווישע גראָשן.

דעם 29סטן מאַי 1589 האָבן די מיעשטשאַניעס פון שטעטל מיליטשיצקי אריינגעטראָגן אַן אָנקלאַגע קעגן די יידן פון די לאָמאַזער און וולאָדאַווער שטייער־שלאָבאַן, וואָס האָבן זיך באַנוצט מיט פאַרשיידענע באַליידיקונגען ביים אַדורכפירן סחורות.

דער מיעשטשאַן דאַלעוויטש האָט אָנגעגעבן אַן אָנקלאַגע אין געריכט אין בריסק אין זיין נאָמען און אין נאָמען פון אַנדערע מיעשטשאַניעס פון שטעטל מיליטשיצקי קעגן דעם יידישן ארענדאַר לייבל וואָלפאָוויטש און באַשולדיקן אים אין נישט גערעכטן אָפּצאָל פאַר אַדורכפירן סחורות. דער אַלגעמיינער פאַרלוסט פון דער אָנקלאַגע באַשטייט אין דער הויך פון 20 פוילישע זלאָטעס.

לאָמאַז אין דעם „ועד ארבע ארצות" אין ליטע

אין יאָר 1623 (שפ"ג) איז פאָרגעקומען א זיצונג פון די קהילה־פאָרשטייער אין בריסק, אויף וועלכער ס'האָט אויך אָנטייל גענומען א פאָרשטייער פון לאָמאַ־זער און ראָסאָשער קהילה און עס איז באַשלאָסן געוואָרן זיך אָפּטיילן פונעם „ועד ארבע ארצות" און שאַפן דעם אייגענעם „ועד מדינות ליטא".

דער נייער „ועד מדינות ליטא", וועמענס צענטער האָט זיך געפונען אין

בריסק, האָט ארומגענומען 30 קהילות און צווישן זיי אויך די לאָמאזער קהילה. די דאָזיקע 30 קהילות האָבן פארנומען א גרויסן געאָגראפישן שטח.

עס איז אָנגענומען געוואָרן א רעגולאַמין פון 100 תקנות. און דאָס זענען א טייל פון די תקנות:

א. די באשטימונג פון קאָמפעטענץ און גרענעצן פון די הויפט קהילות, אדמי־ניסטראטיווע מעטאָדן און וואלן און די געזעלשאפטלעכע און רעליגיעזע אינסטיטוציעס.

ב. נאָמינאציע פון אָפיציעלע שאצערס, וואָס באשטימען די גרויס פון די שטייערן פאר רייכע מענטשן, מיטלשטאנד און וויניק־פארמעגלעכע.

ג. שתדלנות ביי די אנטשפרעכנדיקע מאכט־אָרגאנען אין פאל פון גזירות און עלילת־דם.

ד. ארויפלייגן שטראָפן אויף יידן, וואָס האנארירן נישט א פסק־דין אָדער פירן זיך אויף נישט מאָראליש.

ה. דערציונג־פראָבלעמען פון דער קהילה און פון דער סביבה. דאָס אויסהאלטן ישיבות און מלמדים און מיטבאטייליקונג פון די קהילות אין זייערע הוצאות.

ו. נאָמינאציע פון רב אָדער שמש און אויך אן אָפיציעלן בורר דורך געהיימע וואל־צעטלער און דורך א מערהייט שטימען.

ז. זאמלונג פון געלט ראש־חודש און ימים־נוראים פאר אונדזערע ברידער אין ארץ־ישראל.

ח. באשיידנקייט און פשטות אין באקליידן זיך. אויסמיידן פארשווענדערישקייט. אין יאָר 1628 (שפ״ח) האָט דער „ועד מדינות ליטא״ באשטימט געלט־סומעט יעדעס יאָר אלס באטייליקן זיך אין נדן פאר 30 אָרעמע כלות. דאָס געלט וועלן געבן די קהילות: בריסק, גראָדנע און פינסק.

פאר בריסק און אומגעגנט איז באשטימט געוואָרן, אז זיי זענען זיך משתתף אין נדן פאר 12 ארעמע כלות יעדעס יאָר.

אין יאָר 1639 (שצ״ט) האָט מען אויף א זיצונג פונעם „ועד מדינות ליטא״ זיך באשעפטיקט מיט דעם מיסיאָן־פראָבלעם, וואָס גנבעט נשמות פון יידישע קינדער און צווינגט זיי זיך צו שמדן.

עס איז באשלאָסן געוואָרן צו ראטעווען די אומגליקלעכע קינדער פון שמד אויפן חשבון פון כלל, און אויב די עלטערן שמדן זיך, דארף מען כאָטש ראטע־ווען די קינדער פון שמד.

אין יאָר 1628 (שפ״ח) זענען אויסגעקליבן געוואָרן שליחים צו רעפרעזענ־טירן דעם „ועד מדינות ליטא״ אין פוילישן סיימיק (מלוכה־ראט) די אלופים:

ר׳ ישעיהו מק״ק (ווילנע),

ר׳ ברוך מק״ק (בריסק),

דער קצין ר' מרדכי (לאָמאז).

דאָס זענען געווען רעפּרעזענטאַטיווע אויטאָריטאַטיווע פּערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן געהאַט דעם כוח און מוט צו שטעלן זיך אין פּאַלאַץ פון קעניג און פון זיינע שרים.

די דאָזיקע רעפּרעזענטאַנטן זענען געווען אין וואַרשע די גאַנצע צייט פון די זיצונגען און זיי זענען געשטאַנען אויף דער וואַך, אַז די באַשלוסן זאָלן זיין גינסטיקע פאַר די יידן און צוגלייך ווירקן ווענן דעם גרויס פון קאָפּשטייער.

דער שתדלן איז אויך באַפולמעכטיקט צו נעמען אין אָרענדע דעם גאַנצן קאָפּשטייער. עס זענען אויך צוגעשטאַנען די ראשי בתי־הדין פון בריסק, גראָדנע און פּינסק.

אין „פנקס המדינה" פון דעם גרויסן היסטאָריקער פּראָפ' שמעון דובנאָוו איז פאַרשריבן: „מרדכי פון לאָמאז (שתדלן פון דער מדינה). עס איז זיכער, אַז מרדכי פון לאָמאז און אַנדערע זענען געבענטשט מיט פיל זייטיקע אַנפּירנדיקע פעאיקייטן, וואָס צוזאַמען האָבן זיי רעפּרעזענטירט אין וואַרשע 30 קהילות.

...„עס האָט זיך געניויטיקט קענטעניש אין פירן אונטערהאַנדלונגען, ווירקן און איבערצייגן אין דער גערעכטיקייט פון יידישן צד און אויך צו קענען די שפּראַך, וואָס ווערט באַנוצט אין קעניגלעכן פּאַלאַץ".

1638, אין „פנקס ליטא" פון פּראָפ' שמעון דובנאָוו איז פאַרשריבן:

„דעם 15טן מערץ 1638 האָט דער מלך וולאַדיסלאַוו דער פערטער אַנולירט די פּריווילעגיעס פון 15טן דעצעמבער 1637 פאַר דעם פּריץ פּאַולוס סטודזינסקי, וואָס האָט אים געגעבן די רעכט צו נעמען אַ געוויסן שטייער פון די יידישע בתי־כנסת".

...„לויט דער ביטע פון די שתדלנים שמואל־מענדל און מרדכי נעקעל, וואָס האָבן אינטערוועניִרט ביים מלך אין נאָמען פון אַלע יידישע קהילות" (מרדכי פון לאָמאז האָט זיך באַנוצט אין די אָפיציעלע מלוכה־קרייזן מיטן נאָמען מאַרקוס נעקעל).

1623 (שפ"ג), שרייבט פּראָפ' שמעון דובנאָוו:

„אין אויספירלעכן פינאַנסיעלן באַריכט, וואָס נעמט אַרום די יאָרן 1621, 1622, 1623 איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז די בריסקער קהילה וועט באַצאָלן די חובות אויף דעם חשבון פון „ועד מדינות ליטא", און צווישן אַנדערן אויך פאַר ר'עוזר פון בריסק ווענן באַשטראָפן אַ פאַרברעכער 20 קאָפּ. און נאָך 100 קאָפּ. פאַר מיכל פון לאָמאז 4 קאָפּ. און נאָך 7 קאָפּ, ווי אויך חובות לויט דעם אַלטן פנקס (וואַרשיינלעך איז דאָס דער פנקס פון „ועד ארבע ארצות").

1631 (שצ"א), שרייבט פּראָפ' שמעון דובנאָוו:

„עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו העלפן די לאָמאַזער יידן מיט 200 זל' מיטן

צוועק צו בויען א הילצערנעם בית־הכנסת אין לאָמאז, אויב זיי וועלן זיך אָנשטרענגען און ארויסבאקומען א דערלויבעניש".

..."וועגן בויען דעם בית־הכנסת אין לאָמאז פון שטיינער, וועט דער "ועד מדינות ליטא" צוגעבן נאָך 200 זל'.

..."דאָס איז דער ערשטער דאָקומענט, וואָס שטעלט פעסט, אז די קהילה אין לאָמאז האָט געבויט א נייעם בית־הכנסת אין דער ערשטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט".

לאָמאזער רבנים וואָס האָבן געחתמעט אין "פנקס המדינה"

1644 (ת"ד). אין די תקנות איז באשטימט געוואָרן די חתימות אינעם "פנקס המדינה" לויטן פאלגנדיקן סדר:

א. ראש מדינה דק"ק בריסק,

ב. ראש מדינה דק"ק האָראָדנאָ,

ג. ראש מדינה דק"ק פינסק.

א מענטש וואָס איז עלטער פון 60 יאָר דארף מען אים מכבד זיין און שטעלן אים פריער אין דער רשימה פון די תקנות.

סך־הכל האָבן זיך אונטערגעשריבן 79 פערזאָן, צווישן זיי א סך רבנים, אלופים, ראשי־מדינה, אָנהויבנדיק פון 1623 ביז 1761.

צווישן די אויסגערעכנטע פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן געחתמעט זייערע נעמען אין די תקנות פון "פנקס המדינה" געפינען זיך די אונטערשריפטן פון צוויי רבנים פון לאָמאז: הרב ר' משה אב"ד לאָמאז 1685 (תמ"ה) און הרב ר' יעקב מ'לאָמאז 1679 (תל"ט) — 1695 (תנ"ה).

ביידע רבנים פון לאָמאז ווערן דערמאָנט אין עטלעכע מקורות.

ר' משה בן מרדכי פון לאָמאז אלס פאָרשטייער און הויפט־שתדלן פון די יידן אין גאנץ פוילן

18.5.1666 יאן קאזימיר, מלך פון פוילן

"עס איז געוועז איינגעשריבן אין ספר מעטריקע פון דער פוילישער מלוכה. אויף דער ביטע פון די פאָרשטייער פון אלע יידישע קהילות אין פוילן, וועלכע האָבן באשלאָסן צו באשטימען ר' משה בן מרדכי פון לאָמאז אלס פאָרשטייער און הויפט־שתדלן פון די יידן אין גאנץ פוילן.

ר' משה בן מרדכי האָט אויסגעדריקט זיין גרייטקייט און הסכמה צו רעפרע־

זענטירן די יידן אין גאנץ פוילן מיטן פולן הארץ און אויפן בעסטן אופן. ער ווערט באפולמעכטיקט צו שליסן, פירן און אויסנעדיקן פארשיידענע אָפּמאכן. צו רעפּרעזענטירן די יידן פון דער פוילישער מלוכה אין פארשיידענע מלוכהשע אָרגאנען און אינסטאנצן. פאַרענדיקן קאָנפליקטן, ווו עס איז נויטיק געווען צו אָנקלאָגן אין געריכט, פארטיידיקן די יידן, ווי אויך ווענדן זיך אין העכערע געריכט-אינסטאנצן״.

עס האָט אונטערגעשריבן דעם דאָקומענט אין פויליש:

אברהם בן שלמה — סעקרעטאר פון די בתי-כנסת אין פוילן

יאראָסלאוו 3.1.1666 יאן קאזימיר, מלך פון פוילן

„מיט דעם מאכן מיר באוווּסט, אז עס האָבן זיך געמאָלדן אין סעקרע-טאריאט פון ספר מעטריקע פון דעם מלוכה-פאַרשטייער פון קהילות (עס ווערן אויסגערעכנט 21 קהילות), צווישן זיי אברהם בן שלמה — הויפּט-סעקרעטאר פון די בתי-כנסת אין פוילן און ר׳ משה בן מרדכי פון לאָמאז — הויפּט-שתדלן פון אלע יידן אין פוילן, וואָס זיין זיץ-פּלאץ איז אין קעניגלעכן פאלאץ און געבעטן איינשרייבן אין די ספרים אין אייגענעם נאָמען, און אין נאָמען פון די פאָרשטייער פון די קהילות און אלע פון פוילן.

...„מיר האָבן פאָרגעשטעלט אונדזער ספּעציעל שווערע לאגע און די פאר-פאָלגונגען פון די מיליטערלייט, וואָס האָבן אויפן חשבון פון חוב צוגענומען נישט נאָר דאָס אייגנטום נאָר אויך דאָס לעבן. דער סעקרעטאר פון ספר מעט-ריקע **קאזימיר קאָוואלקאָווסקי** האָט אריינגעטראָגן אין דער מלוכהשער פינאנס-אָפּטיילונג 26.000 זל׳ כדי צו באצאָלן די מיליטער-לייט.

...„דאָס האָט אונדז פיל געהאָלפן און מיר פארפליכטן זיך צו באצאָלן די דאָזיקע סומע אין ראטעס. אויב מיר וועלן נישט אָפּצאָלן צו דער צייט דעם חוב, איז דאמאָלסט דערלויבט צו אָנווענדן קעגן אונדז און קעגן אלע יידן פון גאנץ פוילן פארשיידענע שטראָף-מיטלען אויף די ירידים, וועגן און אויך אין אונדזערע וווינונגען, ראבעווען, ארעסטירן, צונעמען די סחורה און זיי רעקווירירן. פאר-מאכן די בתי-כנסת, צונעמען די הייזער און באזעצן זיי מיט קריסטן ביז דער חוב וועט ווערן באצאָלט...״

די פינאנס-אָפּטיילונג פון דער מלוכה האָט ארויסגעגעבן צאָלונגס-פאר-אָרדענונגען אויף געלט-סומעס פאר מיליטערלייט, אז יידישע פירער און קהילות זאָלן באצאָלן דאָס געלט.

ביי דער אקציע פון די מיליטערלייט האָבן זיי צוגענומען דעם אייגנטום און עס זענען געווען פאלן אויך פון דערמאָרדן יידן... די פינאנס-אָפּטיילונג האָט אדורכגעפירט א פיינטלעכן אקט קעגן די יידן.

יאָר 1664 יאן קאזימיר, מלך פון פוילן

יאָר 1664, דער מלך יאן קאזימיר האָט געמאכט די לעצטע וואָרענונג פאר די יידן אין פוילן:

...„אויב די יידן וועלן נישט באַצאָלן תיכף ומיד דעם קאָפּשטייער, וועלן זיי באלד ארעסטירט ווערן און זייערע סחורות וועלן איינגעהאלטן ווערן אין שטעט און אויף די וועגן״...

יאָר 1665, יאן קאזימיר, מלך פון פוילן

יאָר 1665, דער מלך יאן קאזימיר פון פוילן מעלדעט:

...„אויף דער ביטע פון דעם הויפּט-שתדלן פון די פוילישע יידן ר׳ משה בן מרדכי, צוליב דעם וואָס יידן דארפן באַצאָלן דעם קאָפּ-שטייער, ווערן זיי באפרייט פון אלע אנדערע שטייערן״. (משה דער הויפּט-שתדלן פון פוילן איז דער זון פון ר׳ מרדכי פון לאָמאז).

יאָר 1658, יאן קאזימיר, מלך פון פוילן

יאָר 1658 דער מלך יאן קאזימיר דערקלערט „אז די עקאָנאָמישע לאגע פון די יידן אין פוילן איז זייער א שלעכטע. זיי איז שווער אפילו צו באַצאָלן דעם קאָפּ-שטייער. די פוילישע מאכט-אָרגאנען דארפן זאָרגן וועגן זייער זיכערקייט אויף די וועגן און אויך אין שטוב. זאָרגן וועגן צוריקגעבן זייער אייגנטום וואָס איז צוגענומען געוואָרן מיט כוח אין דער צייט פון די מלחמות און עס געפינט זיך אין די הענט פון פארשיידענע מענטשן״.

לאָמאז נאָכן אָפּשאפן די יידישע אויטאָנאָמיע

די אויטאָנאָמיע פון די יידן אין פוילן-ליטע איז אָפּגעשאפן געוואָרן אויפן באפעל פון דער אימפּעראַטאָרין יעקאטערינא אין געזעץ פון פוילישן סיים פון 7 מאי 1764. דער פוילישער סיים האָט געהאלטן, אז די שטייערן, וועלכע ווערן אריינגעבראכט דורך די יידישע סיימען באטרעפן א סך וויניקער איידער דאָס וואָלט באטראָפן לויט דער בארעכענונג פון די צאָל יידן.

דער סיים באשליסט אדורכצופירן אין דער גאנצער מלוכה א ציילונג פון אלע יידישע נפשות, מיטן אויסנאם פון קינדער, וועלכע זענען נאָך נישט אלט קיין יאָר צייט. דער שטייער איז באשטימט געוואָרן אויף 2 פוילישע גילדן פון א קאָפּ. בכלל א קאָפּ-שטייער וואָס איז נישט באזירט אויף דער גרויס פון דער הכנסה פון דער משפחה איז אין קעגנזאץ פון דער סאָציאלער גערעכטיקייט. דאקעגן ביי דער פוילישער קריסטלעכער באפעלקערונג איז דער קאָפּ-שטייער אָנגעוואָנדן געוואָרן בלויז אין אויסנאם-פאלן, אין צייט פון מלחמה.

די קאָמיסיע וואָס האָט אדורכגעפירט די ציילונג איז באשטאנען פון די קהילה־פאָרשטייער: דער רב, דער ראש־הקהל און דער שמש. דער פערטער איז געווען א קאטוילישער רעוויזאָר, וועלכער דארף אָפּגעבן א שבועה, אז די ציילונג איז געפירט געוואָרן געזעצלעך. די דריי יידישע פאָרשטייער פון דער לאָמאזער קהילה דארפן אָפּגעבן די שבועה אין דעם בית־הכנסת ביי א ספר־תורה.

לאָמאז אין די יאָרן 1826—1855

דאָס אינערלעכע לעבן פון דער לאָמאזער קהילה האָט זיך נישט אונטערשיידט פון לעבן אין אנדערע יידישע קהילות אין לובלינער וואָיעוואָדסטווע.

א וויכטיקער מקור צו דערלערנען די געשיכטע פון די יידן אין לאָמאז אין מיטן פון 19טן יאָרהונדערט זענען די אקטן פון געבורט, חתונות און נפטרים פון די לאָמאזער יידן אין משך פון 30 יאָר (1826—1855), וועלכע געפינען זיך אין לובלינער ארכיוו. באזונדערס באלערנדיק זענען די אָנגאבן וועגן דער באשעפטיקונג פון די יידן אין לאָמאז.

אין די אקטן פון די יאָרן 1826—1829 איז פארצייכנט 55 חתונות און 144 געבורטן.

לויט דעם דאן עקזיסטירנדיקן געזעץ האָט דאָס ניי־געבוירענע קינד פארשריבן דער פאטער — דער פרנס פון דער משפחה ביי דער אָנוועזנהייט פון 2 עדות און די מוטער פון קינד.

ביי די חתונות פיגורירט דער חתן מיטן רב, די כלה, 2 עדות און די עלטערן פוןביידע צדדים. ביי אלעמען איז פארשריבן דאָס וווינאָרט, דער עלטער און די באשעפטיקונג. אין די אָנגאבן קומען צום אויסדרוק די מענער לויט זייער עלטער, באשעפטיקונג אלס קעפ און פרנסים פון די משפחות. עס איז געבליבן צו פעסטשטעלן וויפל פרנסים רעפּרעזענטירן די יידישע באפעלקערונג פון לאָמאז.

די פאָרשונגען וועגן געבורט און שטערבלעכקייט פון די קינדער, באזונדערס אין יונגן עלטער שטעלן פעסט א גרויסע שטערבלעכקייט פון די קינדער, באזונדערס אין יונגן עלטער, וואָס אין רעזולטאט איז דער דורכשניט געווען 2 לעבנגעבליבענע קינדער אין דער משפחה.

די צאָל פרנסים, וועלכע זענען פארשריבן געוואָרן אין ציווילן שטאַטישן אמט פון לאָמאז אין די יאָרן 1826—1829 האָט באטראָפן 193 פרנסים, וועלכע

האָבן אין דורכשניט 4 נפשות אין דער משפחה. צוזאמען 772 נפשות, אראָפּגע־רעכנט די נפטר־געוואָרענע.

באשעפטיקונגען פון די לאָמאזער יידן לויט די אקטן פון די יאָרן 1826—1829

גרופּע 1		גרופּע 2		גרופּע 3		גרופּע 4		גרופּע 5	
טאָגלוין		קליינהענדל־		קרעטשמערס	2	רבנים, מלמדים		רינד־	
ארבעטער	28	לער	17	הויף־		בעלפערס	11	הענדלער	10
שוסטער	28			פאקטער	2	שמש	1	תבואה־	
גארבער	10			באאמטע פון		חזן	1	הענדלער	9
שניידער	10			כשרות	1	מוהל	1	פעל־	
האנט־				פעלדשער	1	שול־		הענדלער	1
ווערקער	6			מעל־		אויפזיכט	1	קרעמער	2
פארבער	4			שפייכלער	3	(משגיח)		וואלד־	
קצבים	4			מעקלער	1			הענדלער	1
סטאָלער	3			מיל־				פארשיידענע	
גלעזער	3			ארענדארן	2			הענדלער	4
מאלער	3			בהמות־					
דינסטן	3			האָדעווער	5				
פורמאנעס	3			זאלץ־					
קאפעלושנ־				באזאָרגער	2				
מאכער	1			מילנער	3				
היטלמאכער	1								
בעקער	1								
איינבינדער	1								
דעכער־									
ארבעטער	1								
סמאָלאַר	1								
ברוקירער	1								
קאם־מאכער	1								
צוזאמען	113	צוזאמען	17	צוזאמען	21	צוזאמען	15	צוזאמען	27

לויט דער ציילונג, וואָס ס'האָט פארעפנטלעכט דער פוילישער היסטאָריקער באָהדאן וואסיוטינסקי, באטרעפט די צאָל יידישע נפשות אין לאָמאז אין יאָר 1827 725 און אין יאָר 1857 1010 נפשות. דאָס הייסט, אז אין משך פון 30 יאָר איז די יידישע באפעלקערונג אין לאָמאז געשטיגן אויף 285 נפשות.

הגם דער וווקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין לאָמאז איז ווייט נישט קיין צופרידנשטעלנדיקער, ווייזט דאָס, אָבער, אויף אַן עליה און נישט קיין ירידה פון די יידן אין לאָמאז אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט.

אין דעם באשטייט אויך די סיבה פון דעם אונטערשייד צווישן די ציפערן 725—772.

לאָמאזער יידן לויטן סאָציאלן צוזאמענשטעל פון די גרופעס אין די יאָרן 1826—1829

גרופע	באשעפטיקטע	אלגעמיינע צאָל	פראָצענט
1	ארבעטער און בעלי־מלאכות	113	58
2	נישט פארמעגלעכע הענדלער	17	9
3	ארענדארן, קרעטשמער	21	11
4	רבנים, דיינים, בעלפער, שמש	15	8
5	תבואה און פי־הענדלער	27	14
	צוזאמען פרנסים	193	100

לויט דער טאבעלע קענען מיר פעסטשטעלן, אז דער רוב פון דער לאָמאזער יידישער באפעלקערונג אין די יאָרן 1826—1829 איז באשטאנען פון ארבעטער און בעלי־מלאכות 113 (58%).

די דאָזיקע ארבעטער און בעלי־מלאכות האָבן נישט נאָר באדינט די יידישע באפעלקערונג אין לאָמאז, נייערט אויך די קריסטלעכע באפעלקערונג פון לאָמאז און איר סביבה. עס פעלן אָבער די אָנגאבן פון פיל באשעפטיקונגען פון די יידן אין לאָמאז, וועלכע זענען צוליב דיסקרימינאציע אָדער אנדערע סיבות נישט צוגעלאָזט געוואָרן צו פארשיידענע אָפצווייגונגען פון פרנסה מיט דער בפירושער כונה ארייצוקוועטשן די יידן אין אן ענגן קרייז פון באגרענעצטע באשעפטיקונגען, וועלכע דערמעגלעכן נישט קיין בעסערע הכנסה. אין רעזולטאט פון די אויבן אָנגעוויזענע סיבות האָבן זיך אויסגעבילדעט ספעציפישע באשעפטיקונגען פאר יידן.

הרב ר׳ יעקב עפשטיין

אין די אויבנדערמאנטע אקטן געפינען מיר ידיעות וועגן לאָמאזער רב, הרב ר׳ יעקב עפשטיין זצ״ל, וועלכער האָט זיך געחתמעט אויף 35 חתונה־אקטן אין די יאָרן 16.2.1820 ביז 1.4.1828.

הרב עפשטיין איז נפטר געוואָרן אין לאָמאז אין יאָר תקפ״ח (19.4.1828) אין עלטער פון 60 יאָר. ער האָט איבערגעלאָזט זיין פרוי די רביצן אסתר עפשטיין (פון דער היים בענדיט). איר פאָטער איז געזעסן לאנגע יאָרן אויפן כיסא־הרבנות אין זאבלודאָווע.

פון אנדערע מקורות ווייסן מיר, אז הרב ר׳ יעקב עפשטיין איז לאנגע יאָרן געוועזן רב אין לאָמאז. זיין פאָטער הרב ר׳ משה עפשטיין איז געוועזן רב אין קאָברין און זיין זון שלמה איז געוועזן רב אין לענטשנע.

אין דעם אקט נר׳ 16 פון 11.12.1827 לייענען מיר, אז הרב ר׳ יעקב עפשטיין האָט זיך צוגעשטעלט צוזאמען מיט דעם חתן ישעיהו אייזענבערג (18 יאָר אלט) — דער זון פון ר׳ ישראל און זיסל אייזענבערג. די משפחה וווינט סטאביל אין שעדלעץ און פארנעמט זיך מיט האנדל פון סחורות.

די כלה איז הינדע עפשטיין (18 יאָר אלט), זי איז די טאָכטער פון הרב יעקב און אסתר עפשטיין. די משפחה וווינט אין לאָמאז און האלט זיך אויס פון רבנות.

דער אקט איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרן ביי דעם קלאָרן פארשטאנד פון די עלטערן פון ביידע צדדים און ביי דער אָנוועזנהייט פון די עדות:

אברהם טייטלבוים — דער משגיח פון בית־הכנסת,

מרדכי רובינשטיין — שמש פון בית־הכנסת.

זיי דערקלערן, אז דעם 1.12.1827 איז צווישן ישעיהו און הינדע פאָרגעקומען די חתונה לויטן יידישן דין.

די תנאים זענען פאָרגעקומען אין די טעג פון 1טן 8טן און 15טן סעפטעמבער 1827 אין דעם בית־הכנסת אין לאָמאז ווי אויך אין דעם בית־הכנסת אין שעדלעץ.

די חתונה איז פאָרגעקומען לויט דער מונדלעכער הסכמה פון די עלטערן פון ביידע צדדים. די כלה און דער חתן דערקלערן, אז פאר דער חתונה האָבן זיי קיין אָפמאך נישט געמאכט.

אויפן אקט פיגורירן 4 אונטערשריפטן אין יידיש.

ביי דעם שטעמפל — די אונטערשריפט פון דעם קריסטלעכן באאמטן קרעגלעוויטש. באמערקונג: דער אקט איז איבערגעזעצט פון פויליש אויף יידיש.

אין די אקטן קומען צום אויסדרוק די נאָענטע קאָנטאקטן און צוזאמענ־ארבעט פון די יידן פון דער ראָסאָשער און לאָמאזער קהילות.

די חתונות זענען פארשריבן געוואָרן אין לאָמאזער ציווילן אמט ביי דער אַנוועזנהייט און חתימה פון לאָמאזער רב.

אויך די ניי־געבוירענע קינדער פון שטעטל ראָסאָש זענען פארשריבן געוואָרן אין לאָמאזער ציווילן אמט ביי דער אַנוועזנהייט פון די פאָרשטייער פון דער לאָמאזער קהילה. דאָס איז אויך נוגע די יידן וואָס האָבן געוווינט אין די ארומיקע דערפער פון לאָמאזער סביבה.

עס זענען אויך פאָרגעקומען פיל חתונות פון לאָמאזער תושבים מיט תושבים פון אנדערע שטעט און שטעטלעך. עס איז צו באַהויפטן, אז די אָפטע יארידים אין לאָמאז האָבן געשאפן די באקאנטשאפטן און פארבינדונגען צווישן די לאָמאזער יידישע סוחרים און האנטווערקער, וועלכע פלעגן פארקויפן זייערע סחורות און אויסארבעטונגען אויף די יארידים.

נאָך דער פטירה פון הרב ר׳ יעקב עפשטיין אין יאָר 1828, האָבן אויסגע־פירט די פליכטן פון חתמענען אויף די חתונה־אקטן אַנגעזעענע רעליגיעזע פערזענלעכקייטן אין משך פון 7 יאָר אָן איבעררייס. דאָס זענען געווען געזעל־שאפטלעכע עסקנים פון דער לאָמאזער קהילה, וועלכע האָבן געהאט א גרויסן איינפלוס אויף דער יידישער באפעלקערונג אין לאָמאז. ווארשיינלעך זענען דאָס געווען מלמדים פון דער לאָמאזער ישיבה, וועלכע האָבן באקומען די סמיכה אויף דעם פון דעם ראש הקהילה מיט דער פולער הסכמה פון דער שטאָטישער מאכט.

יוסף גרינבערג האָט געחתמעט 44 אקטן,
לייבל ראפאָפאָרט האָט געחתמעט 12 אקטן,
בערל גאָלדפארב האָט געחתמעט 9 אקטן,
ישראל מייזעלעס האָט געחתמעט 5 אקטן.

אין יענער צייט איז געווען א ישיבה אין לאָמאז און די גרעסערע גרופע מלמדים און בעלפער זענען געווען באשעפטיקט אין דער לאָמאזער ישיבה, אין וועלכער ס׳האָבן זיך געלערנט ישיבה־בחורים פון לאָמאז און פון די ארומיקע שטעטלעך.

הרב ר׳ אליקים געצל נח סאמבערג
אב״ד לאָמאז ואוסטראָוו

נאָך דעם ווי הרב ר׳ יעקב עפשטיין איז נפטר געוואָרן, האָבן אין פארלויף פון 7 יאָר אויסגעפירט די פליכט פון אונטערשרייבן די חתונה־אקטן די לאָמא־זער איינוווינער, ווארשיינלעך מלמדים פון דער ישיבה אין לאָמאז.

ר׳ יוסף גרינבערג האָט אונטערגעשריבן 44 אקטן. לייבל ראפאָפּאָרט האָט אונטערגעשריבן 12 אקטן, בערל גאָלדפארב — 9 אקטן, ר׳ ישראל מייזעלס — 5 אקטן.

פון יאָר 1837 האָט איבערגענומען די רבנות אין לאָמאז הרב נח סאמ־בערג, וועלכער האָט אונטערגעשריבן די חתונה אקטן פון 22.1.1837 ביז דעם 25.8.1863, אין פארלויף פון 26 יאָר.

הרב סאמבערג האָט מחבר געווען 2 ספרים: „אבן הטועים״, וועלכער האָט באקומען די הסמכה פון אב״ד ק״ק בריסק דליטא, הרב ר׳ יעקב מאיר פּאַדווא.

דער צווייטער ספר פון הרב סאמבערג הייסט „מי נח״, וועלכער איז געבראכט געוואָרן צום דרוק אין 1913 אין לובלין דורך דעם זון פון מחבר הרב ר׳ דוד סאמבערג, הרב פון כעלמאָ און דער אייניקל פון מחבר הרב אברהם סאמבערג רב אין ק״ק לובלין.

אין דער הקדמה צום ספר בעטן זיי אנטשולדיקונג פאר דער פארשפעטי־קונג פון ארויסגעבן דעם ספר און טראָץ די גרויסע הוצאות, וועלן זיי זיך אָנשטרענגען און אויך ארויסגעבן דעם ספר „אבן הטועים״. אָבער עס איז לגמרי נישט באקאנט, אז דער ספר איז בכלל געדרוקט געוואָרן און אז דער ספר געפינט זיך אין מאנוסקריפּט.

אויף דעם שער־בלאט פונעם ספר איז פאראן די פאָלגנדיקע אויפשריפט: „פון די יידישע ספרים אין פוילן, וואָס זענען ניצול געוואָרן פון דער פארניכ־טונג אין די אומקום־יאָרן 1939—1945״.

יידישע ביבליאָטעק אין ווארשע ביים צענטראל־קאָמיטעט פון די יידן אין פוילן. פארבאנד פון די יידישע רעליגיעזע קהילות אין פוילן תש״ז—1947.

(לויט די מאטעריאלן פון לובלינער ארכיוו)

די לאָמאזער קהילה פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה

די נאציאָנאל־ציוניסטישע שטרעמונגען, וואָס האָבן אין די ערשטע יאָרן פונעם צוואנציקסטן יאָרהונדערט געהאט שוין פארכאפּט די געמיטער פון די יידישע מאסן, האָבן סוף־כל־סוף דורכגעבראָכן די וואנט פון אינדיפערענטיזם און פּאָליטישער נאציאָנאלער גלייכגילטיקייט, וואָס האָט געהאט אן אָרט אין פוילן און האָט אויך נישט אויסגעמיטן לאָמאז.

די השכלה־באוועגונג, וואָס האָט זיך פאַרשפּרייט אין רוסלאַנד, האָט מיט־געריסן אויך די יידישע יוגנטלעכע אין לאָמאז. די זאָרג פון דערציען די זין (נישט די טעכטער), האָט תמיד פאַרנומען דעם אויבנאָן ביי די יידישע עלטערן. בעת די פאַרמעגלעכע עלטערן האָבן געשיקט זייערע קינדער אין פּריוואַטע שולן, האָבן מיטן לערנען די אָרעמע קינדער זיך פאַרנומען דער רב, די קהילה־עסקנים און איבערגעגעבענע גבאים, וועלכע האָבן געזען אין דערציען די יידישע קינדער אין רעליגיעזן גייסט, א נאַציאָנאַלע מיסיע און א גרויסע מצוה, איינצופלאַנצן ביי אָרעמע קינדער תורה און דרך־ארץ.

די יידישע, העברעאישע און רוסישע פּרעסע איז פאַרשפּרייט געוואָרן אין שטאָט און איז משפּיע געווען אויפן געדאַנקענגאַנג פון יונגן דור און אויפ־געוועקט אים צו ענדערן דעם קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די יידן.

די יוגנטלעכע האָבן גענומען פאָדערן ענדערונגען אין דער דערציונג, אריינגעמען אין זייער דערציונג אויך אלגעמיינע בילדונג, ווייל א לאַנגע צייט האָט מען זיך באַנוצט מיט די אלטע מעטאָדן פון לערנען יידישע קינדער.

די לאָמאזער קהילה האָט זיך געראַנגלט מיט די שוועריקייטן פון די גרויסע הוצאות, ווי חודש־געהאַלטן פאַר דעם רב און דיינים. אויסהאַלטן די „הכנסת־אורחים", די שטאָט־באָד, מקוה, בית־עלמין, רעמאָנטירן קהלשע הייזער און אנדערע אויסגאַבן.

אין יאָר 1911, האָט די קרייז־פאַרוואַלטונג אין ביאַלע באַשטימט, אז די לאָמאזער קהילה מיט די יידן פון דער סביבה און באַזונדערס דאָס שטעטל ראָסאָש און די ארומיקע דערפער, זענען פאַרפּליכטעט צו שאַפן 475 רובל אלס אָבליגאַטאָרישע הילף־זאַמלונג פאַר דער לאָמאזער קהילה. עס איז באַשטימט געוואָרן 4 קאַטעגאָריעס:

ערשטע קאַטעגאָריע: 17 מענטשן האָבן געצאָלט צווישן 6—15 רובל.
צווייטע קאַטעגאָריע: 17 מענטשן האָבן געצאָלט צווישן 3—5 רובל.
דריטע קאַטעגאָריע: 26 מענטשן האָבן געצאָלט צווישן 2—1/2 2 רובל.
פערטע קאַטעגאָריע: 290 מענטשן האָבן געצאָלט צווישן 1.2—1.8 רובל.

די רשימה איז באַשטאַנען פון 349 פּרנסים.

ביי דעם שטעמפּל פיגורירן די אונטערשריפטן:

די פאַרוואַלטונג פון דער לאָמאזער קהילה:

נח בערמאַן,

שמחה שווארצבערג,

נח זילבערוואַסער,

הרב ר' יעקב־יוסף באַטשקאָווסקי,

אונטערשריפטן פון 2 שטוב־הויזוווירטינס.
באמערקונג: איבערזעצונג פון רוסישן אָריגינאַל.

אין יאָר 1912 איז פאָרגעקומען א צווייטע געלט־זאמלונג לויטן זעלבן פרינציפ ווי די ערשטע זאמלונג.

ערשטע קאטעגאָריע: 50 מענטשן האָבן געצאָלט צו 3.80 1/2 רובל,
צווייטע קאטעגאָריע: 75 מענטשן האָבן געצאָלט צו 1.90 1/2 רובל,
דריטע קאטעגאָריע: 100 מענטשן האָבן געצאָלט צו 95 1/2 קאָפּיקעס,
פערטע קאטעגאָריע: 100 מענטשן האָבן געצאָלט צו 47 1/2 קאָפּיקעס,
די רשימה איז באשטאנען פון 325 פרנסים.
סך־הכל צונויפגעזאמלט 475 רובל.
ביי דעם שטעמפל די אונטערשריפטן:
די פארוואלטונג פון דער לאָמאזער קהילה:
נח בערמאן,
שמחה שווארצבערג,
הרב יוסף באטשקאָווסקי,
אונטערשריפטן פון 2 הויז־ווירטינס,
אונטערשריפט פונעם וואָיט פון לאָמאז (נישט לעזבאר),
באמערקונג: איבערזעצונג פון רוסישן אָריגינאַל.

שטייער פון דער לאָמאזער קהילה, ביאלע־פּאָדלאסקער קרייז, כעלעמער גובערניע

אין יאָר 1913, איז די געלט־זאמלונג ווידער צעטיילט געוואָרן אויף 4 קאטעגאָריעס:

ערשטע קאטעגאָריע: 53 מענטשן האָבן געצאָלט צו 5.94 קאָפּיקעס,
צווייטע קאטעגאָריע: 69 מענטשן האָבן געצאָלט צו 2.7 קאָפּיקעס,
דריטע קאטעגאָריע: 101 מענטשן האָבן געצאָלט צו 94 קאָפּיקעס,
פערטע קאטעגאָריע: 113 מענטשן האָבן געצאָלט צו 42 קאָפּיקעס.
די רשימה איז באשטאנען פון 315 פרנסים.
סך־הכל צונויפגעזאמלט 475.27 רובל.
ביים שטעמפל די אונטערשריפטן:
די פאָרשטייער פון דער קהילה:
נח בערמאן,
אונטערשריפטן פון 4 הויז־ווירטינס.

דער אונטערשריפט פון דעם וואָיט פון לאָמאז: גאָנטעראָוויטש.
דער אונטערשריפט פון דעם פאַרשטייער פון דער גובערניע (נישט לעזבאר).

הרב ר׳ יעקב־יוסף באטשקאָווסקי

הרב ר׳ יעקב־יוסף באטשקאָווסקי איז געווען דער אָפיציעלער רב אין לאָמאז סוף 19טן יאָרהונדערט, אָנהייב 20סטן יאָרהונדערט.

אין דער אָפיציעלער אויסגאבע אין דער רוסישער שפראך: „פאמיאטנאיא קניזשקאַ סעדלעצקאַי גובערני" פון יאָר 1895 ווערט דערמאָנט, אז די צאָל יידן אין דעם לאָמאזער באזשבאָזשיטשני אָקרוג ציילט 2847 נפשות. און דער מלוכהשער רב פון דער לאָמאזער קהילה איז הרב ר׳ יעקב־יוסף באטשקאָווסקי.

אין א צווייטן מקור — אין די אָפיציעלע אויסגאבן „סעדלעצקאַי גובערני" פון די יאָרן 1907—1910 ווערט אונטערגעשטראכן, אז דער רב פון דער לאָמא־זער קהילה איז הרב ר׳ יעקב־יוסף באטשקאָווסקי.

אין דעם דאָזיקן צייט־אָפשניט האָט די לאָמאזער קהילה רעפּרעזענטירט א גרויסע פעריפעריע פון יידישע שטייער־צאָלער פון לאָמאז, ראָסאָש און בערך נאָך א 15 דערפער, אין וועלכע ס׳האָבן געלעבט יידן.

דאָס באשטעטיקן אויך די רשימות פון דעם קהילה־שטייער אין די יאָרן פארן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1911, 1912), וועלכע מיר האָבן באקומען אין אונדזער רשות פון דעם לובלינער מלוכה־ארכיוו.

די שטייער־רשימות פאר יענע יאָרן זענען אונטערגעשריבן געוואָרן פון הרב ר׳ יעקב־יוסף באטשקאָווסקי.

כדאי צו באמערקן, אז די צאָל דערפער אין לאָמאזער געגנט וווּ עס האָבן געוווינט יידן, ווי אויך די צאָל יידן פון די דאָזיקע דערפער, איז געווען פיל גרעסער פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה אין פארגלייך מיט דער קליינער צאָל יידן פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אין יענע יאָרן האָט געקענט פארנעמען דעם אמט אלס „קאזיאָנער ראבין" נאָר א רב, וועלכער האָט גוט באהערשט די רוסישע שפראך, היות ווי אין די קאָמפּעטענצן פון א מלוכה־רב איז אויך געווען דאָס פירן די מעטריקאציע־ביכער פון דער קהילה, געבורטן און שטערבלעכקייטן און רעפּרעזענטירן די קהילה ביי די אָפיציעלע מאכט־אָרגאנען און הרב באטשקאָווסקי האָט אנטשפרא־כן די דאָזיקע אייגנשאפטן.

די טעטיקייט פון דער לאָמאזער קהילה אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות

די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות, וואָס האָבן כאַראַקטעריזירט א תקופה פון פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן אויפשטייג פון פוילישן יידנטום, האָבן אויך נישט אויסגעמיטן לאָמאז.

די יידיש־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אין שטאָט האָט זיך פּאַקטיש קאָנ־צענטרירט ארום 3 צענטערס:

1. די קהילה,
2. די פּאַרטייען און יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון אַלע פּאָליטישע ריכטונגען און קולטור־געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס,
3. דער יידיש־נאַציאָנאַלער דערציונגס־וועזן.

די קהילה איז געווען די צענטראַלע אַקס, ארום וועלכער עס האָט זיך באַוויגן דאָס גאַנצע יידישע לעבן אין לאָמאז: רבנות, שחיטה, סטאַטיסטיק פון געבורט און שטערבלעכקייט, צדקה און שטיצע פאַר אָרעמע לייט, אויסהאַלטן דעם בית־הקברות און אַנדערע אינסטיטוציעס.

לויט איר ראָלע און אויפגאַבן האָט די לאָמאזער קהילה געהאַט אַ איינ־פלוס אויך אויפן עקאָנאָמישן לעבן אין שטאָט. אָבער בעיקר האָבן די קהילה־פּרנסים געזאָרגט צו באַזאָרגן די רעליגיעזע באַדערפענישן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט.

אין 1920 האָט די לאָמאזער שטאָט־פאַרוואַלטונג צוגעשטעלט דעם ביאַלע־פּאָדלאַסקער סטאַראָסטע א רשימה פון הייזער, שטאַלן, שפּייכלערס און סטאָ־דאָלעס פון 347 אייגנטימער. צווישן זיי: 202 קריסטן און 145 יידן.

די יידן זענען געווען אייגנטימער פון 150 הייזער און 57 שטאַלן.

די 202 קריסטן זענען געווען אייגנטימער פון 186 הייזער, 57 שטאַלן, 52 סטאָדאָלעס און 20 שפּייכלערס.

דערביי איז נויטיק צו באַמערקן, אַז עס זענען געווען יידישע שפּייכלערס, וועלכע זענען אַריינגערעכנט אין די ראַמען פון זייער הויז און נישט באַזונדער צוגעבויט.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, צום ביישפּיל, אַז 5 יידן זענען אייגנטימער פון 2 הייזער. דאָס גלייכן זענען 4 קריסטן געווען אייגנטימער פון 2 הייזער. עס איז

אונטערגעשטראָכן געוואָרן, אז די הויז־אייגנטימער זענען אויך די בעלי־בתים פון דעם באָדן, אויף וועלכע די הייזער זענען געווען געבויט און ביי די הייזער זענען געווען פארזייט גרויסע גערטנער, וועלכע זענען מיט אייגענע כוחות באארבעט געוואָרן.

לאַנגע טעג און וואָכן האָבן די פרויען באארבעט די גערטנער: באזייטיקט די ווילדגראָזן, וואָס האָבן געשטערט דאָס וואקסן פון די פלאנצונגען.

אין די גערטנער זענען געוואקסן קארטאָפל, מערן, בוריקעס, ציבעלעס, באָבעס און אנדערע גרינסן, און דאָס האָט געהאָלפן דעם קיום פון די משפחות. אין די גערטנער ביי די הייזער זענען אויך געוועןביימער פון פרוכטן: עפל, בארנעס, פלוימען, קארשן.

זומער פלעגט לאָמאז פארפולט ווערן פון ריחות און אראָמאטן פון די בעז־ביימער, ווען זיי האָבן זיך צעבליט אין מאי־חודש און די שטאָט איז פאר־פולט געוואָרן פון דעם צוויט.

אייניקע יידן האָבן אין לאָמאז געהאלטן זייערע סעדער פאר האנדלס־צוועקן און האָבן געהאנדלט מיט זייערע פרוכטן.

אין די 57 שטאלן האָבן לאָמאזער יידן געהאָדעוועט בהמות, און מילך, סמעטענע, קעז און פוטער איז געווען בשפע.

אייניקע נישט פארמעגלעכע יידן האָבן אויך געהאָדעוועט ציגן, כדי די קינדער זאָלן האָבן מילך צו טרינקען. ארום די הייזער אין די הויפן און ביי די שטאלן האָבן זיך געהאדעוועט גענדז, הינער, קאטשקעס. דער ארט־לעבן פון די לאָמאזער יידן איז בדרך־כלל געווען א האלב־פויערישער.

אויף ווינטער האָט מען זיך באזאָרגט מיט קארטאָפל, געזייערט אוגערקעס און קרויט.

דער באָדן איז מערסטנטייל איבערגעגאנגען בירושה פון דור צו דור.

לאָמאז איז געווען א טיפיש יידישע שטאָט, גלייך מיט אנדערע שטעטלעך אין פוילן. דאָס עקאָנאָמישע לעבן איז געווען אָפּהענגיק פון דעם פויער, וואָס פלעגט קומען אין שטאָט איינקויפן זיינע הצטרכותן.

נאָכן איינשטעלן זיך פון דער פוילישער מאכט, איז באנייט געוואָרן דער האנדל און עס האָט זיך אָנגעהויבן סטאביליזירן די עקאָנאָמישע לאגע פון די יידן אין שטאָט, הגם דער רוב פון די לאָמאזער יידן האָבן זיך גענויטיקט אין מאטעריעלע הילף.

ס'איז באנייט געוואָרן די פארבינדונג מיט אמעריקע און פיל יידן האָבן באקומען שטיצע פון זייערע קרובים. אויך די אינטערנאציאָנאלע הילפס־אָרגא־ניזאציעס האָבן געווירקט אין שטאָט, באזונדערס דער „דזשאָינט" און האָבן געגעבן שטיצע די נויטבאדערפטיקע לאָמאזער יידן.

די יידישע קהילה־פארוואלטונג, וואָס איז געווען די צענטראלע אינסטאנץ אין לאָמאז, האָט אָנגעפירט מיט די געזעלשאפטלעכע, קולטורעלע און סאָציאלע ענינים און איז געווען זייער טעטיק. די השפעה פון דער קהילה אויף דער יידישער באפעלקערונג איז געווען א באדייטנדיקע. פיל יידן האָבן יעדן טאָג באזוכט דעם בנין פון דער קהילה, ווו זיי האָבן דערליידיקט זייערע פערזענלעכע אינטערעסן.

די קהילה־פארוואלטונג האָט אויך רעפרעזענטירט די יידישע באפעלקערונג כלפי דער פוילישער מאכט, פון וועלכער זי האָט באקומען פארשיידענע אינסט־רוקציעס. דער קאָנטאקט פון דער קהילה־פארוואלטונג מיט דער פוילישער אָרטי־קער מאכט איז געווען א קעגנזייטיקער.

די קהילה־פארוואלטונג האָט סטאביל זיך גערוואנגלט מיט געלט־דעפיציטן, וואָס איז געווען א פועל־יוצא פון די פיל אויסגאבן. די הוצאות פון דער קהילה האָבן באדייטנד איבערגעשטיגן די הכנסות.

כדי צו דעקן דעם דעפיציט און דערמעגלעכן די נאָרמאלע טעטיקייט פון דער קהילה, האָט די קהילה־פארוואלטונג באשטימט א יערלעכן שטייער, וועלכן די יידישע תושבים אין שטאָט האָבן געדארפט באצאָלן.

דער יערלעכער שטייער אין יאָר 1921 איז צעטיילט געוואָרן אויף 4 קאטע־גאָריעס:

ערשטע קאטעגאָריע: 9 פרנסים דארפן צאָלן 1200 מארק יערלעך,
צווייטע קאטעגאָריע: 29 פרנסים דארפן צאָלן 740 מארק יערלעך,
דריטע קאטעגאָריע: 55 פרנסים דארפן צאָלן 480 מארק יערלעך,
פערטע קאטעגאָריע: 49 פרנסים דארפן צאָלן 240 מארק יערלעך.
צוזאמען: 142 פרנסים 70.420 מארק.
אונטערשריפט אויף פויליש:

1. נח בערמאן, 2. יאָסל ליכטאזש, 3. ש. שווארצבערג.

באמערקונג: אין דער געלט־זאמלונג איז נישט געלונגען צוקאָפּטירן 150 מיטגלידער צוליב זייער שווערן עקאָנאָמישן מצב. די דאָזיקע אָרעמע מענטשן האָבן זיך אליין געניטיקט אין מאטעריעלע הילף און עס איז געווען דרינגלעך נויטיק ארייננצושטעלן אין דעם פאראגראף פון הוצאות אין דעם בודזשעט א וואָגיקע סומע געלט פאר סאָציאלע הילף.

דער פאקס וואָס נישט מער ווי 9 פרנסים זענען געווען צוגערעכנט צו דער ערשטער קאטעגאָריע ווייזט, אז אין לאָמאז זענען געווען בלויז א קליינע צאָל פארמעגלעכע יידן.

אין יאָר 1921 האָט די פארוואלטונג פון דער לאָמאזער קהילה געבעטן דעם

וואָיט פון לאָמאז, אז ער זאָל זיך ווענדן צו די העכערע מאכט־אָרגאנען וועגן באשטימען דעם רב ר׳ יצחק גרינבערג אלס אָפיציעלער רב מטעם דער מלוכה.

הרב יצחק גרינבערג האָט פארנומען דעם אמט אלס רב פון דער לאָמאזער קהילה אין 1906 יאָר, אָבער בלויז אין 1921 יאָר איז ער אָנערקענט געוואָרן אלס רב פון דער לאָמאזער קהילה.

אין 1921 איז פאָרגעקומען די ערשטע פאָלקסציילונג אין דעם אומאָפהענגיקן פוילן. דער שוין דערמאָנטער פוילישער היסטאָריקער באָהדאן וואסיוטינסקי שרייבט, אז אין יאָר 1921 האָט די אלגעמיינע באפעלקערונג אין לאָמאז געציילט 2142 נפשות אין דעם 828 יידן.

אין דער זעלבער סטאטיסטיק ווערט פעסטגעשטעלט, אז יידן האָבן געלעבט אין די ארומיקע דערפער פון לאָמאז:

לאָמאזער קאָלאָניע —	4 יידן
הושטשע —	13 יידן
קאשולאָוו —	6 יידן
דאקודאָוו —	7 יידן
צוזאמען: —	30 יידן

ליסטע נומ׳ 1

רשימה פון קאנדידאטן און פאָרטרעטער צו דער קהילה־פאָרוואַלטונג אין לאָמאז אין יאָר 1931: 1) בערמאן נח, סוחר; 2) ליכטאַזש הערש־יוסף, סוחר; 3) ספּאָקאָיני שלמה, סוחר; 4) שקלאַזש משה, סוחר; 5) פעדערהאר דוד, סוחר; 6) בערמאן ישראל, אויטאָ אייגנטימער. ליבער מתתיהו, גענדזלער זילבערשטיין יעקב, קצב ליקווער גרשון, סוחר; פישלעדער אייזיק, סוחר; קארמאן בערל, סוחר; ניסנבוים חיים־בארוך, בעקער רודזקי ישראל, סוחר; בלושטיין אברהם שוסטער, קאווע לייב, סוחר; לאנדוי בעריש, סוחר.

די אויבן־דערמאָנטע קאנדידאטן צו דער קהילה ווערן פאָרגעלייגט דורך די קהילה־מיטגלידער: שוחט מאָטל, טאָפּאל משה, פרידמאן יוסף, פעדערהאר דוד, לערמאן יוסף, גאָלדבערג יוסף, לערנער דוד, בערמאן מרדכי, פאָלא־סעצקי זימל, לערמאן יעקב, לערנער מאָטל, געלערנטער מענדל, געלבורד יעקב, מילשטיין לייב, קארמאן ש׳חיה, ליקאווער משה, פאטשטארוק שמואל, זילבערוואסער נח.

ליסטע נומ׳ 2

רשימה פון קאנדידאטן און פאָרטרעטער צו דער קהילה־פאָרוואַלטונג אין לאָמאז אין יאָר 1931: ווייסמאן בעריש, פעלדשער לידמאן, נתן שוסטער,

האנדלמאן ברוך, קצב מאנדעל משה-מאיר, סוחר; ספּאָקאָיני דניאל, סטאלער רייז דוד, גארבער מאנדעל ישראל, סוחר; עלבוים משה, שניידער סאראקא, יעקב גלעזער, געזשבמאַכער יהושע, סוחר; מוזשינעק משה, מלמד מאָרגנ-שטערן, שמערל שמידער, פלאָקסבארד נחום, אייל-פאבריק, וויינגארטן זאוול, אייל-פאבריק, בערמאן יעקב, אויטאָ-אייגנטימער, געלבארד יעקב שניידער.

מיר אונטן אונטערגעשריבענע אומפּארטייאישע ווײלער, אונדזער נאָמען איז „אחדות" האָבן באשלאָסן פארלייגן די אויבן-דערמאָנטע קאנדידאטן צו דער פארוואלטונג פון דער קהילה אין לאָמאז:

צוקערמאן יוסף, אלטערמאן שלמה, פּאָלאסעצקי אברהם, שקלאזש משה, ספּאָקאָיני מענדל, ראָזענבלום אברהם, לערנער אליהו, פיעקאזש מ. קאופמאן שמואל, פישלעדער א. וויינשטיין י. שודני זלמן, עפלבוים מ. סוכאוואלסקי אפרים, טענענבוים א. כץ, א. טענענבוים, פ. פינגערמאן, א. בלומענקראנץ י.

פאָרזיצער פון לאָמאזער קהילה: **בערמאן נח.**

מיטגלידער: **ספּאָקאָיני ש., ליכטאזש הערש-יוסף.**

שטעמפל פון דער קהילה
(פון די מאטעריאלן פון לובלינער ארכיוו)

ליסטע נומ׳ 3

רשימה פון קאנדידאטן און פארטרעטער צו דער קהילה-פארוואַלטונג אין לאָמאז אין יאָר 1931: לייזערזאָן דוד, בעקער, אלטערמאן שלמה, סוחר; שטיינ-קריצער לייזער, יידיש לערער, געזשעבמאכער ישעיה, סוחר; פעדערהאר דוד, סוחר; זילבערוואסער אברהם, סוחר; האנדלמאן א. משה, סוחר; ליקאווער גרשון, סוחר; קאווע לייב, סוחר; כץ אהרן, סוחר; וויינגארטן פייבל, אינדוסט-ריעלער; ליבערמאן בערל, סוחר; געלענטער מענדל, סוחר; וואנדערבאום זעליג רימער, וויינשטיין יצחק, סוחר; גאָלדצווייג שחיה, סוחר.

מיר אונטן אונטערגעשריבענע קהילה-מיטגלידער האָבן באשלאָסן פארלייגן די אויבן-דערמאָנטע קאנדידאטן צו דער פאַרוואַלטונג פון דער לאָ-מאזער קהילה, אין נאָמען פון דער אומפארטייאישער פאראייניקונג „גמילת חסדים" צו די וואלן וואָס דארפן פארקומען דעם 20.5.1931:

זימעלמאן שמואל, לעזעראן משה-קלמן, ראבינעוויזאָן משה, רודזקי ישראל, שקלאזש יחיאל, זילבערוואסער אפרים, באבער חיים-ישראל, פּאָלאסעצקי יצחק-אייזיק וויינשטיין אברהם-יוסף, כץ שלמה, ווייסמאן בעריש, עפעלבאום חיים, זילבערוואסער נח, ליקאווער שמואל, גאָרבאזש גרשון, אלטערמאן יצחק, רויזפעלד מאטעס.

ליסטע נומ׳ 4

רשימה פון קאנדידאטן און פארטרעטער צו דער קהילה-פאַרוואַלטונג אין לאָמאז אין יאָר 1931: טאפאל משה-אליהו, פריזירער געלבארד יעקב, שניידער קאופמאן, מרדכי-יוסף סטאלער, שווארצבערג אהרן-יוסף, גארבער עפעלבאום חיים, גארבער, ערליך משה שוסטער, קארמאן בערל איינבינדער, בערמאן מרדכי טעסלער, פינגערמאן אהרן, שניידער רויזפעלד מאטעס, שוס-טער מארגענשטערן שמערל שמידער, קאווע לייבל, גארבער גרינשפאן יהושע, שניידער טענענבאום, אברהם גארבער, ליבער מאטעס געגדזלער, סורשטשיק אנשל שטעפער.

מיר אונטערגעשריבענע קהילה-מיטגלידער האָבן באשלאָסן פארלייגן די אויבן דערמאָנטע קאנדידאטן צו דער פארוואלטונג פון לאָמאזער קהילה:

שווארצבערג יעקב, מילשטיין הערש, בלושטיין אברהם, פאַלאסעצקי שלמה, ניסענבאום ח., שטיינקריצער ישראל, וואנדערבאום, ז. סאראקא יעקב, ליכטאזש הערש-יוסף, לידמאן נ. האנדלמאן אליהו, מילשטיין לייב, טשארני י. סאראקא ח. קאופמאן פ. גאָלדנער, ל. זילבערשטיין ל. ערליך ב. רייז דוד, ערליך ל. עלבוים משה, געווירצער פנחס.

פאָרזיצער פון דער פארוואלטונג: **בערמאן נח.**

מיטגלידער: **ספּאָקאָיני ש. ליכטאזש הערש-יוסף.**

שטעמפל פון דער קהילה

(דאָקומענטן פון לובלינער ארכיוו)

ליסטע נומ׳ 5

רשימה פון די פארשטייער פון דער לאָמאזער קהילה צו דער שטאט-פאַרוואַלטונג פון לאָמאז און אומגעגנט פארן יאָר 1935. 1) הרב גרינבערג יצחק-דב; 2) בערמאן נח, פאָרזיצער פון דער קהילה-פאַרוואַלטונג ארטאדאקסן. מיטגלידער פון פרעזידיום: 3) ספּאָקאָיני שלמה ארטאדאקסן. 4) ליכטאזש הערש-יוסף ארטאדאקס. מיטגלידער פון דער קהילה-פאַרוואַלטונג. 5) רייז דוד ציוניסט. 6) לייזערזאן דוד ארטאדאקס. 7) געלבארד יעקב ציוניסט. 8) האנדלמאן ברוך אומפארטייאיש. 9) מאנדעל משה אומפארטוואיש.

יידישע ישובים וואָס געהערן צו דער לאָמאזער קהילה און סביבה:
1) לאָמאז און סביבה; 2) האשטשא און סביבה; 3) דובאוו און סביבה; 4) ארטעל און סביבה; 5) קאשטשעניעוויטשע.

די צאָל אָנגעהעריקע צו דער לאָמאזער קהילה און סביבה 1411.
די צאָל בתי־קברות אפּענע 1, פארמאכטע נישטאָ.

לאָמאז דעם 18טן אפּריל 1935
ביי דעם שטעמפּל פון דער לאָמאז שטאָט־פארוואלטונג אונטערשריפטן:
וואָיט: קאראל אורינאָוויטש
סעקרעטאר: טאדעאוש פיליפּאוויטש

יצחק ספּאָקאָיני

זכרונות וועגן לאָמאז

פון משה׳קען האָט מען זיך ערשט צעדונגען אין פארשיידענע חדרים, ביז, ביז — מען איז אָנגעקומען ווער אויף א שטעלע — און ווער אין בית המדרש. אוודאי איז די דאָליע פון׳ם בית המדרשניק געווען א גרינגערע. זומער איז מען גאנצענע טעג געלעגן ביים טייך און ווינטער איז מען געזעסן אין בית המדרש ביי די צוויי גרויסע קאכליאָווע אויוונס, וואָס האָבן צעטראָגן אזא מחיה׳דיקע ווארעמקייט אין אלע רמח אברים, אז אפילו דאָס שווערסטע בלאט גמרא איז אָנגעקומען א סך לייכטער, איידער מיט האלב געפרווירענע פינגער איינצו־פעדעמען א נאָדל אין א קאלטער ניי־מאשין. היינט, ווער שמועסט נאָך אז זאנוול ציגעל־מאכער, פלעגט זיך צעווארעמען מיט זיינע וווּנדערלעכע מעשיות, אזש פון דער טערקישער מלחמה, אָדער וועגן דער גרייז־גרויער זעליג שניידער פלעגט דערציילן, ווי קיין שום בר מנן האָט זיך נאָך ניט ארויסגעדרייט פון הינטער זיינע פינגער, האָט טאקע דער בית המדרשניק געוואלדיק הנאה געהאט, וואָס זיין טאַטע־מאמע האָבן אים ניט אָפּגעגעבן אויף קיין אנדער שטעלע, נאָר צו זיצן על התורה ועל העבודה און באזאָרגן סיי פאר זיך און סיי פאר זיין משפחה א פיינע פּאַרציע עולם הבא.

מען וואָלט געקאָנט איבערגעבן א סך קוריאָזע געשיכטעס פון׳ם קונדיס׳שען לעבן פון דער יוגנט, פון די שפּאצירן אין די שמאָלע געסלעך און אויף די שאָסייען אָדער נאָר אין דער צייט פון פריזיוו ווי חברה פלעגן אָפּשפּילן ביי־נאכטיקע סצענקעס; אוועקשטעלן די „מיטה״ לעבן משה פאפעס געוועלב, אָדער דעם קליאָזועט (סיטקע) אין פראָנט פון שאמעלע יואלס שניט־קראָם, באהאלטן די חופּה ערב אַ חתונה. פארשטייט זיך, אז דאָס זיינען אלץ געווען שפּיצלער, וואָס האָבן זיך פארענדיקט מיט איבערגעבן די פריזיווניקעס עטלעכע פעסלעך

ביר, הערינג, ברויט און אסך באניע־קערעלער, כדי צו פארברענגען די לעצטע אָוונטן, איידער מען האָט זיך, קעגן דעם ווילן, איבערגעגעבן צו פּאַניען פאר א סאָלדאט.

לאָמאז אָבער, ווי אלע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האָט נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה דורכגעמאכט א סך ענדערונגען, אזוי צ. ב. האָבן ארום 1926 א גרופּע בעלי־עגלות א קוש געטאָן זייערע קעלניעס פון די וועגענער געזעגנט זיך מיט דער קליאטשע, אוועקגעוואָרפן דאָס בייטשל און פּאָרגע־שטעלט פאר די לאָמאזער וואַיאזשאָרן דעם ערשטן „סאמאָכאָד״ (אָמניבוס). אמת, דער „באָס״ איז ניט געווען קיין נייער, אביסל א פארעלטערטן, וואָס די גרופע האָט אים אָפּגעקויפט אין יאנאוו; דאָס האָט אָבער דערפירט צו א נייער עפּאָכע, און וואָס מער סאמאָכאָדן האָבן זיך נאָכדעם באוויזן אין שטעטל.

ארום 1927, איז לאָמאז באלויכטן געוואָרן מיט עלעקטרע און שפּעטער האָט מען שוין אפילו אָנגעהויבן א פּראָיעקט: פּטור צו ווערן פון די אָסיענער בלאָ־טעס און בראקירן די גאסן. לאָמאז האָט אויך לעצטנס פארמאָגט א פיינע אָרגאניזירטע יוגנט און אָנגעפירט פארשיידענע קולטור־טעטיקייטן. יאָ, די יידישע באפעלקערונג פון אונדזער געבורט־אָרט, האָבן געהאט א גרויסן חלק אינ׳ם גאנצן אויפבוי פון לאָמאז.

געוויס האָט די גרינדונג פון דער „לאָמאזער יאָנג מענס בענעוואָלענט סאָסייעטי״, מיט פערציק יאָר צוריק, אריינגענומען אינ׳ם חשבון פון ארבעט די הילף פאר לאָמאז גופא. ס׳איז געווען א כבוד פאר דער אָרגאניזאציע און א שטאָלץ פאר אלע יידן אין לאָמאז, ווען דער בית המדרש איז באדעקט געוואָרן מיט א נייעם בלעכענעם דאך, א נייע ספר תורה, מצות אויף פסח און אָפּטמאָל אפילו א צעשטייער אויף אן אָרעמער חתונה. עס איז דעריבער א כבוד צום היינטיקן יום טוב צו באגריסן אלע מיטגלידער און א ספּעציעלן יישר־כוח די פּיאָנערן, וואָס האָבן פארטראכט צו גרינדן די סאָסייעטי מיט פערציק יאָר צוריק, — די ברידער: קאָפּל גאָלדשער, מאנדל פאלאסעצקי, ישראל גודמאן, משה סילווערסטיין, חיים וואָלף גראף, ישראל סקלאר, און אלע טוער וואָס גיבן אָפּ זייער צייט אויפצוהאלטן און אויסברייטערן די אָרגאניזאציע.

אייער הערלעכע ארבעט און ברידערלעכע הילף, איז א שטאָלץ פאר אלע לאנדסלייט און משפחות אין אלע מקומות פון דער וועלט.

יצחק בן דניאל

לאָמאז אונדזער געבורט־אָרט

ס׳איז ניט קיין לייכטער ענין צו שרייבן וועגן א געבורט־שטעטל וואָס האָט פאר דער צייט פארלוירן זיין קיום, ממש אָפּגעווישט די האָפענונג אפילו אין דער ווייטער צוקונפט אויפצובויען דאָרט א וועלכן עס איז יידישן ישוב. עס שאדט אָבער ניט אויפצולעבן די דעראינערונגען און פארצייכענען דאָס געבורט־אָרט ווו מיר האָבן פארבראכט אונדזערע ערשטע יוגנט יאָרן און ווו אונדזערע טאטעס, מאמעס, שוועסטער און ברידער, זיינען אזוי גרויזאם אומגעבראכט געוואָרן.

א שטיל באשיידן שטעטעלע איז עס געווען, און כאָטש מיר האָבן פארמאָגט א טייל וואָס מ׳האָט זיי באצייכנט פאר „שטאָט־גבירים״, האָט אָבער דער גרעס־טער טייל געלעבט פון אייגענער פראַצע: שוסטער, שניידער, קירזשנער, גארבער, שטעפער און פעלצנמאכער, טעשליער, סטאָלער, טאָקער, מוליארעס, מאַליארעס, שינדלמאכער, שטריקן־דרייער, שמידן, רימער, טראטשעס, בלעכער און א זייגער־מאכער, בעלי־עגלות, מלמדים, קצבים, בעקער, קרעמער, סוחרים און דאָרפס־גייער.

פארשטייט זיך, אז דאָס שטעטל האָט אויך פארמאָגט: א רב, א קאזיאנעם ראבינער, א רופא, צוויי שוחטים, צוויי שמשים, א פראכטפול געמויערטע שול מיט א ריזיק גרויסן פוליש, א רחבותדיקן בית המדרש, געמויערט פון אייגענע געמאכטע לאָמאזער ציגל, א שוויץ־באָד מיט א כשרע מקוה און א בעדער, וואָס האָט באזאָרגט סיי די פארע און סיי די בעזעמלעך פאר עונג שבת.

ווי אין אלע יידישע ישובים, האָט לאָמאז אויך פארמאָגט אירע חסידים און מתנגדים. די פארצעוועער און ביאלער האָבן געהאט זייער אייגן שטיבל, אזוי אויך די ראדזינער. די קאָצקער, סאָקאָלאָווער און פילעוועער פלעגן זיך צוזא־מענקומען נאָר יום טובים און שבת חודש ביי דוד בעקער, וואָס איז אליין געווען א סאָקאָלאָווער חסיד.

אזוי האָט זיך דאָס שטעטל געלעבט און באזאָרגט סיי זיך סיי די ארומיקע שטעטלעך און דערפער פאר דורות און דורות. דער יידישער ישוב פון ארום זיבעצן הונדערט נפשות, איז געווען קאָנצענטרירט ארום דעם צענטער פון שטאָט־מארק ווו ס׳האָט זיך געפונען א ריזיק גריכיש אָרטאָדאָקסישע צערקווע און אין די הויפט־גאסן ארום דעם צענטער, אזוי אז מיט דער אויסנאם פון איינעם יאראָצקי, א שונא־ישראל, און נאָכדעם ריניעוויטש, האָבן זיך כמעט קיין

קריסטן אינעם צענטער פון שטעטל ניט געפונען. עס וועט אפשר אמאָל זיין אינטערעסאנט צו וויסן: ווער עס האָט איבערגענומען דאָס יידיש האָב און גוטס — און וואָס פאר א ראָל „אונדזערע" יורשים האָבן געשפילט, ווען די היטלער־רוצחים האָבן געשענדעט אונדזער געבורט־אָרט און אומגעבראכט אן עדה הילפלאָזע יידן.

פאר אונדז וועט דער נאָמען לאָמאז זיין אן אייביקער זכר ווי מיר האָבן פארבראכט אונדזערע ערשטע יוגנט־יאָרן און וועט תמיד לויכטן מיט די הער־לעכע פשוטע מענטשן, וואָס האָבן זיך אזוי טיף איינגעקריצט אין אונדזער זכרון.

ווער געדענקט דאָס ניט די באָבע שיינע? — קיין דאָקטאָר האָט נאָך דענסט־מאָל דאָס שטעטל טאקע ניט פארמאָגט, דערפאר האָט גאָט צוגעשיקט אזא שטאָלצע, גוטמוטיקע און הארציקע מאמע, וואָס האָט, דאכט מיר, אויסגע־צערטלט אלע לאָמאזער קינדערלעך. און אז קינדערלעך האָבן זיך געכאָוועט, אָרעם אָדער רייך, ביי משה׳קע מלמד, זיינען אלע געווען גלייך. אייגענטלעך איז בא משה׳קען גאָר קיין חדר ניט געווען, מען וואָלט דאָס מער געקאָנט אָנרופן ווי דאָ א סאָרט „קינדער גארטן", — מאמעס האָבן פשוט אָנגעוואָרפן דאָרטן זייערע קינדערלעך און סיי דער רבי, סיי די רביצן מיטן באהעלפער, האָבן געהאט צו זינגען און צו זאָגן. מען פלעגט אגב דערציילן, אז ניט איינמאָל האָט זיך א מאמע אריינגעכאפט דורכן טאָג אָנזויגן איר עופה׳לע, אזעלכע יונגיטשקע תלמידים־לעך האָט משה׳קע דער דרדיקי־מלמד פארמאָגט.

מענדל בערמאַן

דער אויפשוווּנג פון וועלטלעכן קולטור־לעבן אין לאָמאז

די י. ל. פרץ־ביבליאָטעק

דער שווערער עקאָנאָמישער מצב פון דער יידישער יוגנט אין לאָמאז איז געווען די שטויס־קראַפט צו זוכן לייזונגען און אנטוויקלען א קולטור־טעטיקייט אין שטאָט. דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אויף פארשיידענע געביטן און באזונדערס אויפן קולטורעלן געביט, און בעיקר אין ביבליאָטעק־וועזן.

איינע פון די ערשטע שריט איז געווען צו אָרגאניזירן די י. ל. פרץ־ביבליאָטעק, וועלכע איז געווען אזוי נויטיק פאר דער זעלבסבילדונג און באוווסטזיין פון דער ארבעטער־באוועגונג אין לאָמאז.

אין אָנהייב פון יאָר 1929 האָט א גרופע ארבעטער־טוערס צוגעטראָטן צו שאפן די יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק אין לאָמאז אויפן נאָמען פון יצחק־לייביש פרץ. עס איז אויסגעארבעט געוואָרן דער סטאטוט פון 26 פונקטן און צווישן אנדערע זענען פאָרמולירט געוואָרן די צילן און אויפגאבן פון דער ביבליאָטעק.

אין דעם א. ד. סטאטוט לייענען מיר צווישן אנדערן:

— אויפהויבן דעם גייסטיקן און מאָראלישן ניוואָ פון די מיטגלידער, דער־ציען אין גייסט פון חברישקייט און פאראינטערעסירונג מיט דעם קאָלעקטיוון לעבן. צוליב דעם צוועק ווערט געשאפן די ביבליאָטעק און לייענער־זאַל.

...עס וועט איינגעאָרדנט ווערן פאָרלעזונגען און רעפעראטן אויף פּאָליטישע און ליטערארישע טעמעס. איינאָרדענען דיסקוסיע־אָוונטן און אויספלוגן, קאָנ־צערטן און פאמיליע־אָוונטן. אָרגאניזירן דראמאטישע קרייזן, ספּאָרט־קעמערלעך ווי אויך מוזיק־קאָנצערטן.

באזונדערס האָט די פארוואלטונג פון דער י. ל. פרץ־ביבליאָטעק געשטעלט דעם טראָפ אויף אוונט־קורסן פאר ארבעטער, וועלכע קאָנען מיט רעכט באצייכנט ווערן אלס ערשטע עלעמענטארע שול פאר פיל ארבעטער־יוגנט, וועלכע זענען צוליב זייערע שווערע עקאָנאָמישע באדינגונגען פארבליבן כמעט אָן בילדונג. חוץ דעם „חדר" האָבן זיי קיין אנדער לערן־אנשטאלט נישט באזוכט. די דאָזיקע יוגנטלעכע האָבן פון פריסטן עלטער שוין געמוזט גיין לערנען א פאך, כדי צו העלפן די עלטערן צו באשפייזן די פאמיליע, וועלכע איז קיינמאָל נישט געווען באזאָרגט מיט פרנסה.

די אָוונט־קורסן האָבן דערפילט אן ערשטראנגיקע אויפגאבע פון „עפענען די אויגן" די נישט געבילדעטע ארבעטער. ארייננפירן זיי אין אן אנדער וועלט, דערמעגלעכן זיי לייענען און פארשטיין א יידיש בוך און באזונדערס די ווערק

פון אונדזערע קלאסיקער: מענדעלע, י. ל. פרץ, שלום-עליכם, שלום אש, פרץ הירשביין און אנדערע וויכטיקע שרייבער.

חוץ דעם האָט די י. ל. פרץ-ביבליאָטעק געפונען איר באזונדערן אָרט אויך ביי אנדערע שיכטן פון דער לאָמאזער באפעלקערונג.

די משפחה טייטלבוים אין ארגענטינע. זיצן פון לינקס צו רעכטס: דוד טייטלבוים, לייזער טייטלבוים, זיין פרוי לאה. אנטקעגן פון רעכטס צו לינקס: זיסקינד טייטלבוים, די טאָכטער פייגע-רחל, די פרוי — חוה טייטלבוים
לייזער טייטלבוים, זיין פרוי לאה. - טוער. פון פרץ ביבליאטעק

די אינסטאנצן פון דער י. ל. פרץ-ביבליאָטעק זענען געווען אויסגעוויילט דורך א גרעסערע צאָל חברים אויף דער אלגעמיינער פארזאמלונג פון די מיטגלידער פון דער ביבליאָטעק און זיי האָבן באשטימט די אָנפירנדיקע אינסטאנצן.

איבערגעגעבענער פריינד פון יידישן וואָרט און קולטור-טוער.

יצחק טייטלבוים

1. די אלגעמיינע פארזאמלונג,
2. די פארוואלטונג וואָס ווערט אויסגעוויילט דורך א מערהייט שטימען,
3. די רעווידיר־קאָמיסיע.

דעם 27.10.1929 איז פאָרגעקומען די גרינדונגס־פארזאמלונג פון די מיט־גלידער פון דער י. ל. פרץ־ביבליאָטעק אויף וועלכער ס׳האָבן אָנטייל גענומען 40 מיטגלידער.

אויף דער טאָג־אָרדענונג זענען געשטאנען די פאָלגנדיקע פונקטן:

1. אויסוויילן א פארוואלטונג,
2. לעגאליזירן די ביבליאָטעק ביי די פוילישע מאכט־אָרגאנען.

עס זענען איינשטימיק אויסגעוויילט געוואָרן אין דער פארוואלטונג די פאָלגנדיקע חברים:

1. פייגע בלומענקראנץ,
2. בערל בייטלמאן,
3. מענדל בערמאן,
4. איטשע־אייזיק גוטמאכער,
5. דבורה ערליך.

אלע אויבנדערמאָנטע חברים זענען געווען גוט־באקאנטע געזעלשאפט־לעכע קולטור־טוער אין לאָמאז און אויך סימפאטיקער פון דער לינקער ריכ־טונג. עס איז באשלאָסן געוואָרן זיך צו ווענדן צו דעם סטאראָסטע אין ביאלע פאָדלאסקע וועגן לעגאליזירן די ביבליאָטעק, וועלכע האָט זיך דאמאָלסט געפו־נען אין הויז פון בערל בייטלמאן — א טרייער געזעלשאפטלעכער קולטור־עסקן, וועלכער איז געווען געטריי און איבערגעגעבן דער פרץ־ביבליאָטעק.

דעם 9.1.1930 האָט דער נאָטאר פון ביאלע פאָדלאסקע באשטעטיקט די אויסגעוויילטע פארוואלטונג פון דער פרץ־ביבליאָטעק, אָבער דאָס איז נישט געפעלן געוואָרן דעם לאָמאזער פאָליציי־קאָמענדאנט און ער האָט אוועקגע־שיקט א בריוו צו דעם סטאראָסטע אין ביאלע, אין וועלכן ער שרייבט צווישן אנדערן:

...„די פרץ־ביבליאָטעק אין לאָמאז האָט נישט קיין אייגענעם לאָקאל. א טייל ביכער געפינען זיך אין דער וווינונג פון בירגער בערל בייטלמאן און די איבעריקע ביכער געפינען זיך ביי די מיטגלידער און גרינדער פון דער ביבליאָ־טעק. קיינער פון די לאָמאזער איינוווינער איז נישט מסכים צו פארדינגען א לאָקאל פאר דער ביבליאָטעק צוליבן פארדאכט, אז די ביבליאָטעק וועט שעדיקן די יידישע רעליגיע. צוליב דעם איז נישט געוווּנטשן, אז עס זאָל עקזיסטירן די פרץ־ביבליאָטעק אין לאָמאז״...

אין זיין בריוו ווערן נישט דערמאָנט די נעמען פון אייניקע עלטערע יידן־

אַרטאָדאָקסן־פֿאַנאַטיקער, וועלכע האַלטן אַז אַזאַ ביבליאָטעק איז נישט גע־וווּנטשן אין לאָמאַז און אויך צוליב זיכערקייט־טעמים... דעריבער בעט דער לאָמאַזער פּאָליציי־קאָמענדאַנט דעם סטאַראָסטע אין ביאַלע נישט באַשטעטיקן דעם סטאַטוט פֿון דער פּרץ־ביבליאָטעק.

אין סוף פֿון זיין בריוו, שרייבט דער לאָמאַזער פּאָליציי־קאָמענדאַנט:

..."אַלס באַווייז שיק איך אייך 1 בוך צו קאָנטראָלירן, אַ בוך, וואָס ווערט געלייענט אין דער פּרץ־ביבליאָטעק"...

אונטערשריפט:
לאָמאַזער פּאָליציי־קאָמענדאַנט

אָבער נישט קוקנדיק אויף דעם פּראָטעסט־בריוו פֿון לאָמאַזער פּאָליציי־קאָמענדאַנט, האָט דער סטאַראָסטע אין ביאַלע פּאָדלאַסקע געגעבן די דערלויבעניש און די טעטיקייט פֿון דער פּרץ־ביבליאָטעק איז ווייטער פֿאַרגעזעצט געוואָרן...

אין דער י. ל. פּרץ־ביבליאָטעק האָבן זיך געפֿונען לרוב ביכער פֿון די יידישע קלאַסיקער און פֿון אַנדערע פּאָפּולערע אין יענער צייט יידישע שרייבער, וועלכע זענען געווען נאָענט צום האַרצן פֿון דעם יידישן אַרבעטס־מענטש, ווי ה. לייוויק, י. אָפּאַטאָשו, וויַיסבערג, זלמן רייזען און אַנדערע.

די יוגנט האָט נישט אַרויסגעלאָזט דאָס בוך פֿון האַנט אומעטום, ווו זיי זענען געגאַנגען און אומעטום ווו זיי האָבן זיך געפֿונען, צי אין שטוב נאָך דער אַרבעט, אָדער אויף די הינטערשטאָטישע לאָנקעס אויפֿן פֿרייען פֿעלד אויף דער שויס פֿון דער נאַטור. אויך אַנדערע שרייבער, וועלכע זענען איבערגעזעצט געוואָרן אויף יידיש האָט מען געלייענט מיט גרויס אינטערעס.

אָבער נישט בלויז דאָס בוך איז געווען דער קוואַל פֿון גייסטיקער דערנערונג פֿאַר דער לאָמאַזער יוגנט. די יונגע אַרבעטס־מענטשן זענען געווען גיריק צו וויסן דאָס פּריש־צאַפּלדיקע לעבן, וואָס קומט פֿאָר אין יידיש־ליטעראַרישן און קולטור־געזעלשאַפֿטלעכן לעבן בכלל.

די אַלע טאָג־טעגלעכע ידיעות האָט מען געשעפּט פֿון דער טאָג־פּרעסע, פֿון פֿאַרשיידענע יידישע צייטונגען, וועלכע זענען אָנגעקומען אין לאָמאַז און די פּאָפּולערסטע פֿון זיי זענען געווען: "דער היינט", "דער מאָמענט", "די פֿאָלקס־צייטונג", "ליטעראַרישע בלעטער", "די יידישע וועלט" און אַנדערע צייטונגען און צייטשריפֿטן מיט וועלכע ס'איז געווען רייך די יידישע פּרעסע אין פּוילן אין דער צייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות.

די יוגנט האָט זיך געריסן צו אַלץ ברייטערע האָריזאָנטן פֿון וויסן, שטרעבנ־

דיק אליין צו זיין אין דער בחינה פון שאפן און דערגרייכן גייסטיקע ווערטן און אלגעמיינעם וויסן.

די י. ל. פרץ־ביבליאָטעק האָט אדורכגעמאכט 2 עטאפן אין משך פון איר עקזיסטענץ:

דער ערשטער עטאַפּ האָט זיך אָנגעהויבן אין די יאָרן 1926/27. אין דער צייט האָט מען אָנגעהויבן צו שטעלן די ערשטע פּיאָנערישע טריט. דעם באשיי־דענעם אָנהייב האָבן געמאכט די פאָלגנדיקע חברים און חברטעס:

יעקב שווארצבערג, די ברידער לייזער און יוסף בלושטיין. פסיה שטראקס, די שוועסטער גיטל און אסתר וויינשטיין, אברהם־לייב וונדערבוים.

די צווייטע איניציאַטיוו־גרופּע און אקטיוויסטן, וואָס האָבן פון דאָס ניי אָרגאניזירט די י. ל. פרץ־ביבליאָטעק אין יאָר 1928 זענען געווען פאָלגנדיקע חברים און חברטעס: מענדל בערמאן, אברהם וויינשטיין, די ברידער לייב און יאָסל עפּלבוים. בן־ציון האנדלמאן, בערל בייטלמאן, איטשע — אייזיק גוטמא־כער, דבורה ערליך, שיע זימעלמאן, וועלוול סרעבניק, וועלוול האָכ־בוים, מענדל און זיין שוועסטער רחל פיעטרושקע, שרה לידמאן, לאה בער־מאן, פסיה דעם טאָקערס, פייגע בלומענקראנץ, משה־אהרן גרינשפאן, די שוועס־טער גיטל און פריידל כץ, יהודה בערמאן, לייבל צוקערמאן, שלמה גאָלדשער, משה טענענבוים, מלכה וונדערבוים, דאבע סרעברניק, יצחק־לייב טענענבוים.

דער צווייטער עטאַפּ האָט כאראקטעריזירט א תקופה פון א גייסטיקער דער־הויבנקייט צווישן דער לאָמאזער יוגנט און די דאָזיקע יוגנט האָט געפונען איר אָרט אין דער י. ל. פרץ־ביבליאָטעק, וואָס האָט אין דעם צווייטן עטאַפּ אויס־געברייטערט איר טעטיקייט.

די געזעלשאפטלעכע עסקנים פון לאָמאז האָבן נישט געלערנט די קונסט פון רעדן, אָבער עס האָט נישט געפעלט אין שטאָט פּאָפּולערע „רעדנער”, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט דער רעדנער־קונסט און אויף זייערע פּאָרלעזונגען אויף פארשיידענע פּאָליטישע אָדער ליטעראַרישע טעמעס האָבן זיי שטענדיק צוגעצויגן א גרויסן עולם אפילו נישט פון די שטענדיקע חברים פון דער ביבליאָ־טעק און בעת די פּאָרלעזונגען האָבן די פרעלעגענטן געהאלטן אין שפּאנונג די צוהערערס.

אזוי האָט די פרץ־ביבליאָטעק געפירט איר געבענטשטע טעטיקייט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען שווארצע וואָלקנס האָבן באדעקט די פוילישע שטעט און שטעטלעך. דאן איז געקומען דער סוף פון דער גאָלדענער תקופה, וואָס האָט כאראקטעריזירט א בלי־פּעריאָד אין לאָמאז אויפן קולטור־געביט, ביז די שווערע האק פון דעם היטלעריזם האָט אָפּגעהאקט דעם בוים און ארויסגעריסן זיינע וואָרצלען.

די גמילות־חסדים קאסע אין לאָמאז

אין די סוף צוואנציקער יאָרן האָבן זיך אָנגעהויבן ווייזן סימנים פון אן עקאָנאָמישער ירידה אין פוילן, וואָס האָט, פארשטייט זיך אויך נישט אויסגע־מיטן לאָמאז. די קרעדיט־אינסטיטוציעס ארום וועלכע דער מיטלקלאס און די בעלי־מלאכות האָבן געפונען ביי זיי אן אָנהאלט אין אן עת־צרה האָבן זיך א וואקל געטאָן און דאָס האָט אָנגעהויבן ווירקן אויף די מענטשן, וועלכע האָבן געמוזט אָנקומען נעמען א הלוואה כדי צו פארזעצן זייער עקזיסטענץ.

ס'האָט אָנגעהויבן שוועבן פאר די אויגן דאָס געשפענסט פון אן עקאָנאָמישן קריזיס, וועלכער וועט זיכער ארויסווייזן א טענדענץ צו פארשארפן און באשו:ערן די יידן זייערע מקורות פון פרנסה.

דער קריזיס האָט געהאט זיין השפעה קודם־כל אויף די יעניקע אָרעמע האנטווערקער און קליינהענדלער, וועלכע זענען אפילו נישט דערגאנגען צו דער מדרגה פון זיין א מיטגליד אין א קאָאָפעראטיווע קרעדיט־באנק, וועלכע האָט שוין דאן עקזיסטירט כמעט אין יעדן שטאָט און שטעטל אין פוילן. אויך דער אמעריקאנער „דזשאָינט" האָט נישט ווייניק ארויסגעוויזן זיין השפעה און איז געווען אינטעגרירט אין די קרעדיט־קאָאָפעראציע אינסטיטוציעס אין פוילן.

די גמילות־חסדים־קאסע אין לאָמאז איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1926. אין דעם בודזשעט פון דער לאָמאזער קהילה פארן יאָר 1927 איז שוין געווען פלאנירט א סובסידיע פון 500 זלאָטעס אויף דעם צוועק.

די אויפגאבן פון דער גמילות־חסדים־קאסע איז געווען צו ארויסגעבן הלוואות פאר נישט פארמעגלעכע האנטווערקער און קליינהענדלער, כדי זיי דער־מעגלעכן איינצוהאלטן זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס: קויפן רוישטאָף כדי צוגרייטן פארטיקע פּראָדוקציע און עס פארקויפן אויף די פעריאָדישע יארידים אין דער לאָמאזער סביבה. צוגרייטן סחורות פאר באשטעלונגען לויט פערזענ־לעכע באשטעלונגען פון די סוחרים און קליינהענדלער.

די בעלי־מלאכות האָבן באדינט די פויערישע באפעלקערונג פון די דער־פער ארום לאָמאז, וועלכע זענען אויך געוואָרן רואינירט צוזאמען מיטן שטאָ־טישן האנטווערקער און קליינהענדלער אין רעזולטאט פון דעם עקאָנאָמישן קריזיס, וואָס האָט שוין געבושעוועט אין פוילן סוף פון די צוואנציקער יאָרן.

די גמילות־חסדים־קאסע אין לאָמאז האָט דערפילט א זייער וויכטיקע אויפגאבע מיטן דערמעגלעכן די יידישע קליינהענדלער און האנטווערקער, וועל־כע האָבן נישט געהאט קיין גרונט־קאפיטאל אויף באזירן זייער פרנסה כדי צו באקומען א מעסיקע הלוואה אָן פּראָצענט און דערמיט דערמעגלעכן צו פאַר־זעצן זייערע פרנסה־קוואלן.

די באזונדערס שווערע עקאָנאָמישע לאגע פון דער יידישער באפעלקערונג אין לאָמאז איז געקומען צום אויסדרוק אין דעם פאָלגנדיקן בריוו, וואָס איז געשיקטע געוואָרן פון דער לייטונג פון דער לאָמאזער גמילות־חסדים־קאסע צו די לאנדסלייט אין אויסלאנד:

„צו די חשובע און הויכגעשעצטע לאָמאזער לאנדסלייט. געוויס איז אייך באקאנט די שרעקלעכע נויט, וואָס עס הערשט אין אונדזער שטעטל לאָמאז. מיר האָבן א גמילות־חסדים־קאסע, וועלכע עקזיסטירט שוין 12 יאָר און וועלכע גיט הילף 90% פון דער יידישער באפעלקערונג פון אלע שיכטן און קלאסן...

...ליידער זענען אָבער די געלט־מיטלען נישט גענוג בכדי צו קענען דער־פילן די אלע ווענדונגען. די קאסע האָט בלויז אן אייגענעם קאפיטאל פון קנאפע 4000 זל. און דערמעגלעכט הלוואות אויף לאנגטערמיניקע קרעדיטן אויף א סומע פון 4800 זל.

אונדזער קאסע אָפערירט מיט בערך **10.000** זל. מזומנים. די קאסע באדינט ביים היינטיקן טאָג קנאפע 200 קליינהענדלער און בעלי־מלאכות און העלפט זיי ארויס צו דערהאלטן זייערע פרנסה־פאָזיציעס און צו קענען ביישטיין דעם קאמף מיט די אלע, וואָס ווילן דאָס יידישע עקאָנאָמישע לעבן רואינירן...

...אָבער דאָס אלץ וואָס מיר קענען ביז איצט טאָן פאר די ליידנדיקע מיט אונדזערע ביז איצט באשיידענע מיטלען איז צו ווייניק צו קענען העלפן דער גרויסער מאסע פאראָרעמטע און ארויסגעשטויסענע לגבי דער צאָל נויטבא־דערפטיקע, ווי אויך לגבי דער הויך פון די הלוואות, וואָס מיר קענען דערוווייל דערטיילן...

...איצט ווענדן מיר זיך צו אייך ברידער און שוועסטער, אז איר זאָלט געדענקען אין דער גרויסקייט פון דער פראָדוקטיווער אינסטיטוציע גמילות־חסדים־קאסע, ווו א גאנץ קיילעכדיקן יאָר געניסט דער אָרעמאן פון דער פראָ־דוקטיווער הילף פון הלוואות...

...אין א צייט פון גרויסע נויט, ווענדן מיר זיך צו אייך מיטן רוף וועגן היילן זיך מיט הילף פאר אונדזערע ברידער, וועלכע זענען צוליבן גרויסן אומגליק וואָס האָט געטראָפן דאָס פוילישע יידנטום, און האָט אויך לאָמאז נישט אויסגעמיטן און די יידן זענען שטארק פאראָרעמט געוואָרן...

...אויך איר, ליבע ברידער, טאָרט נישט שטיין פון דער ווייטנס פון דער דאָזיקער הייליקער ארבעט. אויך אייער נאָמען טאָר נישט פעלן צווישן די נעמען פון די לאנדסלייט, וואָס שטיצן אונטער די גמילות־חסדים־קאסעס...

...מיר אפעלירן צו אייך, חשובע לאָמאזער לאנדסלייט: העלפט אונדז אין אונדזער שווערער ארבעט פון דערפילן אונדזער חוב און דערהאלטן די יידישע פאמיליעס אין אונדזער שטאָט...

...יעדע סומע, וואָס איר וועט שיקן דורך דער פארמיטלונג פון דעפּארטאַמענט פאר לאנדס־לאנדשאפטן ביים „דזשאָינט" אין אמעריקע וועט ווערן פארטאפּלט דורכן „דזשאָינט" מיט א סומע אין דער זעלבער הויך...

...מיר דערוואַרטן פון אייך וואָס גיכער הילף, פאר וועלכער מיר דאנקען פאָרויס און צייכענען זיך"...

מיט גרויס אכטונג

די פארוואלטונג פון דער גמילות־חסדים־קאסע אין לאָמאז

שטעמפּל פון דער גמילות־חסדים־קאסע אין לאָמאז.

אָבער דער עקאָנאָמישער קריזיס האָט זיך נישט געענדיקט מיט די פּאראַרעמטע האנטווערקער און קליינהענדלער. ער האָט זיך געשטאַרקט און איז געוואַקסן מיט א פיל גרעסערן טעמפּאָ ווי מען האָט זיך עס געקענט פאָרשטעלן.

די יאָרן פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אונטער דער פּוילישער ממשלה, זענען געווען יאָרן, ווען דער פּוילישער אנטיסעמיטיזם האָט זיך מיט דער הילף פון אן עקאָנאָמישן באָיקאָט, פארנומען צו צעשטערן דאָס לעבן פון דער יידישער באפעלקערונג אין פּוילן און צווינגען זיי צו עמיגרירן, ווייסנדיק, אז די טויערן פון דער וועלט זענען געשלאָסן פאר די יידן.

עס איז דאָך באקאנט דער אנטיסעמיטישער „זאָג" פון פּוילישן פּרעמיער־מיניסטער גענעראל סקלאַדקאָווסקי, וועלכער האָט אָפן דערקלערט אין פּוילישן סיים, אז די יידן אין פּוילן דארפן ארויסגעיאָגט ווערן פון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס און פּראַקטיש האָט עס באדייט לויט סקלאַדקאָווסקין: „הרגענען יידן, פיזיש זיי אָנגרייפן — דאָס נישט, אָבער עקאָנאָמיש זיי באקעמפן דאָס יאָ"... („אָווּשעם")...

אין אָנבליק פון דער געשאפענער לאַגע אין פּוילן, ווען די יידן אין דעם לאנד האָבן זיך געפילט געטראָפן הן עקאָנאָמיש און הן פּאָליטיש, ווען די עקאָנאָמישע באזע פאר די יידן האָט זיך גענומען צעטרייסלען, האָט די גמילות־חסדים־קאסע אין לאָמאז געשטעלט פאר איר העכסטן ציל נישט דערלאָזן צו א קראך פון דעם יידישן קליינהענדלער און בעל־מלאכה.

דער סטאַראָסטע אין ביאַלע פּאָדלאסקע האָט פאָרעפנטלעכט א רשימה פון וווילטעטיקע גמילות־חסדים קאסעס אין ביאַלער קרייז, וועלכע גיבן הלוואות פאר יידן און צווישן זיי פיגורירט אויך די לאָמאזער גמילות־חסדים קאסע.

די לאָמאזער גמילות־חסדים קאסע איז געווען אָנגעשלאָסן אין דער „צענטראַלער געזעלשאפט פאר פּראָדוקטיוויזאציע" (צ.ק.ב.) פון די יידן אין פּוילן און האָט געהאט יערלעכע הכנסות פון אמעריקאנער „דזשאָינט" אין דער הויך פון 700 זל. פון צ.ק.ב. — 200 זל. מיטגליד־אָפּצאָל און מתנות — 320 זל.

אין דער אַרטיקער פּרעסע איז אויך געקומען צום אויסדרוק די טעטיקייט פון דער לאָמאזער גמילות־חסדים־קאַסע. אזוי צום ביישפּיל, שרייבט די שעדלע־צער וואָכנבלאַט פון יאָר 1932.

...„אין שעדלעץ איז פאָרגעקומען די ראיאָן־קאָנפערענץ מיטן אָנטייל פון 12 שטעט, ווי אויך לאָמאז״...

איר פרוקטבארע ארבעט האָט די לאָמאזער גמילות־חסדים־קאַסע פאָרגע־זעצט אָן איבעררייס אַלע יאָרן ביזן סאַמע אומקום פון דער לאָמאזער קהילה.

באמערקונג: די אָנגאבן זענען געשטיצט אויף די מאַטעריאַלן פון לובלי־נער ארכיוו.

די „קולטור־ליגע״ אין לאָמאז

די „קולטור־ליגע״ אין לאָמאז, ווי וואַרשיינלעך אויך אין פיל אנדערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האָט פאַראייניקט פאַרשיידענע שאַטירונגען, און כאָטש א געוויסע קאָנקורענץ פאַר איינפלוס און השפעה אין דער „קולטור ליגע״ איז געווען אומפאַרמיידלעך — איז דאָך דער הויפּט־צוועק געווען די יידישע וועלטלעכע קולטור, וועלכע איז דורך קיינעם נישט פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן.

די לאָמאזער „קולטור־ליגע״ איז געווען די צוציונגס־קראַפט, וועלכע האָט געבראַכט צו דער קולטור־ארבעט מענטשן, וועלכע וואָלטן אנדערש קיינמאָל נישט געווען נאָענט צו איר.

אין דער „קולטור־ליגע״ האָבן זיך רעקרוטירט לינקע עלעמענטן, דער רוב פון זיי ארבעטער, וואָס זענען געווען הונגעריק נאָך וויסן און דורשטיק נאָך בילדונג און האָבן געוואָלט געפינען אין דער „קולטור־ליגע״ דעם פּאַסיקן אָרט צו דערגרייכן עלעמענטאַרן וויסן. די „קולטור־ליגע״ אין לאָמאז האָט געפירט א לעבהאַפטע טעטיקייט אויפן געביט פון קולטור און זי האָט באַזונדערס געשטעלט דעם טראָפּ אויף אָוונט־קורסן, וועלכע זענען שטענדיק געווען באַזוכט פון פיל מענטשן און די פרעקווענץ אויף די פאָרלעזונגען איז געווען א הויכע.

בראש פון דער לאָמאזער „קולטור־ליגע״ זענען געשטאַנען א גרופּע באַוווּסטזיניקע יונגע מענטשן פון דער היגער אינטעליגענץ אין שטאָט, וועלכע האָבן מיט דער גאַנצער נשמה זיך איבערגעגעבן דער טעטיקייט פון דער „קולטור־ליגע״.

די איניציאַטיוו־גרופּע און די אקטיוויסטן פון דער „קולטור־ליגע״ זענען געווען פאָלגנדיקע חברים און חברטעס: יעקב שוואַרצבערג, די ברידער לייזער און יוסף בלושטיין, כאַנע ערליך, משה־אליהו טאָפּאַל, לייזער ספּאַקאַיני, מענדל

פעלדמאן, רייזל טענענבוים, פסיה שטראקס, אסתר וויינשטיין, אברהם־לייב ווונדערבוים, יעקב־יוסף פעלדמאן, בערל פישלעדער.

אין לובלינער מלוכה׳שן ארכיוו געפינען מיר א דאָקומענט וועגן דער „קולטור־ליגע״ אין לאָמאז, וועמענס פאָרזיצער איז געווען כאָנע ערליך:

...„אין דער אָרגאַניזאַציע גרופירן זיך יידישע לינקע עלעמענטן, סימפאַ־

א גרופע געזעלשאפטלעכע טוער פון דער „קולטור־ליגע״ אין לאָמאז. פון רעכטס צו לינקס: יוסף בלושטיין, זיין פרוי הדסה, אסתר בלושטיין (וויינשטיין), בלושטיין לייזער

טיקער פון ׳בונד׳. ביי דער ׳קולטור־ליגע׳ איז געווען א ביבליאָטעק. עס איז געפירט געוואָרן א קולטור־טעטיקייט אין ענגער צוזאמענארבעט מיט דעם ׳בונד׳. אין ביאלע פאָדלאסקע, ווו עס זענען געווען אינסטיטוציעס און עס איז געפירט געוואָרן א ברייט־פארצווייגטע פאָליטישע און קולטור־טעטיקייט״.

אין לאָמאז האָט מען דערציילט דער פאָלגנדיקן קוריאָז:

דער פאָליציי־קאָמענדאנט פון לאָמאז מאָשטשיצקי האָט געטראָפן ביינאכט א גרופע יוגנטלעכע, וועלכע זענען געגאנגען אין גאַס.

אז עס גייט א גרופע יוגנטלעכע צוזאמען איז דאָס אים געווען פארדעכטיק. דער קאָמענדאנט האָט זיך אָפּגעשטעלט און געפרעגט די יוגנטלעכע פון וואנען און וווהין זיי גייען?

די יוגנטלעכע ביים אָנבליק פון דעם פאָליציי־קאָמענדאנט האָבן זיך אביסל

דערשראָקן און זענען געוואָרן צוטומלט. אויף דער פראגע פון דעם קאָמענדאנט וווהין זיי גייען, האָבן זיי געענטפערט:

„מיר זענען געווען אין לאָקאל פון ‚בונד׳״. (דער „בונד״ איז געווען לעגאליזירט דורך דער פוילישער מאכט).

דער אויפגערעגטער פאָליציי־קאָמענדאנט הערנדיק דעם וואָרט „בונד״ האָט אָנגעהויבן שרייען און שלאָגן די יידישע יוגנטלעכע. — „ביי מיר אין לאָמאז וועט איר זיך נישט ‚בונטעווען׳ ״...

עס האָט געדויערט א צייט ביז דער פאָליציי־קאָמענדאנט האָט פארשטאנען דעם אונטערשייד פון „בונד״ און „בונט״...

מענדל בערמאן

דער שניידער־פאראיין אין לאָמאז

דאָס איז געווען אין יאָר 1928 אויפן שוועל פון 1929. א גרופע ארבעטער זענען צוגעטראָטן צו שאפן דעם שניידער־פאראיין אין לאָמאז אלס אָפּטיילונג פון דעם צענטראלן באקליידונגס־פאראיין אין ווארשע.

צו דעם צוועק איז גערופן געוואָרן די גרינדונגס־פארזאמלונג פון די שניי־דער־ארבעטער אין לאָמאז און עס איז אויסגעוויילט געוואָרן די פארוואלטונג פונעם פאראיין. די ערשטע, וועלכע זענען געקומען מיט דער איניציאטיוו צו גרינדן דעם שניידער־פאראיין זענען געווען לאָמאזער ארבעטער, וועלכע האָבן געארבעט אין ווארשע און זיי זענען געקומען אויף די ימים־טובים אהיים.

דער אקטיוו איז באשטאנען פון באוווסטזיניקע ארבעטער, וועלכע זענען אויך אין ווארשע געווען אקטיוו געזעלשאפטלעך און האָבן געהאט פראקטיק אין געזעלשאפטלעכער טעטיקייט, און דאָס זענען געווען די חברים: לייב און יוסף עפלבוים, וועלוול סרעבניק, אברהם וויינשטיין, מענדל בערמאן, בן־ציון האנדלמאן, משה־אהרון גרינשפאן, שלמה גאָלדשער, מענדל און רחל פיעט־רושקע, הערש מאנדעל, חיים סרעבניק, חיים קאָרמאן, מענדל פעלדמאן, מלכה ווינדערבוים, גיטל כץ, דאָבע סרעבניק, לייבל צוקערמאן און משה טענענבוים.

אויף דער פארזאמלונג איז באשטעטיקט געוואָרן דער סטאטוט פונעם פאראיין און די מיטגלידער פון דער אויסגעוויילטער פארוואלטונג:

פאָרזיצער: מענדל בערמאן,

סעקרעטאַר: בן־ציון האנדלמאן,

מיטגלידער: שלמה גאָלדשער, משה־אהרון גרינשפאן.

אַט זענען אייניקע פּרטים וויאַזוי עס איז געשאַפן געוואָרן דער פּראָפעסיאָ־נעלער שניידער־פאַראיין אין לאָמאַז:

לייב און יאָסל עפּלבוים האָבן זיך אומגעקערט פון וואַרשע אַהיים, ווו זיי זענען געווען טעטיק אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג און מיט גרויס התלה־בות זענען זיי גלייך צוגעטראָטן צו אָרגאַניזירן דעם שניידער־פאַראיין אין לאָמאַז.

זיי האָבן זיך פאַרשטענדיקט מיט א גרופּע אַקטיוויסטן און זענען גלייך צוגעטראָטן צו אָרגאַניזירן דעם לאָמאַזער שניידער־פאַראיין. שמעון כץ, וועלכער איז געווען א פּראָפעסיאָנעלער טוער אין שניידער־פאַראיין אין ביאַלע פּאָד־לאַסקע איז געקומען קיין לאָמאַז צו העלפן אָרגאַניזירן דעם שניידער־פאַראיין.

דער לאָמאַזער פּאָליציי־קאָמענדאַנט מאָשטשיצקי האָט מיך אַלס פּאָרזי־צער פון פאַראיין גערופן אויף אַן אויספאַרשונג.

ווען איך האָב זיך צוגעשטעלט אין דער באַשטימטער צייט אין דער פּאָליציי־קאָמענדאַנטור, האָט דער קאָמענדאַנט געכאַפּט די ביקס און געצילט אין מיר, וואָרענענדיק, אַז ער וועט מיך שיסן, ווייל אין לאָמאַז וועט ער נישט דערלאָזן צו אָרגאַניזירן זיך פון יידישע אַרבעטער אין שטאָט, און אַז עס איז בכלל נישט נויטיק קיין פאַראיין אין לאָמאַז.

א דערשיטערנדיקער פון אַזא „אויפנאַמע" אין דער פּאָליציי־קאָמענדאַטור, האָב איך פאַרלאָזט דעם בנין, אָבער דער קאָמענדאַנט האָט מיר באַלד געשיקט רופן צו זיך. איך האָב געוויזן דעם קאָמענדאַנט די דערלויבעניש פון דער מאַכט אין ביאַלע, אַז עס איז דערלויבט צו אָרגאַניזירן א שניידער־פאַראיין אין לאָמאַז.

ערשט דאַן האָט דער קאָמענדאַנט דערקלערט, אַז ער וועט שיקן דעם פּאָליציי־פאָרשטייער באַכראַך ער זאָל זיין אָנוועזנד אויף דער גרינדונגס־פאַר־זאַמלונג, אָבער ער האָט גלייך געוואָרנט, אַז מען זאָל זיך אויפפירן לאָיאַל אויף דער פאַרזאַמלונג, נישטריידן קיין פּאָליטיק, נאָר באַהאַנדלען פאַכמענישע ענינים און נישט מער...

דער שניידער־פאַראיין האָט באַשלאָסן צו פּראָקלאַמירן אַן אַלגעמיינעם שטרייק פון די שניידער־אַרבעטער מיט דער פּאָדערונג צו פאַרקירצן דעם אַרבעטס־טאָג פון 12־14 שעה אויף 10 שעה.

כדאי צו באַמערקן, אַז ביזן פּראָקלאַמירן דעם שטרייק האָבן די שניידער־אַרבעטער נישט געאַרבעט לויטן זייגער, נייערט לויט דער זון. דאָס הייסט אַז באַלד ווי עס איז אויפגעגאַנגען די זון און עס איז געוואָרן ליכטיק, האָט מען אָנגעהויבן צו אַרבעטן.

אַזוי האָט זיך דאָס פּראַקטיצירט זינט יאָרן. א צווייטער פּראָבלעם איז געווען,

וואָס א טייל שניידער פלעגן ארויספאָרן אין די דערפער ארבעטן אויף א גאנצע וואָך און נייען פאר די פויערים די באשטעלטע קליידער.

אין דאָרף איז געווען אָנגענומען, אז מען ארבעט פון זון־אויפגאנג ביזן זון אונטערגאנג. די דאָרפישע באפעלקערונג איז געווען דער הויפּט־מקור פון ארבעט פאר די יידישע שניידערס פון לאָמאז.

דער שטרייק האָט זיך פארענדיקט מיט דערפאָלג און די שניידער האָבן פון דאן שוין געארבעט 10 שעה א טאָג.

דאָס האָט סטימולירט אויך די איבעריקע ארבעטער אין שטאָט צו ארבעטן נישט מער ווי 10 שעה א טאָג, לויטן מוסטער פון שניידער־פאראיין.

דער שניידער־פאראיין אין לאָמאז האָט געהאט רעכט לויטן געזעץ צו פּראָקלאמירן דעם שטרייק, אָבער דער שטומער שניידער־מייסטער אברהם גאָלדשער האָט קאטעגאָריש נישט אָנערקענט די דאָזיקע רעכט און דאָס האָט געבראכט צו אן אינצידענט צווישן אים און מיר אלס דעם פאָרזיצער פון פאר־איין און זייענדיק שטארק אויפגערעגט האָט א. גאָלדשער מיר דערלאנגט עטלעכע פייערלעכע פעטש...

די יוגנט האָט געלערנט דאָס פאך דירעקט ביי דער ארבעט און דער פאר־איין האָט געהאָלפן די שניידער־געזעלן וואָס גיכער זיך צו קוואליפיצירן אין דעם פאך, ווייל די עלטערן זענען געווען פאראינטערעסירט, פארשטייט זיך, אז די יוגנטלעכע זאָלן וואָס שנעלער זיך איינשפאנען אין דעם עול פון דער פרנסה פון דער משפחה.

די שניידער־מייסטערס האָבן געהאט א מאָראלישע פארפליכטונג פאר די עלטערן און האָבן דערמעגלעכט צו לערנען דאָס פאך. דער שניידער־פאראיין פון זיין זייט האָט געווירקט אויף די קוואליפיצירטע ארבעטער זיי זאָלן דער־מעגלעכן די שניידער־געזעלן וואָס שנעלער צו באהערשן דאָס פאך.

אין יענער צייט איז געווען א מאסן־דערשיינונג צו פאָרן קיין ווארשע אויף סעזאָן־ארבעט, ווייל דער לוין אין ווארשע איז געווען פיל העכער ווי אין די שטעטלעך. דער שניידער־פאראיין אין לאָמאז האָט אויך געזאָרגט און געווירקט, אז די שניידער זאָלן נישט ברעכן דעם שטרייק און נישט ארבעטן חס ושלום, אין פארשטרייקטע ווארשטאטן און גלייך זיך ווענדן צו דעם פּראָפעסיאָנעלן־פאראיין אין ווארשע וועגן רעגולירן די ארבעטס־באדינגונגען.

דער שניידער־פאראיין אין לאָמאז האָט זיך געפונען אין לאָקאל פון בערל בייטלמאן אויף דער מאלאבזשעסקא־גאס. דער פאראיין האָט אנטוויקלט א ברייט־פארצווייגטע קולטור־ארבעט. דער מאָטאָ איז געווען צו דערגענצן די אלגעמיינע בילדונג פון די ארבעטער: לייענען ביכער, צייטונגען, זשורנאלן. עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן פארשיידענע קולטור־אונטערנעמענונגען, ווי פאר־

לעזונגען אויף ליטעראַרישע און פּאָליטישע טעמעס, דיסקוסיעס, קעסטל־אוונטן, „לעבעדיקע צייטונגען״, וועלכע זענען געווען זייער פּאָפּולער צווישן דער אַרבעטער יוגנט און אויך די „ליטעראַרישע משפטים״ אויף וועלכע ס׳פלעגן אַרויסטרעטן דער באַוווסטזיניקער טייל פון די אַרבעטער אין לאָמאַז.

דאָס איז געווען א צייט, ווען דער פּאָליטישער און ווירטשאַפטלעכער אַנטי־סעמיטיזם אין פּוילן האָט צעבראָכן די עקזיסטענץ פון דער יידישער יוגנט, וועלכע האָט נישט געהאַט קיין שום פּערספּעקטיוון און עקזיסטענץ־מעגלעכקייט און האָט געוואָרפן די יידישע יוגנט אין די אָרעמס פון יאוש און אַפּאַטיע.

אין אָט דער צייט האָט זיך געפאָדערט אַן אַלזייטיקע און ברייט־פאַרצווייגטע קולטורעלע אויפקלערונגס־אַרבעט צווישן דער אַרבעטנדיקער יוגנט און דאָס האָט אין א געוויסער מאָס אויסגעפילט דער לאָמאַזער שניידער־פאַראיין.

יאָרן זענען פאַרלאָפן, דער עקאָנאָמישער מצב פון די יידישע אַרבעטער האָט זיך באַדייטנדיק פאַרערגערט. עס איז געווען א קאַמף פאַר העכערן די אַרבעטס־לוינען פון די שניידער־אַרבעטער. עס האָט אויך באַאומרואיקט די אַרבעטסלאָזיקייט און די אַרבעטער יוגנט האָט געזוכט אַן אויסגאַנג.

א טייל פון דעם אַקטיוו פון דעם שניידער־פאַראיין האָט געזוכט אַן אויסגאַנג אין זייער שווערער לאַגע און האָבן עמיגרירט קיין אויסלאַנד. א טייל פון דעם אַקטיוו איז אַוועקגעפאָרן קיין וואַרשע אין דער גרויסער שטאָט, ווו מען האָט זיך געקענט בעסער איינאָרדענען. און דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דער לאָמאַזער שניידער־פאַראיין האָט פאַרענדיקט זיין אינטענסיווע טעטיקייט.

די גרינדער און די אַקטיווע טוער פונעם לאָמאַזער שניידער־פאַראיין האָבן אַריינגעשריבן א הערלעך קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג אין לאָמאַז.

א לאָמאַזער — דער יינגסטער ראַטמאַן אין ביאַלער שטאָטראַט

אין יאָר 1927 זענען פאָרגעקומען וואַלן צו דעם ביאַלער שטאָטראַט און שלמה עפּעלבוים — א לאָמאַזער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ערשטער קאַנדידאַט פון דער ראַדיקאַלער ליסטע Samopomoc Chlopska פון אַרבעטער און פּויערים אין ביאַלער קרייזשטאָט.

לויט דער ערשטער פאָלקסציילונג אין פּוילן וואָס איז פאָרגעקומען אין יאָר 1921, האָט די ביאַלער באַפעלקערונג געציילט 13.000 איינוווינער, צווישן זיי

6874 יידן. דאָס הייסט, אז די יידן אין ביאלע פּאָדלאסקע האָבן אין יאָר 1921 געבילדעט א מערהייט.

אין די ערשטע יאָרן פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט האָט זיך ביאלע גוט אנטוויקלט און צו דעם האָבן בייגעשטייערט די יידן, וועלכע האָבן געהאט א גרויסע השפעה אין שטאָט.

אין יאָר 1927, ווען עס זענען פאָרגעקומען די וואלן צום ביאלער שטאָטראט, איז שוין פוילן ארומגעכאפט געוואָרן פון א שווערן עקאָנאָמישן קריזיס, וואָס האָט שטארק געטראָפן די ארבעטער פון דער שטאָט און די פויערים אין דאָרף. אָבער די יידן האָבן געליטן מער ווי אנדערע, היות ווי זיי זענען סיסטעמאטיש ארויסגעשטויסן געוואָרן פון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס.

חוץ דעם האָבן די יידן געליטן פון כוליגאנישע אָנפאלן פון די עקסטרעם־רעכטע קריסטלעכע גרופּירונגען. מיטן דערנענטערן זיך פון דעם וואל־טאָג האָט זיך אָנגעהויבן א סדרה פון וואל־מיטינגען. די אטמאָספערע אין ביאלע איז געווען א הייסע און באזונדערס אָן אָנגעגליטע. שלמה האָט פון דער שטאָטי־שער טריבונע גערופן, געמאָנט, און געפאָדערט א סוף צו מאכן צו די כוליגא־נישע אָנפאלן.

שלמה עפּלבוים, זיין פרוי זלאטע, די טאָכטער מרים און דער זון דוד

אין זיינע רעדעס האָט שלמה אויסגעדריקט דעם ווייטיק און צאָרן פון די געליטענע יידן און קריסטן. אלע יידישע גרופּירונגען, באַזונדערס די אַרבעטער־גרופּירונגען האָבן געשטרעבט צו א יידיש־פּוילישער צוזאַמענאַרבעט און צו א געאייניקטן פראָנט.

דאָס איז געווען א גוט־אויסגעפּרוּווטער אַגיטאַציע־מיטל קעגן דער רע־אַקציאָנערער אַנטיסעמיטישער יידן־פּאָליטיק פון דער פּוילישער רעגירונג. ס׳זע־נען געווען נישט ווייניק פאַלן, ווען פּאָליאַקן און אוקראַינער האָבן פּיזיש פּאַרטיי־דיקט די יידן קעגן די כוליגאַנישע אָנפאַלן אויף זיי.

שלמה איז געווען באַקאַנט אין ביאַלע אַלס פעאיקער אָרגאַניזאַטאָר און די מענטשן פון ביאַלע און פון לאָמאַז האָבן מיט גרויס אינטערעס נאָכגעפאָלגט זיין פּאָליטישע טעטיקייט און שטאָלצירט מיט דעם יונגן געזעלשאַפטלעכן אַרבעטער־טוער און ראַטמאַן, וועלכער באַשיצט דרייסט און מיט כבוד די אינטע־רעסן פון די אַרבעטער און פויערים אין ביאַלער שטאָטראַט...

שלמה האָט גוט געקענט דאָס לעבן אין ביאַלע פּאָדלאַסקע, ווו ער האָט געאַרבעט אַלס סטאָלער און צוזאַמען מיטן יונגערן ברודער משה האָבן זיי געפירט א ברייט־פאַרצווייגטע טעטיקייט אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג אין ביאַלע.

דאָס האָט אים געשאַפן א סך סימפּאַטיקער און פריינד הן ביי יידן און הן ביי קריסטן. די פּראָפעסיאָנעלע באַוועגונג האָט זיך פאַרנומען בעיקר מיט אַן עקאָנאָמישער טעטיקייט, וואָס האָט געהאַט דעם ציל צו פאַרבעסערן די לוינען פון די אַרבעטער און פויערים און אויך פאַרבעסערן זייערע אַרבעטס־באַדינ־גונגען.

משה האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין אָרגאַניזאַטאָרישער פעאיקייט. ער האָט גערופן צו חברישער סאָלידאַריטעט און זעלבסטהילף. ער איז אויך געווען פון די באַדייטנדיקע אַרבעטער טוער, וואָס האָט געפירט א קולטור־פּאָליטישע טעטיקייט אין די ראַמען פון דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג, טראָץ די כל־מיני שיקאַנעס און רעפּרעסיעס מצד דער פּוילישער מאַכט קעגן די אַקטיוויסטן.

באַזונדערס איז געווען פּרוכטבאַר זיין צוזאַמענאַרבעט מיט רבקה גאָלד־האַבער (פּאָלאָסעצקי) — זיין פעאיקע און רייכע אין וויסן קוזינקע, וועלכע האָט געאַרבעט ביי איר פאָטער די מלאכה איינבינדעריי.

ס׳איז כמעט נישט געווען קיין בוך, וואָס איז נישט אַדורך אירע הענט און זי האָט זייער פיל געלייענט. דאָס זעלבע אויך דער פעטער שלמה און זיינע קינדער יעקב, יצחק און אליהו.

די שטוב פון מאָטל פּאָלאָסעצקי האָט אויך געדינט אַלס ביבליאָטעק. אין

משך פון פיל יאָרן איז געווען א פרוכטבארע צוזאמענארבעט צווישן שלמה׳ן און מאָטל פּאָלאָסעצקי, וועלכער איז געווען דער איינציקער צווישן די 6 ברידער פון אונדזער מוטער, וועלכער האָט געפונען א געמיינזאמע שפראך מיט באַ־וווסטזיניקע טוער און איז אויך געווען בקי אין פארשיידענע געזעלשאפט־לעכע פּראָבלעמען. ער איז אויך געווען טעטיק אויפן געביט פון פארשפרייטן די יידישע וועלטלעכע ליטעראטור.

מאָטל פּאָלאָסעצקי און זיינע זין אליהו, ישעיה און דוד זענען אויך געווען איינבינדער פון פאך און אין זייער שטוב איז אויך געווען א ביבליאָטעק.

מיט ביידע משפחות זענען שלמה און משה געווען זייער נאָענט און זיי האָבן די גאנצע צייט אָנגעהאלטן משפחה־קאָנטאקטן.

שלמה האָט אויך גוט געקענט דאָס לעבן פון די פויערים אין דאָרף, ווייל ער האָט מיט זיין ברודער משה געארבעט צוזאמען סטאָלעריי אין די דערפער. ער האָט גוט געקענט די פסיכאָלאָגיע פון די פויערים, זייערע שטרעבונגען און נאָך מער זייער שווערן און ביטערן לעבן אין דאָרף.

אין דער צייט, ווען אונדזער משפחה האָט געוווינט אין דאָרף דאקודאָוו, האָט שלמה זיך געחברט מיט דאָרפישע איינוווינער און האָט זיך דערוואָרבן פיל חברים און פריינד.

שלמה האָט נאָך פון זיינע קינדעריאָרן געשטרעבט צו וויסן, צו בילדונג און זיין גייסטיקע וועלט האָט זיך אויסגעפורעמט אין זיינע יוגנט־יאָרן. אָבער נישט ווייניק שטרויכלונגען האָט ער געהאט אין זיין דערנער־וועג, וואָס האָט אים פארשאפט פיל לײדן און שטרויכלונגען.

דער ערשטער צוזאמענשטויס איז געווען אין שטוב. דער פאָטער, א רעלי־גיעזער ייד איז געווען ביי דער מיינונג, אז אזא פעאיקער און באוווסטזיניקער זון ווי שלמה דארף זיין רעכטע האנט און פארוואָס טאקע נישט פארנעמען זיך מיט מסחר און ווייזן אויך דעם וועג פאר די יונגערע קינדער...

שלמה איז אָבער געווען ביי דער מיינונג, אז ווער עס איז פעאיק דארף זיך לערנען א פאך און נישט פארנעמען זיך מיט מסחר... איז פארשטענדלעך, אז האָבנדיק אזא צוגאנג — האָט ער אָנגעהויבן זיך לערנען סטאָלעריי און דעם פאך האָט ער שוין געלערנט מיט א געוויסער פארשפעטיקונג, וואָס האָט אים פארשאפט אומצופרידנקייט.

ביי די יינגערע ברידער זענען שוין נישט געווען די אַ שווריקייטן, ווייל שלמה האָט שוין פאר זיי אויסגעטראָטן א וועג... א וויכטיקערביישטייער צו זיין פיזי־שער און גייסטיקער אנטוויקלונג איז געווען דאָס מיליטער־דינסט אין דער פוילי־שער ארמיי אין אומאָפּהענגיקן פוילן.

ער האָט געדינט אין א מיליטער־טייל אין דער גרויסער שטאָט לעמבערג.

ער איז געווען א הויכוווקסיקער, פיזיש גוט-אנטוויקלטער מיט א שיינעם אויסזען. דאָס מיליטער-דינסט האָט ער אויפגענומען ערנסט, ער האָט געוואָלט מיליטעריש זיך גוט אויסשולן, דעריבער איז ער געווען א גוט אויסגעשולטער זעלנער און האָט אפילו געהאט דעם ראנג פון א קאפראל — א מיליטערישע ראנג וואָס פיל יידישע זעלנער האָבן דאָס נישט זוכה געווען.

שלמה האָט גוט באהערשט די פוילישע שפראך און דינענדיק אין מיליטער האָט ער דערגענצט די אלגעמיינע בילדונג הן אין וואָרט און הן אין שריפט, ווייל די גאנצע צייט האָט ער זיך געריסן צום וויסן און ער האָט געוואָלט פאר-פאָלקאמען זיין בילדונג.

אין לעמבערג — אין דער גרויסער שטאָט פון א גרויסער מערבדיקער קולטור, און א גרויסער וויכטיקער קולטור-צענטער, האָט ער זיך קאָנטאקטירט מיט פארשיידענע מענטשן, וועלכע האָבן ווי ער איינגעזאפט אין זיך די וועלט-לעכע יידישע און פוילישע קולטור-ווערטן.

נאָכן פארענדיקן זיין מיליטער-דינסט איז שלמה געקומען פון לעמבערג ווי א גרויסשטאָטישער מענטש. ער האָט געקראָגן א נייע נשמה און ער האָט געווירקט אויף אלעמען מיט זיין לויטערן פראקטישן שכל און ווארעם הארץ.

שלמה האָט אָבער געפילט, אז ער קומט א חוב דער יידישער קולטור. ער איז גרייט געווען אלעמאָל און אומעטום צו טאָן און זיין נוציק פאר די ארבעטער-קרייזן. ער איז געווען א מוסטער פון א באוווסטזיניקן מענטש, וואָס האָט זייער פיל געלייסטעט פארן כלל, אָפט פארנאכלעסיקנדיק זיך אליין...

דאָס שטעטל לאָמאז איז פאר אים שוין געווען צו קליין און צו ענג. דער קאָנטראסט מיט דער רעליגיעזער אטמאָספערע וואָס האָט געהערשט אין שטוב איז געוואָרן גרעסער ווי פריער אין זיינע קינדעריאָרן און ער האָט געוואָלט זיך באפרייען פון דעם היימישן קלעם.

אין 1928 האָט ער חתונה געהאט מיט זיין חברטע זלאטע טוכשער, א מיידל פון יאנאָווע און זיי האָבן ביידע עמיגרירט קיין ארגענטינע. דאָ אויף דער פרעמ-דער ערד האָבן זיי זיך באזעצט אין דער גרויסער שטאָט בוענאָס-איירעס, וואָס איז געווען א גרויסער יידישער קולטור-צענטער און ווו עס האָט געשפרודלט מיט אן אַקטיווער יידישער געזעלשאפטלעכער טעטיקייט פון פיל יידישע קולטור-אינסטיטוציעס. דאָ, אין בוענאָס-איירעס האָט ער זיך ארייגעוואָרפן מיט זיין גאנצער ענערגיע אין געזעלשאפטלעכער טעטיקייט.

דורכמאכנדיק זיין קורצן לעבנסוועג דורך לאָמאז, דעם דאָרף דאָקודאָוו, ביאלע פאָדלאסקע ,האָט ער אויך אין בוענאָס-איירעס אנטוויקלט א פילזייטיקע געבענטשטע געזעלשאפטלעכע טעטיקייט. גאָר גיך איז ער געוואָרן אן אקטיווער

טוער אין דעם סינדיקאט פון די האָלץ־ארבעטער, געווען א מיטגרינדער פון דער קראנקן־קאסע און איז געווען אקטיוו אין פארשיידענע אנדערע געזעלשאפט־לעכע אינסטיטוציעס.

ביים סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז ער געווען צווישן די גרינ־דערס פון דער פעדעראציע פון די לאנדסמאנשאפטן אין ארגענטינע, וועלכע האָבן אנטוויקלט א ברייט־פארצווייגטע טעטיקייט אויפן ארגענטינער באָדן.

די צווייטע וועלט־מלחמה האָט חרוב געמאכט טויזנטער יידישע קהילות און צוזאמען מיט זיי זענען אויסגעקוילעט געוואָרן די יידן. בלויז א קליינע צאָל יידן האָבן זיך געראטעוועט. ווער עס איז געקומען פון וואלד, ווער פון דער פארטי־זאנקע, ווער ס׳האָט זיך געראטעוועט אויף דער ארישער זייט, אויסבאהאלטנדיק זיך אין א באהעלטעניש און די וועלכע האָבן זיך געראטעוועט פון די טויט־לאגערן.

די דאָזיקע מענטשן האָבן זיך געגויטיקט אין מאטעריעלער הילף און דער מאָראלישער חוב פון די לאנדסמאנשאפטן איז געווען צו העלפן דער שארית־הפליטה מיט אלץ וואָס עס איז נאָר געווען מעגלעך.

אין דער גרויסער שטאָט בוענאָס־איירעס האָט ער נישט פארגעסן זיין געבורטס־שטעטל און די מענטשן פון לאָמאז. באזונדערס איז ער געווען נאָענט צו דער לאָמאזער משפחה לייזער און לאה טייטלבוים.

שלמה אלס געזעלשאפטלעכער אקטיווער טוער האָט געשפילט אן אָנפירנ־דיקע ראָל ביים זאמלען הילף פאר דער שארית־הפליטה אין פוילן און באזונ־דערס פאר די לאָמאזער יידן. ער האָט אויך אנטוויקלט א מאסן־קאָמפאניע פאר מאטעריעלע און גייסטיקע הילף פאר מדינת ישראל. באזונדערס איז געווען אָנגעזען זיין אָנטייל אין דער אנטוויקלונג אויפן געביט פונעם יידישן שולוועזן און טעאטער־קונסט.

נאָך א שווערע קרענק איז שלמה געשטאָרבן אין עלטער פון 55 יאָר. ער האָט איבערגעלאָזט אין טרויער א טאָכטער מרים און א זון דוד, וועלכע וווינען מיט זייערע משפחות אין ארגענטינע.

און אָט וואָס עס האָט געשריבן די יידישע צייטונג „טריבונע״ פון יאנואר 1956 וועגן דער פערזענלעכקייט פון שלמה עפעלבוים:

א טרער אויפן קבר פון א הארציקן טייערן חבר

...„אן אויסערגעוויינלעכער טיפער ווייטיק און ליידיק פלאָץ האָט געלאָזט אין אונדזערע רייען דער פריצייטיקער טויט פון חבר שלמה עפעלבוים. דער גרויסער אומגליק וואָס האָט געטראָפן דער פאמיליע עפעלבוים, האָט איינגע־הילט אין טרויער הונדערטער און הונדערטער חברים, וואָס האָבן געקענט דעם

דינאמישן חבר שלמה עפעלבוים, ווען פארלוסט עס איז נאָך ווי געהעריק נישט אָפגעשאצט געוואָרן.

שלמה עפעלבוים איז געווען טעטיק אין צענטראלע אינסטיטוציעס. שטענדיק מוטיק, פול מיט אָפטימיזם, זענען די זיצונגען און פלענומס אָנגעפירט געוואָרן פון אים. ער איז געווען פראָדוקטיוו און אינהאלטספול.

דער חבר עפעלבוים איז געקומען פון אן ארבעטער היים. ער איז געווען מיט פיל פאָלקסטימלעכקייט, שטענדיק זיך באנוצט מיט א יידישן גלייכווערטל און וויץ, וואָס איז שטענדיק געווען אויף זיינע ליפן...

דער חבר עפעלבוים איז געווען ווי א שמעקענדיקע בלום, וואָס פארשפרייט אירע שמעקעוודיקע ריחות אויך אויף אלע אנדערע.

אָט אזא בלום איז פון אונדזער מענטשלעכן גאָרטן אזוי יונג ארויסגעריסן געוואָרן"...

די טראגעדיע פון שפאלטונגען

דאָס האָט פאסירט אין יאָר 1928. איך בין געווען ביי די עלטערן. דאָס לעבן אין לאָמאז איז געפלאָסן אָן באזונדערע אויפטרייסלונגען.

איינעם אן אינדערפרי גיי איך ארויס פון שטוב און כ'האָב באמערקט, אז מיין פאָטער שטייט אין א זייט און האלט אין דער האנט די יידישע טאָג-צייטונג „עקספרעס", וואָס איז געווען זייער פאָפולער ביי די יידן אין פוילן און טרערן האָבן געראנען פון זיינע אויגן. איך האָב גלייך פארשטאנען, אז עפעס האָט פאסירט אין דער משפחה. איך בין אויפגעטרייסלט געוואָרן זעענדיק דעם פאָטער אין אזא מצב...

ווען איך האָב זיך דערנענטערט צו אים, האָט ער מיט ציטערנדיקע הענט מיר גלייך דערלאנגט די צייטונג און דערציילט, אז דאָרט שרייבט זיך, אז משה עפלבוים איז שווער פארוווּנדעט געוואָרן אין סטאָלער-ווארשטאט אויף סמאָ-טשע גאס נר' 30 אין ווארשע.

די סיבה איז געווען, וואָס א טייל פון די ארבעטער, וועלכע האָבן געהערט צום סטאָלער-פאראיין אין ווארשע, און משה איז געווען דער פאָר-שטייער און סעקרעטאר, האָבן פראָקלאמירט א שטרייק און דער צווייטער טייל ארבעטער, וואָס האָבן אָנגעהערט צו אן אנדערן פאראיין האָבן באָיקאָטירט דעם שטרייק און זענען צו אים נישט צוגעשטאנען מיט דער צושטימונג און וויסן פון זייער פאראיין.

משה, צוזאמען מיט זיין נאָענטן חבר און אקטיווער טוער פון האָלץ-פאר-איין יאָסל ליכטנשטיין (שפעטער אקטיווער טוער און העלדישער קעמפער אין

דעם אויפשטאנד פון ביאליסטאָקער געטאָ) זענען געקומען אין פארשטרייקטן ווארשטאַט זיך באמיען אויפקלערן און איבערצייגן די ארבעטער צו סאָלידא־ריזירן זיך מיט די שטרייקנדיקע ארבעטער. אָבער די ארבעטער, וואָס האָבן אָנגעהערט צום אנדערן פאראיין זענען געווען קאטעגאָריש קעגן צו איבער־רייסן די ארבעט.

בעתן שארפן ויכוח צווישןביידע צדדים, האָט זיך די אטמאָספער שטארק אָנגעגליט. אין דעם מאָמענט האָט איינער פון די ארבעטער זיך דערנענטערט צו יוסף ליכטשטיין, האלטנדיק א שטיק אייזן אין דער האנט און איז געווען גרייט צו דערלאנגען אים א קלאפ מיטן אייזן.

משה האָט דאָס באמערקט. ער האָט באלד אָנגעכאפט די האנט פון דעם אָנגרייפער כדי צו באשיצן זיין חבר. א צווייטער ארבעטער האָט אויסגענוצט דעם מאָמענט, איז צוגעלאָפן צו משה׳ן פון הינטן און האָט אים געשטאָכן מיט א שארפן לאנגן שטאם־אייזן גלייך אין האלדז.

משה איז געפאלן א שווער פארוואונדעטער אויף דער ערד. ס׳איז געוואָרן א טומל און אין א שטערבלעכן צושטאנד האָט מען אים גלייך אָפגעפירט אין שפיטאָל. לויט דעם דיאגנאָז פון די דאָקטוירים איז די אָפעראציע געווען אזוי קאָמפליצירט, אז ס׳איז נישט געווען קיין אנדער ברירה און אָפפירן דעם פאר־וואונדעטן קראנקן משה קיין ווין.

די חברים פון פאראיין, דערשיטערט פון דעם פאָרפאל, האָבן צונויפגע־זאמלט די נויטיקע סומע געלט כדי צו ראטעווען משה׳ן פאר יעדן פרייז. די אָפעראציע אין ווינער שפיטאָל איז געלונגען און משה האָט זיך צוריקגעקערט אין שפיטאָל אין ווארשע כדי צו פאָרזעצן דאָרט די היילונג. אין ווארשעווער שפיטאָל האָט ער זיך געפונען א לענגערע צייט אויף קוראציע און דער מעדי־צינישער פערסאָנאל פון שפיטאָל האָט אלץ געטאָן כדי אים אויסהיילן וואָס גיכער פון דער שווערער וווּנד.

איך האָב אים עטלעכע מאָל באזוכט אין שפיטאָל. ער איז געווען פעסי־מיסטיש געשטימט און ער האָט נישט געגלויבט, אז זיין געזונט־צושטאנד וועט זיין ווי אמאָל...

איך האָב אים געטרייסט און געמוטיקט, אז ער וועט באזיגן די קרענק און ער וועט זיך נאָך אומקערן צו זיין נאָרמאלער טעטיקייט, ווייל ער איז געווען פיזיש און גייסטיק שטארק און אזוי איז עס טאקע געווען:

אמת, באפרייענדיק זיך פון שפיטאָל האָט ער א געוויסע צייט נישט געקענט האלטן דעם קאָפּ גלייך. ער האָט כמעט פארלוירן דעם גלייכגעוויכט, אָבער ער האָט באזיגט די קרענק און נאָך א געוויסער צייט איז ער שוין צוגעטראַטן צו זיין נאָרמאלער טעטיקייט.

דאָס איז געווען איינער פון א סך טראַגישע פאַלן אלס רעזולטאַט פון שפּאַלטונגען אין די רייען פון דער פּראָפעסיאָנעלער אַרבעטער־באַוועגונג אין באַזונדערע פּאַרטייאישע פאַראיינען אין דער זעלבער בראַנזשע.

דאָס האָט געבראַכט פיל שאָדן דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג. אויך די פאַרשיידענע פּאַרטייען אויף דער יידישער גאַס האָבן נישט אויסגעמיטן שפּאַל־טונגען אין זייערע רייען.

האַרט פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען די היטלע־ריסטישע געפאַר האָט אָנגעהויבן באַדראָען די יידן אין פּוילן, האָט זיך אָנגע־הויבן א פּראָצעס פון א דערנענטערונג און פאַראייניקונג פון דער פּראָפעסיאָ־נעלער באַוועגונג.

נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָב איך זיך געטראָפן מיט דעם געווע־זענעם פירער פון סטאָלער־פאַראיין. ער האָט אויסגעדריקט זיין חרטה און האָט טיף באַדויערט וואָס ער האָט גורם געווען פיל ליידן אן אומשולדיקן חבר און ער האָט דערקלערט, אז ווען משה וואָלט געבליבן לעבן, וואָלט ער געזוכט אַלע וועגן כדי זיך צו באַגעגענען מיט אים און זיך אַנטשולדיקן פאַר זיין אומטאַק־טישן שריט...

מיר ביידע האָבן קריטיקירט די שפּאַלטונגען און דעם אומזיסטן ברודער־האַס, וואָס האָט געהאַט אן אויסדרוק פון פיזישע געוואַלד־אַקטן קעגן אייגענע חברים פון דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג.

לאָמאַז אין שפּיגל פון דער פּרעסע

אָנפאַלן אויף יידן אין לאָמאַז

„אין שטעטל לאָמאַז, 17 ק״מ פון ביאַלע פּאָדלאַסקע זענען פאַריקן שבת־צו־נאַכטס אָנגעפאַלן שקצים פון „גרינעם בענדל״ אויף די דאָרטיקע יידן. אויס־געהאַקט 3 שויבן און צעשלאָגן די פאָלגנדיקע יידן:

אשר פעדערהאַר,

שרה אַלטערמאַן,

אהרן־לייב כץ,

העניע, דוד און שלמה פּאָלאָסעצקי.

אין שטעטל זענען פאַראַן 2 פּאָליציאַנטן און זיי האָבן נישט געקאָנט קיין עצה געבן מיט די כוליגאַנעס.

פון די אָנפאַלער איז קיינער נישט אַרעסטירט געוואָרן; דאָס שטעטל לאָמאַז לעבט אין גרויס שרעק״...

„פּאָדלאַסיער לעבן״, נאָוועמבער 1932

פארמשפט די אַנטיילנעמער אין די עקסצעסן אויף יידן אין ראַסאַש

„פאַריקן שבת, דעם 29סטן פאַריקן חודש איז אין היגן קרייז־געריכט פאַרגע־קומען דער פראָצעס קעגן די אַנגעקלאָגטע אין ארויסרופן עקסצעסן קעגן יידן אין שטעטל ראַסאַש דעם 23סטן סעפטעמבער 1932.

אויף דער באשולדיקונגס־באנק זענען געזעסן 9 אַנגעקלאָגטע אין עלטער פון 20־30 יאָר. אלס פארטיידיקער פון די אַנגעקלאגטע איז ארויסגעטראטן אדוואָקאט אַקוליא.

מצד דער פארטיידיקונג זענען אויסגעהערט געוואָרן 23 עדות קריסטן און מצד דער באשולדיקונג 4 עדות יידן.

דאָס געריכט האָט ארויסגעטראָגן אן אורטייל לויט וועלכן 2 אַנגעקלאָגטע האָבן באקומען צו 2 חדשים און די איבעריקע צו 6 און 4 וואָכן ארעסט".

„פאַדלאַסיער לעבן", נר' 17, 1933

וואָס איז פאָרגעקומען אין לאָמאז?

„דעם צווייטן טאָג שבועות האָט פלוצלינג זיך באוויזן אין ביאלע א פור מיט יידן. עס פארשטייט זיך, אז דאָס באווייזן זיך אום יום־טוב פון א פור, אויף וועלכער עס זענען געזעסן יידן מיט בערד, האָט ארויסגערופן נישט קיין קליינע סענסאציע.

באלד אָבער איז מען געוואויר געוואָרן, אז דאָס איז געקומען א דעלעגאציע פון דער לאָמאזער קהילה צום היגן סטאראָסטע בעטן אים, אז ער זאָל באשיצן די דאָרטיקע יידן קעגן אנטיסעמיטישע אַנפאלן.

לויט ווי די לאָמאזער יידן האָבן איבערגעבן, זענען דאָרט א גרופע כולי־גאנעס אַנגעפאלן אויף יידן און גענומען זיי שלאָגן. א טייל האָבן אריינגע־וואָרפן שטיינער אין דעם בית־המדרש און דערמיט ארויסגערופן א גרויסע פאניק.

די כוליגאנעס האָבן אויך צעשלאָגן א קריסטלעך מיידל, וועלכע זיי האָבן אַנגענומען פאר א יידישע.

קיין לאָמאז איז תיכף ארויסגעפאָרן דער פאָוויאטאָווער פאָליציי־קאָמענ־דאנט, וועלכער האָט פארפירט אן אויספאָרשונג וועגן די געשעענישן.

אין רעזולטאט פון דער אויספאָרשונג זענען ארעסטירט געוואָרן 6 פערזאָן, וועלכע זענען געבראכט געוואָרן קיין ביאלע".

„פאַדלאַסיער לעבן", מאי 1934

אין ביאלע זענען 3 כוליגאנעס באפרייט געוואָרן

„דינסטאָג דעם 22סטן איז די ביאלער פּאָליציי ווידער אלארמירט געוואָרן וועגן אן אָנפאל אין לאָמאז א באנדע כוליגאנעס האָבן זיך אָנגעשיכורט און אָנגעהויבן מאכן אוואנטורעס צווישן די יידן. דער אָרטיקער פּאָליציי־קאָמענדאנט האָט אויפגעפאָדערט די כוליגאנעס, אז זיי זאָלן זיך פאנאנדערגיין, אָבער אַנשטאָט פאנאנדערגיין זיך, האָט איינער פון די כוליגאנעס געוואָרפן א שטיין אין דעם קאָמענדאנט פון דער פּאָליציי, וועלכער האָט אים געטראָפן אין קאָפּ און אים שווער פארוווּנדערט.

דער קאָמענדאנט האָט דאן ארויסגעצויגן דעם רעוואָלווער און 2 מאָל אויסגעשאָסן, פארוווּנדעדיק 2 פערזאָן פון די אָנפאלער. עס איז תיכף אלארמירט געוואָרן די ביאלער פּאָליציי און ס׳זענען ארויסגעפאָרן 2 טאקסוווקעס מיט פּאָליציי מיטן קאָמענדאנט בראש. די פּאָליציי פירט אן אויספארשונג און פירט דורך ארעסטן״.

„פּאָדלאסיער לעבן״, מאי 1934

געשאפן א פ.א.נ. קאָמיטעט

(„פונדוש אָבראָני נאראָדאָוועי״)

דער פארטרויאונגס מאן פון „פונדוש אָבראָני נאראָדאָוועי״ אויף לאָמאז, פרוי אננא קאָבילאנסקא האָט דעם שבת גערופן א פארזאמלונג, בעת וועלכער ס׳איז געשאפן געוואָרן א פ.א.נ. קאָמיטעט.

צווישן דער יידישער באפעלקערונג ווערט די אקציע געפירט דורכן סאָלטיס ה׳ יחיאל וויינשטיין.

משה שקלאזש

לאָמאזער קארעספאנדענט

„ביאלער וואָכנבלאט״, 1936

די צווייטע וועלט־מלחמה

לאָמאַז אין אָנהייב פון דער מלחמה

דעם ערשטן טאָג פון דער פויליש־דייטשער מלחמה, וואָס איז אויסגעבראָכן דעם 1טן סעפּטעמבער 1939 האָט אָנגעזאָגט וועגן דער נאַציִשער עקספּאַנסיע אויף פּוילן. שוין אין דעם ערשטן טאָג פונעם קריג האָבן דייטשע עראָפּלאַנען באָמבאַרדירט און צעשטערט פּוילישע שטעט און שטעטלעך און וויכטיקסטע קאָמוניקאַציע־מיטלען און די צענטראַלע באַן־קנופּן. דאָרט, אין יענע שטעט און שטעטלעך האָבן געלעבט דער רוב יידן פון פּוילן.

אין די ערשטע מלחמה־טעג, האָבן אַ מחנה יידישע פּליטים זיך אַ לאָז געטאָן פון די מערב־געביטן קיין מזרח. עס זענען געלאָפן יחידים און אויך גאַנצע משפּחות. זיי זענען געלאָפן אין פּאַנישן שרעק פון זייערע היימען, איבערלאָזנדיק אַלץ אויף הפקר. פיל יידישע שטעט און שטעטלעך פון מזרח־פּוילן זענען אָנגעפּילט געוואָרן פון אַ ריזיקער מחנה פון פּליטים, הונגעריקע מענטשן, דאַכלאָזע און הילפסלאָזע.

די פּליטים האָבן דערציילט, אַז אין פּוילן הערשט אַ גרויסער כאַאָס און די פּאַניק און דער חורבן איז זייער גרויס. אין די סעפּטעמבער מלחמה־טעג פון יאָר 1939 האָט אַ גרויסער מענטשן־שטראָם פון יידן און זעלנער פון דער פּוילישער אַרמיי, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון די דייטשן האָבן געדאַרפט אַדורכגיין לאָמאַז, וואָס האָט זיך געפונען 40 קילאָמעטער פון בריסק און איז געווען נאָענט צו דער רוסישער גרענעץ.

אין לאָמאַז זענען נישט געווען קיין מיליטערישע אָביעקטן און מ'האָט געמיינט, אַז די דייטשן וועלן אונדזער שטעטל נישט באָמבאַרדירן. די אָנגעקומענע פּליטים זענען אין לאָמאַז אויפגענומען געוואָרן מיט אָפענע אָרעמס. דער בעקער לייזערזאָן האָט געבאַקן פרישע ברויט און בולקעס און האָט זיי פּאַרטיילט אומזיסט פאַר די פּוילישע זעלנער און פּליטים.

דער קבלת־פּנים איז געווען אַ וואַרעמער. די לאָמאַזער איינוווינער האָבן זיך געטיילט מיט די פּליטים מיט עסן און באַזאָרגט מיט ערטער איבערצונעכטיקן. ביי אונדז אין שטוב זענען געשלאָפן אַ סך פּליטים, וועלכע האָבן געפונען אַ געלעגער און רו נאָכן לאַנגן איסמאַטערנדיקן וועג.

אין דעם דאָזיקן מענטשן־שטראָם איז אויך געווען נאָדעלמאַן — דער באַרימ־

טער הומאָריסט פון דער וואַרשעווער טאָג־צייטונג „עקספרעס״, וועלכער האָט זיך באַרימט געמאַכט אין פוילן מיט זיינע באַרימטע טיפּזיניקע און בייסנדיקע פעליעטאָנען. עס האָט זיך אויך געפונען אין לאָמאַז כץ — דער פאַרטרעטער פון רעדאַקטאָר פון דער טאָג־צייטונג „מאָמענט״ אין וואַרשע און נאָך אַנדערע באַרימטע יידישע פערזענלעכקייטן.

ווען איך האָב זיך געטראָפן מיט א צייט שפּעטער מיט נאָדעלמאַנען, האָט ער מיר געזאָגט, אז ער איז פול מיט התפעלות און טיפער אָנערקענונג פאַר די גוטהאַרציקע יידן פון לאָמאַז, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער ווארעמן הכנסת־אורחים.

די יידישע פליטים האָבן געבראַכט די ביטערע נייעס וועגן פאַרויסמאַרש פון דער דייטשער אַרמיי און וועגן די רדיפות אויף יידן און גרויזאַמע טעראָר־אַקטן, וואָס די דייטשן האָבן אויסגעפירט איבער יידן. די לופט אין פוילן איז געווען אָנגעפולט מיט טויט.

צו די גאָר פאַרשפּרייטע מעטאָדן פון פייניקן יידן דורך די דייטשן איז געווען שערן בערד און פאות ביי פרומע יידן. מאַכן מיט זיי „גימנאַסטיק״, צווינגען זיי טאַנצן און שפּרינגען איינער איבערן צווייטן, שלאָגן און פאַטשן איינע די אַנדערע, רייטן איינער אויפן צווייטן. מ׳פלעגט אויך איינשפּאַנען יידן אין וועגענער, וועלכע זענען געווען אָנגעפולט מיט אָנגערויבטן יידישן האָב און גוטס און די יידן זענען געווען געצוווּנגען זיי צו שלעפּן אין די סקלאַדן, ווו די דייטשן האָבן געהאַלטן דעם אָנגערויבטן יידישן גוטס.

די דייטשע סאַדיסטן האָבן אויך געצוווּנגען די יידן צו טאַנצן אַרום שייטער־הויפנס, ווו די דייטשן האָבן פאַרברענט יידישע ספרים און ספרי־תורות פּונקט ווי אַמאָל אין שפּאַניע אין מיטלאַלטער און נאָך פאַרשיידענע אַנדערע נגישות.

דעם 17.9.1939 איז איבערגעגעבן געוואָרן דורכן ראַדיאָ, אז די רויטע אַרמיי איז אַריבער די פּויליש־רוסישע גרענעץ און פאַרנעמט די געביטן פון מערב־ווייסרוסלאַנד און מערב־אוקראַינע און זי דערנענטערט זיך צו די מערב־געביטן פון פוילן.

אין לאָמאַז האָט זיך געשאַפן א סיטואַציע, וואָס די אַלטע פּוילישע אַדמיניסטראַציע האָט שוין נישט פונקציאָנירט. די פּוילישע פּאָליציי איז אַנטלאָפן און די שטאָט איז פאַקטיש געבליבן אויף הפקר.

עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז פאַרשיידענע אַנטיסעמיטישע עלעמענטן נוצן אויס די געשאַפענע לאַגע און מאַכן אָנפאַלן אויף יידן און רויבן דאָס יידישע האָב און גוטס.

א גרופּע לאָמאַזער אַרבעטס־מענטשן, קולטור־טוער האָבן זיך אָרגאַניזירט

צו שאפן א זעלבשוץ פון יידן און קריסטן כדי צו באשיצן די שטאָט פון כוליגא־נישע עלעמענטן און פון רויב־אָנפאלן.

אין שטאָט האָט זיך געשאפן א צייטווייליקע פארוואלטונג פון יידן און קריסטן און א דעלעגאציע פון דער צייטווייליקער פארוואלטונג האָט זיך געט־ראָפן מיטן גייסטלעכן פון דער לאָמאזער קירך און אים געבעטן, אז ער זאָל אויסניצן זיין איינפלוס און ווארענען די כוליגאנעס, אז זיי זאָלן קיינעם פון די לאָמאזער בירגער קיין שלעכטס נישט טאָן. עס האנדלט זיך וועגן דער זיכער־קייט פון יידן און קריסטן צוזאמען.

זונטיק האָט דער קאטוילישער גייסטלעכער פון לאָמאז געהאלטן א בארואי־קונגס־רעדע אין קלויסטער פאר די גלויביקע קריסטן און ער האָט געוואָרנט די אומפאראָנטוואָרטלעכע עלעמענטן זיי זאָלן זיך אָפהאלטן פון ברוטאלע מעשים קעגן דער לאָמאזער באפעלקערונג און ווירקלעך: אין משך פון 10 טעג פון דער טעטיקייט פון דער זעלבשוץ איז נישט פאָרגעקומען קיין טעראָר־אקטן קעגן יידן און קעגן קריסטן.

די מענטשן פון דעם פרייוויליקן קאָמיטעט האָבן אויסגעפירט זייערע פליכטן אויפן בעסטן אופן נישט האָבנדיק קיין פערזענלעכע מאטעריעלע נוצן. די לאגע האָט אזוי אָנגעהאלטן ביז עס זענען דערגאנגען קלאנגען, אז ביאלע און לאָמאז וועלן אין דער נאָענטסטער צייט איבערגיין צו די דייטשן און אז די סאָוועטישע ארמיי ציט זיך צוריק ביז דעם טייך בוג.

די דאָזיקע נייעס האָט ארייגעבראכט א גרויסע אומרואיקייט און גרויסן טרויער צווישן דער יידישער באפעלקערונג אין לאָמאז. ס'האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דער צוג ביאלע־פאָדלאסקע־בריסק וועט א געוויסע צייט קורסירן נאָרמאל און ווער עס וויל פאָרן קיין בריסק און מיטנעמען אפילו א געוויסן אינווענטאר מיט זיך קען עס אויסניצן, ווייל דאָס איז דערלויבט פון דער אייזנבאן־אדמיניסטראציע.

עס איז אויך געווען א מעגלעכקייט צו פאָרן מיט אויטאָס אויפן שאָסיי קיין בריסק און דער וואָס האָט אויך געהאט א מעגלעכקייט האָט געקענט פירן דעם באגאזש אויף פורן און מיטנעמען אויך דעם לעבעדיקן אינווענטאר: פערד, בהמות, די דאָזיקע געלעגנהייט האָבן אויסגענוצט פיל מענטשן — יידן און אויך קריסטן.

א טייל פון דער לאָמאזער יוגנט האָבן דעצידירט צו עוואקואירן זיך קיין בריסק און לעבן אונטער דער סאָוועטישער מאכט. איך האָב פאָרגעלייגט מיינע עלטערן, אז מיר זאָלן צוזאמען פאָרן קיין בריסק און זיי האָבן מסכים געווען.

איך האָב שוין געמאכט די פראקטישע צוגרייטונגען צו פאָרן קיין בריסק

מיט מיינע עלטערן. איך האָב אפילו אויסגעגראָבן דעם קאסטן מיט זאכן, וואָס איז געווען באגראָבן אין דער ערד.

צומאָרגנס ווי געווייינלעך, איז דער טאטע אוועק אין שול, דאווענען. אין שול האָבן די יידן באשלאָסן, אז מען בלייבט אין לאָמאז און מ׳פאָרט נישט קיין בריסק. א יאָמערלעכער געוויין האָט זיך געהערט פון דער פרויען־שול. די עלטערע מענטשן האָבן זיך געשלאָגן מיט דער דעה: יאָ פאָרן — נישט פאָרן...

דער באשלוס פון מיינע עלטערן איז געווען נישט צו פאָרן. דאָס איז געווען א רעזולטאט פונעם אינערלעכן געראנגל ביי די עלטערע מענטשן. עס איז נישט געווען קיין לייכטע דעציזיע צו בלייבן ביי די דייטשן. יעדער איינער האָט גוט געוווסט וואָס פארא צרות זיי וועלן אויסשטיין פון די דייטשן און קיינער האָט נישט געהאט קיין ספקות וואָס עס דערוואַרט זיי צו לעבן אונטער דער דייטשער אָקופאציע. אָבער נישט קוקנדיק אויף דעם האָט כמעט דער גאנצער עלטערער דור אין לאָמאז באשלאָסן צו בלייבן...

דער טאטע איז געקומען פון שול א פארוויינטער. מיט טרערן אין די אויגן האָט ער דערקלערט, אז ער מיט דער מאמען בלייבן אין לאָמאז און ער האָט צוגעגעבן: אין מיין עלטער (ער איז דאמאָלט אלט געווען 65 יאָר) וועל איך נישט פאָרן אין א לאנד ווו מען היט נישט קיין כשרות. איך וועל מיט דער מאמען אויף די עלטערע יאָרן נישט פאָרן זיך וואלגערן אויף פרעמדע געלעגערס...

די עלטערן זענען אָבער נישט געווען קעגן, אז די קינדער, ספעציעל די זין זאָלן פארן קיין רוסלאנד. גייענדיק אויף דער גאס, האָט מיך אָפגעשטעלט דער לאָמאזער רב הרב ר׳ יצחק־דב גרינבערג און ער האָט מיט מיר געפירט א ביז גאָר פריינדלעכן שמועס. דער רב האָט מיר דערציילט, אז ער וועט זיך עוואקו־אירן צו זיין עלטערער טאָכטער, וועלכע וווינט אין שטעטל סלאוויטיטש.

הרב גרינבערג האָט פאר קיין שום פאל נישט געטאָרט פארבלייבן אונטער דער דייטשער אָקופאציע און לעבן אונטער א נאצישן רעזשים. עס איז געווען באקאנט די אכזריותדיקע באציונג פון די דייטשן צו די רבנים און די נאצישע ברוטאלע מעשים, וואָס זיי טוען אָן די רבנים.

עטלעכע יידישע פאמיליעס האָבן געדונגען 2 קריסטלעכע פורן און זענען אוועקגעפאָרן קיין בריסק. פאר די קריסטלעכע פורמאנעס איז געווען דערליי־דיקט א ספעציעלע דערלויבעניש פון דער בריסקער שטאָטישער סאָוועטישער מאכט, וואָס באוואָרנט זייער זיכערן צוריקוועג. די קריסטלעכע פורמאנעס האָבן פארשטענדלעך באקומען גוט באצאָלט און גרייטנדיק זיך אין וועג, האָבן זיי באזאָרגט די פערד מיט פוראזש.

ווען דער בירגערלעכער קאָמיטעט אין לאָמאז, וואָס איז געווען בארופן צו אָפהיטן דעם שלום־בית מיט דער קריסטלעכער באפעלקערונג וואָלט דאן

באצייטנס נישט אנטשטאנען, וואָלט דאן געווען א רעאלע געפאר, אז נישט מאָראלישע עלעמענטן וואָלטן געשאפן זייער קאָמיטעט, וועלכער וואָלט אין יענע נישט זיכערע טעג געהאט נעגאטיווע פאָלגן פאר דער לאָמאזער יידישער באפעלקערונג.

אין יענע טעג האָב איך פארלאָזט לאָמאז. איך האָב זיך הארציק געזעגנט מיטן טאטן און ער האָט זייער א גערירטער מיך געבענטשט א ברכת־הדרך און מיט טרערן אין די אויגן געדריקט שטארק מיינע הענט און געווונטשן, אז מיר זאָלן בשלום אָנקומען דאָרט וואהין מיר פאָרן און דער עיקר: מיר זאָלן זיך זען אין פרידן נאָך דער מלחמה. איך האָב זיך געזעגנט מיט אלעמען אין שטוב. אין א טיף־גערירטער האָב איך פארלאָזט די שטוב.

די מאמע האָט מיך באגלייט ביז דעם ביאלער שאָסיי. די געזעגענונג מיט די עלטערן, מיט די שטוביקע, די הארצרייסנדיקע געוויינען פון אלעמען בעתן שיידן זיך, האָט זיך גוט איינגעקריצט אין מיין זכרון און יענע מינוטן פון שיידן זיך מיט מיינע טייערסטע באגלייטן מיר מיין גאנצן לעבן, איך וועל עס קיינמאָל נישט פארגעסן...

פון ביאלע פאָדלאסקע בין איך אָפגעפאָרן קיין בריסק מיט דער באן. אין בריסק בין איך געווען עטלעכע טעג און איך האָב זיך דאָרט געטראָפן מיט מיין יינגערן ברודער בערל וואָס איז נאָך פריער אוועק פון לאָמאז.

בריסק איז געווען איבערפולט פון מענטשן און באזונדערס פון פליטים. היות ווי דער טייך בוג איז געווען דער גרענעץ, איז דער וואָס האָט מצליח געווען זיך אריבערשיפן אין הארבסט דעם בוג און אין ווינטער אדורכגיין דעם אייז איז גלייך אָנגעקומען אין בריסק.

יעדן טאָג זענען קיין בריסק צוגעקומען אלץ נייע פליטים. איך בין אוועק פון בריסק קיין ביאליסטאָק און אויפן וואָקזאל האָב איך זיך צופעליק געטראָפן מיט מיין ברודער משה. די פרייד פון אונדזער פלוצלינגדיקער באגעגעניש, וואָס איז געווען פאר אונדז ביידן אזוי אומגעריכט איז געווען גרויס, ווייל משה איז אדורך דעם געפערלעכן וועג פון דער אָקופירטער ווארשע דירעקט קיין ביאליסטאָק.

אין ביאליסטאָק האָט משה געפונען א שטוב ווו מיר ביידע האָבן געוווינט צוזאמען. איך האָב אביסל געארבעט ביי מיין פאָך. איך האָב אין יענער צייט פארביטן אן ארבעטער, וואָס איז ארויס האנדלען אויפן מארק און ווען ער איז צוריקגעקומען בין איך פארבליבן אָן ארבעט.

אויך ביאליסטאָק אזוי ווי בריסק איז געווען איבערפולט פון מענטשן און פון פיל טויזנטער יידישע פליטים. דאָס לעבן פון א פליט איז געווען זייער שווער. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די קאלטע טעג און רעגנדיקע הארבסט־טעג באגלייט

מיט גוס־רעגנס. די שטימונג ביי אלעמען איז געווען א גאנץ שווערע, קיינער האָט נישט געוווסט וואָס דער מאָרגן וועט אים ברענגען. אין שטאָט האָבן זיך ארומגעדרייט פיל ארבעטסלאָזע.

אין יענער צייט איז קיין ביאַליסטאָק געקומען א פאָרשטייער פון א גרויסער בוי־אונטערנעמונג פון טאשקענט און ער האָט ווערבירט ארבעטער צו זיין בוי־אונטערנעמונג. איך האָב באשלאָסן זיך פארשרייבן אויף ארבעט קיין טאשקענט צוליב צוויי סיבות: ערשטנס איז אין טאשקענט ווארעם און די שטאָט טאשקענט איז געווען באקאנט אין דער ליטעראטור ווי אלס „שטאָט פון ברויט", האָב איך געהאָפט אז דאָרט וועל איך נישט זיין קיין הונגעריקער. דאָס זענען געווען 2 גוטע לאָקנדיקע זאכן פאר א פליט, ספּעציעל אין יענער צייט.

פון לאָמאז זענען אוועק קיין ראטנפארבאנד אן ערך 150 יוגנטלעכע און זיי האָבן זיך פאנאנדערגעשפרייט אין דער גרויסער טעריטאָריע פון דעם לאנד. ווער אין צפון און ווער אין דרום און ווער אין צענטראל־רוסלאנד. די לאָמאזער אזוי ווי אויך אנדערע האָבן זיך איינגעאָרדנט ביי זייערע פאכן און היות ווי די לאָמאזער יוגנטלעכע זענען געווען אן ארבעטער־עלעמענט, יעדער איינער ביי זיי פאך פון דער היים, האָט זיך יעדער איינער אָן שוועריקייטן איינגעאָרדנט אויף ארבעט. אייניקע האָבן זיך אויסגעלערנט א נייעם פאך אין ראטנפארבאנד. א טייל לאָמאזער האָבן געארבעט אין קוילנגרובן, אייניקע האָבן געשניטן ביימער אין וועלדער און אנדערע האָבן געארבעט אין די פאבריקן.

א טייל לאָמאזער זענען שפּעטער מאָביליזירט געוואָרן אין דער סאָוועטי־שער ארבעטס־ארמיי („טרוד־ארמיא"), זיי האָבן שווער געארבעט פאר א קליי־נעם געהאלט און האָבן שטארק געהונגערט, אָבער נישט קוקנדיק אויף די שווערע באדינגונגען האָבן זיי דאָס אָנגענומען מיט פארשטענדעניש, נעמענדיק אין אכט די אומשטענדן אין ראטנפארבאנד אין די מלחמה־יאָרן. די לאָמאזער האָבן מיטן גאנצן הארצן געוואלט געבן זייער ביישטייער פאר דער מפּלה פון היטלער־דייטשלאנד אין דער מלחמה.

יצחק שווארץ

בלעטלעך פון מלחמה־יאָרן

איך בין געבוירן אין יאָר 1916. אין מיינע יוגנט־יאָרן האָב איך זיך געלערנט שניידעריי ביי יעקב געלבארד אין זיין שניידער־ווארשטאט אין לאָמאז. מיט מיר האָבן געארבעט נאָך עטלעכע שניידער־געזעלן.

אין יאָר 1936 האָט מען מיך גערופן צום פוילישן מיליטער־דינסט. איך האָב

געדינט אין דעם 83סטן פוסגייער־פּאָלק, וועלכער האָט סטאַציאָנירט אין קאָברין. נאָכן באפרייען זיך פון מיליטער־דינסט האָב איך זיך צוריקגעקערט קיין לאָמאז און דאָרט געלעבט מיט מיין משפחה ביזן אויסברוך פון פויליש־דייטשן קריג.

די פויליש־דייטשע מלחמה

שוין עטלעכע חדשים פארן אויסברוך פון דער מלחמה איז די לאגע אין פוילן געווען זייער אָנגעשטרענגטע. דער פּאָליטישער באראָמעטער האָט באוויזן, אז פריער אָדער שפּעטער וועט אויסברעכן א מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאנד. די פראגע איז נאָר געווען ווען? און אָט פּלוצלינג, פרייטיק פאר־טאָג, דעם 1טן סעפּטעמבער 1939, האָבן מיר געהערט דורכן פוילישן ראַדיאָ די טרויעריקע ידיעה, אז דייטשלאנד האָט דערקלערט קריג פוילן.

אלס געוועזענער פוילישער זעלנער האָט מען מיך גלייך מאָביליזירט אין דער ארמיי און נאָך א קורצער צוגרייטונג פון די רעזערוויסטן, וועלכע זענען מאָביליזירט געוואָרן אָנהייב קריג האָט מען אונדז געשיקט אויפן פראָנט.

אונדזער פּאָלק האָט געקעמפט קעגן די דייטשן אין די טשענסטאָכאווער וועלדער. ווען אונדזער פּאָלק האָט אָנגעגריפן די דייטשן אויף אונדזער קאמפ־אָפשניט, האָבן די דייטשן געענטפערט מיט א שטארקן פייער. זיי האָבן געשאָסן פון לייכטע און שווערע געווער אויף אונדזערע פּאָזיציעס. די דייטשע ארטי־לעריע האָט אָן אויפהער געשאָסן אויף אונדזערע פּאָזיציעס און אונדז איז געווען קלאָר, אז לאנג וועלן מיר זיך נישט קענען פארטיידיקן. אויך די דייטשע עראָפּלא־נען האָבן אָן אויפהער באָמבארדירט אונדזערע פּאָזיציעס און אנדערע מילי־טערישע אָביעקטן.

שוין אין די ערשטע שלאכטן מיט די דייטשן האָבן מיר געהאט גרויסע פארלוסטן. עס זענען געווען פיל געהרגעטע און זייער פיל פארוואונדעטע פון אונדזער פּאָלק און מיר האָבן נישט געקענט איינהאלטן אונדזערע פּאָזיציעס.

אין יענע טעג האָט די דייטשע ארמיי אָנגעהויבן א בלאָקאדע אויף ווארשע און אונדזער פּאָלק איז אריבערגעוואָרפן געוואָרן קיין ווארשע כדי צו פארטיי־דיקן די הויפּטשטאָט, וועלכע איז שטארק באָמבארדירט געוואָרן פון דעם דייטשן לופט־פלאָט. צווישן די זעלנער איז געווען א געדריקטע שטימונג. קיינער האָט נישט געוווּסט וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען.

די פוילישע קאָמאנדשאפט האָט נישט געקענט צושטעלן די נויטיקע אפּראָ־וויזאציע, ווייל די וועגן צו ווארשע זענען געווען צעשטערט פון די דייטשע באָמבעס. מיר זענען געגאנגען אויף זייטיקע וועגן הונגעריקע און מידע און די באפעלקערונג האָט אונדז געהאָלפן מיט שפּייז. אין הימל האָבן נישט אויפגע־

הערט צו רוישן די דייטשע עראָפּלאנען, וועלכע האָבן געשאָסן מיט סעריעס פון פייערדיקע קוילן.

ענדלעך מידע און הונגעריקע האָבן מיר זיך דערשלעפּט צו ווארשע, די פוילישע ארמיי און די ציווילע באפעלקערונג — און צווישן זיי פיל יידן — האָבן געגראָבן שוץ־גראָבנס אין אלע טיילן פון דער שטאָט. ווארשע האָט געברענט פון אלע זייטן און אלס רעזולטאט פון די שווערע באָמבארדירונגען איז אויס־געבראָכן פיל שריפות. די וואסער־קאנאלן זענען צעשטערט געוואָרן, פיל טויטע האָבן זיך געוואלגערט אויף די גאסן. די אטמאָספער אין שטאָט איז געווען א שווערע. עס איז געווען קלאָר, אז די דייטשע ארמיי וועט די נאָענטסטע טעג פארנעמען ווארשע.

א קורצע צייט נאָכן אונדזער אָנקומען קיין ווארשע, האָבן מיר באקומען א באפעל, אז מ׳שיקט אונדז קיין מאָדלין און מיר דארפן פארנעמען פּאָזיציעס אין די אונטערשטע פעסטונגען פון דער שטאָט.

אויך מאָדלין איז שטארק באָמבארדירט געוואָרן און נאָך 2 טעג פון שווערע קאמפן איז געקומען א באפעל פון אונדזער קאָמאנדשאפט, אז מיר קאפּיטו־לירן. די קאמפן ווערן אָפּגעשטעלט און אלס צייכן פון קאפּיטולאציע האָט מען ארויסגעהאנגען א ווייסע פאָן. די שטימונג ביי אונדז אלעמען איז געווען זייער א שווערע. קיינער האָט נישט געוווסט וואָס אונדז דערווארט. ס׳איז אונדז געווען קלאָר, אז די דייטשן נעמען אונדז אין געפאנגענשאפט.

אונדזערע אָפיצירן האָבן אונדז באפוילן זיך אויסשטעלן אין רייען. א הויכער אָפיציר האָט אונדז באפוילן צו אָפּגעבן דאָס געווער און גלייך נאָכן אָפּגעבן דאָס געווער האָבן מיר געווארט אויף די דייטשן, וועלכע האָבן אונדז געדארפט נעמען אין געפאנגענשאפט.

אין דער דייטשער געפאנגענשאפט

עס זענען באלד אָנגעקומען פיל דייטשן. מ׳האָט אונדז אָנגעלאָדן אין וואגאָ־נען און מ׳האָט אונדז אוועקגעפירט קיין מלאווא. דאָרט האָבן די דייטשן אָרגאָ־ניזירט א קריג־געפאנגען־לאגער פאר די פוילישע קריגס־געפאנגענע זעלנער און אָפיצירן.

דער לאגער איז געווען ארומגעצאמט מיט שטעכלדראָט און ארום דעם לאגער איז געשטאנען א שטארקע וואך, וועלכע האָבן געעפנט א פייער אויף די, וועלכע האָבן זיך דערנעענטערט צו די דראָטן־פארצוימונגען.

אונדזערע אָפיצירן האָבן געפאָדערט ביי דער דייטשער קאָמאנדשאפט צו האָנאָרירן די אינטערנאציאָנאלע קאָנווענץ פאר קריגס־געפאנגענע. איך בין געווען צוזאמען מיט א פוילישן זעלנער פון ביאלע פּאָדלאסקע און מיר האָבן

זיך קעגנזייטיק ארויסגעהאָלפן. די דייטשן האָבן אונדז געהאַלטן אין דעם לאַגער 3 חדשים. יעדן טאָג זענען צוגעקומען אַלץ נייע און פרישע קריגס־געפאַנגענע.

די מלחמה האָט זיך געענדיקט מיט דער קאַפּיטולאַציע פון פּוילן. אונדז האָט מען נאָך געהאַלטן אין דעם קריגס־געפאַנגן לאַגער אין מלאווא בערך א 3 חדשים. איך האָב דאָרט געאַרבעט אין א מיל. דער באַלעבאָס האָט אונדז דערלויבט צונויפצוקלייבן דעם אָפּפאַל פון די מעל, וואָס איז געווען פול מיט זאַמד, אָבער כדי צו שטילן דעם הונגער האָב איך געקאָכט פון דעם א זופּ.

צוריק אין לאָמאַז

נאָך 3 חדשים אין דער דייטשער געפאַנגענשאַפט בין איך באַפרייט געוואָרן. מיין ציל איז געווען פאַרשטייט זיך צו קומען אין לאָמאַז צו מיין משפחה. איך מיט נאָך א פּוילישן זעלנער פון אונדזער געגנט האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג צו פוס. מיר זענען געגאַנגען אין משך פון 2 וואָכן ביז מיר האָבן מיר זיך קוים דערשלעפט קיין ביאַלע פּאַדלאַסקע.

אין ביאַלע האָב איך זיך צעשיידט מיט מיין פּוילישן חבר, וועלכער איז אַוועק צו זיינע עלטערן און איך בין אַוועק קיין לאָמאַז. דאָס איז געווען שוין אין יאַנואַר 1940. די שטאָט האָט זיך געפונען אונטער א שטרענגן אָקופּאַציע־רעזשים. די דייטשע מאַכט האָט יעדן טאָג ארויסגעגעבן פאַרשיידענע באַפעלן און פאַראָרדענונגען ווי אַזוי די ציווילע שטאָטישע באַפעלקערונג דאַרף זיך אויפפירן אין מלחמה־צייט.

צווישן אַנדערע באַגרענעצונגען איז אויך געווען דער באַפעל, אַז עס איז פאַרבאָטן ארויסצוגיין אין גאַס נאָך 7 אווגט. איך בין אריין צו מיין פעטער מרדכי שווארצלעדער אין שטוב און ביי אים בין איך געווען עטלעכע טעג.

די שטימונג ביי די לאָמאַזער יידן איז געווען זייער א געדריקטע. מען איז געזעסן פאַרשפּאַרט אין די הייזער, ווייל ווען די דייטשן האָבן געכאַפּט אין גאַס האָבן זיי גלייך גענומען אויף צוואַנגס־ארבעט.

גלייך אין אָנהייב פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין לאָמאַז איז אָנגעגאַנגען א סיסטעמאַטישער רויב פון יידיש האָב און גוטס. די דייטשן האָבן זיך שטאַרק איזדעקעוועט איבער די לאָמאַזער יידן. איך האָב אַליין געזען ווי א גרופּע יידן זענען געווען איינגעשפּאַנט אין א וואָגן.

עס האָבן פאַרשטענדלעך אויך נישט געפעלט קיין קריסטן אין לאָמאַז, וואָס האָבן זיך צוגעקוקט ווי יידן איינגעשפּאַנט אין א וואָגן שלעפּן דעם דייטש... נאָך מיין אָנקומען אין לאָמאַז, האָב איך געמוזט אָפּגעבן מיין פּוילישער אוניפאָרם און איך האָב מיך איבערגעטאָן אין ציווילע קליידער. איך האָב נישט געזען קיין אויסוועג פאַר מיר צו פאַרבלייבן אין לאָמאַז און איך האָב געפּרוווט זיך איינאָר־

דענען אין סלאוויטיטש, דאָמאטשעווע. שפּעטער בין איך אוועק אין דער גרויסער שטאָט בריסק.

בריסק איז אין יענער צייט געווען פול מיט יידישע פּליטים, וועלכע האָבן געשוואַרצט דעם גרענעץ און מיט פיל מאַטערנישן און פאַרשיידענע וועגן און אומוועגן זענען זיי אָנגעקומען אין בריסק. די גאַסן פון דער שטאָט האָבן געשוויבלט מיט יידישע פּליטים פון אַלע עקן פּוילן.

דאָס סאַמע ברענענדיקסטע פּראָבלעם צו יענער צייט איז געווען דאָס וווין־פּראָבלעם. דער מענטשלעכער וווין־אינווענטאַר איז באַשטאַנען פון אַ בעטל, וועלכעס איז געשטאַנען ערגעץ אין אַ ווינקל ביי אַ יידישער משפּחה און מ'האָט באַצאָלט דעם באַלעבאָס פאַר יעדער נאַכט וואָס מ'איז אַדורכגעשלאָפן. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז אין בריסק וועל איך זיך לאַנג נישט פאַרהאַלטן.

אין יענער צייט האָבן מיינע עלטערן געלעבט אין שטעטל דערעטשין אָבער אויך דאָרט איז דאָס שטעטל געווען איבערגעפּולט מיט יידישע פּליטים. איך האָב זיך דאָרט פאַרהאַלטן ביי מיינע עלטערן, אָבער די סאָוועטישע מאַכט האָט נישט דערלויבט, אַז די פּליטים זאָלן זיך געפינען נאָענט צו דער דייטשער גרע־נעץ און זיי האָבן די יידישע פּליטים אַרויסגעשיקט פון שטעטל.

איינעם אַ טאָג האָט די סאָוועטישע מיליץ געכאַפּט אַ גרופּע פּליטים, צווישן וועלכע ס'האָבן זיך אויך געפונען די לאָמאַזער: איך, יצחק כץ; יעקב בערמאַן, יאָסל פּלעשל, אברהם און גרשון מאַנדל און מ'האָט אונדז אַריינגעזעצט אין אַ לאַסט־צוג און מ'האָט אונדז אַוועקגעשיקט קיין אוראַל אויף אַרבעט.

לאָמאַזער יידן אין אוראַל

גלייך ווי מיר זענען אָנגעקומען אין אוראַל, האָבן מיר געזען, אַז דאָ דער־וואַרט אונדז אַ שווערער לעבן. מ'האָט אונדז צעטיילט אין פאַרשיידענע גרופּעס און יעדע גרופּע האָט געאַרבעט ביי פאַרשיידענע אַרבעטן.

איך האָב געאַרבעט אויף אַ שאַכטע, ווו מ'האָט אַרויסגעגראָבן קופּער אונטער דער ערד. יצחק כץ, די ברידער חיים און אברהם ספּאָקאָיני און יאָסל פּלעשל האָבן געאַרבעט ביי בוי־אַרבעט. די אַרבעט און די לעבנס־באַדינגונגען זענען געווען זייער שווערע. די אַרבעט־דיסציפּלין איז אויך געווען אַ שטאַרקע, ווייל מ'האָט געאַרבעט אין מלחמה־צייט. קיין הונגער האָבן מיר, וואָס אין אמת נישט געליטן ווי אַנדערע און ווי עס איז האָבן מיר זיך אַן עצה געגעבן מיט איינשאַפן פּראָדוקטן.

מיר האָבן אויך באַקומען אומזיסטע מעדיצינישע הילף און צייטנווייז האָט מען אונדז אויך באַפרייט פון דער שווערער אַרבעט. די אַדמיניסטראַציע האָט זיך באַצויגן צו אונדז מענטשלעך, נישט שלעכט.

די שאכטע ווו מ׳האָט ארויסגעגראָבן קופּער האָט זיך געפונען אין די בערג. עס זענען זאָגאר געווען אויך ערטער, ווו אויבן האָבן געוווינט משפחות מענטשן און אונטן, טיף אין דער ערד האָט מען געגראָבן...

מיין ארבעט איז באשטאנען אין בויערן לעכער, אין וועלכע מ׳פלעגט אריינ־לייגן דינאמיט און מ׳פלעגט אויפרייסן גאנצע פלאסטן ערד, כדי ארויסצובא־קומען די ברוינע ערד מיטן גלאַנציקן זאמד. דאָס איז געווען דער רוי־מאטעריאל פון וועלכן מ׳האָט אויסגעארבעט דעם קופּער.

די ארבעט אין שאכטע איז געווען פול מיט סכנות־נפשות און נישט זעלטן האָבן אויך פאסירט אומגליק־פאלן, ווען די גרעבער זענען פארשאָטן געוואָרן מיט גרויסע פלאסטן ערד און עס זענען געווען קרבנות. איך האָב אליין געזען טויטע און שווער פארוואונדעטע ערד־גרעבערס.

די לאָזאמער גרופּע האָט זיך געהאלטן צוזאמען אויף וויפל די באדינגונגען האָבן דאָס דערלויבט. יענער איינער האָט געארבעט זיין ארבעט און יעדער איינער פון אונדז האָט זיך באמיט אויסצופילן דעם אָבליגאטאָרישן פּלאן, וואָס יעדער איינער איז געווען מחויב עס אויסצופילן. יעדן טאָג נאָך דער ארבעט האָט מען קאָנטראָלירט צי די נאָרמע איז אויסגעפירט געוואָרן.

צווישן די לאָמאזער זענען געווען דאָרט: שפרה ספּאָקאָיני (פון שטוב פרידמאן, די פרוי פון אברהם ספּאָקאָיני), חסיה ספּאָקאָיני (פון שטוב גאָלדשער, די פרוי פון חיים ספּאָקאָיני). די עלטערע צווישן די לאָמאזער זענען געווען: יצחק כץ און יעקב בערמאן, וועלכע האָבן זיך באצויגן גאָר פריינדלעך צו די יונגע חברים און די יונגע לאָמאזער חברים האָבן זיך באצויגן מיט רעספּעקט און כבוד צו די עלטערע מענטשן.

נאָך א שטיקל צייט ארבעטן אין דער קופּער־שאכטע בין איך אוועק צו מיינע עלטערן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין קאָמי ס.ס.ר. זיי האָבן דאָרט געוווינט אין א וואלד און פלעגן קלייבן שוואמען און יאגדעס, וואָס איז דאָרט געווען בשפע און דאָס האָט זיי ארויסגעהאָלפן אין דער באשפּייזונג פון דער משפחה.

נאָך א געוויסער צייט זענען מיר באפרייט געוואָרן און מיין משפחה וואָס איז באשטאנען פון 7 פּערזאָן זענען מיר אוועקגעפאָרן קיין טאשקענט און כאָטש די שטאָט איז געווען באקאנט אלס „שטאָט פון ברויט״, איז עס אָבער אין מלחמה־צייט געווען ווייט צו זיין „א שטאָט פון ברויט״...

שפּעטער האָבן מיר באשלאָסן, אז מיר זאָלן פארלאָזן טאשקענט. די גרופּע לאָמאזער: שפרה און אברהם ספּאָקאָיני, חסיה און חיים ספּאָקאָיני, שלמה גאָלדשער און איך זענען מיר אוועק ארבעטן אין א קאָלכאָז אין דזשאמבול.

אין קאָלכאָז האָבן מיר געארבעט בערך א יאָר צייט. אין צווישנצייט האָט

מען מיך מאָביליזירט אין דער ארבעטס־ארמיי און מ׳האָט מיך אוועקגעשיקט ביי דער גרענעץ פון מאנדזשוריע צו ארבעטן אין א גאָלד־גרוב. דאָרט האָב איך געארבעט במשך פון א יאָר.

אין 1946 האָב איך זיך רעפאטריאירט קיין פוילן. דער שטראָם פון די יידישע רעפאטריאנטן פון ראטנפארבאנד קיין פוילן איז געווען זייער גרויס. יעדער איינער האָט געוואָלט קומען אהיים זען וואָס עס האָט פאסירט מיט דער משפחה, כאָטש מיר האָבן געוווּסט דעם ביטערן גורל פון אונדזערע משפחות, וועלכע האָבן זיך געפונען אונטער דער דייטשישער אָקופאציע.

קיינער פון אונדז האָט נישט געטראכט צו פארבלייבן אין פוילן, וואָס איז געווען אויסגעווייקט פון יידיש בלוט. פוילן איז געווען א גרויסער בית־הקברות פון די פוילישע יידן. יעדער איינער פון אונדז האָט געהאָפט דורך פוילן זיך דערקלייבן קיין ארץ־ישראל. מיין ציל איז פארשטייט זיך געווען לאנג נישט פארבלייבן אין פוילן.

איך בין אָנגעקומען מיט דער „בריחה״ קיין דייטשלאנד, ווו ס׳האָבן זיך קאָנצענטרירט פיל יידן, וועלכע האָבן געטרוימט צו דערגרייכן די ברעגעס פון ארץ־ישראל. אין 1949 בין איך אָנגעקומען אין לאנד.

אין ישראל האָב איך געארבעט ביי פארשיידענע ארבעטן, מערסטנס ביי אינסטאלאציע־ארבעטן. שפעטער האָב איך אין משך פון 26 יאָר געארבעט ביי ארויסבאקומען נאפט און בין אפילו באשטימט געוואָרן אלס ארבעטס־פארוואלטער.

פון 1951 בין איך אלס רעזערוויסט גערופן געוואָרן יעדעס יאָר אין צה״ל אויף מיליטערישע איבגונגען, ביז איך בין אינגאנצן באפרייט געוואָרן פון דער מיליטערישער פליכט אין צה״ל.

אשר טענענבוים

א זעלנער אין דער רויטער ארמיי און אין פלמ״ח

דעם 1טן סעפטעמבער 1939 איז אויסגעבראָכן די פויליש־דייטשע מלחמה און די דייטשע ארמיי איז שנעל געגאנגען פאָרויס אויף דער פוילישער טעריטאָריע. ס׳האָט נישט לאנג געדויערט און נאָך אזא שטארקן „בליצקריג״ האָבן זיך די דייטשע חילות דערנעענטערט צו דער געגנט פון לאָמאז. די פאניק ביי דער יידישער באפעלקערונג איז געווען זייער גרויס און א סך יידן, באזונדערס יוגנטלעכע זענען געלאָפן צו מזרח מיטן ציל אָנקומען אין ראטנפארבאנד.

אויך איך מיט מיין ברודער גאָדל זענען מיר געלאָפן קיין ראטנפארבאנד

און מיר זענען אָנגעקומען אין דער שטאָט גאָמעל (מזרח־ווייסרוסלאנד). דאָרט האָבן מיר באקומען ארבעט און א דאך איבערן קאָפּ.

דעם 22סטן יוני 1941 איז דייטשלאנד אָנגעפאלן אויפן ראטנפארבאנד און אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה האָט מען מיך און מיין ברודער מאָביליזירט אין דער רויטער ארמיי.

ווען די דייטשע ארמיי האָט זיך דערנענטערט צו גאָמעל, זענען מיר צוזאַמען מיט אונדזערע מיליטערישע אָפּטיילונגען אָפּגעטראָטן און עס איז נישט געווען קיין אנדער ברירה און מיר האָבן זיך געשלעפּט צו פוס מיט טויזנטער מענטשן, וועלכע זענען אין גרויס פאניק און אומאָרדענונג געגאנגען צו מזרח. בייטאָג זענען מיר געגאנגען, אויסבאהאלטנדיק זיך אין די וועלדער צוליב די שטארקע באָמבארדירונגען פון די דייטשע עראָפּלאנען, וועלכע האָבן געזייט טויט אויף די וועגן.

מידע און הונגעריקע האָבן מיר זיך דערשלעפּט ביז קיעוו און ליידער אויך פון קיעוו האָבן מיר זיך געמוזט לאָזן ווידער אין וועג, ווייל די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט צו קיעוו און עס האָט געדראָט, אז מיר זאָלן אריינפאלן אין דער דייטשער געפאנגענשאפט. אין קיעוו האָבן די רעגירונגס־אָרגאנען מיט די פארטיי־אינסטאנצן זיך פיבערהאפט געגרייט צו דער עוואקואציע פון דער שטאָט.

מיר האָבן זיך געשלעפּט פון שטאָט צו שטאָט, מערסטנטייל צו פוס און מיט גרויסע שוועריקייטן האָבן מיר זיך דערקליבן צו דער שטאָט אָריאָל. די שטימונג ביי די מענטשן איז געווען א דעררדריקטע. יעדן טאָג האָט מען אין ראדיאָ איבערגעגעבן, אז די רויטע ארמיי האָט פארלאָזט שטעט און שטעטלעך. עס איז געווען קלאָר, אז עס וועט לאנג נישט דויערן און די דייטשן וועלן זיך דערנענטערן צו מאָסקווע. מיר האָבן איבערגעלעבט שווערע טעג. די קאָמאנדשאפט איז געווען נערוועז. די רויטע ארמיי האָט געליטן שווערע פארלוסטן אויף די פראָנטן. פיל זענען אריינגעפאלן אין דער דייטשער געפאנגענשאפט און אויפן פראָנט האָט מען געוואָרפן אלץ נייע און נייע קרעפטן.

מען האָט מיך צוגעטיילט צו א פוסגייער־פּאָלק און מיין ברודער גאָדלען האָט מען צוגעטיילט אין קאוואלעריע. אזוי האָט מען אונדז צעשיידט. אין דעם אָרט ווו מיר האָבן זיך געפונען זענען געווען גרויסע סקלאדן פון געווער פון דער רויטער ארמיי און די דייטשע עראָפּלאנען האָבן זיי זייער שטארק באָמבארדירט. די עקספּלאָזיעס האָט מען געהערט אויף קילאָמעטערס און דאָס האָט שטארק געווירקט אויף דער מאָראל פון די מענטשן.

שפּעטער איז ארויס א באפעל צו שיקן זעלנער אָפּשטאמיקע פון פוילן אין דער ארבעטס־ארמיי („טרוד־ארמיא"). מיך האָט מען געשיקט קיין קאמיען־אוראלסק, אן אינדוסטריעלע שטאָט אויף אוראל. אין דער שטאָט האָט מען

אויפגעשטעלט נייע פאבריקן און אלע ארבעטן האָט מען אויסגעפירט אין זייער שווערע באדינגונגען. אויך דאָס עסן איז געווען זייער ווייניק. אלע און אלץ האָבן געארבעט פאר דער רויטער ארמיי און די דיסציפלין איז געווען זייער א שטארקע.

מיט דער צייט בין איך פיזיש אָפגעשוואכט געוואָרן סיי פון דער שווערער ארבעט און סיי פון דער שלעכטער דערנערונג. איך בין קראנק געוואָרן אויף טיפוס. מען האָט מיך האָספיטאליזירט אין א שפיטאָל און אין דעם שפיטאָל בין איך אָפגעלעגן עטלעכע חדשים.

דער שפיטאָל האָט זיך געפונען אין ערד־הייזלער (זיעמלאנקעס), וועלכע האָבן זיך געפונען אויף א שטח, וואָס איז געווען פון אויבן שטארק פארמאס־קירט. נאָכן באפרייען מיך פון שפיטאָל, האָט מען מיך געשיקט ארבעטן אין א קאָלכאָז. אין דעם קאָלכאָז האָב איך געארבעט ביי פארשיידענע ארבעטן. טראָץ דעם, וואָס איך בין נישט געווען צוגעגרייט צו לאנדווירטשאפטלעכער ארבעט, האָב איך זיך באמיט אויסצופירן די ארבעט אויפן בעסטן אופן און מיינע ארבעטסגעבער האָבן באוווּנדערט מיין קוואליטעט פון דער אויסגעפירטער ארבעט.

אין א געוויסער צייט האָט מען מיך איבערגעשיקט פון קאָלכאָז קיין סווערדלאָווסק, ווו איך האָב געארבעט אלס שלאָסער־מעכאניק אין א פאבריק. אין דער פאבריק האָב איך זיך אויסגעלערנט פארשיידענע קאָמפליצירטע ארבעטן און איך בין געוואָרן א קוואליפיצירטער ארבעטער.

נאָך 2 יאָר, האָב איך זיך ענדלעך געטראָפן מיט מיין ברודער גאָדל. ער האָט שווער געארבעט ביי פארשיידענע בוי־ארבעט און נאָכן טרעפן זיך מיר שוין געלעבט צוזאמען. שפעטער האָט ער זיך איינגעאָרדנט ארבעטן אלס שוסטער און זיין מאטעריעלע לאגע האָט זיך באדייטנד פארבעסערט, לכל הפחות האָט ער שוין מער נישט געליטן קיין הונגער ווי פריער.

ס'האָט זיך געענדיקט די מלחמה און אין יענער צייט איז געשלאָסן געוואָרן אן אָפמאך צווישן דעם ראטנפארבאנד און פוילן וועגן דער רעפאטריאציע פון געוועזענע פוילישע בירגער קיין פוילן. דאָס איז געווען א גוטע געלעגנהייט צו פארלאָזן לעגאל דעם ראטנפארבאנד און קומען קיין פוילן.

איך האָב זיך פארשריבן אין דעם פויליש־רוסישן רעפאטריאציע־קאָמיטעט אלס פוילישער בירגער און אין יאָר 1946 האָב איך פארלאָזט דעם ראטנפאר־באנד און בין אָנגעקומען מיט דעם רעפאטריאציע־שטראָם קיין פוילן.

די רעפאטריאנטן האָט מען לרוב געשיקט קיין נידערשלעזיע און איך האָב זיך באזעצט אין דעם שטעטל רייכבאך. דאָרט האָט זיך געפונען א קיבוץ „איחוד" און איך האָב באשלאָסן זיך אָנשליסן אין דעם קיבוץ מיטן ציל עולה צו זיין

קיין ארץ־ישראל. אין יענער צייט האָבן זיך די חברים פון קיבוץ אַנגעשלאָסן אין פלמ״ח. מיר האָבן אין קיבוץ אדורכגעמאכט פארשיידענע מיליטערישע אי־בונגען און אין אויגוסט 1948 בין איך דורך דייטשלאנד אַנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

די יונגע מדינה האָט זיך געפונען אין סאמע ברען פון דער „מלחמת העצמאות״ און מיין ווילן איז געווען צו פארטיידיקן דאָס לאנד פון דער אגרעסיע פון די אראבישע מדינות. איך האָב זיך מאָביליזירט אלס זעלנער פון צה״ל און אין משך פון 2 וואָכן האָב איך אדורכגעמאכט פארשיידענע מיליטערישע איבונגען אין דעם גדוד (רעגימענט) 7 חטיבה 10 פון פלמ״ח, וואָס האָט סטאציאָנירט אין באר־יעקב.

איך האָב געקעמפט אין פאלודזשא, צוזאמען מיט די חברים פון אונדזער גדוד האָבן מיר שטורמירט דעם פאָליציי־בנין אין נגבה. בעת די שווערע קאמפן אין פאלודזשא זענען געפאלן פיל פון אונדזערע זעלנער. נאָך די שווערע קאמפן ביים דעראָבערן דעם פאָליציי־בנין האָט זיך פון דאָס ניי אָרגאניזירט דער גדוד 7 אין קאסטינא.

איך בין געווען צווישן די ערשטע קעמפער, וועלכע זענען אריין נאָך שווערע קאמפן אין באר־שבע. בעת די קאמפן ביים דעראָבערן באר־שבע בין איך פאר־ווונדעט געוואָרן פון א קויל־שפליטער און איך בין געלעגן במשך פון 8 טעג אין שפיטאָל אין באר־שבע. באפרייענדיק זיך פון שפיטאָל האָב איך זיך צוריק־געקערט אין מיין גדוד 7. בעת די שווערע קאמפן אין על־אריש בין איך ווידער פארוווּנדעט געוואָרן, דאָס מאָל לייכט אין פנים.

איך האָב זיך באפרייט פון מיליטער און אלס באפרייטער זעלנער האָב איך באקומען פון דער „הגנה״ א קליינע אונטערשטיצונג אין פארלויף פון 3 חדשים. מיין ברודער גאָדל איז עולה געווען קיין ישראל אויך פון דייטשלאנד עטלעכע חדשים נאָך מיר צוליב זיין שלעכטן געזונט־צושטאנד.

קומענדיק אין לאנד האָט ער זיך אויך מאָביליזירט אין צה״ל און מ׳האָט אים געשיקט אין ישראלדיקן לופט־פלאָט אין חצור הנגב, ווו ער האָט דאָרט אויסגעפירט פארשיידענע הילפס־ארבעטן אין דער צה״ל־באזע פון לופט־פלאָט. דאָרטן האָט ער געדינט ביז ער איז באפרייט געוואָרן פון מיליטער.

צום אָנדענק פון אונדזער ברודער בערל עפלבוים

בערל איז געווען דער יונגסטער ברודער אין אונדזער משפחה. געבוירן אין יאָר 1919, פיזיש פעסט געבויט, פון הויכן וווּקס, שטענדיק מיט א שמייכל אויפן פנים. די עלטערן און די ברידער האָבן ליב געהאַט דעם „מיזיניק״.

דאָס שווערע לעבן פון דער משפחה אויף דער וואָליע (א פאָרשטאָט פון ביאלע פאָדלאסקע) האָט ער געפילט בלויז עטלעכע יאָרן. ער האָט דאָ געלערנט אין חדר, אָבער מערערע יאָרן פון זיין קינדהייט האָט ער געלעבט אין דאָרף דאקודאָוו וווּ אונדזער משפחה האָט געלעבט א געוויסע צייט.

ער איז געוואקסן אין דאָרף אויפן שויס פון דער פרייער און שיינער נאטור, צווישן ברייטע רחבותדיקע לאָנקעס, סעדער און גערטנער און א טייך וואָס איז געפלאָסן אין דער נאָענט. ער האָט איינגעזאפּט דעם אראָמאט פון בליענדיקן בעזש, איז ער טאקע אויסגעוואקסן א הויכער, שטאָלצער און שיינער בחור מיט בלויע אויגן.

אין דאָרף דאקודאָוו האָט זיך אין אונדזער לאנדווירטשאפטלעכער ווירט־שאפט שטענדיק געפונען ארבעט אויך פאר א יינגל אין זיינע יאָרן. און געוואקסן איז בערל אין אן אטמאָספער פון דאָרפישן פאָלקס־שטייגער.

ווי אלע קינדער אין דאָרף דאקודאָוו, האָט ער געלערנט אין דער פוילישער 4־קלאסיקער מלוכה־שולע. ער האָט איינגעזאפּט אין זיך די פוילישע שפראך, די פוילישע ליטעראטור און די פוילישע טראדיציאָנעלע מנהגים און דאָרפישע געוווינהייטן און גערעדט האָט ער מיט אן עכטן פוילישן אקצענט.

אין דאָרף דאקודאָוו האָט ער זיך געפונען מער ווי אלע ברידער. ווען די עלטערע ברידער זענען איינער נאָכן צווייטן אוועק קיין ווארשע, האָט בערל אויסגעפילט דעם חלל, ער האָט גענומען אויף זיך זייער לאסט, וואָס האָט געשאפן די אָפּוועזנהייט פון די ברידער.

ווען די משפחה האָט זיך צוריקגעקערט קיין לאָמאז, האָט בערל פאָרגעזעצט זיין לערנען אין דער 7־קלאסיקער פוילישער מלוכה־שולע אין לאָמאז. חיה קעסטנבוים (קאופמאן) האָט זיך געלערנט אין יענער צייט אין דער זעלבער שולע ווו בערל האָט געלערנט, נאָר מיט א קלאס העכער.

קיין גרויסן אויסוואל פון ארבעט איז אין לאָמאז נישט געווען, איז ער אוועק לערנען שניידעריי און ער האָט פארדינט גראָשנס. ער האָט אפילו איין מאָל דערקלערט א שטרייק און געפאָדערט פון זיין באלעבאָס א העכערונג פון זיין געהאלט — א פּאָר גראָשן אויף דער וואָך...

ווען מיר די ברידער פלעגן קומען אויף יום־טוב אהיים און מיר האָבן אים דערציילט וועגן אונדזערע פארדינסטן אין ווארשע און אז מיר זענען מיטגלי־דער פון דער פראָפעסיאָנעלער באוועגונג אין נאָדל־פאראיין, וועלכער רעגו־לירט דעם ארבעטער־לוין מיט די בעלי־בתים, האָט זיך אויך ביי אים פאר־שטארקט דער ווילן צו פארלאָזן לאָמאז און זיך איינאָרדענען אויף ארבעט אין ווארשע.

די ערשטע שריט אין דער גרויסער שטאָט ווארשע זענען געווען נישט קיין

לייכטע. ער האָט געוווינט צוזאמען מיטן עלטערן ברודער אפרים אין איין וווינונג און דאָס האָט אים באפרייט פון דעם לאסט צו צאָלן דירה-געלט. אפרים האָט זיך געטיילט מיט אים מיטן לעצטן ביסן, אָבער אין יענער צייט איז דאָס לעבן פארביידן געווען שווער.

עס איז געווען אן איינגעשטעלטער כלל, אז די עלטערע ברידער העלפן די עלטערן און אויך די יינגערע ברידער, ביז זיי וועלן קענען זיך אליין אויסהאלטן.

אין ווארשע האָט בערל געארבעט שניידעריי און ער איז געווען א מיט־גליד אין פראָפעסיאָנעלן פאראיין פון די נאָדל-ארבעטער. ער האָט נאָכגעטאָן דעם ביישפיל פון די עלטערע ברידער, וועלכע זענען שוין געווען פראָפעסיאָ־נעלע טוער.

עס האָט זיך דערנענטערט די צייט פון דער צווייטער וועלט-מלחמה. די עלטערן אין לאָמאז האָבן זיך געגנויטיקט אין הילף, איז בערל געקומען אהיים צו העלפן די עלטערן אין זייער עקזיסטענץ. די 3 ברידער: משה, לייבל און דער שרייבער פון די שורות האָבן זיך צו יענער צייט געפונען אין ווארשע. אפרים איז געווען מאָביליזירט אין פוילישן מיליטער און ער איז געווען דער איינציקער פון די ברידער אויף וועמען עס איז געפאלן די לאסט צו העלפן די עלטערן און צו זיין מיט זיי צוזאמען אין דער שווערער מלחמה-צייט. צוזאמען מיט די עלטערן האָט ער זיך געזאָרגט וועגן גורל פון ברודער אפרים, וואָס האָט זיך געפונען אין די פייערפלאַמען פון דער מלחמה.

אין אָקטאָבער 1939 האָט בערל פארלאָזט לאָמאז און ער האָט זיך אָנגע־שלאָסן אין א גרופע יוגנטלעכע, וועלכע זענען געפאָרן קיין בריסק, ווו עס האָבן געהערשט די סאָוועטן. פון בריסק איז ער צוזאמען מיט נחום בערמאן און שלום צוקערמאן אוועק קיין בערדיטשעוו ווו משה-נחום בערמאן האָט געהאט א נאָענטע משפחה.

בערל האָט געארבעט אין בערדיטשעוו אין א שניידער-קאָאָפעראטיוו. דאָרט האָט ער חתונה געהאט מיט אן אָרטיקער מיידל ברכה פאָרטנאָי. איר פאָטער האָט געארבעט אין דער שטאָטישער שחיטה-הויז און איר משפחה האָט יאָרנ־לאנג געלעבט אויף דער גאס ליסענקאיא.

איך האָב דאן געוווינט אין טאשקענט און איך האָב געפירט א סטאבילע קאָרעספאנדענץ מיט בערלען. איך האָב אים פאָרגעלייגט, אז ער זאָל קומען צו מיר קיין טאשקענט זיך באזעצן, ווייל אין טאשקענט איז געווען מעגלעך זיך איינאָרדענען ביי זיין פאָר.

בערל מיט זיין פרוי זענען געקומען קיין טאשקענט צו מיר, אָבער אלע באמיאונגען זיי צושרייבן אין קאָמונאל-אמט איז נישט געלונגען. עס איז דאן געווען א שטרענגער פארבאָט פון צושרייבן ניי-אָנגעקומענע אין טאשקענט, כדי

צו פארמינערן דעם וווקס פון דער באפעלקערונג. די איינציקע מעגלעכקייט איז געווען צו וווינען אין די ערטער ווייט פון טאשקענט.

מיין שוועגערין ברכה האָט דאן געשוואנגערט. זי איז שוין געווען נאָענט צו דער צייט צו געבוירן א קינד, האָט זי זיך דעצידירט, אז דאָס קינד זאָל געבוירן ווערן אין בערדיטשעוו, דאָרט ווו אירע עלטערן האָבן געוווינט און אזוי זענען זיי ביידע אוועקגעפאָרן צוריק קיין בערדיטשעוו.

קיינער פון אונדז האָט זיך נישט געקענט פאָרשטעלן, וואָס פארא גורל עס דערווארט אונדז אלעמען אין דער נאָענטסטער צוקונפט און מיר האָבן זיך אויך נישט געקענט פאָרשטעלן, אז דאָס איז אונדזער לעצטע טרעפונג.

הארט פארן אויסברוך פון דער דייטש-סאָוועטישער מלחמה איז ביי זיי געבוירן געוואָרן א מיידעלע. דאָס יונגע פאָרפאָלק איז געווען איבערגליקלעך, אָבער נישט אויף לאנג...

דעם 22סטן יוני 1941 האָבן די דייטשן אָנגעגריפן דעם ראטנפארבאנד און שוין דעם ערשטן טאָג פון דער מלחמה האָבן דייטשע עראָפּלאנען באָמבארדירט פיל שטעט און מיליטערישע אָביעקטן אין פארשיידענע שטעט אין ראטנפאר־באנד. אויך בערדיטשעוו איז שטארק באָמבארדירט געוואָרן. די שטאָט האָט געברענט, פיל הייזער זענען צעשטערט געוואָרן און פיל מענטשן זענען לעבע־דיקערהייט באגראָבן געוואָרן אונטער די חורבות.

די סאָוועטישע מאכט אין בערדיטשעוו, נעמענדיק אין אכט די געשאפענע לאגע האָט באשלאָסן צו עוואקואירן פון שטאָט די פאבריקן און וויכטיקע מילי־טערישע אָביעקטן טיף קיין רוסלאנד.

די ארבעטער האָבן שנעל גענומען דעמענטירן די פאבריקן און עס איז געמאָלדן געוואָרן, אז אלע ארבעטער מוזן פארלאָזן די שטאָט און מיטפאָרן צוזאמען מיט די דעמאָנטירטע פאבריקן קיין רוסלאנד.

משה־נחום בערמאן, וועלכער האָט זיך געפונען אין יענער צייט אין בער־דיטשעוו, האָט מיר דערציילט, אז ער האָט זיך געטראָפן מיט בערלען דעם 3טן יולי 1941. ער האָט אים איבערגעגעבן וועגן אלע ארבעטס־פלעצער און פאברי־קן, וועלכע עוואקואירן זיך צוזאמען מיט די ארבעטער קיין רוסלאנד. משה־נחום בערמאן האָט בערלען איבערגעגעבן, אז לויטן גראפיק פון דער עוואקואציע פון בערדיטשעוו, וועט ער זיך עוואקואירן מיט זיין פאבריק דעם 5טן יולי 1941, אויב עס וועלן נישט זיין קיין פלוצלינגדיקע ענדערונגען.

משה־נחום האָט פאָרגעלייגט בערלען, אז ער זאָל זיך אויך עוואקואירן מיט זיין פרוי און קינד פון בערדיטשעוו קיין רוסלאנד. די לאגע אויפן פראָנט איז געווען זייער א שווערע. די רויטע ארמיי האָט יעדן טאָג פארלאָזט שטעט און שטעטלעך און בערדיטשעוו איז שוין אויך געווען נאָענט פון פראָנט. שווערע

קאמפן האָט די רויטע ארמיי געפירט אויף דער אוקראַינישער טעריטאָריע און זי איז נישט געווען אומשטאנד צו אָפּשטעלן דעם דייטשן אָנגריף.

עס איז פאר אלעמען געווען קלאָר, אז בערדיטשעוו וועט אין גיכן אָקופירט ווערן פון די דייטשן און ווער עס וועט באצייטנס נישט אנטלויפן פון שטאָט וועט ארונטערפאלן אונטער דער דייטשער אָקופאציע און דאן ווער ווייס וואָס פארא גורל עס דערווארט דאָרט די יידן, ווען די בלוטדורשטיקע נאציס וועלן דאָרט הערשן...

בערל האָט אים געענטפערט, אז די משפחה פון זיין פרוי האָט זיך נאָך נישט דעצידירט צו פארלאָזן בערדיטשעוו און אז ער מיט זיין פרוי קענען נישט פאר־לאָזן דער פרויס עלטערן און אָן זיי קען ער מיט זיין פרוי און מיט א קליין קינד אויף די הענט זיך נישט לאָזן אין א ווייטן וועג טיף קיין רוסלאנד.

דאָס איז געווען די לעצטע באגעגעניש פון משה־נחום בערמאן מיט בער־לען. מער האָט ער אים נישט געזען און קיינער ווייסט נישט פון זיין גורל.

נאָך לאנגע יאָרן זוכונגען זענען בערלס שפורן נישט אנטדעקט געוואָרן און ביזן היינטיקן טאָג איז אונדז נישט געלונגען זיך דערוויסן וועגן זיין טראגישן גורל. אין הארצן איז פארבליבן דער טיפער צער און ווייטאָג. און אזא שטייט פאר מיינע אויגן די געשטאלט פון מיין יונגסטן ברודער בערל און אזא געדענק איך אים: א יונגער הויכער שיינער בוים, וואָס איז אָפּגעהאקט געוואָרן אין זיין בליענדיקן עלטער פון 22 יאָר.

בערל איז אומגעקומען מיט זיין פרוי ברכה און מיט זיין קליין קינד נישט איבערלאָזנדיק נאָך זיך קיין שום שפור.

ברוך גאָלדשער

אין דייטשער געפאנגעשאפט

איך בין געבוירן אין יאָר 1917. אין יאָר 1939 האָט מען מיך גערופן צום פוילישן מיליטער־דינסט און איך בין צוגעטיילט געוואָרן צום 82סטן פוסגייער־פּאָלק, וואָס האָט סטאציאָנירט אין בריסק.

צוערשט האָב איך אדורכגעמאכט די רעקרוטן־צייט און מען האָט אונדז אויסגעשולט גוט צו שיסן און אנדערע מיליטערישע דיסציפלינען, וואָס יעדער זעלנער דארף אדורכגיין במשך פון זיין מיליטערישער דינסט.

מיין אמביציע איז געווען צו זיין א גוטער שיסער און איך האָב באמת דערגרייכט גוטע רעזולטאטן. בעת די פארמעסטונגען צווישן די זעלנער, האָב

איך באקומען אן אויסצייכענונג און אלס אָנערקענונג האָב איך באקומען א מתנה א זייגער פון דער קאָמאנדשאפט פון מיין פאָלק.

א קורצע צייט פארן אויסברוך פון דער פויליש־דייטשער מלחמה איז די לאגע אין פוילן געווען זייער געשפאנט און אלע סימנים האָבן באוויזן, אז ס׳וועט אויסברעכן א מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאנד, די פראגע איז נאָר געווען ווען? די פוילישע ארמיי איז געווען אין פולן קריגסצושטאנד און מיר האָבן געוואַרט אויף א באפעל צו פארנעמען פאָזיציעס אויף דער דייטשער גרענעץ.

דעם 1טן סעפטעמבער 1939 פארטאָג האָט די דייטשע ארמיי אָנגעריפן די פוילישע פאָזיציעס אויפן פראָנט. דער דייטשער לופט־פלאָט האָט אָן אויפהער באָמבארדירט וויכטיקע מיליטערישע אָביעקטן; אעראָדראָמען, אייזנבאן־ליניעס, פאבריקן און שטעט אין פארשיידענע עקן פון פוילן. די דייטשע טאנקען האָבן געשטראָמט אָן אויפהער אויף דער פוילישער טעריטאָריע און נאָך זיי איז געפאָרן ארטילעריע און מעכאניזירטע טיילן פון פוסגייער־מיליטער.

אויף די פארטיידיקונגס־פאָזיציעס אויפן פראָנט

אונדזער פאָלק האָט שטארק געקעמפט קעגן די דייטשן און אָן אויפהער אָפגעשלאָגן די פילצאָליקע אטאקעס אויף אונדזער פראָנט1אָפשניט אין וויעלון אָבער די איבערגעוויכט פון דעם דייטשן מיליטער איז געווען אזוי גרויס, אז מיר האָבן נישט געקענט איינהאלטן אונדזערע פאָזיציעס און מיר האָבן באקומען א באפעל זיך צוריקציען. מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן אין דער ריכטונג פון לאָדזש, אָבער אָפטערטנדיק האָבן אונדז די דייטשן אָן אויפהער אטאקירט און אויף אונדזער זייט זענען געווען פילצאליקע טויטע און פארוואונדעטע.

ווען מיר זענען צוגעקומען צו לאָדזש, האָט די שטאָט געברענט און ארום דער שטאָט זענען שוין געווען פיל דייטשן. מיר האָבן באקומען א באפעל צו גיין אין דער ריכטונג פון ווארשע. די אפראָוויזאציע איז געווען צעשטערט, ווייל די דייטשן האָבן אָן אויפהער באָמבארדירט די מיליטערישע אָבאָזן, אָבער די באפעלקערונג האָט אונדז געהאָלפן מיט שפייז און די מענטשן האָבן אונדז מאָראליש געמונטערט. א קוואל פון פוילישן פאטריאָטיזם האָט זיך געעפנט ביי די פאָליאקן און זיי האָבן אונדז זייער שטארק מיטגעפילט ווי מיר פארלירן איין פאָזיציע נאָך דער צווייטער אויפן פראָנט.

מיר זענען אָנגעקומען אין ציטאדעל, דאָרטן האָב איך זיך געטראָפן מיטן זעלנער יצחק שווארץ פון לאָמאז. ביידע זענען מיר געווען באזאָרגט פון דער שלעכטער לאגע אויפן פראָנט און מיר האָבן נישט געקענט וויסן וואָס וועט מיט אונדז געשען.

מיר האָבן באקומען א באפעל זיך רירן אין דער ריכטונג צו דער פעסטונג

מאַדלין ביי ווארשע, כדי מיר זאָלן זיין דער פאַרפאָסטן פון דער פארטיידיקונג פון ווארשע.

אין מאַדלין האָט געקעמפט א פאָלק אין דער מאַדלינער פעסטונג און די דייטשן האָבן נישט געקאָנט אזוי לייכט צו דעראָבערן די מאַדלינער פעסטונג. די פארטיידיקערס פון דער פעסטונג האָבן געשטעלט א העפטיקן ווידער־שטאנד די דייטשן און טראָץ דעם, וואָס עס זענען געפאלן פיל קרבנות און פארוואונדעטע האָבן די פוילישע זעלנער גורם געווען די דייטשן גרויסע פארלוסטן.

אין לאגער פאר קריגס־געפאנגענע פון דער פוילישער ארמיי

אין מאַדלין האָבן מיר געקעמפט א קורצע צייט, אָבער מיר זענען נישט געווען בכוח איינצוהאלטן די פאָזיציעס. די דייטשן איז געלונגען צו דעראָבערן די מאַדלינער פעסטונג און זיי האָבן גענומען אין געפאנגענשאפט דעם גאנצן פוילישן גאַרניזאָן.

מ׳האָט אונדז אוועקגעשיקט קיין טשענסטאָכאָוו, ווו די דייטשן האָבן אונדז אריינגעפירט אין א פראָוויזארישן קריגס־געפאנגען־לאגער. דאָרטן האָט מען אונדז געהאלטן אין זייער שלעכטע באדינגונגען.

אין דעם קריגס־געפאנגענען לאגער בין איך געווען בלויז עטלעכע וואָכן און נאכער האָט מען אלע פוילישע קריגס־געפאנגענע פון דעם לאגער אריבער־געפירט אין א סטאבילן לאגער פאר קריגס־געפאנגענע אין דער שטאָט ווראָניע, וועלכע געפינט זיך צווישן ביאלע פאָדלאסקע און מעזריטש.

אין דעם קריגס־געפאנגענען לאגער אין ווראָניע האָב איך זיך געפונען נישט לאנג. אין רעזולטאט פון דער שלעכטער דערנערונג און סיסטעמאטישן הונגער, איז מיין אָרגאניזם אָפגעשוואכט געוואָרן און איך בין קראנק געוואָרן.

די דייטשע קאָמאנדשאפט פון דעם לאגער איז נישט געווען פאראינטערע־סירט צו דערטיילן מעדיצינישע הילף פאר די קראנקע קריגס־געפאנגענע און נאָך א קורצער אונטערזוכונג פון דאָקטוירים האָט מען מיך באפרייט פון דעם לאגער.

נאָך דער באפרייונג פון קריגס־געפאנגענען לאגער בין איך אוועק קיין ווארשע און איך האָב דאָרט געארבעט ביי א חבר ביי רעמאָנט. דאָס לעבן אין א גרויסער שטאָט איז מיר נישט געווען צום הארצן. דאָס לעבן אונטער דער דייטשער אקופאציע אין ווארשע איז געווען שווער און נאָך אלעמען האָב איך געוואָלט זיין צוזאמען מיט מיין משפחה אין די שווערע מלחמה־טעג אין לאָמאז.

איך בין געקומען קיין לאָמאז, אָבער אויך אין לאָמאז איז געווען דאָס לעבן זייער שווער. איך האָב דאָרט נישט געהאט וואָס צו טאָן און ווען די סאָוועטן האָבן פארלאָזט לאָמאז, בין איך אוועק מיט זיי קיין בריסק.

אין בריסק איז צו יענער צייט געווען א גרויסע קאָנצענטראַציע פון יידישע פּליטים. די סאָוועטישע מאכט האָט געמאָלדן, אז ווער עס וויל זיך פארשרייבן אויף ארבעט אין פארשיידענע שטעט אין ראטנפארבאנד קען זיך מעלדן אין ארבעטס־ביוראָ אין בריסק.

איך האָב זיך פארשריבן אויף ארבעט און מ׳האָט מיך אוועקגעשיקט אין דער שטאָט גאָמעל אין ווייסרוסלאנד, נישט ווייט פון מינסק. דאָס לעבן דאָרט אין גאָמעל אלס פּליט, אליין אָן א משפחה, איז געווען זייער שווער און איך האָב זיך דאָרט נישט געקענט אבסאָרבירן. חוץ דעם האָב איך געוואָלט העלפן מיין משפחה כדי זיי זאָלן קענען אדורכהאלטן די שווערע מלחמה־צייט.

איך האָב זיך צוריקגעקערט קיין לאָמאז נאָך לאנגע און שווערע פּעריפּע־טיעס און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן דאָס שווערסטע קאַפּיטל אין מיין לעבן.

פארטיזאנער אין די וועלדער

השואה

הירשקע גליק

דאָס ליד פון די יידישע פּארטיזאנער

זאָג נישט קיינמאָל, אז דו גייסט דעם לעצטן וועג
הימלען בלייענע פארשטעלן בלויע טעג.
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבענקטע שעה
ס׳וועט א קלאפּ טאָן אונדזער טראָט: מיר זענען דאָ!

פון גרינעם פּאלמענלאנד ביז ווייסן לאנד פון שניי
מיר זענען דאָ מיט אונדזער פּיין, מיט אונדזער וויי,
און ווו געפאלן איז א טראָפּ פון אונדזער בלוט
שפּראָצן וועט דאָרט אונדזער גבורה, אונדזער מוט.

ס׳וועט די מאָרגן־זון פארגילדן אונדז דעם היינט
אונדזער נעכטן וועט פארשווינדן מיטן פיינט
און אויב פארזאמען וועט די זון און דער קאיאָר
ווי א פּאראָל זאָל זיין דאָס ליד פון דור צו דור.

געשריבן איז דאָס ליד מיט בלוט און נישט מיט בליי
ס׳איז נישט קיין לידל פון א פויגל אויף דער פריי
נאָר ס׳האָט א פאָלק צווישן פאלנדיקע ווענט
דאָס ליד געזונגען מיט נאגאנעס אין די הענט.

טאָ זאָג נישט קיינמאָל אז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלייענע פארשטעלן בלויע טעג
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבענקטע שעה
ס׳וועט א קלאפּ טאָן אונדזער טראָט: מיר זענען דאָ!

השואה

יצחק קאצענעלסאָן

דאָס ליד פונעם אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק

— ווי קאָן איך זינגען — אז ס'איז די וועלט מיר וויסט?
ווי קאָן איך שפּילן מיט פארבראָכענע הענט?
ווו זענען מיינע טויטע? איך זוך די טויטע מיינע, גאָט, אין יעדן מיסט,
אין יעדן בערגל אש: — אָ, זאָגט מיר ווו איר זענט?

שרייט ארויס פון יעדן זאמד, פון אונטער יעדן שטיין,
פון אלע שטויבן שרייט, פון אלע פלאמען, פון יעדן רויך —
ס'איז אייער בלוט און זאפט, עס איז דער מארך פון אייער ביין,
ס'איז אייער לייב און לעבן! שרייט ארויס, שרייט הויך!

שרייט ארויס פון חיות־אינגעווייד אין וואלד, פון פיש אין טייך —
איך וויל א געוואלד, א ווייגעשריי, א קול, פון אייך,
זיי האָבן אייך געגעסן, שרייט פון קאלכאויוונס, שרייט קליין און גרויס.
שריי, אויסגעהרגעט יידיש פאָלק, שריי ארויס!
אָ, ווייז זיך מיר, מיין פאָלק, באווייז זיך, שטרעק די הענט
ארויס פון גריבער טיף און מיילן־לאנג און אָנגעפּראָפּט געדיכט,
שיכט אונטער שיכט, מיט קאלך באָגאָסן און פארברענט,
ארויס! ארויס! שטייגט פון דער אונטערשטער, דער טיפסטער שיכט!

קומט אלע פון טרעבלינקע, פון סאָביבאָר, פון אָשעוויענטשים,
פון בעלזשעץ קומט, קומט פון פּאָנארי און פון נאָך, פון נאָך, פון נאָך!
מיט אויגן אויפגעריסן, פארגליווערטע א געשריי, א געוואלט און אָן א שטים,
פון זומפּן קומט, פון בלאטעס איינגעזונקען טיף, פון פוילן מאָך — — —

קומט געטריקנטע, צעמאָלענע, צערייבענע, קומט, שטעלט זיך אויס,
אין א קאראהאָד, א ראָד, א ראָד א גרויסן ארום
זיידעס, באָבעס, מאמעס מיט די קינדערלעך אין שויס —
קומט ביינער יידישע פון פּראָשקעס פון שטיקלעך זייף.

אני הגבר, איך בין דער מאן, וואָס האָט זיך צוגעקוקט, וואָס האָט געזען
ווי מען האָט די קינדער מיינע, מיינע פרויען, מיינע יונגע און מיינע אַלטע לייט
אין וועגענער געוואָרפן, ווי שטיינער זיי אַריינגעשליידערט דאָרט ווי שפּען.
און געשלאָגן זיי גאָר אָן רחמנות און גערעדט צו זיי פאַרשייט.

און איצט? איר זענט וואַגאָנען, לאַסט־וואַגאָנען איצט, איר קוקט זיך צו,
איר שטומע עדות פון אַ לאַסט אַזאַ און פון אַזאַ אַ פּיין און פון אַזאַ אַ נויט!
איר האָט זיך שטומע און פאַרמאַכטע צוגעקוקט, אָ, זאָגט וואַגאָנען, ווו
איר פירט, איר האָט דאָס פאָלק, דאָס יידישע, אַרויסגעפירט צום טויט?

די ערשטע אומצובּרענגען זען׳ געווען קינדער, יתומימלעך פאַרלאָזענע,
עס הייסט
דאָס בעסטע אויף דער וועלט, דאָס שענסטע וואָס די ערד, די פינצטערע,
פאַרמאָגט!
אָ, פון די עלנטע יתומימלעך און קינדערהיימען וואָלט געוואַקסן אונדז
אַ טרייסט,
פון די אומעטיקסטע, שטומע פּנימלעך, די חושכדיקע, וואָלט געטאָגט אונדז,
וואָלט געטאַנצט!

זיי זען׳ געווען די ערשטע, די גענומענע צום טויט, די ערשטע אויף דער פור,
מען האָט געוואָרפן אין די וועגענער די גרויסע זיי, ווי הויפנס מיסט, ווי מיסט —
און אָוועקגעפירט זיי, אויסגעהרגעט זיי, פאַרניכטעט זיי, ס׳איז קיין שפּור
פון זיי, פון מיינע בעסטע, ניט געבליבן מער! אָך וויי איז מיר און ווינד איז
מיר און וויסט׳

עס וועט די זון מער אין איר אויפשטייג איבער קליין אַ שטעטעלע אין ליטע
אין פּוילן ניט טרעפן שוין אַ ייד.

פרץ קאופמאן

געיאָגטע פון יידן־שנאה

איך בין געבוירן אין לאָמאז, ווו מיין משפחה האָט געלעבט ביזן אויסברוך
פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. די לאָמאזער יידן זענען דערשיטערט געוואָרן
פון דער ידיעה, אַז דייטשלאַנד האָט דערקלערט קריג פּוילן און שוין אין די

ערשטע טעג פון דער מלחמה האָבן דייטשע עראָפלאַנען באמבארדירט די פוילישע שטעט און וויכטיקע מיליטערישע אָביעקטן ווי אעראָדראמען, באַן־סטאַציעס, מיליטערישע פאבריקן א. א.

מיטן אקופירן לאָמאז דורך די דייטשן האָט אונדזער שטאָט געביטן איר פנים פון טאָג צו טאָג. לאָמאז איז נישט געווען צו דערקענען. שוין אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה האָט לאָמאז אויפגענומען פילצאָליקע פליטים פון די צענטראלע און מערבדיקע שטעט פון פוילן. זיי זענען אנטלאָפן פון זייערע היימען, איבערלאָזנדיק זייער האָב און גוטס אויף הפקר.

די געשעפטן האָבן זיך פארמאכט און די דייטשע מאכט האָט ארויסגע־געבן שווערע פאראָרדענונגען קעגן די יידן, וואָס האָט באשווערט דאָס לעבן. די דייטשע מאכט־אָרגאַנען האָבן באגרענעצט די עקזיסטענץ פון דער יידישער באפעלקערונג אלס יידן און אלס מענטשן.

די יידן אין לאָמאז האָבן געלעבט אין באדינגונגען פון א געטאָ־לעבן. טראָץ דעם, וואָס דאָס געטאָ אין לאָמאז איז נישט געווען ארומגעצאַמט ווי אין אנדערע געטאָס אין דער סביבה איז זיי געווען פארבאָטן ארויסצוגיין אין גאַס. די דייטשן האָבן באפוילן, אז די יידן זאָלן זיצן אין די שטובן, כדי זיי נישט צו דערמעגלעכן צו קאָנטאַקטירן זיך מיט די קריסטן, נישט קויפן ביי זיי קיין שפייז־ארטיקלען. די דייטשן האָבן געוואָרנט, אז ווער פון די יידן וועט זיך באווייזן אויף די גאסן, וועט באלד דערשאָסן ווערן.

די יידן זיצנדיק פארשפארט אין די שטובן נישט האָבנדיק קיין קאָנטאַקט מיט דער אויסערלעכער וועלט, האָבן געהונגערט. באזונדערס האָבן געליטן פון הונגער די קינדער. זיי איז פארבאָטן געוואָרן צו שפילן זיך אויפן שויס פון דער נאטור. זיי האָבן נישט געקענט געניסן פון דער ווארעמקייט פון די זון־שטראַלן. די קינדער האָבן אין געטאָ פארלוירן זייער קינדהייט. די עלטערן האָבן ליידער זיי נישט געקאָנט העלפן און זייערע הערצער האָבן געבלוטיקט צוקוקנדיק זיך ווי די קינדער צאנקען פון טאָג צו טאָג.

אין די מלחמה־יאָרן האָב איך זיך אויסבאהאלטן אין דער סביבה פון לאָמאז. כמעט יעדע וואָך פלעג איך זיך אריינגנבענען קיין לאָמאז אומבא־מערקטערהייט. דאָס געפינען זיך אין שטאָט איז געווען סכנות נפשות, ווייל אויף יעדן טריט און שריט פלעג איך זיך אָנטרעפן אויף א חיה'שער שנאה מצד די קריסטן.

אָבער טראָץ די אלע סכנות, איז דאָס קומען אין לאָמאז כאָטש אויף א קורצער צייט געווען א גרויסע דערלייכטערונג און דאָס האָט מיר צוגעגעבן א מאָראלישן כוח און מוט כדי אדורכצולעבן די שווערע אָקופאציע־יאָרן, ווייל אומעטום ווו איך האָב זיך נאָר באוויזן האָט געלויערט א טויט־געפאר.

מיין משפחה האָט געפונען א באהעלטעניש ביי א פויער, וועלכער האָט מסכים געווען אונדז אויסבאהאלטן פאר א געוויסן אָפּצאָל פארשטייט זיך. וועגן דעם אז דער פויער ביי וועלכן מיר האָבן זיך אויסבאהאלטן טוט עס פאר א געוויסן אָפּצאָל, האָט ארויסגערופן א שנאה־געפיל ביי אנדערע פויערים און איינער אן אויסוואורף — א שונא ישראל, וואָס איז געווען צעפרעסן פון יידן — האס איז אוועק צו דער דייטשער קאָמענדאטור און האָט פארמסרט, אז ביי דעם און׳ דעם פויער געפינען זיך יידן אין א באהעלטעניש.

עס זענען באלד אָנגעקומען דייטשן. זיי האָבן ארומגערינגלט די שטוב און אלעמען פון מיין משפחה וואָס האָבן זיך דאָרט אויסבאהאלטן האָבן זיי דערשאָסן אויפן אָרט צוזאמען מיט דער קריסטלעכער משפחה ביי וועלכער מיר האָבן זיך אויסבאהאלטן — א מאן, זיין פרוי און זייערע 2 קינדער. דאָס איז געווען דער פרייז פאר אויסבאהאלטן יידן און אויך א וואָרענונג פאר אנדערע.

נאָך דער מלחמה בין איך געקומען קיין לאָמאז. דאָס שטעטל אונדזערס איז געווען ריין פון יידן. איך בין אריין אין מיין שטוב, ווו עס האָט געוווינט א קריסט. איך האָב אים דערקלערט, אז דאָס איז די שטוב פון מיינע עלטערן. דאָ בין איך געבוירן געוואָרן און דאָ האָט מיין משפחה געלעבט ביז זייער טראָגישן אומקום.

דער קריסט האָט נישט געצווייפלט, אז דאָס הויז געהערט צו מיר, אָבער ער האָט מיך געוואָרנט, אז עס איז געווונטשן, אז איך זאָל זיך וואָס גיכער אָפּטראָגן פון דאנען — אנדערש האָט ער מיר געוואָרנט — זענען דאָ אין לאָמאז מענטשן, וועלכע וועלן מיך דערהרגענען...

דער קריסט איז געווען גערעכט

איך האָב גלייך פארלאָזט לאָמאז. מיט א שווערן געפיל האָב איך פאר־לאָזט מיין געבורט־שטעטל. איך האָב זיך איבערצייגט, אז אויך אין מיין געבורט־שטאָט קען איך נישט לעבן. די קריסטן אין לאָמאז זענען געווען צעפרעסן פון יידן־שנאה. זיי האָבן נישט געוואָלט זען א לעבעדיקן יידן אין לאָמאז. און נישט זעלטן האָבן זיי געגעבן אָנצוהערן, אז „ס׳איז א שאָד, וואָס היטלער האָט די אלע זשידעס נישט דערמאָרדעט״...

עס זענען געווען נישט וויייניק פאלן, ווען יידן ארויסגייענדיק פון זייערע באהעלטענישן, אָדער זיי האָבן זיך צוריקגעקערט פון די וועלדער אלס פארטי־זאנער, האָבן זיך דערוווסט געגנוי ווער ס׳האָט דערמאָרדעט זייערע משפחות. זיי זענען ארומגענומען געוואָרן מיט א נקמה־געפיל און זיי האָבן נישט פאר־לאָזט פוילן, ביז זיי האָבן דורכגעפירט דעם חשבון מיט די מערדערס פון זייערע

משפחות. די יידישע האנט פון נקמה האָט דערגרייכט צו די רוצחים און זיי האָבן באַקומען זייער שטראָף. אָבער די דערמאָרדעטע משפחות זענען געלעגן אין זייערע איינזאַמע קברים און זייער בלוט האָט גערופן צו נקמה...

באַלד נאָך דער באַפרייונג האָב איך זיך אינטערעסירט ווער פון די לאָמאַזער יידן האָבן זיך געראַטעוועט און באַזונדערס האָט מיר אינטערעסירט דער גורל פון אונדזער באַליבטן הרב יצחק־דב גרינבערג.

איך האָב זיך דערוווּסט, אַז הרב גרינבערג איז אַוועק צו זיין טאָכטער אין סלאַוואַטיטש. אין איינע פון די שחיטות איז זיין טאָכטער אומגעקומען צוזאַמען מיט אירע קינדער. איר מאַן לייבאָוויטש האָט זיך געראַטעוועט פון טויט און ער געפינט זיך איצט אין אַמעריקע.

דוד, דער זון פון הרב גרינבערג איז געווען אין סלאַוויטיטש אָבער ער איז געקומען צוריק קיין לאָמאַז און איז דאָרט אומגעקומען צוזאַמען מיט די לאָמאַזער קדושים. הרב גרינבערג איז וואַרשיינלעך אויך אומגעקומען מיט זיין משפחה אין סלאַוואַטיטש.

ברוך גאָלדשער

מיין אַנטלויפן פון דעם הריגה־פּלאַץ אין לאָמאַזער וואַלד

נאָכן פאַרנעמען לאָמאַז דורך די דייטשן, האָבן זיי קאָנצענטרירט אין שטאָט יידן פון די קלענערע ישובים פון דער אַרומיקער געגנט און צוזאַמען האָבן זיך דאַן געפונען אין לאָמאַז בערך אַרום 2000 יידן, מערסטנס פרויען און קינדער. די ענגשאַפט אין שטאָט איז געווען גרויס און יעדן טאָג האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן נייע גזירות:

אויפן לאָמאַזער יודנראַט האָבן די דייטשן אַרויפגעלייגט אַ געלט־קאָנטריבוציע און זיי האָבן געדראָט, אַז אויב די סומע געלט וועט נישט אַריינגעטראָגן ווערן אין דער דייטשער קאָמענדאַנטור וועט די דייטשע קאָמענדאַטור אָננעמען די האַרבסטע שריט כלפּי דער יידישער באַפעלקערונג.

צו אונדז זענען דערגאַנגען ידיעות, אַז די דייטשן שאַפן אין די אַרומיקע שטעטלעך און שטעט געטאָס פאַר יידן, וועלכע ווערן אַרומגעצאַמט מיט אַ פּלויט פון שטעכלדראָט. אויך אין לאָמאַז איז געשאַפן געוואָרן אַ געטאָ, אָבער ביי אונדז אין פאַרגלייך מיט אַנדערע געטאָס אין דער געגנט איז דאָס געטאָ נישט געווען אַרומגעצאַמט און אויך קיין וואַך איז נישט געשטאַנען ביי דעם געטאָ. אָבער דער אַריינגאַנג און אַרויסגאַנג פון געטאָ איז געווען שטרענג פאַרבאָטן און דער וואָס האָט געוואַגט אַרויסגיין פון געטאָ איז געווען אויסגעשטעלט

אויף טויט־שטראָף. יעדער געכאַפּטער ייד אויסערן געטאָ איז באַלד דערשאָסן געוואָרן.

גורלדיקע טעג

6 טעג אין אלול 1942. דאָס איז געווען דינסטאָג, 3 אזייגער פאַרטאָג, האָבן די דייטשן מיט דער הילף פון פוילישע און אוקראַינישע פּאָליציאַנטן ארומגערינגלט לאָמאז פון אלע זייטן. 3 קילאָמעטער פון לאָמאז האָט זיך געפונען א יידישער ארבעטס־לאַגער אין שענעיקאָ. אין דעם ארבעטס־לאַגער האָבן זיך געפונען א 70 מענער און 30 פרויען, וועלכע האָבן געארבעט ביי וואסער און ווירטשאַפט און געטאָן פאַרשיידענע ארבעטן אין דעם לאַגער.

דעם זעלבן דינסטאָג, ווען די דייטשן האָבן ארומגערינגלט לאָמאז, האָבן זיי גלייכצייטיק אויך ארומגערינגלט דעם ארבעטס־לאַגער שענעיקאָ. אין דעם זעלבן טאָג האָב איך זיך אויך געפונען אין דעם לאַגער.

די דייטשן האָבן ארויסגעפירט אלע יידן פון דעם לאַגער אויפן פּלאַץ פון דעם לאַגער און זיי האָבן אונדז שטארק צושלאָגן. זיי האָבן אויסגעקליבן מענער און מ׳האָט זיי באַפוילן זיך צו לייגן אויפן טיש און זיי מערדערלעך געשלאָגן מיט שטעקנס איבערן קערפּער און אין די קעפּ. שפּעטער האָבן די דייטשן אונדז אריבערגעפירט אין לאָמאזער געטאָ.

פירנדיק קיין לאָמאז, האָבן די דייטשן אונדז באַפוילן צו קריכן אויף אלע פיר. די מענטשן, וועלכע האָבן נישט געקאָנט קריכן, זענען באַלד דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

די אקציע אין לאָמאז

קומענדיק קיין לאָמאז, האָבן מיר שוין געזען, אז די שטאָט איז ארומגע־רינגלט מיט א שטארקן קאָרדאָן פון ס. ס. זשאַנדארמעריע, אוקראַינער און פּאָליאַקן. אלע יידן פון לאָמאז און פון דעם שענעיקער ארבעטס־לאַגער האָט מען אריינגעטריבן אויפן שול־פּלאַץ פון דער פּאָושעכנע שולע.

אויפן שול־פּלאַץ האָט מען גלייך געמאַכט א סעלעקציע: מענער באַזונ־דער און פרויען, קינדער באַזונדער. די דייטשן האָבן אונדז שטרענג פאַרבאָטן צו רעדן צווישן זיך. די מערדערס האָבן אונדז אלעמען געטריבן אין דער ריכטונג פון וואַלד. די יידן וואָס האָבן נישט געקאָנט גיין און דאָס זענען געווען קראַנקע און עלטערע מענטשן, זענען גלייך דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. קינדער זענען צעשטאָכן געוואָרן מיט באַגנעטן פון די ביקסן.

אנטלויפן איז געווען אוממעגלעך, היות ווי מיר זענען געווען ארומגע־רינגלט מיט א שטארקע וואַך און צו דעם אלעמען האָבן די דייטשן אונדז

געבונדן מיט שטריק... דער וועג צום וואלד איז געווען אָפּגעשלאָסן מיט א באוואָפנטער וואך און דער גאנצער וועג צום וואלד איז געווען ארומגעשטעלט מיט מאשין־געווער.

דער מרחק צום וואלד איז געווען בערך א 2 קילאָמעטער און ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צום וואלד, האָבן זיך גלייך באוויזן באוואָפנטע דייטשן, אוקראאינער און פוילישע פּאָליציאַנטן און זיי האָבן אונדז אוועקגעפירט אין וואלד...

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין וואלד, האָבן מיר גלייך פארשטאנען די כוונה פון די דייטשן: דאָ וועלן זיי מאכן א סוף צו אונדזערע לעבנס.

די עקזעקוציע אין לאָמאזער וואלד

ווען די דייטשן האָבן אונדז צוגעפירט אויפן באשטימטן פלאץ אין וואלד, האָבן זיי אונדז באפוילן זיך אויסטאָן נאקעט און באפוילן זיך אוועקלייגן מיטן פנים צו דער ערד, יעדע 10 מאן איינער נעבן דעם צווייטן.

די דייטשן האָבן אָפּגעקליבן פון אונדז די יונגע און פיזיש־שטארקע, זיי האָבן אונדז אוועקגעפירט אביסל ווייטער און באפוילן צו גראָבן גריבער. אויך איך בין געווען צווישן די גרעבערס...

מיר האָבן אויסגעגראָבן 2 גריבער, 8 מעטער לענג, 8 מעטער ברייט און 3 מעטער טיף. די גאנצע צייט, ווען מיר האָבן געגראָבן, האָבן אונדז באוואכט באוואָפנטע דייטשן און ווער עס האָט זיך געוואָלט אפּרוען, האָט באלד באקומען קלעפּ מיט די קאָלבעס פון די ביקסן. אפילו אויפהויבן דעם קאָפּ האָט מען נישט געטארט.

ווען די גריבער זענען שוין געווען אויסגעגראָבן, האָבן מיר אוועקגעלייגט ברעטער איבער די גריבער. די דייטשן מיט די אוקראאינער און די פּאָליאַקן האָבן געטריבן צו 10 מענטשן צו די אָפענע גריבער.

די ערשטע זענען געגאנגען די פרויען. די רוצחים האָבן ארויפגעפירט צו 2 פרויען אויף די ברעטער און מ'האָט זיי באלד דערשאָסן מיט מאשין־געווער. די דערשאָסענע זענען באלד טויטע אריינגעפאלן אין דעם אָפענעם גרוב.

די קינדער האָט מען נישט געשאָסן, נאָר זיי זענען דערשטאָכן געוואָרן מיט באגנעטן און לעבעדיקע האָט מען זיי אריינגעוואָרפן גלייך אין גרוב אריין. ווען די פרויען און די קינדער זענען שוין דערשאָסן געוואָרן, איז געקומען די ריי אויף די מענער: די גאנצע צייט, ווען מען האָט געשאָסן די פרויען און די קינדער, זענען מיר געלעגן מיטן פנים צו דער ערד. ווער ס'האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ, האָט גלייך געקראָגן געשלאָגן מיט שטעקנס...

איך בין געלעגן ביי די אָפענע גריבער פון 8 אזייגער אין דער פרי ביז 4 נאָכמיטאָג און געוואַרט אויפן טויט. איך בין געווען דעצידירט צו אנטלויפן פאר יעדן פרייז: אויב ווערן דערשאָסן אין גרוב, איז שוין בעסער אומקומען פון א קויל לויפנדיקערהייט...

איך בין געלעגן נעבן שחיה צוקערמאן און איך האָב אים פאַרגעלייגט צו אנטלויפן מיט מיר, ווען די דייטשן וועלן אונדז פירן צום גרוב. אָבער ער האָט זיך נישט דעצידירט צו לויפן מיט מיר און א שאָד, אפשר וואָלט ער לעבן געבליבן. ליידער איז ער אומגעקומען צוזאמען מיט אלע לאָמאזער קדושים. דאָס זעלבע האָב איך אויך געוואָלט פאַרלייגן מיינע חברים, וועלכע זענען געלעגן נעבן מיר, אָבער איך האָב עס נישט באוויזן, עס איז אויך נישט געווען מעגלעך, ווייל די דייטשע מערדערס זענען געשטאנען איבער אונדז און האָבן שטרענג באוואכט.

ווען עס איז דערגאנגען מיין ריי צו שיסן, האָב איך זיך דעצידירט צו אנטלויפן, נישט קוקנדיק אויף דעם, וואָס ארום אונדז זענען געשטאנען דייטשן מיט מאשין־געווער גרייט צו עפענען א פייער אויף דעם, וואָס וועט זיך אויפ־הויבן פון דער ערד און וועט פרווון אנטלויפן.

איך האָב אָבער נישט געזען קיין אנדער אויסוועג זיך צו ראטעווען. יעדע מינוט האָט דעצידירט מיין גורל. איך האָב זיך דעצידירט גלייך צו לויפן און אפשר וועט זיין מיין רעטונג דורך אנטלויפן. ארום מיר האָב איך געהערט די קולות און די יללות פון די פארווונדעטע. די דייטשן האָבן געשאָסן אן אויפהער. איך האָב נאָר געוואַרט אויף דער מינוט ווען די דייטשן וועלן אָנהויבן צו טרייבן די קרבנות צו דעם מאסן־קבר.

און אָט שפיר איך, אז די דייטשן דערנענטערן זיך צו מיר. איך האָב זיך אינסטינקטיוו שנעל אויפגעשטעלט און אָנגעהויבן צו לויפן. ווו איך לויף האָב איך זיך נישט פאַרגעשטעלט, אָבער מיט מיין גאנצן כוח בין איך געלאָפן. און אלס א געוועזענער פוילישער זעלנער, האָב איך געוווּסט, אז לויפן דארף מען זיגזאגיק און אזוי בין איך זיגזאגיק געלאָפן.

ווען די דייטשן האָבן באמערקט אז איך אנטלויף, האָבן זיי אָנגעהויבן צו שיסן אין מיין רעכטונג פון מאשין־געווער, אָבער זייער שיסן איז נישט געווען פינקטלעך, נישט געצילט און די קוילן זענען געפלויגן איבער מיין קאָפּ. צום גליק האָט מיך קיין קויל נישט געטראָפן.

איך בין געווען דער איינציקער, וואָס איז אנטלאָפן פון דעם הריגה־פלאַץ אין לאָמאזער וואלד. קיינער חוץ מיר האָט זיך נישט געראטעוועט בעת דער עקזעקוציע פון די לאָמאזער יידן אין וואלד. איך בין געלאָפן מיט א פאר־כאפטן אָטעם, נישט אָפּשטעלנדיק זיך אויף א רגע. ערשט ווען איך האָב זיך

שוין ווייט דערווייטערט פון דעם עקזעקוציע־פלאץ, בין איך א מידער אנידער־געפאלן אויף דער ערד.

איך בין געווען אינגאנצן נאַקעט. ווען איך בין געקומען צו מיינע כוחות, האָב איך זיך אויפגעהויבן פון דער ערד. די פרישע לופט האָט מיך ממש פאַר־שיכורט. אין קאָפּ זענען אדורך פאַרשיידענע מחשבות און איך בין נישט געווען מסוגל צו אָפּגעבן א דין וחשבון וואָס דאָ האָט פּאַסירט. איך האָב אליין נישט געגלויבט, אז מיר איז געלונגען צו אנטלויפן פון א זיכערן טויט.

אָפּרוענדיק זיך האָב איך אָנגעהויבן צו וואַנדערן אין לאָמאזער וואלד און אזוי האָב איך געוואַנדערט עטלעכע טעג. צו מיין גליק האָב איך באגעגנט א פויער און איך האָב אים דערציילט וועגן מיין אנטלויפן פון הריגה־פלאץ אין וואלד. דער פויער האָט געזאָגט, אז ער האָט געהערט די שאָסן אין וואלד און ער האָט פאַרשטאנען, אז דאָס הרגעט מען אויס די לאָמאזער יידן.

דער פויער האָט זיך מרחם געווען אויף מיר. קודם־כל האָט ער מיר געגעבן א שטיקל ברויט מיט וואסער כדי צו שטילן דעם הונגער. ער האָט מיך אוועק־געפירט צו זיך אין שטוב. געגעבן א פּאָר וועש צו אנטאָן, א פּאָר אלטע הויזן, אן אלטן ראָק און א פּאָר שיך. אזוי גייענדיק אין וואלד האָב איך זיך באגעגנט מיט 10 רוסישע קריגס־געפאנגענע, עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז זיי זענען אנטלאָפן פון א קריגס־געפאנגען לאגער און זיי האָבן זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַ־ניזירן אין א פּאַרטיזאנער־גרופּע און איך בין צוגעשטאנען צו זייער גרופּע.

ביי טאָג זענען מיר געלעגן באהאלטן אין וואלד און די נעכט זענען מיר געגאנגען גנבענען עסן ביי די פויערים אין די דערפער. פאַרשטייט זיך, אז אָן געווער האָבן מיר גאָרנישט געקענט אויפטאָן. אָן געווער קאָן מען זיך אויך נישט באשיצן אין פאַל, ווען מיר טרעפן זיך אָן אויף דייטשן, אָדער פּוילישע פּאָליציאנטן. חוץ דעם האָבן מיר פּלאַנירט אָנצוהויבן זוכן פאַרבינדונגען מיט רוסישע פּאַרטיזאנער, וועלכע האָבן זיך דיסלאָצירט אין יענער זייט אויף יענעם זייט בוג.

אין משך פון עטלעכע טעג זענען מיר געגאנגען אין דער ריכטונג צום בוג, אָבער מיר האָבן קיינעם נישט געטראָפן פון דייטשן, אָדער פּוילישע פּאָליציי. מיר זענען געגאנגען בעיקר אין די נעכט.

ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען צו דעם בוג און דאָרט האָבן מיר זיך באגעגנט מיט רוסישע פּאַרטיזאנער פון דעם פּאַרטיזאנער־אָטריאַד אויפן נאָמען קאַלינין. די פּאַרטיזאנער פון דעם אָטריאַד האָבן אויסגעפירט פאַרשיידענע פּאַרטיזאנישע אויפגאַבעס: אויפגעריסן בריקן, מינירט אייזנבאַן־רעלסן, צע־שטערט די טעלעפאָן־פאַרבינדונג, געמאכט זאסאדעס אויף די דייטשן א.א.וו.

די קאָמאנדשאפט פון דעם קאַלינין־אָטריאַד האָט מיך צוגעטיילט צו א

קאמף־גרופע און איך האָב אָנטייל גענומען אין פיל פארטיזאנישע אקציעס קעגן די דייטשן. אין דעם פארטיזאנער־אָטריאַד האָב איך זיך געפונען פון 15טן סעפטעמבער 1942 ביז דעם 10טן מאי 1944, ווען מיר האָבן זיך באגעגנט מיט דער רויטער ארמיי.

רבקה שווארץ (ווונדערבאום)

מיינע איבערלעבונגען אין די דייטשע קאָנצעטראציע־לאגערן

מיין משפחה האָט יאָרנלאנג געלעבט אין לאָמאז, דאָרט בין איך געבוירן געוואָרן אין יאָר 1921. מיינע עלטערן האָבן געהאט א ווארשטאַט פון רימערייַ. עטלעכע יאָרן פארן אויסברוך פון דער פויליש־דייטשער מלחמה איז מיין משפחה אריבערגעפאָרן קיין ווארשע.

מיין משפחה איז באשטאנען פון 7 נפשות: מיין פאָטער זעליג, די מוטער דינה, די ברידער אברהם־לייב און אהרון, די שוועסטער פערל, מלכה און רבקה.

דעם 1טן סעפטעמבער 1939 איז אויסגעבראָכן די מלחמה מיט די דייטשן. די דייטשן האָבן אטאקירט פוילן מיט א גרויסן כוח. זייערע באָמבארדיר־עראָפּלאנען האָבן אָן אויפהער באָמבארדירט ווארשע. די שטאָט האָט געברענט פון אלע זייטן און עס זענען געווען פיל טויטע און פארוווּנדעטע פון דער ציווילער באפעלקערונג און צווישן זיי נישט ווייניק יידן. די מענטשן אין שטאָט זענען געווען ארומגעכאפּט פון א גרויסער פאניק און פיל יידן האָבן באשלאָסן צו פארלאָזן די שטאָט און גיין אויף מזרח.

אונדזער משפחה האָט זיך צעטיילט: איך מיט מיין יינגסטן ברודער אהרון זענען ארויס פון ווארשע צוזאמען, אָבער אויפן וועג איז ער קראנק געוואָרן אויף טיפוס און אין עלטער פון 15 יאָר איז ער געשטאָרבן.

איך, מיין שוועסטער מלכה און די מוטער זענען אוועק צו אונדזער מומע, וואָס האָט געוווינט אין שטעטל וואָין. דער פאָטער איז אוועק קיין לאָמאז מיטן געדאנק, אז די גאנצע משפחה וועט זיך פאראייניקן און אלע וועלן קומען בשלום אהיים קיין לאָמאז. אָבער אין דער צייט האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו פאר־ווירקלעכן זייער טייוולאָנישן פּלאַן פון אויסראטן די יידן.

אין לאָמאז האָבן זיך אָנגעהויבן שחיטות און מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, אז דער פאָטער איז אומגעקומען מיט אלע לאָמאזער יידן.

אין יאָר 1942 האָבן מיך די דייטשן געשיקט מיט מיין שוועסטער מלכה קיין סוכאָוואָליא צו ארבעטן שטוב־ארבעט ביי 12 ווערמאכט־לייט. אָפּארבעטנ־

דיק ביי די ווערמאכט-לייט 3 מאָנאטן, האָט דער יודנראט פון סוכאָוואָליא אונדז געשיקט ארבעטן ביי 2 געסטאפּאָ-לייט.

דערווייל האָבן די דייטשן ארויסגעגעבן פאראָרדענונגען קעגן די יידן אין וואָין, איין פאראָרדענונג ווילדער פאר דער צווייטער: יידן טאָרן נישט קויפן ביי גויים קיין שפייז; יידן איז פארווערט צו באוועגן זיך פון אָרט צו אָרט; יידן טאָרן נישט באזוכן קיין שום דאָרף ארום דער שטאָט און עס איז שטרענג פארווערט די יידן צו פארלאָזן זייערע הייזער נאָך 7 אָוונט. די דייטשע מאכט האָט געדראָט, אז דעם ייד וועלכן מ׳וועט כאפן אין גאס נאָך 7 אזייגער וועט גלייך דערשאָסן ווערן.

איך האָב געארבעט עטלעכע חדשים אין א לאנדווירטשאפטלעכע פערמע ביי ערד-ארבעט. אין צווישנצייט איז ארויס א באפעל, אז פרויען און קינדער וועלן אריבערגעפירט ווערן קיין פארטשעוו.

איך האָב באגלייט מיין מוטער און מיין מומע מיט טרערן אין די אויגן אויפן וועג קיין פארטשעוו און אין הארצן האָט גענאָגט דער פחד און די זאָרג: צי וועלן מיר זיך נאָך זען און זיין צוזאמען?

אָנקומענדיק אין פארטשעוו האָט זיך אנטפּלעקט א שרעקלעך בילד: מענטשן האָבן זיך געוואלגערט מיט זייערע פעקלעך אין די גאסן. דייטשן און אוקראַינער זענען ווי ווילדע חיות געלאָפן הין און צוריק באוואָפנט מיט זייער געווער און האָבן אָנגעוואָרפן א שרעק אויף די אומגליקלעכע יידן. ווען פיל יידן זענען שוין קאָנצענטרירט געוואָרן אויפן פלאץ, איז פאָרגעקומען די אויסזידלונג.

מיין מוטער אויסנוצנדיק די מהומה און דעם כאאָס ארום, האָט באשלאָסן צו אנטלויפן. זי האָט זיך ביסלעכווייז דערווייטערט פון זאמלפונקט און איר איז געלונגען צו אנטלויפן נישט באמערקטערהייט. נאָכן אנטלויפן איז זי בשלום אָנגעקומען צוריק אין וואָין, אָבער לאנג האָט מען אונדז נישט געלאָזן זיין אין וואָין.

אין מעזריטשער געטאָ

אין 1942 האָט מען אונדז צוזאמען מיט פיל יידן פון וואָין אויסגעזידלט אין מעזריטשער געטאָ. די לעבנס-באדינגונגען אין מעזריטשער געטאָ זענען געווען זייער שווערע. די ענגשאפט איז געווען גרויס: אין איין צימער האָבן געוווינט אפשר 50 פערזאָן. פארשטענדלעך, אז עס איז געווען שמוציק.

קיין סאניטארע באדינגונגען זענען נישט געווען. אין געטאָ האָט מען מורא געהאט, אז ס׳וועט אויסברעכן א טיפוס-עפּידעמיע און דאן וועלן די דייטשן ליקווידירן די יידן אין געטאָ. אָבער דאָך, טראָץ די אלע שווערע באדינגונגען

און שמוץ האָט מען געהאַפּט, אז מ'וועט אפשר איבערלעבן. די מענטשן האָבן געהאָפט. פרומע יידן האָבן מתפלל געווען און געבעטן דעם אויבערשטן, אז ער זאָל זיך מרחם זיין אויף די אומגליקלעכע יידן אין געטאָ.

אויב די לאגע פון די מעזריטשער יידן איז געווען א שווערע, איז אָבער די לאגע פון די אויסגעזידלטע יידן געווען פילפאכיק שווערער.

אין יאנואר 1943 האָט זיך די לאגע פון די יידן אין מעזריטשער געטאָ באדייטנדיק פארערגערט. אויפן הארצן איז געווען זייער שווער, אן אומרו־איקייט האָט אלעמען באהערשט. אויף אלעמען האָט זיך פארשפרייט א מרה־שחורה און אן אימה. אין געטאָ האָבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז די שטעט־לער ארום מעזריטש זענען שוין אויסגעזידלט געוואָרן. וואהין? דאָס האָט האָט קיינער נישט געוווּסט, אָבער עס איז פאר קיינעם נישט געווען קיין ספק, אז די דייטשן וועלן אויך אין מעזריטש מאכן „יודענריין"... עס איז פאר קיינעם אויך נישט געווען קיין ספק, אז די ריי וועט אין גיכן קומען אויף מעזריטש.

יידן אין מעזריטשער געטאָ האָבן גענומען צו מאכן באהעלטענישן, כדי אין דער צייט פון אן אקציע אָדער אויסזידלונג זאָל מען זיך קענען אויסבאהאלטן.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן טעג און נעכט פון שרעק. עס האָט זיך געשפּירט, אז די דייטשן גרייטן פאר אונדז אין געטאָ עפּעס שרעקלעכעס. די לופט איז געווען אָנגעזאפּט מיט קלאנגען, אז די דייטשן גרייטן שוין די אויסזידלונג און יידן האָבן אָנגעהויבן זיך צו באהאלטן אין באהעלטענישן.

און פּלוצלינג, אין מיטן נאכט האָבן זיך דערהערט שיסערייען פון אלע זייטן און ווילדע אויסגעשרייען: „יודע ראוס! יודע ראוס!"... די געסטאפּאָ־לייט זענען געלאָפן פון שטוב צו שטוב אין געטאָ און האָבן געשאָסן אויף רעכטס און לינקס. א סך יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אין זייערע הייזער און פיל פאר־ווונדעטע האָבן זיך געוואלגערט אויף די דילן אין שווערע אנגסטן.

איך האָב אליין געזען מיט מיינע אויגן ווי איינער א געסטאפּאָוויעץ האָט דערשאָסן די שוועסטער פון מענדל בערמאן פון לאָמאז. די וועלכע זענען נישט געטראָפן געוואָרן פון די דייטשע קוילן זענען ווי פארשטיינערט געוואָרן פון שרעק און מ'איז געלאָפן ווי משוגע פון איין אָרט צום צווייטן. אין יענע שווערע טעג האָבן מיר זיך געראטעוועט. אָבער נישט אויף לאנג...

און ווירקלעך אין די טעג פון 1טן און 2טן מאי 1943 האָט מען ארויסגע־נומען פיל יידן פון די באהעלטענישן און זיי קאָנצענטרירט אויפן מארקפּלאַץ. פון דאָרט האָט מען זיי געפירט צו דער באן־סטאציע צו פוס אונטער א שטרענ־גער וואך פון פּאָליציי און געסטאפּאָ. אויפן וועג האָבן די מערדער געבושעוועט און געשאָסן די, וועלכע זענען אָפּגעשטאנען אין וועג.

איך, מיינע שוועסטער מלכה און פערל און מיין מוטער זענען אויך ארויס־

געשלעפט געוואָרן פון אונדזער באהעלטעניש און פאר אונדזערע אויגן האָט זיך אנטפלעקט א שוידערלעך בילד: די גאסן פון מעזריטש זענען געווען פול מיט הרוגים. די דייטשן האָבן גערויבט און געמאָרדעט. אויף יעדן שריט און טריט האָט מען זיך אָנגעטראָפן אויף פארוויינטע פנימער. פאר קיינעם איז שוין נישט געווען קיין ספק, אז די אויסגעזידלטע יידן פון מעזריטשער געטאָ פירט מען נישט אויף ארבעט ווי די דייטשן האָבן געזאָגט, נאָר אין פארניכטונגס־לאגערן.

די אויסזיידלונג קיין מאידאנעק

דעם 3טן מאי 1943 האָבן די דייטשן באפוילן זיך צושטעלן אויפן זאמל־פלאץ אויפן מעזריטשער מארק. די גאסן ארום דעם מארק זענען געווען פארגאָסן מיט בלוט. ווען די מאסע יידן זענען אָנגעקומען אויפן מארק, זענען מיר גלייך ארומגערינגלט געוואָרן מיט פיל באוואָפנטע דייטשן, אוקראַינער און פוילישע פּאָליציאנטן. די דייטשן האָבן אויס „פארוויילונג" געשאָסן אין דעם עולם...

דער מארק איז שוין געווען צו קליין ארייננצונעמען אזוי פיל מענטשן. די מאי זון האָט געבאקט און די שטיקעניש אויפן מארק איז געווען זייער גרויס. די פארזאמלטע יידן זענען געווען דאָרשטיק און קיין טראָפּן וואסער איז נישט געווען צו טרינקען. אומעטום האָבן זיך געהערט די געוויינען און געשרייען פון פרויען און קינדער, אָבער דערווייל האָבן געשטראָמט צום מארקפלאץ אלץ מער און מער יידן, באגלייט דורך א שטארקער שמירה פון די דייטשע רוצחים.

ווען דער מארקפלאץ איז שוין געווען פול מיט יידן, האָט מען אונדז געטריבן צו דער באַן־סטאציע. די צעיושעטע דייטשן האָבן ברוטאל ארייננגע־טריבן די יידן אין די לאסטוואגאָנען, וועלכע זענען געווען אָנגעפאקט מיט פול יידן ווי הערינג אין א פאס. דער צוג האָט גערידט, עס האָט אויסגעפעלט לופט, פון גרויס דורשט האָבן מענטשן געלעקט די פייכטע ווענט פון די וואגאָנען.

נאָך א טאָג און נאכט פאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין מאידאנעק. ווען מ׳האָט געעפנט די טירן פון די וואגאָנען, זענען פיל יידן פון דעם טראנספּאָרט דערשטיקט געוואָרן און צווישן די דערשטיקטע מענטשן איז אויך געווען מיין קוזינקע דינטשע.

אין פארניכטונגס־לאגער מאידאנעק

ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין מאידאנעק, האָבן די רוצחים גלייך אָפּגע־טיילט די קינדער פון די מאמעס. עס זענען געווען פאלן, ווען די מאמעס פלעגן

זיך אָפּרופן אויפן רוף פון זייערע קינדער, האָט מען אויך די מאַמעס אוועק־געשיקט צוזאמען מיט די קינדער צו די גאז־קאמערן...

דער טאָג אין מאידאנעק האָט זיך אָנגעהויבן 4 אזייגער. מ׳האָט אונדז גלייך ארויסגעטריבן צום אפעל. די דייטשע אויפזעערס האָבן אויסגעקליבן די פיזיש־שטאַרקערע צו דער ארבעט און די שוואכע האָט מען געשיקט אין קרעמא־טאָריום.

באגינען איז געווען זייער קאלט. די לופט פייכט. דער גאנצער שטח פון דעם לאגער איז געווען באדעקט מיט א פייכטער ראַסע. די שיך האָט מען ביי אונדז צוגענומען גלייך ווי מיר זענען אָנגעקומען אין מאידאנעק און אזוי, זענען מיר אזוי געשטאנען באָרוועסע אויף דער פייכטער און קאלטער ערד.

די דייטשן האָבן געבראכט צום אפעל אויך ווארשעווער יידן, וועלכע זענען ארויסגעשלעפט געוואָרן פון די בונקערס נאָכן ליקווידירן דעם ווארשעווער געטאָ און מ׳האָט זיי געבראכט קיין מאידאנעק.

די געבראכטע ווארשעווער יידן זענען געווען פיזיש אָפּגעשוואכט און זיי האָבן נישט געקענט שטיין אויף די פיס. זיי זענען געלעגן אויף דער פייכטער ערד און די דייטשן האָבן זיי געקאָפּיעט מיט זייערע שטיוול. די עלטערע מענטשן און די קינדער האָט מען גלייך בעת דער סעלעקציע אָפּגעקליבן צו שיקן זיי אויף טויט.

דאָס זינלאזע מאטערן די אויסגעהונגערטע און געפייניקטע און די פאר־חלשטע פרויען איז אָנגעפירט געוואָרן דורך די ס. ס.־פרויען, און מיט א נאצישן סאדיזם און הנאה האָבן זיי געקוקט אויף די ארבעטנדיקע פרויען ווי זיי ארבעטן די שקלאפן־ארבעט. אויב איינע פון אונדז האָט געטראָגן א קלענערן שטיין, אָדער זי איז נישט שנעל געלאָפן מיטן שטיין, פלעגן זיי אומברחמנותדיק שלאָגן מיט בייטשן, און געשלאָגן האָבן זיי פאר דער מינדסטער זאך.

איך האָב אליין געזען ווי מ׳האָט אויפגעהאנגען א יידיש מיידל אויף דער תליה מיט דער באשולדיקונג, אז זי האָט געמאכט א פרווו צו אנטלויפן פון לאגער. דאָס מיידל איז געהאנגען אויף דער תליה עטלעכע טעג און בעת מיר זענען געשטאנען ביים אפעל, האָט מען אונדז געצוווּנגען צו קוקן אויף דער אויפגעהאנגענער מיידל. איר טויטער קערפּער האָט זיך געוואויגן אויף דער תליה דורכן ווינט הין און צוריק...

דאָס עסן איז געווען זייער ווייניק און נישט נאַרהאַפטיק: 10 מענטשן האָבן באקומען 1 ברויט, וועלכן מען האָט צושניטן אויף 10 גלייכע חלקים, אזוי, אז יעדער איינער האָט באקומען בערך 100 גראם ברויט. איין מאָל אין טאָג האָט מען באקומען אביסל וואסערזופּ.

מיר זענען געשלאָפן אויף פּריטשעס געמאכט פון ברעטער אין א גרויסן,

קאלטן באראק. קיין צודעקס האָבן מיר נישט באקומען, זענען מיר אזוי געלעגן אויף די הארטע ברעטער, אייגעקורטשעטע פון קעלט...

א געוויסן טאָג האָט מען אונדז געמאָלדן, אז עס גייט אָפּ א טראנספּאָרט פון מאידאנעק אין א צווייטן לאגער, אין וועלכן לאגער האָבן מיר נישט געוווּסט און מען האָט אונדז נישט געזאָגט.

איך בין געווען אין מאידאנעק עטלעכע חדשים און מ'האָט מיך אריינגעשטעלט אין דעם טראנספּאָרט צווישן די פרויען, וועלכע מ'האָט צונויפגעקליבן לויט א פריער צוגעגרייטער רשימה.

ענדלעך האָבן די אלע פרויען, וועלכע זענען אָפּגעקליבן געוואָרן צום טראנספּאָרט זיך צוגעשטעלט אויפן זאמלפונקט און מיר זענען געפאָרן אין אן אומבאקאנטער ריכטונג. אויפן וועג האָבן מיר זיך שוין דערוווּסט, אז מיר פאָרן אין א גאנץ אנדערער ריכטונג ווי מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט און ערשט נאָענט פון אוישוויץ האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז מען שיקט אונדז אין דעם גרויסן טויט־לאגער פון וועלכן מ'קומט נישט צוריק...

אין טויט־לאגער אוישוויץ

ווען מיר זענען אָנגעקומען אויף דער ראמפּע אין אוישוויץ, האָבן מיר געזען א גרויסע אויפשריפט אויפן אריינגאנג־טויער די אויפשריפט: „ארבעט מאכט פריי"... באלד נאָכן אָנקומען פון אונדזער טראנספּאָרט אויף דער ראמפּע, האָט מען אונדז מיט ווילדע קולות ארויסגעטריבן פון די וואגאָנען: „שנעל!"... „שנעל!"... „ראוס!"... „ראוס!"...

ווען מיר זענען געשטאנען אויף דער ראמפּע, האָבן די דייטשן אדורכגעפירט א סעלעקציע: א טייל פרויען פון אונדזער טראנספּאָרט — די פיזיש־שטארקערע האָט מען אוועקגעשיקט אין א בלאָק (איך געדענק שוין נישט אין וועלכן בלאָק) און די פיזיש־שוואכע האָט מען געשיקט אויף אומקום אין קרעמאטאָריום.

אין בלאָק האָט מען אונדז אָפּגעשוירן די האָר און געגעבן א לאגער־נומער מיט א האלבן מגן־דוד.

מיר האָבן זיך אויסגעבאָדן מיט קאלט וואסער און מען האָט אונדז ארויסגעגעבן לאגער־קליידער מיט פּאסן.

אין אוישוויץ האָבן מיר באקומען 250 גראם ברויט און א זופּ וואָס איז באשטאנען פון געקאָכטע קראָפּיווע, געמישט מיט קאשטן־מעל. זייער אָפט פלעגט מען מאכן א דיזינפעקציע, דאן פלעגט מען זיך אויסטאן נאקעט אין דיזינפעקציע־קאמער און נאקעטערהייט פלעגן מיר גיין צוריק אין בלאָק...

יעדע וואָך פלעגן פאָרקומען סעלעקציעס, וועלכע עס האָט דורכגעפירט

ד"ר מענגעלע. מיט א שטעקעלע פלעגט ער אָנווייזן וועמען צו שיקן אויף רעכטס און וועמען אויף לינקס. די וועלכע מ'האָט געשיקט אויף לינקס — האָט באַדייט, אז זיי גייען אויף אומקום. צווישן די אסירים האָט געהערשט א גרויסע פאניק. מיר האָבן שוין געוווסט, אז אין קרעמאטאָריום ווערן פארברענט די געשיקטע אויף לינקס — אויף טויט. עס איז שווער איבערצוגעבן די געוויי־נען און די יללות פון די מענטשן אין אָנבליק פון טויט.

איך האָב געזען מענטשן וועלכע האָבן זיך געוואָרפן אויף די עלעקטרישע דראָטן, כדי צו באַגיין זעלבסטמאָרד. זיי האָבן נישט געקענט אריבערטראָגן די שווערע באַדינגונגען אין אוישוויצער לאגער.

יעדן פרימאָרגן פלעגט אונדז אויפוועקן פון שלאָף א האַסטיקער קלאַנג פון לאגער־גלאָק און עס האָבן זיך באַלד דערהערט די ווילדע געשרייען פון די „שטובאָווצעס", וועלכע פלעגן שרייען: „הערויס!", „הערויס!"... „צו דער ארבעט!". דאַן פלעגן מיר זיך שנעל אָנטאָן אונדזערע לאגער־מלבושים און מיר פלעגן פארלאָזן דעם באראַק.

אין דרויסן איז נאָך געווען שטאָק־פינצטער, א ביטערע קעלט האָט אדורכ־גענומען די ביינער. מיינע דערשראָקענע בליקן זענען שטענדיק געפאַלן אויף דעם בנין פון קרעמאטאָריום און פון זיינע הויכע קוימענס האָט געזעצט א שוואַרצער רויך, מיר האָבן געוווסט, אז דאָ ברענט מען מענטשן... דאָס דאָזיקע שוידערלעכע בילד פון דעם קרעמאטאָריום וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן כל זמן איך וועל לעבן.

אָפּזייענדיק אין אוישוויץ עטלעכע חדשים, האָט מען מיך מיט נאָך 10 מיידלעך צוגעטיילט ארבעטן אין סקלאַדן פון קאַרטאָפל, ברוקווע און קרויט צו זויערן. אונדזער אויפזעער איז אליין אויך געווען א העפטלינג, פלעגט ער אונדז טיילמאָל אין געהיים דערלויבן קאָכן א ביסל קאַרטאָפל און דאָס פלעגט אונדז פארלייכטערן דעם הונגער.

אין דער צייט האָבן די דייטשן פארגיכערט דעם טעמפּאָ פון ליקווידירן די יידן אין אוישוויץ. די קרעמאטאָריעס האָבן געארבעט אָן אויפהער.

דעם 14טן אָקטאָבער 1944 איז פּאָרגעקומען דער אויפשטאַנד פון דער זאָנדער־קאָמאנדע אין אוישוויץ. אין די סקלאַדן האָב איך געארבעט ביז די דייטשן האָבן גענומען ארויספירן די אסירים פון לאגער. דעם 18טן יאנואר 1945 האָט מען אונדז ארויסגעשיקט פון אוישוויץ.

דער טויטן־מאַרש פון אוישוויץ

די דייטשן האָבן אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און מען האָט אונדז געטריבן צופוס דעם גאַנצן וועג, וואָס איז געווען אינגאַנצן פארשנייט און

לענגאויס דעם וועג זענען געווען הויכע אייז־גרודעס. ווער עס האָט נישט געקענט גיין גיך, אָדער דער וואָס איז אָפּגעשטאַנען אין וועג האָט תיכף באַקומען א קויל אין קאָפּ, דעריבער איז דער גאַנצער וועג פון אוישוויץ געווען אויסגעלייגט מיט דערשאָסענע מענטשן.

די דייטשן זענען געווען שטארק נערוועז. די רוסן האָבן זיך דערנענטערט צו אוישוויץ, און זיי האָבן מורא געהאַט, אז זיי קענען אריינפאלן אין די הענט פון די רוסן. מיר זענען געגאנגען אין דער באַגלייטונג פון דייטשע קאָנוואָיען. די העכערע אָפיצירן פון דער דייטשער וואך זענען געפאָרן רייטנדיק אויף פערד און האָבן געטריבן די מענטשן אין דער קאָלאָנע. ווער עס איז געווען שטארק דורשטיק האָט געלעקט דעם שניי. דער גאַנצער וועג איז געווען פאַר־גאָסן מיט יידיש בלוט.

ווען מיר זענען אָפּגעגאַנגען א שטיק וועג, האָט מען אונדז אריינגעפירט אויף א ספאָרט־פּלאַץ, וועלכער איז געווען פול מיט שניי און אייז און יעדער איינער פון אונדז האָט זיך געמוזט אוועקזעצן אין שניי.

אזוי האָט מען אונדז געפירט 3 טעג און נעכט אָן עסן. געשלאָפן זענען מיר גייענדיק אין מארש. ענדלעך האָבן מיר זיך דערשלעפּט קיין גלייוויץ. אָבער אין גלייוויץ האָבן מיר זיך לאַנג נישט פאַרהאַלטן.

מ׳האָט אונדז אריינגעזעצט אין אָפענע וואַגאָנען פון קוילן און מ׳האָט אונדז געפירט דורך בוכענוואַלד קיין בערגען־בעלזען.

אין בערגען־בעלזען

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין דעם גרויסן לאַגער בערגען־בעלזען, האָט מען אונדז גלייך אריינגעטריבן אין א שמוציקן באַראַק. קיין פּריטשן זענען דאָרט נישט געווען, זענען מיר געשלאָפן אויף דער שמוציקער ערד. קיין וואַסער צום וואַשן זיך איז אויך נישט געווען, האָט זיך פאַרשפּרייט אין לאַגער די טיפוס־עפּידעמיע און דיזענטעריע. די טיפוס־עפּידעמיע האָט פאַרשניטן פיל לעבנס, ווייל קיין מעדיצינישע באַהאַנדלונג און קיין מעדיצינישע פּרעפּאַראַטן זענען דאָרט אין לאַגער אויך נישט געווען. די שטערבלעכקייט אין בערגען־בעלזען האָט אָנגענומען שרעקלעכע פאָרמען.

א שטיקל צייט האָב איך געאַרבעט אין דער לאַגער־קיך צוזאַמען מיט נאָך 8־9 מיידלעך און דאָס האָט אונדז געגעבן א מעגלעכקייט נישט צו הונגערן ווי פיל אַנדערע לאַגעריקעס. אָבער זייער פיל מענטשן אין בערגען־בעלזען האָבן נישט געקענט אויסהאַלטן דעם הונגער און זענען מיט דער צייט אָפּ־געשוואַכט געוואָרן און זיך פאַרוואַנדלט אין א „מוזלמאַן״ — דאָס הייסט א מענטש וואָס נישט ער לעבט און נישט ער שטאַרבט, א מענטש, וועלכער האָט

אינגאנצן פארלאָרן זיין מענטשלעך געשטאלט. אין בערגען־בעלזען בין איך געווען עפעס מער ווי 3 חדשים.

אָנהייב אפריל 1945 האָט זיך שוין געשפירט, אז די מלחמה גייט צו ענדע און אין לאגער האָט זיך געשפירט א שטארקע באוועגונג סיי פון די דייטשן און סיי פון די לאגערניקעס. פון מויל צו מויל האָט מען זיך געשושקעט, אז די דייטשן זענען שוין אנטלאָפן פון לאגער.

די באפרייונג

דעם 15 אפריל 1945 איז צוגעקומען א טאנק מיט עטלעכע ענגלישע זעל־נער. דער דייטשער לאגערפירער האָט זיי געוואָרנט, אז אין לאגער הערשט א טיפוס־עפידעמיע. אן ענלענדער איז אריין אין לאגער רייטנדיק אויף א פערד און ער האָט געטראָפן לעבעדיקע מענטשן, אָבער די מענטשן זענען שוין געווען שאטנס פון מענטשן.

די דייטשן, וועלכע זענען פריער אנטלאָפן פון לאגער זענען געקומען צוריק מיט ווייסע אָרעמבענדער אויף די הענט אלס צייכן פון קאפיטולאציע. די ענגלענדער האָבן באלד אנטוואָפנט די דייטשן און זיי האָבן געמאָלדן, אז די מענטשן אין לאגער זענען פריי...

די דייטשן, אוקראינער און אנדערע נידערטרעכטיקע טיפן, וועלכע האָבן מיטגעארבעט מיט די דייטשן, האָט מען גענומען אין געפאנגענשאפט. אייניקע דייטשן און אוקראינער האָבן געפרווט אנטליפן, האָט מען זיי באלד געכאפט און זיי זענען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. די דייטשקעס, וועלכע זענען געווען אין לאגער זענען אנטלאָפן באצייטנס און זיי זענען נישט שוין געקומען צוריק.

אין דעם טאָג פון דער באפרייונג האָבן זיך אָפגעשפיגלט הארצרייסנדיקע סצענעס. די באפרייטע לאגערניקעס האָבן זיך נישט געקאָנט באהערשן פון פרייד. טייל האָבן געלאכט, טייל האָבן היסטעריש געוויינט און עס זענען אפילו געווען פרויען, וועלכע האָבן נישט געקענט אויסהאלטן די גרויסע שפאנונג און דער ספאנטאנער איבערגאנג פון א שקלאפן־לעבן אין לאגער און פלוצ־לינג האָבן זיי זיך געפילט פריי, האָבן זיי ממש געחלשט. עס איז געווען זייער שווער צו באהערשן זיך. ענדלעך פריי! ענדלעך א סוף צו דעם נאצישן גיהנום! ..

ספאָנטאן האָבן די מענטשן אָנגעהויבן צו זינגען און דאָס געזאנג איז אונטערגעכאפט געוואָרן דורכן גאנצן עולם. עפעס ווי א נייער גייסט האָט אלעמען באהערשט. דעם 9טן מאי 1945 האָט זיך פארענדיקט די מלחמה. די ענגלענדער האָבן געפייערט דעם טאָג פון נצחון איבער דעם נאציזם אין לאגער, ווי דאָס איז כאראקטעריסטיש פאר זעלנער, וועלכע, האָבן בייגעטראָגן

צו דעם נצחון. די באראקן אין וועלכע ס'האָבן זיך געפונען די לאגערניקעס האָט מען פארברענט און די וווינונגען פון דעם דייטשן פערסאָנאל פון דעם לאגער האָבן די ענגלענדער איבערגעגעבן די לאגערניקעס.

אין בערגען־בעלזען בין איך פארבליבן נאָך דער באפרייונג איין יאָר. אלע באפרייטע פון די לאגערן, וואָס האָבן זיך געפונען אין יענער צייט, האָבן באקומען שטיצע פון דער „אונרא". נאָכער בין איך אוועק אין דער אמעריקא־נער זאָנע צו מיין קוזינקע.

אין יאָר 1947 האָב איך חתונה געהאט מיט יצחק שווארץ פון לאָמאז און אין יאָר 1949 זענען מיר עולה געווען קיין ישראל און אין מדינת ישראל האָבן מיר אָנגעהויבן א נייעם לעבן.

לאָמאז אין די טראגישע חורבן־יאָרן 1939—1942

(פון די מאטעריאלן פונעם יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין ווארשע)

דעם 1טן סעפטעמבער 1939, פרייטיק פרי, זענען די לאָזאמער איינוווינער דערשיטערט געוואָרן פון דער ידיעה, אז דייטשלאנד האָט דערקלערט קריג פוילן און אז די דייטשע עראָפּלאנען האָבן באָמבארדירט פוילישע שטעט און מיליטערישע אָביעקטן.

די ערשטע מלחמה־טעג האָבן צעטרייסלט די לאָמאזער יידן. די פאר־נעפלטע צוקונפט האָט זיי באאומרואיקט. עס האָט לאנג נישט געדויערט און די דייטשן האָבן אין די אָקופּירטע שטעט אין פוילן אָנגעהויבן אָנצוווענדן טעראָר־אקטן קעגן די יידן.

די אנטי־יידישע געזעצגעבונג, וועלכע האָט אנטהאלטן א סך דראקאָנישע געזעצן, האָבן לעגאליזירט די פארשידענע פאָרמען פון רעכטלאָזיקייט פון די יידן. איין גזירה איז געקומען נאָך דער צווייטער.

אָט זענען א טייל פון די גזירות, וועלכע זענען אָנגעווענדעט געוואָרן אין ביאלע־פּאָדלאסקער קרייז:

— דעם 12טן אָקטאָבער 1939 האָט דער גענעראל־גוּבערנאטאָר פון די פוילישע אָקופּירטע געביטן, ארויסגעגעבן א פאראָרדענונג, אז אויפן סמך פונעם דעקרעט פון קאנצלער פון דייטשלאנד היטלער וועגן אדמיניסטרירן די אָקו־פּירטע פוילישע געביטן איז פארבאָטן דאָס באנוצן זיך מיט דער אייזנבאַן דורך יידן...

— אין נאָוועמבער 1939 האָט די געסטאפּאָ ארויפגעלייגט א געלט־קאָנטריבוציע אויף די יידן פון ביאלע פּאָדלאסקע און מעזריטש. פארשטענד־

לער, אז יעדע רויב־אקציע אין ביאלע פּאָדלאסקע האָט נישט אויסגעמיטן די לאָמאזער יידן.

— אין מערץ 1940 איז ארויס א פאראָרדענונג, אז די יידן פון ביאלער און ראדזינער קרייז, מוזן זיך רעגיסטרירן צו צוואנגס־ארבעט, און היות ווי לאָמאז געפינט זיך אין ביאלער קרייז, איז דאָס אויך חל אויף די יידן פון לאָמאז.

— דעם 25סטן סעפטעמבער 1941 איז ארויס א פרישע פאראָרדענונג, אז עס איז **פארבאָטן** די קריסטן פון ביאלער קרייז דערלויבן א יידן אריינצונעמען צו זיך אין שטוב אויף איבערצונעכטיקן, געבן אים עסן און העלפן דעם ייד אין נסיעות. יעדער ייד, וואָס וועט געכאפּט ווערן אויף דער ארישער זייט, אויף די וועגן אָדער אין באנען, אָן א געהעריקער דערלויבעניש, וועט שטרענג באשטראפט ווערן.

דאָס אלץ האָט אָפּגעשניטן די מקורות פון פרנסה, פון די יידן און פון

די היטלעריסטן האבן פארוואנדלט די גרויסע פרעכטיקע שול אין לאָמאז אין א שטאל פאר פערד.

זייערע מינימאלסטע פארדינסטן. אין לאָמאז האָבן זיך געפונען צו יענער צייט א גרויסע צאָל פליטים פון אנדערע שטעט און א גרויסע צאָל נויטבאדערפטיקע לאָמאזער יידן, אָרעמע און קראנקע.

אין יענער צייט איז אין פוילן אנטשטאנען דער „יידישער הילפס־קאָמי־טעט". אין לאָמאז איז אנטשטאנען דער „הילפס־קאָמיטעט" דעם 17טן דעצעמ־בער 1939.

די טעטיקייט פון לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט"

מיט דעם לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" האָבן אָנגעפירט געוועזענע גע־זעלשאפטלעכע טוער פון פאר דער מלחמה. דאָס פרעזידיום פון צענטראלן „הילפס־קאָמיטעט" האָט זיך געפונען אין קראָקע.

דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" האָט געפירט זיין טעטיקייט אין דער פארשטענדיקונג מיט דעם הילפס־קאָמיטעט אין ביאלע־פאָדלאסקע. דער צוזא־מענשטעל פון דעם לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" איז באשטעטיקט געוואָרן פון דעם פרעזידיום אין קראָקע און צו אים האָבן געהערט די פאָלגנדע מענטשן:

1. ישראל אליעזר שטיינקריצער — פאָרזיצער,
2. דוד פאָלאָסעצקי — פארטרעטער פון פאָרזיצער,
3. משה שקלאָזש — מיטגליד,
4. בן־ציון האנדלמאן — מיטגליד,
5. שלמה סטרוכאזש — מיטגליד.

באפולמעכטיקונג

דער יידישער „הילפס־קאָמיטעט" אין לאָמאז באפולמעכטיקט דערמיט דעם ה׳ משה שקלאזש אלס סעקרעטאר פון קאָמיטעט און קהילה־פארוואל־טונג אין לאָמאז צו קאָנפערירן מיט די „דזשאָינט"־פארשטייער איןווארשע.

די שווערע, נויטבאדערפטיקע לאגע פון די פליטים, וואָס געפינען זיך אין לאָמאז, ווי אויך די היגע יידישע איינוווינער, וועלכע נויטיקן זיך אין שטיצע און אין אָנבליק פון דער קאטאסטראָפאלער לאגע, אין וועלכער עס געפינט זיך דער היגער „הילפס־קאָמיטעט" צוליב דעם אָפּהאלטן זיך פון דער „דזש־איאָנט"־שטיצע איז געצוווּנגען צו איבעררייסן זיין טעטיקייט דעם 14טן דיזן מאָנאט מיט א דעפיציט פון 3246.20 זלאָטעס.

ה׳ משה שקלאזש איז אויך באפולמעכטיקט צו דערהאלטן פון „דזשאָינט" די ווייטערדיקע שטיצע פארן היגן „הילפס־קאָמיטעט", געווידמעט די ווייטער־דיקע אונטערשטיצונג פון נויטבאדערפטיקע און מלחמה־געליטענע היגע איינ־ווינער.

מיר לייגן ביי אן אלגעמיינעם טעטיקייטס־באריכט פון קאָמיטעט פון 17.12.39 ביז דעם 20.2.40.

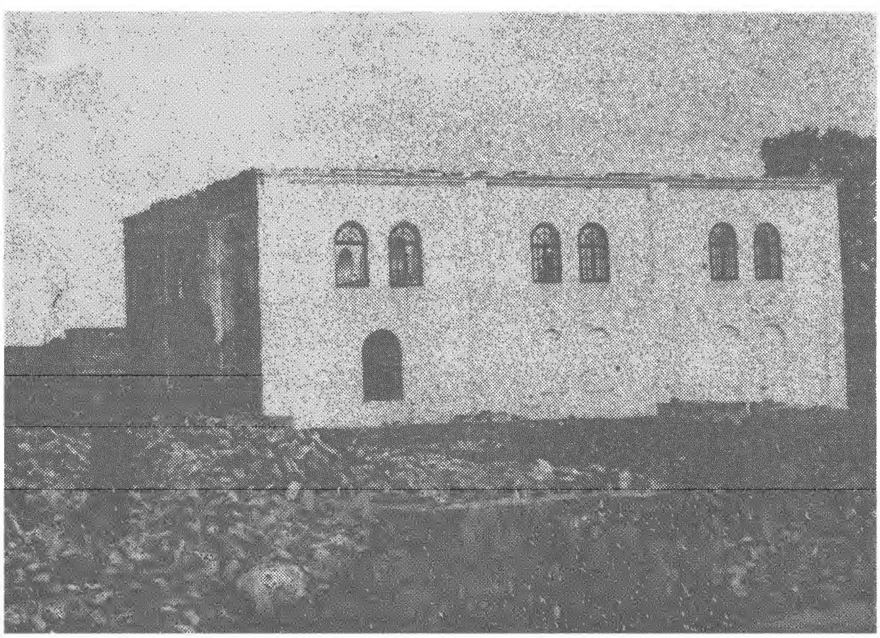
לאָמאז־פּאָדלאסקע, דעם 23סטן פעברואר 1940.

פרעזעס : ישראל אליעזר שטיינקריצער,
קאסירער : שלמה סטרוכאזש,
מאגאזינער : בן־ציון האנדלמאן.

צו דעם „דזשאינט־קאָמיטעט אין ווארשע

מיר באשטעטיקן, אז מיר האָבן באקומען פון אייך דעם 29.5.40 די סומע פון 1000 זלאָטעס אויפן חשבון פון דער באשלאָסענער סובסידיע פאר דעם לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" פאר דעם חודש מאי 1940 אויף דער סומע פון 4000 זלאָטעס.

דער לאָמאזער קאָמיטעט טיילט מיט, אז נישט קוקנדיק דערויף, וואָס די דערהאלטענע סומע איז א מינימאלע אין פארגלייך מיט אונדזערע באדערפע־נישן, האָט פון דעסטוועגן דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" לויט דעם ווונטש פון „דזשאָינט" אין הסכם מיטן צוזאָג פון דעם חשובן אינספעקטאָר פון אונדזער

די היטלעריסטן האָבן חרוב געמאכט די גרויסע לאָמאזער שול אין יאָר 1943

קרייז ה׳ קארטשעם, האָבן מיר געשאפן די פּאַלקס־קיך, וועלכע איז טעטיק און איז אויפגענומען געוואָרן פון די פּליטים מיט גרויס צופרידנקייט.

אין צוזאמענהאנג דערמיט, וואָס עס איז פאר אונדז באשלאָסן געוואָרן די סובסידיע פאר מאי 1940 די סומע פון 4000 זלאָטעס, האָבן מיר באקומען ביז איצט נישט מער ווי 1000 זלאָטעס.

אונדזער קאָמיטעט וויל נישט איבעררייסן די הילף פאר די נויטבאדערפטיקע און איז געצוווּנגען ווי ביז איצט נעמען הלוואות, ווייל טראָץ אונדזער גרעסטער אנשטרענגונג, האָבן מיר פון אָרטיקע קוועלן געשאפן נישט מער ווי 400 זלאָטעס

כדי צו דעקן אונדזערע מינימאלע אויסגאבן, איז נויטיק יעדן חודש 5000 זלאָטעס. דאָס האָט אויך באשטעטיקט דער חשובער אינספּעקטאָר. צוליב דעם געפינט זיך אונדזער קאָמיטעט אין זייער א קריטישער לאגע...

מיר ווענדן זיך צו דעם חשובן אינספּעקטאָר מיט דער ביטע צו געבן אונדז דעם ענטפער צי מיר קאָנען ווייטער פאָרזעצן אונדזער טעטיקייט, אָדער זי איבעררייסן, וואָס עס באדייט א שווערער קלאַפּ פאר 500 נויטבאדערפטיקע מענטשן.

מיר האָפן, אז דער חשובער אינספּעקטאָר וועט אונדז ראטן ווי אזוי מיר דארפן ווייטער האנדלען.

מיר דאנקען אייך פאָרויס.

אין דערוואַרטונג אויף אייער ענטפער:

פאָרזיצער: ישראל אליעזר שטיינקריצער,
קאסירער: דוד פּאַלאסעצקי,
מאגאזינער: בן־ציון האנדלמאן

לאָמאז דעם 4.6.1940

מעלדונג

לאָמאז דעם 25.7.1940

דער יידישער „הילפס־קאָמיטעט״
דוד פּאַלאסעצקי,
משה שקלאזש.

ערשט אין סוף יוני איז געשאפן געוואָרן די קיך, פון וועלכער עס האָבן גענאָסן 400 פערזאָן (פון זיי איז פאראן 350 פליטים). מיר האָבן גענומען א מינימאלן אָפּצאָל פון 10 גראָשן פאר א מיטאָג צוליב דער אָרעמקייט פון דער באפעלקערונג און פון דאָס פעלן פון יעדער קוועלע פון פארדינסט.

לויט די ידיעות, וואָס מיר האָבן דערהאלטן, האָבן מיר ארויסגעשיקט צו די מענער פון 3 צוואנגס־ארבעט־לאגערן, וועלכע געפינען זיך 7־8 קילאָמע־

טער פון לאָמאז. ווי אויך די פאמיליעס פון די ארבעטנדיקע אין די ארבעטס־לאגערן זענען אויסשליסלעך אויף דער אויסהאלטונג פון היגן „הילפס־קאָמיטעט״.

די לעצטע סובווענץ פון 1000 זלאָטעס איז געווען אויסגעצאָלט אין חודש מאי.

דער באריכט פון חודש יולי איז בייגעלייגט.

סוף 1940 האָט דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט״ באקומען א געוויסע שטיצע, באצייכנט אלס אמעריקאנער מתנות. די שטיצע איז געגעבן געוואָרן דורך דער פארוואלטונג פון „הילפס־קאָמיטעט״ אין ביאלע פאָדלאסקע.

לאָמאז האָט באקומען פאָלגנדיקע שפייז־ארטיקלען:

קאָרנמעל —	47	קגר
ווייצענע מעל —	24	קגר
אמעריקאנער טונקעלע מעל —	30	קגר
מילך־פראָשעק —	28	קגר
קאשע —	20	קגר
פעטס —	35	קגר

די אויבנדערמאָנטע פראָדוקטן איז צעטיילט געוואָרן צווישן 487 פערזאָן דעם 10.9.40. די צאָל שפייז איז לגמרי ווייניק כדי צו שטילן דעם הונגער. מענטשן האָבן נישט באקומען די עלעמענטארע צאָל־פראָדוקטן, וואָס זאָלן

די שוועסטער הדסה און מעלא (טעכטער פון לאה און שמרל מאָרגנשטערן) אין אנהויב פון דער דייטשער אקופאציע אין לאָמאז (דאָס קינד איז ווארשיינלעך פון דער עלטערער שוועסטער אסתר)

דערהאלטן דעם קיום פון דעם גוף. עס איז פֿאָרגעקומען א פּראָצעס פון א פיזישער אָפּשוואכונג און דערשעפּונג, ספּעציעל פון קינדער און יוגנטלעכע.

די דייטשע מאכט־אָרגאנען און זייערע העלפערס האָבן נישט דערלויבט, אז די יידישע אינסטיטוציעס זאָלן דערטיילן די נויטיקע הילף. דער לאָמאזער יידישער „הילפס־קאָמיטעט" האָט ארויסגעוויזן א גרויסע אקטיוויטעט און אָנשטרענגונג כדי ארויסצובאקומען מער שפּייז פאר די הונגעריקע מענטשן.

דעם 25.11.40 האָט דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" באקומען דורך דער פארמיטלונג פון „הילפס־קאָמיטעט" אין ביאלע פּאָדלאסקע 252 קגר. ווייצענע מעל, וואָס איז צעטיילט געוואָרן צווישן 645 נויטבאדערפטיקע. אויף יעדן פּער־זאָן קומט אויס קנאפּע 40 דקגר׳.

דעם 18.7.1941 שרייבט דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" צו דעם פּרע־זידיום אין קראָקע, אז עס איז אומבאדינגט נויטיק דאָס צושטעלן די קאָנטי־גענט־ארטיקלען, ווייל אין קורצן וועט באנייען די ארבעט די פּאָלקס־קיך פאר די נויטבאדערפטיקע.

דעם 22.7.1941, ווענדונג פון דעם לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" צו דעם קרייז־לאנדווירט אין ביאלע פּאָדלאסקע מיט דער ביטע וועגן צוטיילן פאר דער קיך קארטאָפל, קאשע און מעל פאר 674 יידן, באשעפטיקטע אין לאָמאזער געביט.

דער בריוו מיט דער ווענדונג איז אקצעפּטירט געוואָרן פון נאָמינירטן לאָמאזער וואָיט ה׳ בר. זדאנאָוויטש.

דעם 4.8.1941, ווענדונג פון דעם לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" צו דעם נאָמינירטן וואָיט וועגן צוטיילן פאר דער קיך דעם לאָקאל פון געוועזענעם אייגנ־טימער מ. פּיעקאזש ביי דער מארק־גאס, היות ווי דער לאָקאל איז פריי און עס געפינט זיך דאָרט דער איינגעמויערטער קעסל פון דער פריערדיקער קיך.

אין בריוו איז אונטערגעשטראָכן געוואָרן וועגן דער מינדלעכער הסכמה פון דעם וואָיט. דעם 22.8.1941 איז אוועקגעשיקט געוואָרן א בריוו פון פּרעזי־דיום אין קראָקע צו דעם „הילפס־קאָמיטעט" אין לאָמאז, וואָס באשטעטיקט די פערסאָנאלע ענדערונג פון צוזאמענשטעל אין לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט".

דוד פּאָלאָסעצקי — פּאָרזיצער,

בן־ציון האנדלמאן — מיטגליד,

משה שקלאזש — מיטגליד.

אין דעם בריוו איז נישט אָנגעוויזן די סיבה פון דער פּערסאָנאלער ענדע־רונג. אָנהייבנדיק פון דער אויבנדערמאָנטער דאטע ביז דעם 4.5.42 זענען אלע בריוו אונטערגעשריבן געוואָרן פון דעם פּאָרזיצער דוד פּאָלאָסעצקי.

דעם 11.9.1941 שרייבט דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" צו דעם פּרע־

זידיום אין קראָקע, אז נאָך לאנגע באמיאונגען איז די קיך צוגעטראָטן צו דער ארבעט.

די קיך גיט ארויס 150 מיטאָגן א טאָג. דער „הילפס־קאָמיטעט" אין לאָמאז בעט פארגרעסערן די הילף, ווייל די לאָמאזער יידישע באפעלקערונג איז נישט פארמעגלער און נויטיקט זיך אין הילף. די יידן אין לאָמאז קענען נישט אויסטראָגן די אויסגאבן פון די אָרעמע יידן אין לאָמאז גופא צוזאמען מיט די פליטים, וועלכע ציילן 700 נפשות.

דער היגער יודענראט קען העלפן נאָר מיט נישט באדייטנדיקע סובווענצן.

דאָס איז געווען דער ערשטער פאל, ווו עס ווערט דערמאָנט אין א דאָקו־מענט פון יענער צייט דער יודענראט אין לאָמאז.

דעם 22.11.1941 האָט דער „הילפס־קאָמיטעט" אין לאָמאז ארויסגעשיקט א בריוו אין דער דייטשער שפראך צו דעם קרייז־לאנדווירט אין ביאלע פאָד־לאסקע וועגן צושטעלן פאר דער פאָלקס־קיך אין לאָמאז קארטאָפל און קאשע, וואָס זאָל דערמעגלעכן באשפייזן 700 ארעמע מענטשן אריינגערעכנט די פליטים.

דעם 3.12.1941 האָט דער קרייז־לאנדווירט אין ביאלע פאָדלאסקע באשטימט 3000 קגר' קארטאָפל פאר דער לאָמאזער פאָלקס־קיך.

א בריוו געשריבן פון לאָמאזער יודענראט צום „דזשאָינט", „הילפס־קאָמיטעט" אין קראָקע

צו דעם אמעריקאנער „דזשאָינט", „הילפס־קאָמיטעט", קראָקע, יוזע־פינסקא 18.

אייער ווענדונג וועגן צושטעלן דעם באריכט פון לאָמאזער „הילפס־קאָמי־טעט" פארן יאָר 1940 האָבן מיר דערהאלטן און מיר שיקן אייך פאָלגנדיקע אויפקלערונגען:

דער „הילפס־קאָמיטעט" פאר ארעמע יידן אין לאָמאז איז אָרגאניזירט געוואָרן אלס באזונדערע קערפערשאפט און איז נישט אָפהענגיק פון יודענראט.

דער פאָרזיצער פון לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" איז ה' שטיינקריצער ישראל־אליעזר און סעקרעטאר איז ה' שקלאזש משה.

דער קאָמיטעט פונעם לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" אינפאָרמירט אונדז נישט וועגן זיין טעטיקייט, דעריבער קענען מיר נישט שיקן צו אייך דעם באריכט.

אויב דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" וואָלט לויט אייער פאראָרדענונג איבערגעגעבן אונדז דאָס פירן די ווירטשאפט פון לאָמאזער קאָמיטעט, אָדער צוגעצויגן דעם יודענראט צו אקטיווער מיטארבעט און אָנפירן מיט דער ווירט־שאפט פון „הילפס־קאָמיטעט", דאן וואָלטן מיר אין דער צוקונפט צוגעשיקט צו אייך די נויטיקע באריכטן.

ביי דעם שטעמפל פון לאָמאזער יודענראַט,
אונטערשריפט :
פאָרזיצער : יוסף שקלאַזש.

לאָמאַז 9.5.1941

פּראָטאָקאָל פון הילפס־קאָמיטעט, לאָמאַז 24.12.41

די זאָרג פאַר די קינדער און יוגנט אין לאָמאַז

דעם 24.12.41 איז פאָרגעקומען אַן אויסגעברייטערטע זיצונג פון דעם לאָמאַזער „הילפס־קאָמיטעט" מיט דער באַטייליקונג פון משה שקלאַזש, בן־ציון האנדלמאַן און די איינגעלאַדענע פרויען־טוערינס : ח. פרידמאַן, ד. סרעבניק, ח. נ. אייבלום. ד. פּאַלאַסעצקי און ח. פאַקולאַ.

די פאָרשטייער פון לאָמאַזער „הילפס־קאָמיטעט" האָבן אינפאָרמירט וועגן דער טעטיקייט פון קאָמיטעט און אונטערגעשטראָכן די נויטווענדיקייט פון אָרגאַניזירן הילף און אויפזיכט פאַר די קינדער און יוגנט אין לאָמאַז.

דער פאַרטרעטער פון פאָרזיצער פון „הילפס־קאָמיטעט" מ. שקלאַזש האָט איבערגעגעבן דעם אינהאַלט פון דעם בריוו, וואָס איז ארויסגעשיקט געוואָרן דעם 29.8.1941 צו דעם פרעזידיום אין קראָקע וועגן שאַפן א דערציונגס־זאַל און א נויטיקע באַשפּייזונג פאַר די קינדער און יוגנט, ווען עס וועט דערהאַלטן ווערן די נויטיקע געלט־מיטלען.

די אַלגעמיינע צאָל קינדער ביז 14 יאָר איז 314. ביז איצט האָבן די משפחות באַקומען געוויסע צוגאָב־פּראָדוקטן פאַר די קינדער.

משה שקלאַזש האָט זיך געווענדעט צו די אָנוועזנדיקע פרייוויליקע פרויען־טוערינס מיט דער פראַגע צי זיי זענען גרייט צו זיין דער פאַטראָנאַט פון דעם פּראָיעקט, וואָס דער „הילפס־קאָמיטעט" האָט באַשלאָסן צו אונטערנעמען. ער האָט זיך געווענדעט צו די פרויען מיט דער ביטע, אַז זיי זאָלן מיטארבעטן מיטן „הילפס־קאָמיטעט".

אין רעזולטאַט פון א לענגערן מיינונגס־אויסטויש פון אלע אָנוועזנדיקע אויף דער זיצונג איז אונטערגעשטראָכן געוואָרן די וויכטיקייט און צילן פון דער אקציע. די פרויען־טוערינס האָבן דערקלערט, אַז זיי זענען גרייט צו זיין דער פאַטראָנאַט און מיטארבעטן מיטן „הילפס־קאָמיטעט".

עס איז באַשלאָסן געוואָרן אלס אָנהייב צו שאַפן 2 גרופּעס פון קינדער אין עלטער פון 5 ביז 8 יאָר, צוזאַמען 70 קינדער, וועלכע וועלן זיך טרעפן 4 שעה יעדן טאָג נאָרמאַל אין א פאַסיקן זאַל. די קינדער וועלן באַקומען די נויטיקע מעדיצינישע אויפזיכט, דערציונג און א פרישטיק.

די פארזאמלטע האָבן אויסגעארבעט דעם חודש־גראפיק און דעם חודש־בודזשעט אויף דעם צוועק. עס זענען פאָרויסגעזען פאָלגנדיקע חודש־הוצאות:

אויסהאלטן דעם לאָקאל —	25 זל.
באהייצן דעם לאָקאל —	150 זל.
זייף פאר די קינדער —	75 זל.
בעדער 4 מאָל אין חודש —	50 זל.
שרייב־מאטעריאלן פאר די קינדער —	100 זל.
נישט פאָרויסגעזעענע אויסגאבן —	50 זל.
פרישטיקן —	500 זל.
צוזאמען:	950 זל.

עס איז פאָרויסגעזען, אז דער איינקונפט פון די קינדער וועט זיין בערך 150 זלאָטעס א חודש.

עס איז באשלאָסן געוואָרן, צו איבערשיקן דעם פראָטאָקאָל פון דער זיצונג קיין קראָקע צוגלייך מיט דער ביטע וועגן באשטעטיקן דעם פראָיעקט און אָנווייזן ווי אזוי צו דעקן די אויסגאבן.

ביזן באקומען דעם ענטפער פון פרעזידיום אין קראָקע, איז באשלאָסן געוואָרן גלייך צוטרעטן צו פארשידענע צוגרייטונגס־ארבעטן.

אויפן פראָטאָקאָל געפינען זיך די אונטערשריפטן פון די באטייליקטע אין דער זיצונג

פארן אָריגינאל:
דוד פאָלאָסעצקי

דער ענטפער פון פרעזידיום אין קראָקע

אין בריוו פון 13.1.1942 שרייבט דאָס פרעזידיום פון קראָקע, אז זיי זענען צופרידן פון דער לאָמאזער איניציאטיוו וועגן שאפן דעם פאטראָנאט פאר די קינדער און יוגנט אין לאָמאז, אָבער דאָס פרעזידיום אונטערשטרייכט, אז זיי האָבן נישט קיין געלט־מיטלען וועגן הילף פאר נייע אונטערנעמונגען.

דאָס פרעזידיום אין קראָקע קען שטיצן נאָר די לאָקאלע „הילפס־קאָמיטעטן", וואָס זענען געשאפן געוואָרן מיט אָרטיקע מיטלען. ווען די אינסטיטוציע וועט שוין עקזיסטירן, וועט דאָס פרעזידיום אויך העלפן מיט געוויסע סובווענצן, אָבער עס איז וויגשנסווערט זיך אויך צו ווענדן צו דער אָרטיקער מאכט דורך דער פארמיטלונג פון „הילפס־קאָמיטעט" פון ביאלע פאָדלאסקע וועגן צוטיילן שפייז־פראָדוקטן אויף דעם צוועק.

דעם 10.3.1942 שרייבט דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט", אז דער פראָ־

יעקט וועגן הילף פאר די קינדער און יוגנט איז געוואָרן אָפּגעשטעלט צוליב דער עפּידעמיע וואָס הערשט אין לאָמאז. עס זענען פאַרמאַכט געוואָרן די שולן, די תפילה־ערטער און פאַרשידענע עפנטלעכע ערטער.

פון דעם מאָמענט, ווען די לאָקאַלע מאַכט וועט עפענען די אינסטיטוציעס, וועט דער פּראָיעקט זיין אַקטועל אים צו רעאַליזירן.

דעם 21.1.1942 האָט דער לאָמאַזער „הילפס־קאָמיטעט" אַרויסגעשיקט א בריוו אין דער דייטשער שפּראַך צו דעם קרייז־לאַנדווירט אין ביאַלע וועגן צושטעלן קאַרטאָפל פאַר 700 נויטיבאַדערפטיקע יידן אין לאָמאז.

דעם 12.3.1942 שרייבט דער לאָמאַזער „הילפס־קאָמיטעט" צו דעם פּרע־זידיום אין קראָקע, אַז דער נאָמינירטער וואָיט האָט צוגעטיילט פאַר דעם יידישן „הילפס־קאָמיטעט" אין לאָמאז 6000 קגר' קאַרטאָפל.

דעם 26.3.1942 שרייבט דער קרייז־לאַנדווירט פון ביאַלע פּאָדלאַסקע, אַז עס איז צוגעטיילט געוואָרן 5000 קגר' קאַרטאָפל פאַרן לאָמאַזער „הילפס־קאָמיטעט".

פון דער קאָרעספּאָנדענץ איז קלאָר, אַז א דאַנק דער טעטיקייט פון לאָמאַ־זער „הילפס־קאָמיטעט" האָט א געוויסע צייט די פאָלקס־קיך געאַרבעט, טראָץ די אַלע שוועריקייטן פון באַזאָרגן די קיך מיט די נויטיקע פּראָדוקטן.

מעדיצינישע הילף

אין דעם בריוו פון 16.3.1942 דריקט אויס דער לאָמאַזער „הילפס־קאָמי־טעט" די גרויסע דאַנקבאַרקייט פאַר די צוגעטיילטע מעדיקאַמענטן אין יענער שווערער צייט.

אין דעם בריוו ווערט אויך אונטערגעשטראָכן, אַז די „צוגעטיילטע מעדי־קאַמענטן איז פאַר אונדז א שטראַל אין דער פינצטערניש צוליב דעם פעלן פון א יידישן דאָקטאָר. אין אונדזער געביט זענען די מעדיקאַמענטן די איינציקע מעדיצינישע הילף"...

פינאַנציעלע הילף

א וויכטיקער אָפּשניט פון דער טעטיקייט פון לאָמאַזער „הילפס־קאָמיטעט" איז געווען דאָס אָרגאַניזירן פינאַנציעלע הילף פאַר דער יידישער באַפעלקערונג אין לאָמאז.

די בריוו און דאָקומענטן פון יענער צייט באַשטעטיקן, אַז אין דער צייט פון 7.4.1941 ביז 20.3.1942 האָט דאָס פּרעזידיום אין קראָקע אַרויסגעשיקט קיין לאָמאַז 6500 זלאָטעס מיט דער אָנווייזונג, אַז דאָס געלט איז באַשטימט פאַר איינקויפן שפּייז פאַר דער פאָלקס־קיך.

עס ווערט אונטערגעשטראָכן, אז אין די ערטער ווו א פאָלקס־קיך איז נישט טעטיק, דארף מען די געקויפטע פּראָדוקטן איינטיילן צווישן די אָרעמע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג.

גלייכצייטיק בעט דאָס פּרעזידיום פון קראָקע, אז די קבלות דארפן געשריבן ווערן 50% פון די דערהאַלטענע סומעס פאר דעם „זשיטאָס" * און 50% פאר דעם „דזשאָינט".

בן־ציון האנדלמאַן און זיין פרוי טעמע

דעם 4.5.1942 שרייבט משה שקלאַזש צו דעם פּרעזידיום אין קראָקע, אז דער פּאַרזיצער דוד פּאַלאָסעצקי לעבט שוין נישט מער פון 27.4.1942. אין דעם בריוו ווערט אָנגעוויזן וועגן די נויטיקע ענדערונגען אין „הילפס־קאָמיטעט" אין פולער פארשטענדיקונג מיט דעם „הילפס־קאָמיטעט" פון ביאלע פּאָדלאָסקע.

אין דעם בריוו ווערט געבעטן דאָס פּרעזידיום אין קראָקע, אז דאָס איבער־שיקן די קאָרעספּאָנדענץ און די געלטער קיין לאָמאַז, דארף זיין אויף דעם נאָמען פון ביז איצטיקן פארטרעטער פון פּאַרזיצער משה שקלאַזש.

וואַרשיינלעך, אז אין דעם דאָזיקן צוזאַמענשטעל איז דער לאָמאַזער „הילפס־קאָמיטעט" געווען טעטיק ביז זיין טראַגישן סוף. ...דעם 9.5.1942

* „זשיטאָס" — „זשידאָווסקיע טאָוואַזשיסטוואָ אָפּיעקי ספּאָלעטשנעי".

שרייבט דאָס פּרעזידיום אין קראָקע צו דעם לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" וועגן זוכן א יידישן דאָקטאָר, אויב עס איז נאָר מעגלעך צו שאפן אין לאָמאז פאַרן דאָקטאָר די נויטיקע באדינגונגען פאר זיין מעדיצינישער טעטיקייט.

דער ענטפער אויף דעם דאָזיקן בריוו געפינט זיך נישט צווישן די דאָקומענטן פון יענער צייט.

דעם 10.5.1942 האָט דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" זיך געווענדעט צו דעם נאָמינירטן וואָיט בר. זדאנאָוויטש מיט דער ביטע וועגן צושטעלן א גאָרטן פאר דער לאָמאזער יידישער באפעלקערונג מיטן ציל אליין צו באארבעטן דעם גאָרטן און פלאנצן גרינס פאר דער יידישער פאָלקס־קיך.

אין דעם בריוו ווערט געבעטן דער וואָיט, אז ער זאָל צושטעלן דעם שטח פון גאָרטן, וואָס געפינט זיך ביי דער שטוב פון א. מאנדעל ביי דער מאלאבזשעסקא גאס נר' 22.

דעם 8.7.1942 איז געווען דער לעצטער בריוו, וואָס דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" האָט ארויסגעשיקט צום פּרעזידיום אין קראָקע.

דאָס פּרעזידיום אין קראָקע האָט ארויסגעשיקט אן ענטפער אויף דעם בריוו פון 8.7.42 קיין לאָמאז. אויף דעם קאָנווערט איז געווען אָנגעשריבן א באמערקונג פון דער פּאָסט, אז דער בריוו איז אָנגעקומען קיין לאָמאז דעם 10.11.42 און עס ווערט צוריקגעשיקט קיין קראָקע היות ווי דער אדרעס איז נישט גילטיק...

מיט דעם האָט זיך געענדיקט די אקטיווע טעטיקייט פון לאָמאזער יידישן „הילפס־קאָמיטעט" אין די חורבן־יאָר 1939—1942.

אין משך פון דער תקופה האָט דער לאָמאזער יידישער „הילפס־קאָמיטעט" אונטערגענומען א וויכטיקע און ביז גאָר פּראקטישע הילף פאר דער אָרעמער יידישער באפעלקערונג אין לאָמאז און באזונדערס פאר די פּליטים, קינדער און יוגנט. און כאָטש דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" האָט זיך טאָג־טעגלעך געראנגלט מיט ריזיקע שוועריקייטן און האָט באקומען קנאפּע שטיצע פון דעם פּרעזידיום אין קראָקע, האָט דער „הילפס־קאָמיטעט" מיט זיינע באשיידענע מיטלען געזאָרגט צו פארלייכטערן די שווערע עקאָנאָמישע לאגע פון די יידן אין לאָמאז. און ווי עס ווייזן די דאָקומענטן האָט דער לאָמאזער „הילפס־קאָמיטעט" נישט אויפגעהערט זיין טעטיקייט ביז זיין טראגישן סוף, ווען די לאָמאזער קהילה איז חרוב געוואָרן.

דאָס אלץ איז צו פארדאנקען די איבערגעגעבענע געזעלשאפטלעכע טוער אין לאָמאז, וועלכע האָבן מצליח געווען צו פירן זייער געבענטשטע טעטיקייט אין שאָטן פון טויט.

לאָמאַז נאָכן חורבן

דער פּראָצעס פון די נאַצישע פאַרברעכערס, וואָס האָבן געפּייניקט און דערמאָרדעט די יידן אין לאָמאַז*

דער מוח פון דעם גרויסן נאַציסטישן פאַרברעכן אין לאָמאַז איז געווען דער באַטאַליאָן פון נאָרד־זייט, דיסטריקט לובלין.

די פאַרניכטונגס־אַקציע פון די יידן אין לאָמאַז איז איבערגעגעבן געוואָרן דער צווייטער קאָמפּאַניע מיט איר שטאַב אין ביאַלע פּאָדאַלסקע אונטער דער אָנפירונג פון דעם באַקאַנטן יידן־מערדער, אָבערלויטענאַנט **גנאַדע**.

דער צווייטער כוח איז געווען אונטער דער אָנפירונג פון דעם אָנגעקלאָגטן לויטענאַנט **קורט דרייער** פון דער שוצפּאָליציי רעזערווע מיטן אַקטיוון אָנטייל פון א טייל פון די אָפיצירן פון דער צווייטער קאָמפּאַניע.

דער דריטער כוח איז אָנגעפירט געוואָרן פון דעם אָנגעקלאָגטן **הענריך בעקער**, וועלכער איז אוועקגעשטעלט געוואָרן מיט זיין איינהייט אויף דעם פּלאַץ פון דער „פּאָווסעכנע״־שולע אין לאָמאַז.

די הויפּט־אָנפירער פון דער פאַרניכטונגס־אַקציע אין לאָמאַז זענען געווען:

1. די ס. ד.־דינסטשטעלע אין ביאַלע פּאָדלאַסקע.
2. אָבערשטורמפירער פון ס. ס., וואָס האָט צוזאַמען מיטן אָבערלויטענאַנט **גנאַדע** אָנגעפירט מיט דער פאַרניכטונגס־אַקציע פון די יידן אין לאָמאַז.

כדי צו פאַרשטאַרקן די שוצפּאָליציי איז מאָביליזירט געוואָרן אַן איינהייט „היוויס״ (הילפס־כוח פון ליטווינער, לעטישע און אוקראַינישע נאַציסטן אין דער צאָל פון 40—50 מאַן).

דער שטח ווו עס איז פאָרגעקומען די מאַסן־הריגה איז געווען דער פּלאַץ ביי די טויט־גריבער.

די „היוויס״ האָבן באַקומען די מיליטערישע צוגרייטונג אין דעם טויט־לאַגער טו־אַווניקי. צוליב זייער ברוטאַלקייט האָט מען זיי באַצייכנט אלס „טראַווניקעס״. די קאָמפּאַניע פון „היוויס״ האָבן געטראָגן דייטשע מונדירן מיט שוואַרצע קאָלנער־שפּיגל.

---

* דער פּראָצעס איז פאָרגעקומען אין האַמבורג אין 1967/68. דער מאַטעריאַל איז געשטיצט אויף דעם פּראָטאָקאָל פון לאַנדגעריכט (איבערגעזעצט פון דייטש).

אין אָנהייב פון דער אקציע האָט אָבערלויטענאנט **גנאדע** אויסגעשטעלט די קאָמפּאניע און האָט פאָרגעשטעלט פאר זיי די צילן און די פונקציעס פון דעם כוח וואָס האָט געדאַרפט אויספירן די אקציע. **גנאדע** האָט דערקלערט: „דער ציל און די אויפגאבע איז פארניכטן די לאָמאזער יידן!"...

די אקציע איז באשטימט געוואָרן אויף דעם 18.8.1942. אין דעם טאָג זענען צוזאמענגעטריבן געוואָרן אלע יידן פון לאָמאז אויף דעם הריגה־פּלאַץ אונדזערע טייערסטע: טאטעס, מאמעס, זיידעס, באָבעס, ברידער און שוועסטער, קינדער אין פארשיידענעם עלטער און יונגע מאמעס מיט זייערע קליינע קינדערלעך אויף די הענט. אויף זיי אלע איז באשטימט געוואָרן דער טויט־אורטייל.

אויבערלויטענאנט **גנאדע** און דער ס. ד.־אָפיציר האָבן פארטיילט די פונקציעס און אָפּגעגעבן די באפעלן.

די צווייטע קאָמפּאניע האָט באקומען די אויפגאבע צו פארמאכן דעם יידישן ראיאָן פון דרויסן און אינערלעך דורכפירן די „רייניקונג" פון דעם יידישן ראיאָן: אלטע, קראנקע און קליינע קינדערלעך דארפן דערשאָסן ווערן אויפן אָרט...

דער עדות האלטער האָט אין זיין עדות־דערקלערונג דערציילט, אז זיין אויפגאבע איז געווען צו זוכן אויף די בוידעמער און קעלערן און אין די הייזער באהאלטענע יידן. האלטער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען אין עטלעכע הייזער 15 דערשאָסענע יידן.

נאָך 2 שעה גריטלעכע זוכונגען, זענען די יידן ארויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע הייזער און זיי זענען צוזאמענגעטריבן געוואָרן אויף דעם פּלאַץ פון דער „פּאָושעכנע"־שולע אין לאָמאז.

דאָ האָט מען פאנאנדערגעטיילט מענער באזונדער און פרויען באזונדער. לאנגע שעה'ן האָבן די אומגליקלעכע יידן זיך געפונען אונטער דער ברענענ־דיקער זון.

פון דער מאסע יידן זענען אָפּגעקליבן געוואָרן 50 יידן און אונטער א שטארקער באוואכונג זענען זיי אָפּגעפירט געוואָרן צו דעם הריגה־פּלאַץ אין וואלד צו גראָבן גריבער, נישט ווייט פון לאָמאז.

נאָך דעם ווי די „רייניקונג" אין די הייזער איז פארענדיקט געוואָרן, האָט די צווייטע קאָמפּאניע איבערגענומען די וואך איבער די צונויפגעזאמלטע יידן אויף דעם שול־פּלאַץ. שפּעטער האָבן זיי די אלע יידן אוועקגעפירט צו דעם זאמלפונקט ביי דעם וואלד־ראנד האלי.

גרופּעס יידן צו 50—100 מאן זענען אוועקגעפירט געוואָרן אונטער א שטארקער וואך פון דער שוצפּאָליציי אין וואלד אריין.

דער וועג צו דעם וואלד איז געווען באוואכט און איז געווען אָפּגעשלאָסן.

דער גאנצער הריגה־פלאץ איז געווען ארומגעשטעלט מיט וואכפאָסטנס.

נאָך דעם ווי די מערהייט יידן זענען שוין אוועקגעטריבן געוואָרן צו די דערשיסונגס־גרובן, איז נאָך איבערגעבליבן א גרויסע גרופע פון 200 יידן אויף דעם שול־פלאץ. די שוצפּאָליציאנטן האָבן ברוטאל ארומגעצוימט די יידן מיט שטריק און זיי געטריבן אין וואלד אריין.

די צוזאמענגעשטופּטע יידן האָבן אין דער שטריק־פארצוימונג נישט געקאָנט גיין מיט דער שנעלקייט, וואָס די שוצפּאָליציי האָט געוואָלט.

דער אָנגעקלאָגטער **הענריך בעקער** האָט געזען, אז די יידן קאָנען נישט פארגיכערן זייער גאנג, האָט ער באלד באפוילן אָפּצולאָזן די שטריק־פארצוימונג און די יידן זענען געטריבן געוואָרן צו דעם וואלד אונטער א האָגל פון קלעפּ פון די קאָלבעס פון די ביקסן, נאהייקעס און בייטשן. די שוואכע און קראנקע, וואָס האָבן נישט געקענט נאָכגיין דעם שנעלן טעמפּאָ, זענען באלד דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

דער נייער זאמלפונקט פון די צוזאמענגעטריבענע יידן איז באשטימט געוואָרן דער וואלד־שטח אוןביימער, וואָס איז געווען ווייט א 40—50 מעטער פון די שחיטה־גריבער.

די עקזעקוציע

די בלוטדורשטיקע מערדערס האָבן באפוילן די יידן זיך לייגן מיטן פּנים אראָפּ צו דער ערד, מענער באזונדער און פרויען באזונדער. די שיסער־גרופּע, וואָס האָט געדארפט אויספילן דעם טויט־באפעל, האָט זיך פארמאסקירט אין דעם שאָטן פון געדיכטע ביימער.

אין דער זעלבער צייט האָט מען געבראכט א יידישע ארבעטס־קאָמאנדע פון 80—85 מענער, וועלכע האָבן זיך געפונען צו יענער צייט אין א באראק פון דעם לאגער „שענעיקא" אלס שמוץ־ריייניקערס.

די גרופּע מענער זענען געבראכט געוואָרן צו דעם זאמלפלאץ ווו עס, איז געשטאנען די קאָמפּאניע אונטער דער קאָמאנדע פון דעם אָנגעקלאגטן **הענריך בעקער.**

נאָך דעם, ווען אלע טויט־פארמשפּטע זענען שוין געווען צוזאמענגעטריבן אויפן זאמלפלאץ, האָט מען זיי באפוילן זיך אויסטאָן ביז די אונטערוועש.

פאר דער צעשיסונג האָבן די טויט־פארמשפּטע געמוזט דורכגיין א קאָנטראָל. אין די מינוטן צווישן טויט און לעבן, האָט מען ביי די יידן געזוכט ווערט־זאכן: געלט, גאָלד און ווערט־זאכן וואָס מען האָט געדארפט אריינלייגן אין א קעסטל.

די קאָנטראָל האָט דורכגעפירט די שוצפּאָליציי אונטער דער אָנפירונג פון

גרופן־פירער **בערגמאן**. די רויבערס האָבן נישט רעזיגנירט פון דער מינדסטער זאך, וואָס האָבן זיך געפונען אין די קעשענעס פון די פריער שוין פולשטענדיק־בארויבטע קרבנות.

ווען אלע צוגרייטונגען זענען שוין געווען פארענדיקט, האָבן די ליטווישע „היוויס" פארנומען זייער באשטימטן פלאַץ ביי די גריבער און דער גרויזאמער מאסן־מאָרד איבער די לאָמאזער יידן האָט זיך אָנגעהויבן.

די מלאכי־חבלה זענען צוגעטראָטן צו זייער פארברעכערישער „ארבעט". מיט א סאדיסטישער הנאה האָבן זיי ווי ווילדע חיות זיך געוואָרפן אויף די אויסגעמוטשעטע פון הונגער און דורשט לאָמאזער יידן.

די קרבנות האָט מען געטריבן צו 10 מענטשן צו דער שחיטה־גרוב, שלאָגנ־דיק אויף רעכטס און אויף לינקס מיט נאהייקעס איבער די נאקעטע לייבער פון די טויט־פארמשפטע, זידלענדיק און שילטנדיק זיי מיט די ערגסטע ווערטער.

דער קאָמפאניע־פירער **גנאדע** צוזאמען מיט דעם ס.ד. אָפיציר, וועלכע זענען געווען אין א ספעציעל־געהויבענער שטימונג אונטער דער ווירקונג פון אלקאָהאָל, זענען באלד צוגעטראָטן אויסצופירן דעם טויט־אורטייל. **גנאדע** האָט אָנגעפירט מיט דער עקזעקוציע.

שטייענדיק ביי דער גרוב, האָט ער באפוילן: „יידן מיט בערד זאָלן זיך לייגן מיטן פנים צו דער ערד און אויפן בויך זיך שארן צו דער גרוב". יעדן איינעם, וואָס האָט זיך קוים געשארט צום גרוב, האָט ער געשלאָגן מיט זיין שטעקן איבערן נאקעטן לייב. דאָס זעלבע האָט ער באפוילן צו טאָן די טויט־מחבלים פון דער „היוויס"־קאָמפאניע און פון דער שוצפאָליציי, וואָס האָבן געטריבן די קרבנות אין טויט־גרוב אריין.

די קרבנות האָבן זיך געמוזט אויסלייגן אין דער טויט־גרוב און די אויס־פירערס פון דער עקזעקוציע האָבן פון אויבן זיי דערשאָסן מיט זייער מאשין־געווער. און אזוי יעדע גרופע קרבנות: טויטע און פארווונדעטע, שיכט אויף שיכט.

די שיסער־קאָמפאניע איז געשטאנען אויףביידע זייטן פון די ערד־וואָלן, וואָס זענען אויסגעגראָבן געוואָרן פון די גריבער און זיי האָבן געשאָסן די פרישע קרבנות, וואָס האָבן זיך צוגעשארט צום טויט־גרוב.

אין דער זעלבער צייט האָט זיך די טויט־גרוב אָנגעפילט מיט וואסער פון באָדן אויף דער הויך פון א האלבן מעטער. דאָס וואסער איז געוואָרן רויט פון דעם בלוט פון די צעשאָסענע קרבנות. די פארווונדעטע קרבנות אין גרוב זענען דערטרונקען געוואָרן אין זייער אייגענעם בלוט.

די ליטווינער פון „היוויס" האָבן פאר און נאָך זייער מאָרד־ארבעט געטרונ־קען אלקאָהאָל און זיך משמח געווען. זיי האָבן געשאָסן מיט א בעסטיאלישער רציחה אזוי, אז די שוצפאָליציי, וואָס זענען געשטאנען אין דער נאָענט, האָבן

מורא געהאט, אז זיי וועלן געטראָפן ווערן פון די קוילן פון די „היוויס״-שיסערס.

ווען די מערדערס פון „היוויס״ זענען מיד געוואָרן פון זייער בלוטיקער מאָרד-ארבעט, זענען געשיקט געוואָרן 3 שוץ-פּאָליציאנטן צו פארענדיקן די מאָסן-עקידה פון די לאָמאזער יידן.

דער יידישער ארבעטס-קאָמאנדע האָט מען באפוילן צו פארשיטן די גריבער און נאָכן פארענדיקן די ארבעט האָט מען אויך זיי אליין דערשאָסן און פאר־שאָטן מיט ערד.

אזוי האָט זיך פארענדיקט די מארטיראָלאָגיע פון די לאָמאזער קדושים, וועלכע זענען אומגעקומען על קידוש השם אין דעם לאָמאזער וואלד.

אזוי האָט זיך אויך פארענדיקט דאָס רומפול קאפיטל פון דער לאָמאזער יידישער קהילה.

די עקסהומאציע פון די לאָמאזער קדושים

די צווייטע וועלט-מלחמה האָט זיך געענדיקט און מיט דעם גרויסן רעפּאַט־ריאציע-שטראָם פון די פוילישע יידן פון ראטנפארבאנד זענען קיין פוילן אויך אָנגעקומען א געוויסע צאָל לאָמאזער יידן אין די יאָרן 1946—1949.

אָנקומענדיק קיין פוילן האָבן זיי צוערשט באזוכט לאָמאז און זיי האָבן פעסטגעשטעלט אז אלע יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין לאָמאז אין די שוידער־לעכע טעג פון 18־19טן אויגוסט 1942 זענען אויף א בארבארישן אופן אומגע־בראכט געוואָרן.

די קרבנות זענען אריינגעוואָרפן געוואָרן אין 2 גרויסע גריבער, וועלכע זענען אויסגעגראָבן געוואָרן אין וואלד „האלי״ הינטער דער שטאָט.

די צאָל פון די אומגעבראכטע לאָמאזער יידן איז געווען בערך 2300 און צווישן זיי 1800 פרויען און קינדער.

די מאסן-קברים זענען פארוואָקסן געוואָרן מיט ווילדגראָז. קיינער האָט די קברים נישט ארומגעצאמט און פערד מיט בהמות האָבן געטראָטן איבער זיי. און אזוי איז פארשוועכט געוואָרן דער כבוד פון די לאָמאזער קדושים.

קיין שום אויפשריפט אויף די מאסן-קברים איז נישט געווען, וואָס וואָלט דערמאָנט, אז דאָ ליגן באגראָבן לאָמאזער יידן, וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשע מערדערס.

מיר האָבן נישט געקענט משלים זיין מיטן געדאנק, אז אונדזערע לאָמא־זער קדושים זאָלן ליגן אין די מאסן-קברים אנאָנים, און אויף אונדז — אויף די לעבעדיקע לאָמאזער שארית-הפליטה ליגט די הייליקע פליכט אדורכצופירן

די עקסהומאציע, עפענען די גריבער און אריבערפירן די קדושים אויפן יידישן בית־עולם אין לאָמאז צו זייער אייביקער רו.

אין וואָרצלאוו האָבן זיך צונויפגעקליבן א גרופע לאָמאזער יידן און האָבן

פוילישע פאָליציאנטן היטן די לאָמאזער שארית־הפליטה בעת דער עקסהומאציע פון די עצמות פון די לאָמאזער קדושים אין 1949. פון רעכטס צו לינקס: משה־נחום בערמאן, אפרים עפלבוים, יעקב בערמאן

משה־נחום בערמאן און אפרים עפלבוים ביים עפענען די ברודער־קברים פון די לאָמאזער קדושים אין וועלדל „האלי" לעבן לאָמאז 1949

באשלאָסן גלייך צוטרעטן צו דער עקסהומאציע און איינאָרדענען א לוויה לויט דער יידישער טראדיציע און דין ישראל.

אין דער איניציאַטיוו־גרופע זענען געווען: יעקב בערמאַן, משה־נחום בער־מאַן, אפרים עפלבוים, שמחה עפלבוים, חיים שווארצלעדער.

אדורכצופירן די עקסהומאציע איז געווען זייער שווער און קאָמפּליצירט. קודם־כל האָט מען געדארפט זיך ווענדן צו דער צענטראַלער פּוילישער מאכט אין ווארשע כדי׳ צו באקומען די דערלויבעניש אדורכצופירן די עקסהומאציע. מ׳האָט געדארפט עפענען די מאסן־קברים און דאָס איז געווען פארבונדן מיט געוויסע שוועריקייטן, גלייכצייטיק מיטן באקומען די דערלויבעניש פון דער צענטראַלער פּוילישער מאכט, האָבן מיר זיך געדארפט ווענדן צו דעם צענטראַל־קאָמיטעט פון די פּוילישע יידן אין ווארשע, כדי דער צענטראַל־קאָמיטעט זאָל צוטיילן די געהעריקע מאַטעריעלע הילף, וואָס זענען פארבונדן מיטן אדורכ־צופירן די עקסהומאציע.

דער קאָמיטעט פון די לאָמאזער יידן אין וואָרצלאַוו האָט באשלאָסן צו דעלעגירן שמחה עפלבוים קיין ווארשע כדי ער זאָל אין נאָמען פון לאָמאזער קאָמיטעט אין פּוילן דערליידיקן די נויטיקע פאָרמאַליטעטן.

מיין אָפּוועזנהייט פון דער ארבעט האָט ארויסגערופן געוויסע שוועריקייטן, אָבער איך האָב געפונען א פולשטענדיקע פארשטענדיקונג און אונטערשטיצונג ביי מיינע מיטארבעטער און באזונדערסביים פאָרזיצער יהודה פלאץ, וועלכער האָט פארשטאַנען די הייליקע מיסיע.

איך האָב זיך געטראָפן אין ווארשע מיט די פירער פון צענטראַל־קאָמיטעט פון די פּוילישע יידן און איך האָב רעפערירט פאר זיי וועגן דעם באשלוס פון דעם לאָמאזער קאָמיטעט אין פּוילן כדי אדורכצופירן די עקסהומאציע פון די לאָמאזער קדושים. צוערשט איז געקומען פון זיי א נעגאַטיווער ענטפער און זיי האָבן זיך קאַטעגאָריש ארויסגעזאָגט קעגן אונדזער ווענדונג און זיי האָבן פון אונדז פארלאַנגט, אז מיר זאָלן רעזיגנירן פון דער עקסהומאציע.

די אָנפירער פון צענטראַל־קאָמיטעט פון יידן אין פּוילן האָבן פאָרמולירט דעם אָפּזאָג מיטן מאָטיוו, אז עס זענען דאָ זייער וויכטיקע סיבות און די הויפּט־סיבה איז, אז דאָס אדורכפירן די עקסהומאציע קען ארויסרופן שווערע קאָנ־סעקווענצן ביי׳ דער אָרטיקער פּוילישער באפעלקערונג.

און דאָס זענען געווען זייערע מאָטיוון:

— עס זענען פאראן פיל געפארן און שטארקע אנטיסעמיטישע שטימונגען ביי א טייל פּאָליאַקן, וואָס עס האָט זיך אויסגעדריקט אין מאָרדן יידן אין פאר־שיידענע ערטער אין פּוילן און דער הויכפּונקט איז געווען דער קעלצער פּאָגראָם.

— אויך אין דער געגנט פון לאָמאז זענען געווען פאלן פון דערמאָרדן יידן.

אפילו אין דער פוילישער פּאָליציי זענען פאַראַן אַנטיסעמיטישע עלעמענטן, וועלכע אונטערשטיצן די מערדער פון די יידן...

— די אַרטיקע מאַכט וועט נישט דערלויבן צו עפענען די מאַסן־קברים, היות ווי דאָס קאָן אַרויסרופן אַן עפּידעמיע צווישן דער אַרטיקער באַפעלקערונג, און דאָס קאָן נאָך מער אונטערהעצן די אַנטיסעמיטישע געפילן ביי דער פוילישער באַפעלקערונג אין לאָמאַז און זיי וועלן זיכער פּראָטעסטירן קעגן אַדורכפירן די עקסהומאַציע.

מיר האָבן אָבער נישט רעזיגנירט. מיר האָבן קאַטעגאָריש פאַרלאַנגט, אַז די לאָמאַזער קרבנות פון דעם דייטשן נאַציזם דאַרפן געפינען זייער אייביקע רו אויפן יידישן בית־עולם אין לאָמאַז. דאָס איז דער חוב פון דער לאָמאַזער שארית־הפליטה כלפי זייערע טייערסטע. די פאַרוואָרלאָזטע גריבער — די מאַסן־קברים אין לאָמאַזער וואַלד איז אַ פאַרשוועכונג פון דעם הייליקן אָנדענק פון די לאָמאַזער קדושים.

מיר האָבן קאַטעגאָריש געפאָדערט, אַז בעתן אַדורכפירן די עקסהומאַציע זאָל מען אַרום די קברים אַוועקשטעלן פעסער מיט כלאָר און די פוילישע פּאָליציי זאָל אָפּהיטן די זיכערקייט פון די יידן בעת דער עקסהומאַציע.

די פּאָליציי דאַרף זיין באַוואָפנט מיט מאַשין־געווער און דאָס קאָן צוימען די פינצטערע עלעמענטן, וועלכע וועלן וואָגן אַרויסרופן אַן אַנטיסעמיטישע העצע קעגן די יידן און אָנווענדן טעראָר־אַקטן.

שמחה עפלבוים און יעקב בערמאַן, פאַר־שיטן דעם ברודער־קבר אויפן לאָמאַזער בית־הקברות אין 1949

די איינציקע אלטערטימלעכע מצבה וואָס איז איבערגעבליבן אויפן חרובן בית־הקברות אין לאָמאַז. שטייען פון רעכטס צו לינקס: חיים שווארצלעדער, יעקב בערמאַן, שמחה עפלבוים, אפרים עפלבוים. 1949

איך האָב קאטעגאָריש דערקלערט, אז די לאָמאזער יידן וועלן בשום אופן נישט רעזיגנירן פון דער עקסהומאציע. דער צענטראל־קאָמיטעט פון די יידן אין פוילן האָט גענומען אין אכט אונדזערע מאָטיוון און צום סוף באשלאָסן צוצו־טיילן אונדז יעדע מעגלעכע הילף ביים אדורכפירן די עקסהומאציע.

די לאָמאזער אין אמעריקע האָבן צוגעטראָגן א וויכטיקןביישטייער און מאטעריעלע הילף, וואָס איז געווען פארבונדן מיט די הוצאות פון דער עקס־הומאציע. דאָס זעלבע אויך די לאָמאזער יידן אין ארגענטינע האָבן געגעבן זייער מאָראלישע און מאטעריעלע אונטערשטיצונג.

איך בין געקומען קיין לאָמאז מיט א געוויסער פארלייכטערונג און סאטיס־פאקציע, אז ענדלעך וועלן מיר אויסלייזן דעם כבוד פון אונדזערע קדושים. איצט האָט מען אָבער געדארפט צוטרעטן צו דער פראקטישער ארבעט.

קומענדיק צו די גריבער אין וואלד, זענען זיי שוין געווען אָפן. די חברים יעקב בערמאן, משה־נחום בערמאן, אפרים עפלבוים און חיים שווארצלעדער האָבן שוין אדורכגעפירט די זייער שווערע און פאראנטווארטלעכע פיזישע ארבעט.

די עקסהומאציע איז אדורכגעפירט געוואָרן אויך מיט דער הילף פון עטלעכע קריסטלעכע ארבעטער. די פורמאנעס האָבן אריבערגעפירט די עצמות פון די קדושים אין וועגענער אויפן יידישן בית־עולם אין לאָמאז. און מיר — די פאריתומטע יידן — דאָס קליינע הייפעלע שארית־הפליטה פון דער לאָמאזער רומפולער קהילה האָבן באגלייט די עצמות פון אונדזערע קדושים צו זייער אייביקער רו אויפן יידישן בית־עולם אין לאָמאז.

אין די 2 גריבער האָבן זיך געפונען קרבנות פון לאָדזש, ראָסאָש, סעראָצק, ווישניאָוואגורא, סוואלק, דאָמאטשעוואָ, סלאָוויטיטשע, פּאָדוואָזשע, ווארשע, אָטוואָצק און די יידן פון די שכנותדיקע לאגערן.

מיט דער הילף פון לאָמאזער קריסטן איז אויך געפונען געוואָרן א ברודער־קבר פון 30 יידן, וואָס זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין שענעיקא און נאָך עטלעכע ברודער־קברים. די אלע קרבנות זענען אויך אריבערגעפירט געוואָרן אין די צוויי מאסן־קברים אויפן יידישן בית־עולם אין לאָמאז.

דעם 18טן אויגוסט 1946 איז פאָרגעקומען די צערעמאָניע ביי דער קבורה פון די לאָמאזער קדושים. דער חזן, אָנגעטאָן אין א טלית האָט אדורכגעפירט די הזכרה לויטן יידישן דת־ודין.

מיט פארכאפטע הערצער האָבן מיר געהערט דעם ניגון, וואָס האָט אָפּגע־הילכט אין דער לופט — א ניגון, וועלכן מ׳האָט שוין לאנג נישט געהערט.

די אלע אָנוועזנדע יידן האָבן געזאָגט קדיש בציבור און האָבן זיך מתייחד געווען מיט די טייערסטע קרבנות.

טראָץ דעם, וואָס א גאנצן טאָג האָט גערעגנט, זענען געקומען א סך אַרטיקע איינוווינער און שול־קינדער מיט די לערערס. אויף די מאסן־קברים האָט מען אוועקגעלייגט קרענץ מיט בלומען און אויף זיי די געהעריקע אויפשריפטן.

ביים מאסן־קבר אויפן בית־עולם האָבן גערעדט די פאָרשטייער פון דער אָרטיקער מאכט און פון די געזעלשאפטלעכע אָרגאניזאציעס, דער ספעציעלער דעלעגאט פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין ווארשע און דער פאָרשטייער פון לאָמאזער קאָמיטעט אין וואָרצלאוו.

די אָרטיקע מאכט האָט זיך פארפליכטעט אָפצוהיטן דעם גאנצן שטח פון דעם יידישן בית־הקברות אין לאָמאז. איצט איז פארבליבן דרינגנד אוועקצו־שטעלן א מצבה אויפן מאסן־קבר און ארומצאמען דעם גאנצן שטח פון יידיטן בית־הקברות אין לאָמאז מיט א געמויערטן פלויט.

אין אָנדענק פון די לאָמאזער קדושים, וואָס זענען אומגעקומען אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה 1939—1945

עס איז אין דעם טראדיציאָנעלן יידישן גייסט, אז בשעת מען פייערט גרויסע יידישע יום־טובים — אי נאציאָנאלע, אי אזעלכע, וואָס טראָגן א לאָקאלן כאראקטער, פון א געמיינדע יידן, פון אן אָרגאניזאציע אָדער אפילו ביי א גרויסער שמחה פון יחידים, אז עס זאָלן דערמאָנט ווערן די אלע, וואָס זענען פון אונדז אוועקגעריסן געוואָרן.

דערפאר איז וויכטיק, אז מיר זאָלן ביי אונדזער גרויסער פייערונג פון דעם 60־יאָריקן יובילייאום פון דער עקסיסטענץ פון אונדזער לאָמאזער סאָסיעטי ווידמען א ספעציעלן טרויער־בלאט אין אָנדענק פון די לאָמאזער קדושים, וועלכע זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאציס ימח שמם וזכרם, צוזאמען מיט די זעקס מיליאָן פון אונדזערע ברידער און שוועסטער אין אייראָפע.

און אזוי ווי יידן האָבן קיין מאָל נישט פארגעסן די עמלקים אין משך פון הונדערטער דורות און זאָגן נאָך היינט צו טאָג „זכור את אשר עשה לך עמלק", אזוי דארפן מיר, יידן, אָנהאלטן יענע טראדיציע און זאָגן: „געדענקט די יידישע טראגעדיע פון דעם צוואנציקסטן יאָרהונדערט, מיר וועלן די נאציס נישט פאר־געסן און נישט פארגעבן".

מענדל בערמאַן

פאָרזיצער פון דעם מעמאָריאַל־קאָמיטעט

יובילעאום־זשורנאל אין צוזאמענהאנג פון דער 60־יאָריקער עקזיסטענץ פון דער לאָמאזער סאָסייטי אין אמעריקע.

לאָמאזער שארית־הפליטה אין פוילן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה

די שארית־הפליטה פון די לאָמאזער יידן האָבן זיך מערסטנטייל געראַטעוועט אין ראטנפארבאנד. אָנהייבנדיק פון יאָר 1946 (אין הסכם פון דעם רעפּאַטריאציע־אָפּמאַך צווישן פוילן און דעם ראטנפארבאנד), זענען געקומען פון ראטנפארבאנד קיין פוילן מיטן רעפּאַטריאציע־שטראָם אויך לאָמאזער יידן און זיי האָבן זיך באזעצט בעיקר אין נידערשלעזיע.

אין די גרעסערע שטעט אין פוילן, ווי וואָרצלאַוו, שטשעטשין און אנדערע שטעט, האָבן זיך געשאפן וואָיעוואָדישע „יידישע קאָמיטעטן" און דער גרעסטער פון זיי איז געווען אין וואָרצלאַוו. בראש פון אלע קאָמיטעטן איז געשטאַנען דער צענטראל־קאָמיטעט פון די יידן אין פוילן, וועלכער האָט קאָאָרדינירט די טעטיקייט פון אלע יידישע קאָמיטעטן אין פוילן.

די יידישע וואָיעוואָדישע קאָמיטעטן האָבן געפירט זייער געזעלשאפטלעכע טעטיקייט אין שווערע באדינגונגען און מיט באשיידענע מעגלעכקייטן. די ניצול געוואָרענע יידן, הן די, וואָס זענען געקומען פון ראטנפארבאנד און

א גרופּע לאָמאזער מיטארבעטער מיטן לאָמאזער קאָמיטעט אין נידערשלעזיע. שטייען פון רעכטס צו לינקס: יעקב בערמאן, זיסקע טייטלבוים, אפרים עפּלבוים, משה בערמאן, אפרים בערמאן. זיצן פון רעכטס צו לינקס: חיים שווארצלעדער, שמחה עפּלבוים, אברהם לערנער, יעקב גאָלדשמיד

הן די, וואָס זענען געקומען פון די לאַגערן, אָדער פון די וועלדער, האָבן זיך גענויטיקט אין באַלדיקער הילף.

די אַלגעמיינע לאַגע אויף די באַפרייטע געביטן פון פוילן איז געווען אַ שווערע: די אינדוסטריע אַ פאַרניכטעטע, דער מלוכה־אַפּאַראַט אַ נישט אָרגאַניזירטער און די זיכערקייט פון די אָנגעקומענע יידן קיין פוילן איז געווען אַ באַדראָטע אויף יעדן שריט און טריט.

אין פוילן האָבן זיך אָנגעהויבן אינערלעכע קאַמפן צווישן פאַרשיידענע פּאָליטישע גרופּירונגען, אַ טייל פון זיי זענען געווען צעפּרעסן פון אַנטיסעמיטיזם און האָבן באַדראָט דאָס לעבן פון די אָנגעקומענע יידן קיין פוילן.

אין די יידישע וואָיעוואָדישע קאָמיטעטן זענען געווען פאַרטראָטן אַלע פּאַרטייען, וועלכע זענען געווען טעטיק אין פוילן אין דער יידישער סביבה, דאָרט ווו עס איז געווען אַ גרעסערע קאָנצענטראַציע פון יידישע רעפּאַטריאַנטן.

צווישן די פאַרשיידענע אָפּטיילונגען פון די יידישע קאָמיטעטן, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט באַפרידיקן די פּילזייטיקע באַדערפענישן פון דער יידישער באַפעלקערונג, איז אויך געווען טעטיק אַן אָפּטיילונג פאַר לאַנדסמאַנשאַפטן.

די לאָמאַזער לאַנדסמאַנשאַפט איז אַנטשטאַנען ביי דעם וואָיעוואָדישן קאָמיטעט אין וורָאָצלאַוו אין סעפּטעמבער 1946. די רעגיסטראַציע פון דער לאָמאַזער לאַנדסמאַנשאַפט איז באַשטעטיקט געוואָרן דורך דעם גענעראַל־סעקרעטאַר יצחק טורקאָוו און דעם רעפערענט מארבאך.

לויט די רשימות פון יענער צייט האָבן זיך געפונען אין נידערשלעזיע אַ 80 לאָמאַזער יידן צוזאַמען מיט זייערע פאַמיליעס. די אַקטיווע טוער אין וואָרצלאַווער קאָמיטעט זענען געווען: בערמאַן יעקב, לערנער אברהם, ראָזענבלום פייגע, עפּלבוים אפרים, בערמאַן משה־נחום, שוואַרצלעדער חיים און שמחה עפּלבוים — פאָרזיצער פון לאָמאַזער קאָמיטעט אין נידערשלעזיע.

דער לאָמאַזער קאָמיטעט אין שטשעטשין איז אויך אַנטשטאַנען אין סעפּטעמבער 1946 און די אַנטשטייונג האָבן באַשטעטיקט דער גענעראַל־סעקרעטאַר פון די יידן אין פוילן און דער רעפערענט שוואַלבענדראָף.

לויט די רשימות פון יענער צייט זענען געווען רעגיסטרירט אין שטשעטשין 55 לאָמאַזער יידן מיט זייערע פאַמיליעס.

די אַקטיווע טוער אין שטשעטשינער קאָמיטעט זענען געווען: זימעלמאַן יהושע (פאָרזיצער) ליבמאַן מרדכי, קאָרמאַן חיים, בעלא חיים, גאָלדשמיד יעקב.

די לאָמאַזער לאַנדסמאַנשאַפט אין פוילן אין די יאָרן 1946—1948 האָט באַקומען אַ באַדייטנדיקע געלט־שטיצע: שפּייז־פּראָדוקטן און קליידונג. אין

דעם צייט־אָפּשניט האָט די הילפס־ארבעט לטובת דער שארית־הפליטה זיך שנעל אנטוויקלט. עס זענען געווען טעטיק אין פוילן דער „דזשאָינט", „אָרט", און „טאָז". די לאָמאזער יידן האָבן גענאָסן פון דער הילף פון „דזשאָינט" אין אמעריקע.

די לאָמאזער אין אמעריקע האָבן געאיילט מיט הילף און האָבן געגעבן א שיינעם ביישפּיל פון זאָרג פאר זייערע משפחות און פאר דער שארית הפליטה פון לאָמאז...

אויך די ארגענטינער לאנדסלייט האָבן זיך איינגעשפּאנט אין דער הילפס־אקציע פאר די לאָמאזער יידן געקומענע קיין פוילן נאָך דער מלחמה, כדי וואָס שנעלער צו פארהיילן זייערע שווערע ווונדן פון דער מלחמה.

די לאגע פון די לאָמאזער רעפּאטריאנטן, פּונקט ווי אלע אנדערע רעפּאַט־ריאנטן געקומענע פון ראטנפארבאנד איז געווען א שווערע, דעריבער האָט זיך פארשטארקט די קעגנזייטיקע פריינדשאפט. מען פלעגט זיך אָפט באגע־גענען, מ'האָט זיך געטיילט מיט אינפאָרמאציעס וועגן קרובים און באקאנטע, וועלכע געפינען זיך אין פוילן און אין אויסלאנד.

די לאָמאזער שארית־הפליטה אין נאָכמלחמהדיקן פוילן, האָבן זיך גע־האלטן ווי איין משפחה. זיי האָט פארקניפּט און געבונדן די פארגאנגענהייט, די בעסטע טראדיציעס, וואָס זיי האָבן געירשנט פון זייערע היימען אין זייער אלטער היים אין לאָמאז און זיי האָבן דערפילט א געמיינזאמען חוב צו האלטן זיך ביים לאָמאזער שטאם. יעדער איינער לאָמאזער האָט געזוכט אן אָנשפּאר, א נאָענטקייט אין די ראמען פון דער לאָמאזער לאנדסמאנשאפט אין פוילן.

לאָמאזער יידן אָנטיילנעמער אין דעם פּראָדוציר־קאָאָפּעראטיוו אין נידערשלעזיע

ביי די וואָיעוואָדישע יידישע קאָמיטעטן זענען געווען אָפּטיילונגען פאר פּראָדוקטיוויזאציע. עס איז געווען דרינגלעך נויטיק צו שאפן ארבעטספּלעצער פאר די ניי אָנגעקומענע רעפּאטריאנטן פון רוסלאנד. די זאָרג איז געווען, וואָס גיכער צו שאפן ארבעטספּלעצער פאר די ניי אָנגעקומענע רעפּאטריאנטן צוליב פארשיידענע סיבות און דאָס סאמע וויכטיקסטע סיבה איז געווען די באזונדערס פיינטלעכע אטמאָספער קעגן יידן ביי געוויסע טיילן פון פוילישע מיטארבעטער.

אין דער צייט האָט דער „דזשאָינט" פון אמעריקע באשטימט בודזשעטן פאר פּראָדוקטיוויזאציע. אויך אנדערע יידישע ישובים אין דער וועלט האָבן באשטימט בודזשעטן פאר דעם דאָזיקן צוועק. דער „אָרט" האָט אנטוויקלט א

ברייט־פארצווייגטע טעטיקייט אויפן געביט פון פאך־בילדונג. פאר די יונגע און פאך־דערגאנצונג פאר דערוואקסענע.

אלע פאקטאָרן האָבן געשטרעבט, אז די געלטער, וועלכע זענען צו דעם צוועק באשטימט געוואָרן זאָלן פארווענדעט ווערן פראָדוקטיוו און זאָלן ברענגען א נוצן. די זאָרג איז געווען, אז די מענטשן זאָלן זיך קענען זעלבסט אויסהאלטן און נאָכן אדורכגיין פאכמענישע צוגרייטונג, זאָלן זיי באקומען א פאך כדי זיי זאָלן שפעטער זיך קענען אָנשליסן אין קאָאָפעראטיוון און ארבעטן דאָרט אלס פאכמענער.

צו דעם צוועק זענען אנטשטאנען קאָאָפעראטיוון, וואָס האָבן באשעפטיקט א קורצע צייט א גרעסערע צאָל מענטשן. אזוי איז אנטשטאנען דער שניידער קאָאָפעראטיוו „זגאָדא" אין וורא‍צלאוו.

צווישן די לעבנגעבליבענע שניידער זענען געווען גוטע פאכמענער, וועלכע האָבן פאר דער מלחמה זיך אויסגעצייכנט מיט זייער הויכן קוואליטעט. נעבן די דאָזיקע פאכמענער האָבן באקומען באשעפטיקונג מענטשן מיט קלענערע קוואליפיקאציעס. דאָס האָט אויסגעברייטערט דעם קרייז פון די באשעפטיקטע שניידער אין דעם קאָאָפעראטיוו „זגאָדא". אזוי האָבן אויך אדורכגעפירט א וויכטיקע ארבעט די לאָמאזער אין „זגאָדא" שווארצלעדער חיים. גאָלדוואסער בנימין און יאבלאָנקא יעקב. פון זיי האָבן זיך קוואליפיצירט די פיל באַ־שעפטיקטע שוואך־קוואליפיצירטע יונגע ארבעטער. צווישן די געקומענע קיין פוילן פון ראטנפארבאנד זענען אויך געווען טוער פון דער פראָפעסיאָנעלער באוועגונג אין ווארשע, לאָדזש און אנדערע שטעט. דאָס זענען געווען הויך־קוואליפיצירטע פאכלייט, מענטשן מיט א לאנגן סטאזש ארבעט. אין משך פון יאָרן האָבן זיי געארבעט ביי דעם פאך און אין דער פרייער צייט האָבן זיי געווידמעט זייער פרייוויליקע טעטיקייט כדי צו פארבעסערן די לעבנס־באדינ־גונגען פון די ארבעטער.

זיי זענען געווען די פאסיקע מענטשן אין פוילן נאָך דער מלחמה אלס די אָנפירער פון די קאָאָפעראטיוון. אויך דאָ האָט זיך געצייטיקט א סך קענטעניש, אַ סך פרייוויליקייט און א סך איבערגעגעבנקייט אָבער צום גרויסן באדויערן איז זייער צאָל געווען זייער א קליינע.

אזוי איז אויך געווען אין דעם שניידער־קאָאָפעראטיוו „זגאָדא". דער גורל האָט געוואָלט ווידער צוזאמענטרעפן מיך מיט יהודה פלאָץ און געצל שווארצ־בערג אין דעם 3 פערזאָניקן פרעזידיום פון קאָאָפעראטיוו „זגאָדא".

יהודה פלאָץ איז געווען דער פאָרזיצער פון „זגאָדא".

געצל שווארצבערג — פאראנטוואָרטלעכער פאר די אָפטיילונגען פון

באשטעלטע ארבעט, שמחה עפלבוים — טעכנישער לייטער און פאראנטוואָרט־לעכער פאר דער פראָדוקציע.

מיט די 2 מענטשן האָב איך זיך געטראָפן און מיטגעארבעט פיל יאָרן פאר דער מלחמה, אין שניידער־פאראיין אין ווארשע. יהודה פלאץ איז געקומען אין קאָאָפּעראטיוו „זגאָדא" מיט א רייכער דערפארונג אלס אָנפירער און גוטער זאכקענער פון יעדער אָפּצווייג אין דער באקליידונג־אינדוסטריע. קיינער האָט זיך נישט געקענט פארגלייכן מיט אים אין זיין ארבעטסזאמקייט, אין דער צאָל פרייוויליקע ארבעט־שעה׳ן, וואָס י. פלאץ האָט געווידמעט דעם קאָאָפּעראטיוו.

זעלבסטפארשטענדלעך, אז עס זענען געווען צו הילף גוטע פאכלייט, פעאיקע מענטשן, וואָס האָבן פיל בייגעשטייערט פאר דער אנטוויקלונג פון „זגאָדא".

דער קאָאָפּעראטיוו האָט געפירט א ברייט־פארצווייגטע טעטיקייט. ער האָט אָנגעהויבן מיט 20־30 מענטשן אין 1946 און אין פארלויף פון עטלעכע יאָרן, איז שוין „זגאָדא" אויסגעוואקסן בערך ביז 300 מענטשן, מערסטנס יידן, וואָס זענען געווען באשעפטיקט ביי דער באקליידונג־פראָדוקציע פאר מענער, פרויען און קינדער.

דער קאָאָפּעראטיוו „זגאָדא" האָט אויך געפירט א ברייט־פארצווייגטע קולטור־טעיקייט. אין דעם בנין פון דעם קאָאָפּעראטיוו איז געווען א גרויסער זאָל וואָס איז געווען אויסגעשטאט מיט די נויטיקע אוויזאָרן צו פירן א קולטור־טעטיקייט. עס איז דאָרט געווען א טריבונע פאר ארטיסטן און שרייבער. דאָ האָט מען פארשפרייט די פרעסע און דעם יידישן בוך און די ביולעטינען פון דעם יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט.

ביים קאָאָפּעראטיוו „זגאָדא" איז אויך געווען אַ כאָר, א דראמאטישער קרייז ווו די שניידער און שניידערינס זענען געקומען אויף רעפעטיציעס און צוגעגרייט פאָפּולערע פראָגראמען אונטער דער רעזשי פון פראָפעסיאָנעלע ארטיסטן. די קאָנצערטן זענען אדורכגעגאנגען מיט גרויס דערפאָלג. דער כאָר און דער דראמאטישער קרייז פלעגן אָפט ארויספאָרן אויף קאָנקורסן אין פאר־שיידענע שטעט אין פוילן.

מען דארף פארשטיין, אז אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה זענען די פליטים געווען צעוואָרפן איבער פארשיידענע שטעט און שטעטלעך אין דעם גרויסן ראטנפארבאנד און א גרויסער טייל פון זיי זענען געווען אין די מוסלמענישע רעפובליקן.

די יידן האָבן געלעכצט נאָך א יידיש וואָרט, נאָך א יידיש ליד, נאָך אַ יידישע פאָרשטעלונג, זיי זענען געווען אָפּגעריסן פון דער יידישער קולטור. פון יידישע צייטונגען. די יידישע פליטים, וועלכע זענען געווען איינגעטונקט

אין דער יידישער קולטור האָבן איצט, ווען עס זענען באנייט געוואָרן די קונסט־אמאטאָרן קרייזן אין פוילן, זענען זיי אויפגענומען געוואָרן פון דעם יידישע ישוב אין פוילן מיט גרויס צופרידנהייט און מיט פול סימפאטיע און אנער־קענונג. די קולטור־טעטיקייט אין „זגאָדא״ האָט אויסגעפילט א וויכטיקע קול־טור־מיסיע.

לאָמאזער באשעפטיקטע אין פארשיידענע קאָאָפעראטיוון אין פוילן

אפרים עפלבוים האָט געארבעט אלס סטאָלער אין פארלויף פון 5־6 יאָר אין דעם בוי־קאָאָפעראטיוו „סטאָלמעס״ אין ווראָצלאוו. ער האָט אויסגעפירט פארשיידענע בוי־ארבעטן אין ניי־געבויטע הייזער. עס זענען אין דעם קאָאָפע־ראטיוו געווען א 100 באשעפטיקטע און צווישן זיי 50 יידן.

אויך די פארוואלטונג איז דאָרט געווען א געמישטע. די יידישע חברים זענען דאָרט געווען אין דער אָנפירונג ווי צום ביישפיל: פאָרזיצער פאָלאק, מיטגלידער פון דער פארוואלטונג: עפלבוים און וואכנאכער.

דער צווייטער ארבעטס־פלאץ אין פארלויף פון 2.5 יאָר איז געווען דער קאָאָפעראטיוו „איזאָלאציע און בוי״ אין ווראָצלאוו. עס זענען דאָרט געווען באשעפטיקט בערך 130—150 ארבעטער און צווישן זיי 10% יידן. די אנדערע זענען געווען קריסטן און דייטשן.

אין דער פארוואלטונג זענען געווען מערסטן קריסטן, אָבער דער פאָרזי־צער איז געווען אפרים עפלבוים. אין דער זעלבער צייט איז ער אוועק זיך לערנען און דער קאָאָפעראטיוו. האָט אים אויסגעצאָלט דעם נאָרמאלן חודש־לוין. נאָכן פארענדיקן די לערע אלס בויטעכניקער, האָט ער געארבעט א קורצע צייט אין דעם זעלבן קאָאָפעראטיוו.

אין 1957 פארלאָזט ער פוילן און איז געקומען קיין ישראל. מיטן פארלאָזן פוילן פון אפרים עפלבוים איז נישט פארבליבן מער קיין לאָמאזער אין פוילן.

משה־נחום בערמאן האָט געארבעט 6 יאָר אין א גרויסן קאָאָפעראטיוו „עלעקטראָמעטאל״ אין ליגניץ. דער קאָאָפעראטיוו האָט פראָדוצירט נייע קינדער־וועגלעך פאר גאנץ פוילן. אין דעם דאָזיקן קאָאָפעראטיוו זענען געווען באשעפטיקט מערסטנס פוילישע ארבעטער.

דער „עלעקטראָ־מעטאל״ קאָאָפעראטיוו האָט געהאט אָפטיילונגען פאר פארשיידענע מעכאנישע און עלעקטרישע ארבעטן פון טאָגטעגלעכן געברויך. אין דער פארוואלטונג זענען געווען מערסטנס קריסטן און 2 יידן. משה־נחום איז אויסגעוויילט געוואָרן אלס פאָרזיצער פון פאבריק־קאָמיטעט און האָט פרייוויליק געווידמעט פיל צייט די סאָציאלע באדערפענישן פון די ארבעטער.

אין ליגניץ האָט זיך געבויט א גרויסע פאבריק פון אייזנגוס און דאָרט האָט געארבעט אלס טעסלער יעקב בערמאן. ער איז געווען פון די אויסגעצייכנטע ארבעטערס און איז געווען דאָרט אָנגעזען אלס ערנסטער און פעאיקער פאכ־מאן. יעקב בערמאן האָט זאָגאר אויך באקומען פרעמיעס פאר זיין גוטע ארבעט. ער האָט פארנומען א וויכטיקע פאָזיציע אין דער פאבריק.

לויט די ליסטעס פון וואָיעוואָדישן קאָמיטעט אין נידערשלעזיע, האָבן לאָמאזער יידן געוווינט און געארבעט אין פאָלגנדיקע שטעט: וואָרצלאוו, ליגניץ, דזשערזשאָניוו, וואלבזשיך, ביעלאווא, זיעמביצע, זאָמבקאָוויצע, סוויע־באָדזשיצע, ווי אויך אין שטשעטשין. אין די אויבן אויסגערעכנטע שטעט זענען געווען קאָאָפעראטיוון ווו לאָמאזער האָבן געארבעט.

אויף די כוואַליעס פון סימפאטיע פאר ישראל

נאָכן אונטערשרייבן דעם רעפאטריאציע־אָפמאך צווישן פוילן און דעם ראטנפארבאנד, האָט א ריזיקער שטראָם יידישע רעפאטריאנטן פארלאָזט דעם ראטנפארבאנד און זענען געפאָרן קיין פוילן מיטן ציל צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

א גרופע לאָמאזער יידן אין דייטשלאנד פארן עולה זיין קיין ישראל בעת דער אזכרה נאָך די לאָמאזער קדושים. אויבערשטע שורה, שטייען פון רעכטס צו לינקס: ליטמאן רובינשטיין, ברוך גאָלדשער, אברהם ספאָקאָיני, אריה פאָלאסעצקי, אברהם שטראקס: מיטלסטע שורה, זיצן פון רעכטס צו לינקס: פעשע רובינשטיין, לאה ראָזענבלום, פרץ קאופמאן, שלמה גאָלדשער, שלום צוקערמאן, רייזל ראָזענבלום. אונטערשטע שורה, פון רעכטס: יוסף פלעשל, יצחק כץ.

שוין אין די באנען, וואָס האָבן געפירט די יידישע רעפאטריאנטן קיין פוילן איז געקומען צום אויסדרוק דער שטארקער דראנג פון גרויסע טיילן פון די יידישע רעפאטריאנטן וואָס זענען געפאָרן פון רוסלאנד קיין פוילן כדי צו פאראייניקן זיך מיט זייערע קרובים אין ארץ־ישראל.

אויף א ספאָנטאנישן אופן האָבן זיך אָרגאניזירט גרופן יידן, וועלכע זענען געווען דעצידירט טראָץ אלע שוועריקייטן אריבערשמוקלען אומלעגאל גרענעצן און לענדער, נישט קוקנדיק אויף די גרויסע געפארן כדי צו דערקלייבן זיך צו די גרענעצן פון ארץ־ישראל.

אין פוילן און אין פארשיידענע אנדערע לענדער אין אייראָפּע און באזונ־דערס אין עסטרייך, דייטשלאנד און איטאליע זענען אנטשטאנען קיבוצים, וואָס האָבן די מאסן־באוועגונג פון דער שארית־הפליטה ארייגענומען אין זייערע רייען און האָבן זיי אינטעגרירט אין זייערע אָרגאניזאציאָנאלע ראמען.

דאָס זענען געווען די צייטן פון דער „בריחה״ אין פוילן און אין אייראָפּע, וואָס האָט אָרגאניזירט די טראנספאָרטן, וועלכע זענען געפירט געוואָרן דורך

א גרעסערע גרופע פון דער לאָמאזער שארית־הפליטה אין דייטשלאנד פאר זייער עליה קיין ישראל נאָך דער אזכרה פון די לאָמאזער קדושים. שטייען פון רעכטס צו לינקס: רייזל ראָזנבלום, די דריטע: חיה ווילנער (לעדערמאן), דער אכטער: ליטמאן רובינשטיין, נעבן אים רעכטס: אביגדור לייזערזאָן (פון ראָסאָש), פערל ווונדערבוים, יוסף פלעשל, לאה ראָזענבלום, שלמה גאָלדשער, רבקה שווארץ (ווונדערבוים), ברוך גאָלדשער, ישעיה זימעלמאן, פראדל ספּאָקאָיני, אברהם ספּאָקאָיני, בעלא זימעלמאן, שרה סרעבניק. זיצן פון רעכטס צו לינקס: אשר טענענבוים, דער דריטער: חיים ספּאָקאָיני, די פערטע: טובה לעדערמאן, שלום צוקערמאן, גאָדל טענענבוים.

פעאיקע אויסגעשולטע מענטשן, ווען ס'איז געלונגען אויסצומיידן פיל ליידן און אויך קרבנות.

דורך דעם שליאך זענען אוועק פון פוילן אין פארשיידענע צייטן אויך א גרעסערע צאָל לאָמאזער יידן. זיי זענען צוערשט אָנגעקומען אויף דער אמע־ריקאנער זאָנע אין דייטשלאנד, וואָס איז געווען די צווישנסטאנציע אויפן וועג קיין ישראל.

נאָכן פראָקלאמירן די אנטשטייונג פון מדינת ישראל, איז דער ענטוזיאזם צווישן די יידן ווי זיי האָבן זיך נאָר געפונען געווען זייער גרויס. א ריזיקער שטראָם פון הייסן פאטריאָטיזם האָט ארומגענומען די שארית־הפליטה. און ווען די אראבישע לענדער זענען אָנגעפאלן אויף דער יונגער יידישער מדינה אויף מאָרגן נאָך איר פראָקלאמירן איר אומאָפהענגיקייט, האָבן יונגע מענטשן געשטראָמט קיין ישראל דורך פארשיידענע וועגן און אומוועגן כדי זיך איינ־שליסן אין די רייען פון צבא הגנה לישראל און צוזאמען העלפן צו אָפשלאָגן די אטאקעס אויף דער יידישער מדינה, וועלכע איז געווען ארומגערינגלט פון 7 אראבישע מדינות.

אויך אין די קאָאָפעראטיוון אין פוילן, ווו עס האָבן געארבעט פיל יידישע ארבעטער איז געווען שטארק די סאָלידאריטעט און סימפאטיע פאר ישראל. דאָס פרעזידיום פון דעם קאָאָפעראטיוו „זגאָדא" האָט באשלאָסן צו בא־שטייערן זיך מיט א חודש געהאלט פאר ישראל און גערופן אלעמען צו נאָכטאָן דעםביישפיל. עס איז דאן געשאפן געוואָרן 500.000 זלאָטעס. דאָס איז געווען די גרעסטע סומע געלט, וואָס אן אינסטיטוציע אין פוילן האָט ווען עס איז געשאפן.

דער קלאָנג, אז דער קאָאָפעראטיוו „זגאָדא" האָט זיך באשטייערט מיט אזא גרויסע סומע געלט פאר ישראל, האָט זיך פארשפרייט אין אלע קאָאָפע־ראטיוון אין פוילן און דאָס האָט מיטגעריסן און פארשטארקט די שטרעבונג און ווילן פון די יידן צו קומען אין אייגענעם יידישן לאנד.

די אנטהילונג פון דעם דענקמאָל און געמויערטן פלויט אין לאָמאז

פרייטיק דעם 5טן מאי 1989 איז געווען זייער א דערהויבענער טאָג פאר די לאָמאזער לאנדסלייט. אין דעם טאָג איז פאָרגעקומען די אנטהי־לונג פון דעם דענקמאָל נאָך די אומגעקומענע לאָמאזער יידן אין דער צייט פון

דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע. צוזאַמען מיטן אַנטהילונג דעם דענקמאָל איז אויך אַנטהילט געוואָרן דער פּלויט אַרום דעם לאָמאַזער בית־עולם אין דער לענג פון 455 לויפיקע מעטער, וואָס האָט אַרומגעצוימט דעם בית־עולם פון אַלע זייטן.

צו דער פייערונג זענען געקומען קיין פּוילן די לאָמאַזער לאַנדסלייט פון די פאַראייניקטע שטאַטן אין באַשטאַנד פון דעם פּאַרזיצער פון דער לאָמאַזער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע מענדל בערמאַן, זיין פרוי פרומע ז״ל, שלום צוקערמאַן, זיין פרוי פּאָלע, גרשון מאַנדעל, זיין ברודער אברהם ז״ל.

פון ישראל זענען געקומען קיין לאָמאַז שרה מאַנדעל און אפרים עפּלבוים. צוזאַמען 8 אָפּשטאַמיקע פון לאָמאַז.

אויף דער פייערלעכקייט פון אַנטהילן דעם דענקמאָל האָבן אָנטייל גענומען אויך פאָרשטייער פון דער מאַכט פון ביאַלע פּאָדלאַסקע און אויך פון לאָמאַז. דער גייסטלעכער פון דער לאָמאַזער קירך האָט רעפּרעזענטירט די לאָמאַזער פּאַראַפיע. אויף דער פייערונג זענען געשיקט געוואָרן שילער פון אַ קינדער־שולע צוזאַמען מיט זייערע לערערס. חוץ זיי אַלע האָבן אָנטייל גענומען אין דער פייערונג אויך פיל אָרטיקע איינוווינער פון לאָמאַז, צוזאַמען בערך אַ 100 מענטשן.

נאָך דער אָפיציעלער אַנטהילונג פון דעם דענקמאָל האָבן די דעלעגאַציעס געלייגט קרענץ בלומען מיט אַנטשפּרעכנדיקע אויפשריפטן און צום סוף האָבן די פאַרזאַמלטע לאָמאַזער יידן געזאָגט קדיש בציבור און אָפּגעריכט אַן „אל־מלא־רחמים״.

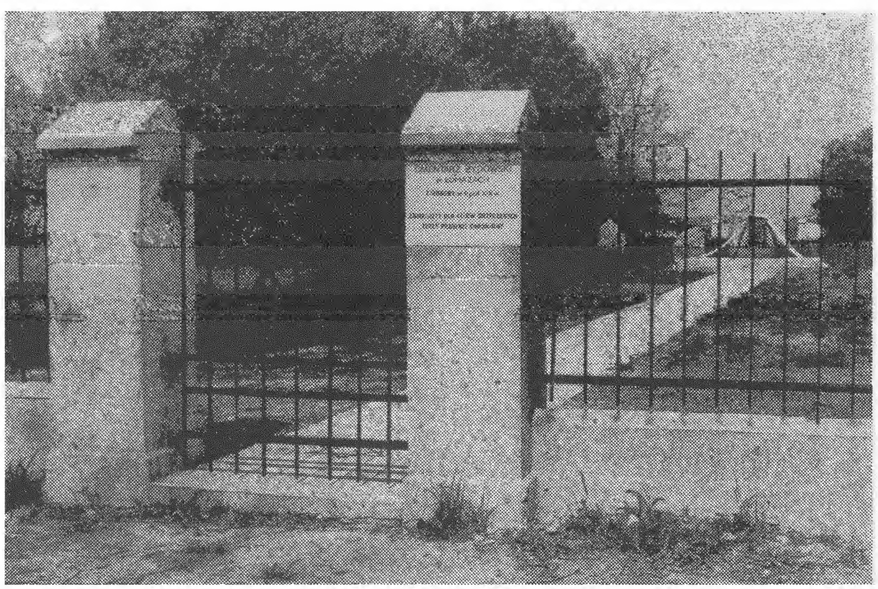
ביי דער אַנטהילונג פון דעם דענקמאָל איז אויך בייגעווען אַ קאָרעספּאָנ־דענט פון דער יידישער צייטונג אין פּוילן „פאָלקס־שטימע״, וועלכער האָט אָנ־געשריבן אַ גרויסן אַרטיקל וועגן דער פייערונג פון אַנטהילן דעם לאָמאַזער דענקמאָל.

אַרום דעם פּלויט האָט די לאָמאַזער שטאָט־פאַרוואַלטונג פאַרפלאַנצט ביי־מער. די פאַרזאַמלטע פאָרשטייער פון די לאָמאַזער לאַנדסמאַנשאַפטן פון ישראל און אַמעריקע האָבן אויסגעדריקט גרויס אָנערקענונג פאַר די אויספירער פון דעם פּראָיעקט און געדאַנקט די בויער פון דענקמאָל און פּלויט.

אברהם מאַנדעל ז״ל האָט נאָך באַוויזן פאַר זיין לעבן צו רעאַליזירן זיין ווונטש צו אָפּגעבן כבוד זיין אומגעקומענער משפּחה און אַלע לאָמאַזער קדו־שים און ער האָט זוכה געווען צו שטיין אויף דעם הייליקן אָרט ביי דער מצבה פון די לאָמאַזער קדושים.

א גרופע לאָמאזער ייִדן אין דייטשלאנד נאָך דער אזכרה פון די לאָמאזער קדושים פאר זייער עולה זיין קיין ישראל. שטייען פון רעכטס צו לינקס: שלום צוקערמאן, גרשון מאנדעל, אשר טענענבוים, לאה ראָזנבלום, יצחק כץ, גאדל טענענבוים, אברהם ספאָקאָיני, אריה פאָלאסעצקי, חיים ספאָקאָיני, ליטמאן רובינשטיין, חיים קארמאן, דוד טענענבוים, מינטשע כץ, חסיה ספאָקאָיני, פעשע רובינשטיין, לעצטע: מיכלע בלושטיין. אונטערשטע שורה: די קינדער פון חסיה ספאָקאָיני — רבקה און דני

דער טויער פון דעם נייעם פלויט וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין 1989 און דער צעמענטירטער וועג וואָס פירט צו דעם דענקמאָל נאָך די לאָמאזער קדושים אויפן לאָמאזער בית־הקברות

רעדע פון פאָרשטייער פון לאָמאזער לאנדסמנשאפט אין ישראל אפרים עפלבוים

חשובע פאָרשטייער פון דער ביאלע פאָדלאסקער וואָיעוואָדסטווא,
שטאָט־פארוואלטונג פון לאָמאז און אומגעגנט,
פארבאנד פון די רעליגיעזע קהילות אין פוילן,
חשובע פארזאמלטע!

מיט 47 יאָר צוריק, אין די טעג פון 19־18טן אויגוסט 1942 האָבן די היטלע־ריסטן באפוילן, אז אלע יידן, וואָס געפינען זיך אין לאָמאז: מענער, פרויען, קינדער און אלטע מענטשן מוזן זיך צושטעלן אויף דעם באשטימטן אָרט.

די היטלעריסטן האָבן די צענויפגעטריבענע יידן אין דער צאָל פון איבער 2000 מענטשן געטריבן אויף א בעסטיאלישן אופן עטלעכע קילאָמעטער הינטער דער שטאָט אין וועלדל „האלי". דאָרט האָט מען אויסגעגראָבן 2 גרויסע גריבער און אויף זיי ארויפגעלייגט ברעטער.

די היטלעריסטישע רוצחים האָבן די אומגליקלעכע יידן געטריבן אויף די ברעטער און אין זיי געשאָסן. א טייל מענטשן זענען בלויז פארווונדעט געוואָרן, אָבער זיי זענען אויך ארייגעפאלן לעבעדיקע אין די גריבער צוזאמען מיט די טויטע קערפערס.

די לעצטע גרופע האָט פארשאָטן די גריבער און נאָכער האָט מען אויך זיי דערשאָסן און ארייגעוואָרפן אין דעם ברודער־קבר.

בלויז איין מענטש האָט זיך אָפגעראטעוועט פון דער גרויזאמער שחיטה און אים איז געלונגען צו אנטלויפן פון דעם עקזעקוציע־אָרט און ער איז דער איינציקער עדות פון דער טראגעדיע פון די לאָמאזער יידן און ער האָט אונדז דערציילט וואָס איז דאָרט ווירקלעך פאָרגעקומען.

די אָרטיקע איינוווינער האָבן דערציילט, אז די ערד האָט זיך געטרייסלט פון דעם אויבערשטן שיכט קרבנות, וועלכע האָבן נאָך געלעבט און זיך געראנגלט א געוויסע צייט ביז זיי זענען פארשטומט געוואָרן און זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות. אזוי האָט זיך טראגיש פארענדיקט דאָס לעבן פון די לאָמאזער יידן.

מיר האָבן געפונען אין די ארכיוון היסטאָרישע מאטעריאלן, אז יידן האָבן געלעבט אין לאָמאז שוין מיט 500 יאָרן צוריק. אויך דער בית־הקברות אויף וועלכן מיר שטייען דאָ איז ווארשיינלעך אלט 500 יאָר.

אין אלע צייטן פון דעם קיום פון דעם לאָמאזער יידישן ישוב האָבן די יידן

זיך פאַרנומען מיט מלאכה און קליינהאנדל. די יידן אין לאָמאז זענען געווען פראָדוקטיווע מענטשן. זיי זענען געווען, א פראָדוקטיווער עלעמענט אין שטאָט און זיי האָבן בייגעשטייערט צו דער עקאָנאָמישער אנטוויקלונג פון לאָמאז.

די גרעסטע צאָל פון די לאָמאזער יידן זענען געווען אויסגעשולטע פאכ־מענער: שניידערס, שוסטערס, שמידן, טעסלער און אנדערע פאכלייט און האָבן באדינט דער יידישער ווי דער קריסטלעכער באפעלקערונג סיי אין שטאָט גופא און סיי דער אַרומיקער באפעלקערונג.

די יידן אין לאָמאז האָבן געהאט זייערע רעליגיעזע און וועלטלעכע אינס־טיטוציעס און דאָס געזעלשאפטלעכע קולטור־לעבן ביי די יידן אין שטאָט איז געווען זייער גוט אנטוויקלט.

אין לאָמאז האָבן די יידן געהאט א גרויסן בית־כנסת אין צענטער פון שטאָט, ווו די יידן האָבן געדאוונט. די יידישע קהילה אין לאָמאז האָט אָנגעפירט מיטן גייסטיקן און רעליגיעזן לעבן אין שטאָט און האָט אנטוויקלט א ברייטע נעץ פון רעליגיעזע אינסטיטוציעס.

א גרופע לאָמאזער יידן, וועלכע האָבן זיך געראטעוועט אין די מלחמה־יאָרן אין ראטנפארבאנד, האָבן זיך צוריקגעקערט קיין פוילן אין 1946 און האָבן זיך דערוווּסט וועגן טראגישן סוף פון אונדזערע משפחות.

מיר האָבן באשלאָסן אדורכצופירן די עקסהומאציע פון די דערמאָרדעטע יידן און אריבערפירן די עצמות פון די איבער 2000 קרבנות, וואָס זענען געווען באגראָבן אין די ברודער־קברים און ברענגען זיי צו קבורה אויפן יידישן בית־הקברות אין לאָמאז.

די פוילישע מאכט־אָרגאנען האָבן אונדז געגעבן גרויסע הילף ביים רעאלי־זירן די שווערע און פאר אונדז הייליקע אויפגאבע, וואָס איז אויסגעפירט געוואָרן אין יאָר 1949. מיר האָבן אונדזער חוב פאר אונדזערע פארשניטענע לאָמאזער יידן אויסגעפילט, אָבער אויף דעם אייביקן רו־אָרט אויפן לאָמאזער בית־הקברות איז נישט געווען קיין מצבה, קיין דענקמאָל און דער גאנצער שטח פון דעם בית־הקברות איז נישט געווען ארומגעצאמט און איז געווען אין משך פון יאָרן פארוואָרלאָזט.

עס זענען שוין אדורך פיל יאָרן נאָכן חורבן און אונדזער געוויסן האָט אונדז נישט געלאָזט רוען. מיר, דאָס הייפעלע לעבנגעבליבענע לאָמאזער יידן, וואָס זענען צעשפרייט איבער דער גאנצער וועלט האָבן באשלאָסן אוועקשטעלן א ווירדיקן דענקמאָל פאר די אומגעקומענע לאָמאזער יידן אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקופאציע און אויך ארומצאמען דעם גאנצן שטח פון יידישן בית־הקברות אין לאָמאז מיט א געמויערטן פלויט און מיר ווילן האָפן, אז דער הייליקער אָרט וועט אָפגעהיט ווערן.

היינט, נאָך 47 יאָר האָבן מיר רעאַליזירט אונדזער ציל. אונדזער טרוים איז מיט געמיינזאמע כוחות פארווירקלעכט געוואָרן. און מיר גיבן אָפּ כבוד אונדזערע קרבנות.

די אנטהילונג פון דעם דענקמאָל און פלויט אויפן לאָמאזער בית־הקברות 5.5.89 עס שטייען צווישן אנדערע: מענדל בערמאן (אמעריקע), אפרים עפלבוים (ישראל), פאָלע צוקערמאן (אמעריקע)

עס איז וויכטיק פאר יידן און פאָליאקן, אז דער יונגער דור פון דער פוילי־שער באפעלקערונג אין לאָמאז זאָל וויסן, אז דאָ האָבן געלעבט און געשאפן יידן אין משך פון לאנגע דורות און דאָ האָבן זיי געפונען זייער ביטערן סוף. די יידן זענען דאָ פארניכטעט געוואָרן דורך די בלוטדורשטיקע נאצישע מער־דערס בלויז דערפאר, ווייל זיי זענען געווען יידן.

כבוד זייער הייליקן אָנדענק!

מיר, די אָפּשטאמיקע פון לאָמאז דאנקען די מאכט־אָרגאנען פון ביאלע פאָדלאסקער וואָיעוווּדסטוואָ פאר זייער פינאנסיעלער און פילזייטיקער הילף ביים רעאַליזירן דעם פראָיעקט. מיר דאנקען אויך די לאָמאזער שטאָטישע מאכט־אָרגאנען פאר זייער הילף און פאָזיטיווער באציונג און מיטארבעט.

אייך אַלעמען אונדזער הארציקן דאנק!

לאָמאזער יידן אין רוסלאנד

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, זענען א געוויסע צאָל לאָמאזער יידן אריבער וווינען אין די גרעסערע שטעט פון רוסלאנד, מחמת לאָמאז האָט זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון צארישן רוסלאנד, האָט די צארישע מאכט כלל נישט געשטערט די איבערוואנדערונג פון די יידן.

די הויפט־סיבה איז אָבער געווען די מלחמה צווישן רוסלאנד און דייטש־לאנד און דער ווילן זיך וואָס ווייטער זיך דערווייטערן פון דעם אויסנאם־צו־שטאנד, אין וועלכן גאנץ פּאָדלאסיע האָט זיך געפונען.

עס זענען אויך געווען פאלן פון נאָענטע משפחה־פארבינדונגען צווישן די לאָמאזער יידן מיט זייערע קרובים, וועלכע האָבן דאן געוווינט אלס סטאבילע איינוווינער פון די רוסישע שטעט אין רוסלאנד. אין דער צייט צווישן דער ערשטער וועלט־מלחמה און דער צווייטער, איז דער קאָנטאקט צווישן די לאָמא־זער יידן וואָס האָבן געלעבט אין ראטנפארבאנד מיט די לאָמאזער יידן אין פוילן איבערגעריסן געוואָרן.

ווען די דייטשע ארמיי איז אין יוני 1941 באפאלן דעם ראטנפארבאנד און איז גאָר אין גיך אריבער די סאָוועטישע גרענעץ, האָט זי גלייך אָקופּירט די ווייסרוסישע און אוקראַינישע געביטן, ווו עס האָבן געוווינט די לאָמאזער יידן. אנטלאָפן זענען אָבער נאָר געציילטע, נאָר די, וועלכע האָבן געהאט א מעגלעכ־קייט צו אנטלויפן, אָבער די מערהייט לאָמאזער יידן זענען פארבליבן אויף זייערע ערטער.

א חוץ דעם, האָט קיינער נישט געגלויבט, אז די דייטשע אָקופּאציע וועט לאנג דויערן. יידן האָבן גערעכנט, אז פריער אָדער שפעטער וועט די רויטע ארמיי צעקלאַפּן די נאַציִשע האָרדעס און די מלחמה וועט זיך ענדיקן, איז דערי־בער נישט כדאי צו וואלגערן זיך אין דער פרעמד. קיינער האָט אָבער נישט געוואָלט צולאָזן דעם געדאנק, אז זיי דראָט א טאָטאלע פארניכטונג. אָבער ליידער האָבן די לאָמאזער יידן זיך שטארק טועה געווען: דער דייטשער חלף האָט זיך אראָפּגעלאָזט איבער זייערע קעפּ און זיי זענען דערמאָרדעט געוואָרן. מיר ווייסן זייער גוט, אז קיין צוהעלפער צו אויסמאָרדן די יידן האָבן די דייטשן נישט געפעלט.

אין דער מלחמה קעגן היטלער־דייטשלאנד, האָבן אויך אָנטייל גענומען לאָמאזער יידן און זייערע קינדער, וועלכע האָבן געלעבט פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אין רוסלאנד. זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט אלס מוטיקע קעמפער אויף די שלאַכטפעלדער אלס זעלנער און אָפיצירן אין בא־

שטאנד פון דער רויטער ארמיי און א טייל פון זיי זענען געפאלן אין שלאכט אויפן פראָנט.

צווישן דעם הייפל לעבן געבליבענע לאָמאזער יידן פון רוסלאנד, זענען א טייל פון זיי מלחמה־אינוואלידן, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט אין קאמף קעגן דעם בלוטיקן נאצישן שונא און זיי זענען אויסגעצייכנט געוואָרן מיט קריגס־מעדאלן און אויסצייכענונגען פון דער רויטער ארמיי.

מיט דעם נייעם שטראָם עלייה פון רוסלאנד זענען אייניקע לאָמאזער יידן עולה געווען קיין ישראל „ווי פויגלען, וועלכע האָבן זיך אומגעקערט צו זייערע נעסט"...

דריי ברידער שטראקס געבוירענע אין לאָמאז. זיצט פון לינקס צו רעכטס: יואל שטראקס שטייט פון לינקס צו רעכטס: יעקב שטראקס, דריטער: ברוך שטראקס.
די קינדער פון נחום שטראקס: הינדע, יואל, ברוך, יעקב, געבוירענע אין לאָמאז האָבן געלעבט מיט זייערע משפחות אין רוסלאנד צענדליקער יאָרן.

קהילת ראָסאָש
אין לעבן
און אין חורבן

מרדכי געבירטיג

אונדזער שטעטל ברענט

ס׳ברענט! ברידערלעך, ס׳ברענט!
אוי, אונדזער אָרעם שטעטל נעבעך ברענט!
בייזע ווינטן מיט ירגזון
רייסן, ברעכן און צעבלאָזן
שטאַרקער נאָך די פלאַמען,
אַלץ אַרום שוין ברענט.

און איר שטייט און קוקט אזוי זיך —
מיט פאַרלייגטע הענט
און איר שטייט און קוקט אזוי זיך
אונדזער שטעטל ברענט...

ס׳ברענט! ברידערלעך, ס׳ברענט!
אוי, אונדזער אָרעם שטעטל נעבעך ברענט!
ס׳האָבן שוין די פייער־צונגען
דאָס גאַנצע שטעטל איינגעשלונגען —
און די בייזע ווינטן הוזשען
אונדזער שטעטל ברענט!
און איר שטייט און קוקט אזוי זיך
מיט פאַרלייגטע הענט
און איר שטייט און קוקט אזוי זיך
אונדזער שטעטל ברענט...

ס׳ברענט! ברידערלעך, ס׳ברענט!
אוי, עס קען חלילה קומען דער מאָמענט:
אונדזער שטאָט מיט אונדז צוזאמען

זאָל אויף אש אוועק אין פלאמען,
בלייבן זאָל — ווי נאָר א שלאכט,
נאָר פוסטע, שווארצע ווענט!

און איר שטייט און קוקט אזוי זיך —
מיט פארלייגטע הענט
און איר שטייט און קוקט אזוי זיך —
אונדזער שטעטל ברענט...

ס'ברענט! ברידערלעך, ס'ברענט!
די הילף איז נאָר אין אייך אליין געווענדט.
און אויב דאָס שטעטל איז אייך טייער,
נעמט די כלים, לעשט דאָס פייער,
לעשט מיט אייער אייגן בלוט,
באווייזט, אז איר דאָס קענט.

שטייט ניט, ברידער, אָט אזוי זיך
מיט פארלייגטע הענט.
שטייט ניט, ברידער, לעשט דאָס פייער —
אונדזער שטעטל ברענט!

בונים זילבערשטיין

דאָס פנים פון שטעטל ראָסאָש

ראָסאָש איז קליין און ארעם. דער ברוק אויף די פאָר שמאָלע גאסן איז געווען קרום און לאָם. אין די נאסע צייטן פון יאָר, אין פרילינג און אין הארבסט איז דאָס שטעטל געווען באדעקט מיט א געדיכטער בלאָטע. די מערסטע הייזער זענען געווען אָפּגעריסן און פארוואָרלאָזט און אויף די יידן פון שטעטל — אָרעמע הענדלערס, פארהאָרעוועטע בעלי־מלאכות און בעלי־עגלות איז געלעגן אַ פארזאָרגטקייט און א שווערע ערנסטקייט. ראָסאָש איז געווען א שטעטל אין

וועלכער כמעט אלע יידן האָבן געלעבט אין דחקות און דאגות פון פרנסה.

דאָס שטעטל האָט געלעבט ווי איין משפחה: יעדערער האָט געוווּסט וועגן יעדנס לײַדן און פרײַדן. פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן אין ראָסאָש געלעבט א 80 יידישע משפחות בערך. און אלע האָבן געוווינט אין איין גאַס.

די יידן אין שטעטל האָבן זיך באשעפטיקט בעיקר מיט פּראָדוצירן ערדענע טעפּ און דעריבער האָט מען די ראָסאָשער יידן גערופן אין די ארומיקע שטעט־לעך „ראָסאָשער טעפּער"... יעדן זונטיק, גאַנץ פרי פלעגט מען די ערדענע טעפּ אָנלאָדן אויף א וועגעלע און אוועקפירן זיי אין די דערפער און זיי אויסבייטן פאַר א ביסל שמאַטעס אָדער אלטע אייזן. א גאַנצע וואָך האָבן די יידן פון דאָסאָש זיך אָפּגעוואָלגערט אין די דערפער פון דער סביבה און פרייטיק אויף שבת פלעגט מען זיך אומקערן פון דאָרף אין שטעטל.

די לעצטע צייט האָט זיך דער אנטיסעמיטיזם אין פוילן שטאַרק פאַר־שטאַרקט און די פויערים אין די דערפער האָבן אויסגעדריקט זייערע אנטי־יידישע געפילן ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן. דאָס האָבן גוט אָפּגעפילט די יידן, וועלכע זענען געפאָרן אין די דערפער אויסבייטן אין פאַרקויפן זייערע אויסאַרבעטונגען.

עס זענען געווען נישט ווייניק פאַלן, ווען די ראָסאָשער הענדלער פלעגן באַפאַלן ווערן פון די דאָרפישע קינדער מיט שטיינער און שטעקנס און די יידישע דאָרפס־הענדלער פלעגן זיך אומקערן אהיים מיט פאַרבאַנדאַזשירטע קעפּ.

די געמיטערס פון די אונטערגעהעצטע פויערים זענען געווען צעהיצט און דאָס האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם פיינטלעכן קבלת־פנים, ווען די יידן זענען געקומען אין דאָרף. אָבער די יידישע ראָסאָשער דאָרפס־הענדלער האָבן נישט געהאַט קיין אויסוועג און טראָגן דער פיינטלעכער אטמאָספער און שלעכטער באציונג מצד די פויערים, האָבן זיי פאַרגעזעצט זייער מסחר אין דאָרף, זיי האָבן דאָך געמוזט באשפייזן זייערע משפחות, וועלכע זענען געווען געבענטשט מיט פיל קינדערלעך.

די מערהייט יידן אין ראָסאָש האָבן חוץ די טעפּערס זיך פאַרנומען מיט פאַרשיידענע מלאכות: שניידערס, שוסטערס, סטאָליאַרעס, ס'זענען געווען אין שטעטל עטלעכע קרעמלעך און 2 קצבים. איינעם האָט מען גערופן „מאָטעלע דער קצב" און דעם צווייטן „איסר דער קצב". מאָטעלע איז געווען א ייד, א תלמיד־חכם און אויך א גרויסער וויצלער. שטענדיק פריילעך, א שמח בחלקו. ווען ער פלעגט קומען אין בית־המדרש מתפלל זיין, פלעגט ער נוהג זיין אוועק־לייגן דאָס תפילין־זעקעלע אויפן שטענדער און ארומלויפן עטלעכע מאָל ארום דעם בית־המדרש...

ווען מ׳האָט מאָטעלען געפרעגט: ר׳ מאָטעלע, ווי אזוי ענדיקסטו אזוי שנעל דעם דאווענען? האָט ער באלד געענטפערט: „אויפן ווונק, מען דארף צו דעם רבונו של עולם נישט רעדן פיל, ער פארשטייט אויפן ווונק וואָס מען וויל פון אים״...

אין ראָסאָש זענען געווען 2 בעלי־עגלות, דאָס זענען געווען די ברידער יאבלאָנקע. גערופן האָט מען זיי: „לייזער מאָטעס״ און „משה מאָטעס״, ווייל דער טאטע האָט זיך גערופן מרדכי. אין שטעטל האָט יעדער איינער געהאט א צונאָמען, אָדער נאָכן טאטן אָדער נאָך דער מאמען, אָדער סתם א צונאָמען...

צום ביישפיל: די משפחה „חייקונעס״, האָט מען גערופן „חייקונעס״. ווייל דער זיידע האָט געהייסן חיים.

אונדזער משפחה האָבן די גויים גערופן וואָלטשוק, ווייל דער עלטערזיידע האָט געהייסן וואָלף. די ברידער משה און לייזער מאטעס פלעגן ארויס אין גאס גאנץ פרי און שטיין אין גאס ביז זיי האָבן געקראָגן א פור צו פאָרן קיין ביאלע. אויף דעם וואָגן פלעגן זיי ארויפליייגן א פאָר זעקלעך תבואה, און אויך מיטנעמען א פאָר פאסאזשירן קיין ביאלע און צוריקברענגען פון ביאלע סחורה פאר די ראָסאָשער קרעמער.

אין ראָסאָש איז געווען א רב און א שוחט. דעם רב האָט מען גערופן ר׳ אליעזר פרידמאן. דער ראָסאָשער רב האָט געלעבט אין דחקות פונקט ווי אלע יידן אין שטעטל. חוץ דעם רב און שוחט זענען אין ראָסאָש אויך געווען עטלעכע דרדקי מלמדים, וואָס פלעגן לערנען מיט די קינדער חומש, תנ״ך און גמרא.

דער רבי ר׳ זלמנקע

דער ערשטער דרדקי מלמד אין ראָסאָש, וואָס האָט געלערנט די קליינע קינדער דעם אלף־בית און אויך די תפילות האָט געהייסן ר׳ זלמנקע. ער איז געווען א שטרענגער רבי און זייער א בייזער ייד. ר׳ זלמנקע פלעגט מיט זיין בייזן בליק ארויפוואַרפן א שרעק אויף זיינע תלמידים און חוץ דעם האָט ער נישט ארויסגעלאָזט דעם קאַנטשיק פון זיינע הענט און נישט איין תלמיד האָט באקומען פון אים נישט ווייניק שמיץ פון זיין קאַנטשיק. די קינדער האָבן פאר אים מורא געהאט פחד מות...

ראָסאָשער לעבנסשטייגער

ראָסאָש איז געווען א שטעטל פון פאַרהאָרעוועטע און פאַרדאַגהטע טאטעס און מאמעס, וועלכע האָבן זיך תמיד געראַנגלט מיט דאגות פרנסה, מיט אויס־האָדעווען קינדער און זאָרגן, אז זיי זאָלן אויסוואַקסן לייטישע מענטשן און לערנען זיי א פאַך, כדי זיי זאָלן קענען העלפן דער משפחה.

די קינדער זענען אויסגעוואקסן, טייל פון זיי האָבן פאַרלאָזט ראַסאָש און האָבן עמיגרירט אין פאַרשיידענע לענדער אין דער וועלט און מאמעס מיט בענקשאפט און דאגות פאַר די קינדער, פלעגן מיט א פאַרכאַפּטן אָטעם גיין אויף דער פּאָסט נאָך אן אויסגעבענקטן בריוול פון אמעריקע אין וועלכן ס׳האָט זיך אַמאָל אויך געפונען א פּאָר דאָלער אויף יום־טוב.

די ראַסאָשער יידן, מיט ווינט און וועטער געקאַרבטע פּנימער, מיט מאָזאָליעסדיקע הענט און מיט א געזונטן פּאָלקישן וויץ און שטעטלדיקן הומאָר, האָבן געפירט אן אייגנאַרטיק יידישן עמך־לעבן. זיי האָבן טיילמאָל גערעדט מיט דער שפּראַך פון זייערע מלאכות אָדער מיטן ספּעציפישן פּאָלקלאָריסטישן נוסח, ווען זיי האָבן זיך געפונען אויף די וועגן. פלעגן פאָרן אין די דערפער האַנדלען מיט די פּויערים. דאָס איז געווען א שפּראַך פון האַמערן פּאָדקאָוועס, אייזנס, שלעפּן קלעצער און שווערע משאות.

אין ראַסאָזש זענען געווען צוויי מינים קבצנים: די וואָס האָבן יאָ און נישט געהאַט א בהמה און א שטיקל גאָרטן. און די וואָס האָבן עס יאָ געהאַט זענען פאַררעכנט געוואָרן פאַר „גבירים״...

אויף ווינטער האָט מען זיך געדאַרפט באַזאָרגן מיט האָלץ, קאַרטאָפל, קרויט און אוגערקעס, וועלכע מ׳פלעגט פאַרזייערן אין פעסלער און שטעלן זיי אין קעלער אויף ווינטער.

אין ראַסאָש איז געווען א סדר מיט איינגעפונדעוועטע מידות, טראַדיציעס און מנהגים. די געמיינזאַמע טראַדיציעס האָבן געשאַפן דעם שטעטלדיקן פּאָלקלאָר. אָט די פּאָלקישע היימישקייט האָט אויף די ראַסאָשער יידן געהאַט א פּילפּאַכיקע ווירקונג.

פון דעם מאַרקפּלאַץ האָבן זיך געצויגן זייטיקע געסלעך, זיי זענען געווען ווייניק און דאָרט האָבן געוווינט די בעלי־עגלות, קאַראַבעלניקעס, דאָרפגייערס, שוסטערס, שניידערס, בלעכערס, בעקערס, עטלעכע שמידן און אַנדערע בעלי־מלאכות. דאָרט האָבן זיך קאָנצענטרירט די עמך־מענטשן. ס׳זענען אויך געווען אין ראַסאָש א פּאָר שפּייז־קרעמלעך, עטלעכע אייזן־קראָמען און שניטקראָמען. דאָס זענען געווען די מסחר־מענטשן.

איין מאָל אין וואָך איז געווען א מאַרקטאָג, וועלכער האָט אויפגעלעבט דאָס גאַנצע שטעטל. אין מאַרקטאָג פלעגן זיך אויסשטעלן פילע רייען מיט פּויערישע פורלעך, וועלכע זענען געווען פול מיט הינער, גענדז, קעזן און אַנדערע לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, וועלכע זיי פלעגן פאַרקויפן די ראַסאָשער איינוווינער.

נאָכן טומלדיקן מאַרקטאָג פלעגן די פּויערים איינקויפן אין די יידישע קרעמלעך די נויטיקסטע סחורות. דער רוב יידן, סיי די קליינהענדלער און סיי

די בעלי־מלאכות האָבן געצויגן חיונה פון דעם מאַרקטאָג אויף א גאַנצער וואָך.

פון פאַרנט האָבן די שטעטלדיקע הייזקעס פאַרגעשטעלט מיט זיך א געוויינ־לעך בילד פון א קליין יידיש שטעטל. הינטער די הייזקעס — די ציגן, בהמות, הינער, געגנדז און קאַטשקעס וועלכע האָבן זיך געפּונען אין די צוגעבויטע שטאַלן און עס האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון א דערפל.

עס דערמאָנט זיך דאָס טרעשטשען פון מיט תבואות אָנגעלאָדענע וועגענער פון די פּויערים, וועלכע זענען געפאָרן צום מאַרקטאָג. דער הייזעריקער „וויאָ!" פון די פורמאַנעס, די פונקען אויפן שטיינערנעם ברוק פון די פערדישע פּאָד־קאָוועס און דער שאַרפער קנאַק פון די בייטשן...

איך זע נאָך איצט פאַר מיינע אויגן די לאַנגע ווינטער־אָוונטן אין שטעטל. דער שימער פון דעם קעראָסין־לאָמפּ אויף די ווייסע פּאַראייזיקטע שויבן פון די פענצטערס. און ביז היינט הער איך דעם סקריפּנדיקן טראָט אויפן פאַר־פראָרענעם שניי...

ראָסאָש אין די חנוכה־טעג און פסח

עס דערמאָנען זיך אויך די דרשות פון די מגידים, וועלכע פלעגן פון צייט צו צייט אריינפאָרן אין שטעטל און צווישן מנחה און מעריב האָבן זיי געדרשנט אין דעם שטילן, האַלב־טונקלדיקן בית־המדרש. און די פיל מתפללים פלעגן מיט גרויס אינטערעס אויסהערן זייערע דרשות און באַוואונדערן זייער אָראַ־טאָרישן קונסט...

אין די חנוכה־טעג האָט פון יעדן פענצטער פון די יידישע הייזער שימי־רירט די חנוכה־ליכטלעך און צעגליט די פאַרקאָוועטע פון שניי שויבן. די ליכ־טעלעך האָבן דערציילט וועגן דעם שטאָלץ פון די חשמונאים, וועלכע האָבן אויפגעהויבן דעם בונט קעגן די באַצווינגער פון דער יידישער רעליגיע.

איך געדענק דעם טאַטנס בענטשן די חנוכה־ליכטלעך, וועלכע זענען געשטאַנען אויף א ציגל און זיין ניגון מיטן טראָפּ אויפן „בימים ההם" און דאָס זינגען דעם „מעוז צור" בצוותא קלינגט נאָך אַלץ אין מיינע אויערן.

אמערסטן האָבן מיר ליב געהאַט די קאַרטאָפל־לאַטקעס, וועלכע מ'האָט געטונקט אין טעפּ פון געגנדזענעם שמאַלץ און דאָס שפּילן אין דריידלעך אויפן טיש, וואָס איז געווען באַדעקט מיט א שניי־ווייסן טישטעך.

די קינדער האָבן מיט שווייגנדיקער וואַרטעניש און גרויס אומגעדולד געוואַרט אויף די חנוכה־געלט, וואָס דער טאַטע האָט געטיילט מיט א באַזונ־דערער הנאה און שטאָלץ. עס איז אויך געווען אָנגענומען אין ראָסאָזש, אז אין די חנוכה־טעג האָט מען געשפּילט אין „דאַמקע",

דער ערב פסח האָט אָנגעזאָגט דעם אָנקום פון פרילינג, דאָס קראַכן פון די אַפּגייענדיקע קריעס אייז אויפן טייך. און אָנגעהויבן האָט זיך עס באלד נאָך שושן־פורים. נאָך דעם ווי די יינגלעך האָבן „געקלאפט״ המנן און נאָכן אויס־בייטן זיך פון די פורמדיקע שלח־מנות׳ן.

די ערב־פסחדיקע איבערקערעניש אין די יידישע הייזער, דער כּאַדאַראַם אין שטעטל מיטן כשרן די כלים, דאָס סקראָבען, קראצן און וואשן יעדן שפּעלטל פון שטויב און חמץ. די ערנסטקייט ביים פרעגן די פיר קשיות, ביים ציילן פרעה׳ס מכות, ביים „שפוך חמתך״, ביים עפענען די טיר פאר אליהו הנביא; די שמחה און געלעכטערס ביים אנטדעקן דעם אפיקומן. יעדער קאפיטל פון דער הגדה האָט געהאט איר באזונדערן ניגון.

די געזאנגען האָבן זיך געטראָגן פון אלע יידישע הייזער אין שטעטל. ראָסאָש האָט געפייערט דעם יום־טוב פסח.

ראָסאָש ערב שבת און שבת

אָרעם זענען די אויסדריקן כדי צו שילדערן די געפילן און זכרונות, וואָס בעטן זיך צו פארשרייבן און צו שילדערן די געפילן און אטמאָספער ביי די ראָסאָשער יידן ערב שבת און שבת אין שטעטל.

א גאנצע וואָך זענען די יידן אין ראָסאָש געוועזן פארדאגה׳ט פון זוכן פרנסה, אָבער דאָנערשטיק האָבן זיך שוין אָנגעהויבן די צוגרייטונגען צו שבת.

פרויען זענען געגאנגען אין די באקאליי־קרעמלעך צו איינקויפן דאָס נוי־טיקסטע צום שבת. אָפטמאָל האָט מען געקויפט אויף „באָרג״, ס׳איז נישט געווען קיין מזומענע געלט מיט וואָס צו באצאָלן. פון יום־טוב צו יום־טוב האָט מען געוואָרט אויף א בריוול פון א קרוב פון אמעריקע מיט עטלעכע דאלער און דאן האָט מען אזיך צעצאָלט מיט די חובות.

קודם־כל האָט מען געקויפט קאָרנמעל צו באקן ברויט אויף א גאנצער וואָך. אין יעדן הויז איז געווען אן אויוון און די מאמעס האָבן געבאקן ברויט און חלות אויף שבת, געקאָכט שבתדיקע מאכלים, צוגעגרייט א טשאָלנט און געשטעלט עס אין אויוון אויף שבת.

די באלעבאָסטעס האָבן געקויפט א פונט פלייש, מער פארמעגלעכע האָבן געקויפט 2 פונט און א ביסל קליינע פישעלעך ביי לייבקען, וועלכע ער האָט געבראכט פון וואָלאָדאַווע.

דאנערשטיק פארטאָג פלעגן אונדזערע מאמעס אויפשטיין און אָנהויבן צוגרייטן דעם שבת. די געשמאקע ריחות האָבן גערייצט די נאָזלעכער. עס האָט געשמעקט מיט פרישן ברויט און חלות, מיט פלייש און בשמים.

פרייטיק נאָכמיטאָג, ווען די יידן וואָס האָבן געארבעט און די וואָס האָבן זיך שוין צוריקגעקערט פון די דערפער, האָבן אראָפּגעוואָרפן פון זיך די וואָכע־דיקע שמוציקע קליידער און מ׳איז אוועק אין באָד צו אָפּוואשן דעם שמוץ פון א גאנצער וואָך. די באָד האָט זיך געפונען אויף דער לאָנקע נעבן קליינעם טייכל, וואָס האָט דורכגעפלאָסן דורך ראָסאָש.

פרייטיק איז שוין נישט געווען קיין געוויינלעכער וואָכנטאָג. עפּעס פון שבת־קודש האָט שוין געהערשט אין שטוב גלייך נאָכמיטאָג. יעדן ערב שבת פארנאכט זענען אין שטעטל געווען מינוטן ווי די וואָכעדיקייט פון דער וואָך האָט פארשווינדט און געווארט מיט אומגעדולד אויף דעם ליכט־בענטשן פון דער מאמען, וואָס האָט אָנגעזאָגט דאָס אָנקומען פון שבת.

די לעצטע זענען געווען די פאַרהאָרעוועטע יידן, וועלכע האָבן זיך גע־איילט צו אָפּרייניקן די בלאָטע פון די שטיוול און מען איז געגאנגען קויפן ביי משולמען דעם קרעמער אָדער ביי יאָסל מיכלס א שמירעכטס פאר 3 גראָשן און אויסגעשמירט די שטיוול לכבוד שבת...

פרומע יידן האָבן לכבוד שבת אָנגעטאָן די שבתדיקע קאפּאָטעס, וועלכע מ׳האָט נאָך געהאט פון דער חתונה. כמעט אלע יידן אין שטעטל זענען געגאנ־גען אין בית־המדרש מקבל שבת זיין.

דער רב און דער בעל־מלאכה, דער גביר און דער קבצן, יעדערער לויט זיין שטאנד, איז פרייטיק צונאכטס געגאנגען אין שול, וואָס איז געווען דער צענטער און טרעפונגס־פלאץ פון די ראָסאָשער יידן.

די מער פארמעגלעכע יידן האָבן נישט פארגעסן צו מיטנעמען אן אורח אויף שבת, א ייד, וואָס איז פארבליבן אין שטעטל אויף שבת, כדי צו מקיים זיין די מצוה פון „הכנסת אורחים".

נאָכן דאַווענען פלעגט מען גיין לאנגזאם און געלאסן באגלייטן איינער דעם צווייטן אהיים און אונטערוועגס ארומריידן אלע פּראָבלעמען פון שטעטל, פון דער פוילישער מדינה און פון דער וועלט...

קומענדיק פון בית־המדרש פלעגט די גאנצע משפחה זיך אויסזעצן ביים שבתדיקן טיש און עסן די שבתדיקע סעודה. אויפן שבתדיקן טיש האָבן אַרויס־געשיינט די שבת־ליכט אין די בלישטשענדיקע לייכטער, וועלכע די מאמע האָט געבענטשט פארשטעלנדיק איר פנים מיט די הענט אין א שלייער, לאָזנדיק דערביי א טרער. עפּעס א שבת־שכינה האָט געשוועבט אין אלע ווינקעלער פון שטוב.

אין די זומערדיקע פרייטיק פארנאכטן איז די גאנצע יוגנט ארויס פון שטעטל מיט א פריילעכן געפילדער, ביז עס פלעגט שוין אָנהויבן צו טאָגן און

ערשט דאן איז מען זיך פאנאנדערגעגאנגען מיט דער האָפענונג זיך ווידער צו טרעפן אויף מאָרגן שבת נאָכן טשאָלנט עסן.

שבת פרי זענען די שטעטלדיקע יידן ווידער געגאנגען אין בית־המדרש צו זאָגן תהילים פארן דאווענען, אָדער מעביר זיין די סדרה פון דער וואָך און לערנען א שטיקל מדרש, אָדער א בלאט גמרא.

זומער, שבת נאָכמיטאָג האָבן זיך די שטעטלדיקע יידן ווידער ארויסגע־לאָזט אויפן שויס פון דער נאטור און גאנצע משפחות פלעגן זיצן אונטערן שאָטן פון די שמעקנדיקעביימער. אין דער לופט האָט זיך געהערט די קלינגנ־דיקע קולות און הילכיקן געלעכטער פון די שפּילנדיקע קינדער.

אזוי האָבן די יידן אין ראָסאָש פארבראכט דעם שבת אָן דאגות פון פרנסה און באפרייט זיך פון דעם שווערן עול, וואָס האָט געדריקט אויפן געמיט די יידן א גאנצע וואָך.

דער ראָסאָשער בית־המדרש

דער הייליקסטער אָרט אין ראָסאָש איז געווען דער אלטער בית־המדרש, וואָס איז געווען פול מיט ארונות ספרים ש״ס, חומשים, סידורים, ספרי־תהילים, משניות און אנדערע ספרי־קודש, איינגעבונדענע אין פארמעט, וועלכע זענען געווען אויסגעלייגט ארום די ווענט. טייל הייליקע ספרים זענען איבערגעגאנגען פון דור צו דור.

דער ארון־הקודש, אזוי ווי די בימה אין מיטן דעם בית־המדרש זענען געווען מאיעסטעטיש און צויבערדיק. צוויי לאנגע טישן זענען געשטאנען ביים ארייגאנג פון בית־המדרש: איינער ביי דער דרום־וואנט פאר די גמרא־למד־נים, און א צווייטער פאר בעלי־מלאכות, קאראבעלניקעס און אנדערע עמך מענטשן.

עטלעכע מנינים פלעגן זיך צונויפקלייבן 3 מאָל אין טאָג און האָבן געדאוונט בציבור. אין די שבתים און ימים־טובים איז דער בית־המדרש געווען איבערפולט מיט מתפללים.

מיט גרויס דרך־ארץ און יראת־הכבוד האָבן די ראָסאָשער יידן זיך באצויגן צום רב פון שטעטל הרב ר׳ אליעזר פרידמאן, וואָס איז געווען א גרויסער למדן און האָט געהאט זיין שטענדיקן אָרט ביי דער מזרח־וואנט אין אלטן בית־המדרש.

שמחות אין ראָסאָש

יעדע 7 יאָר נאָכן סיום ש״ס האָבן די ראָסאָשער יידן איינגעאָרדנט א גרויסע סעודה כיד המלך. די טישן האָבן זיך געבראָכן פון געבראָטענע גענדז, פיש, הערינג, חלות, און פארשיידענע זיסע געבעקס און פרוכטן.

ראָסאָשער יידן האָבן זיך משמח געווען און דערביי אויסגעהערט די דרשות פון רב פון שטעטל הרב פרידמאַן און די דרשה פון דעם גבאי. א לאַנגע צייט האָט מען נישט געקענט פאַרגעסן די שמחה פון סיום הש״ס.

אונדזער יערלעכער קאַרנאַוואַל זענען געווען די שמחת־תורה׳ס הקפות: שמחת־תורה האָט גאַנץ ראָסאָש זיך משמח געווען. ערנסטע, סטאַטעטשנע יידן פון א גאַנץ יאָר, האָבן געטאַנצט און געזונגען מיט התלהבות אַרום דעם בית־המדרש באַלעמער; אין זייערע אָרעמס ספר־תורה׳ס מיט באַגילדעטע סאַמע־טענע מענטעלעך. זקנים מיט ווייסע בערד טאָפּטשענדיק אָפּט מיט א שווערע ספר־תורה און מיט טרערן אין די אויגן האָבן אָפּגעשטויסן פון זיך דעם אַרומיקן עולם מאַכנדיק פריי דעם וועג.

די שטופעניש פון די אַרומיקע דערוואַקסענע יידן צו כאַפּן א ספר־תורה האָבן געקושט דעם מענטעלע פון דער ספר תורה ווי מען קושט א הייליקע רעליקוויע. קינדער האָבן געפילדעוועט מיט זייערע פענדלעך אַרום זייערע עלטערן.

די ראָסאָשער הקפות האָבן געהאַט א שם אין דער געגנט. די מתפללים האָבן מאַסנווייז זיך געלאָזט משמח זיין און די תפילות און די געזאַנגען האָבן זיך געטראָגן אין דער לופט און ס׳האָט געמאַכט דעם איינדרוק, אַז גאַנץ ראָסאָש איז פול מיט שמחת־תורה.

אין ראָסאָש אַזוי ווי אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן האָט מען אָפּגעריכט פאַרשיידענע אַנדערע שמחות: חתונות, בר־מצוות, ברית־מילה א. א. יעדער איינער לויט זיינע מעגלעכקייטן האָט געפּראַוועט א שמחה, אָבער יעדע שמחה האָט איבערגעלאָזט ביי די ראָסאָשער יידן א גייסטיקן פאַרגעניגן.

ראָסאָש בעתן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה

אין משך פון זומער 1939 האָבן זיך אָנגעצויגן שוואַרצע פּאָליטישע וואָלקנס אויפן פוילישן הימל. אין שטעטל האָט מען שטאַרק גערעדט, אַז די מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאַנד איז אומפאַרמיידלעך.

פון די צייטונגען האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דייטשלאַנד האָט געשלאָסן אַן אָפּמאַך מיטן ראַטנפאַרבאַנד וועגן א נישט אָנגריף־פּאַקט דעם 23סטן אויגוסט 1939 אין קרעמעל, אין מאָסקווע. פון דעם האָט מען פאַרשטאַנען, אַז דער גורל פון פוילן אַלס מלוכה איז געחתמעט: זי וועט צעטיילט ווערן דורך דייטשלאַנד און דעם ראַטנפאַרבאַנד אַזוי, אַז דער מערבדיקער טייל פון פוילן וועט אָקופּירט ווערן דורך דייטשלאַנד און דער מזרחדיקער טייל דורך דעם ראַטנ־פאַרבאַנד.

די לאַגע אין פוילן איז געווען זייער אָנגעשטרענגט און די פוילישע רעגירונג

האָט דערקלערט א מאָביליזאציע פון די רעזערוויסטן פון פוילישן מיליטער. אויך פון ראָסאָש האָט מען מאָבליזירט אין מיליטער אייניקע געוועזענע פוילישע זעלנער.

דעם 1טן סעפטעמבער 1939 האָבן דייטשע עראָפּלאנען געוואָרפן די ערשטע באָמבעס אויף פוילן. די דייטשע ארמיי האָט מיט א גרויסן כוח מארשירט אויף דער פוילישער טעריטאָריע און האָט פארנומען פיל שטעט און שטעטלעך און געזייט חורבן אויף דער אָקופּירטער טעריטאָריע.

די יידן פון די דאָזיקע שטעט און שטעטלעך זענען אין גרויס פּחד געלאָפן אויף מזרח און א ריזיקער שטראָם פון יידישע פּליטים האָט פארפלייצט די מזרח־געביטן פון פוילן. א סך פּליטים זענען אויך אָנגעקומען קיין לאָמאז און אין ראָסאָש.

עטלעכע טעג נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה האָבן זיך באוויזן אין אונד־זערע שטעטלעך ראָסאָש, לאָמאז און ווישניץ עטלעכע דייטשע טאנקן, אָבער זיי האָבן זיך לאנג דאָרט נישט פארהאלטן. נאָך עטלעכע שעה האָבן זיי פאר־לאָזט די שטעטלעך און אויף צומאָרגנס האָט ארייננעמארשירט די רויט ארמיי.

פארשטענדלעך, אז די יידישע באפעלקערונג האָט אויפגענומען די רויטע ארמיי מיט פרייד און דער קבלת־פּנים איז געווען א ווארעמער. אָבער פון די רייד פון די רויט־ארמייער האָבן מיר פארשטאנען, אז די רויטע ארמיי וועט ווארשיינלעך אָפּטרעטן צוריק און מיט גרויס ציטער האָבן מיר נאָכגעפאָלגט די פּאָליטישע ענדערונגען וועלכע האָבן אונדז נישט אָנגעזאָגט קיין גוטס.

און ווירקלעך : דער סאָוויעטישער פעריאָד אין ראָסאָש איז געווען א קור־צער און נאָך עטלעכע וואָכן האָבן זיי פארלאָזט ראָסאָש און אנדערע שטעטלעך.

איידער די רויטע ארמיי האָט פארלאָזט ראָסאָש, האָט די סאָוויעטישע מאכט דערקלערט, אז ווער עס וויל מיטפאָרן מיט זיי איז עס דערלויבט. פיל יונגטלעכע וועלכע האָבן נישט געהאט קיין גרויסע משפּחות, האָבן פארלאָזט די שטעטלעך און זענען מיטגעפאָרן מיט דער רויטער ארמיי. פארלאָזנדיק די שטעטלעך האָט זיך קיינער אָבער נישט פאָרגעשטעלט, אז מען פארלאָזט זיי אויף אייביק און מער וועט מען שוין די משפּחות נישט זען. ווער האָט זיך דאַן געקענט פאָר־שטעלן, אז די דייטשע רוצחים וועלן אויסמאָרדן אלע יידן אין די שטעט און שטעטלעך, וועלכע זענען ארונטערגעפאלן אונטער דער דייטשער אָקופּאציע. ראָסאָש איז פארבליבן אָן א מאכט און אָן א שוץ.

די יידן האָבן געלעבט אין פּחד, נישט וויסנדיק וואָס דער מאָרגן וועט זיי ברענגען. איך האָב אין יענער צייט געלעבט אין ווישניץ. דאָס איז א קליין שטעטל 10 ק״מ פון ראָסאָש. די פינצטערע עלעמענטן פון דער פוילישער באפעלקערונג האָבן אויסגענוצט די געשאפענע לאגע, וואָס די רוסן זענען אָפּגעטראָטן און

די דייטשן זענען נאָך נישט אריין, האָבן אויסגענוצט די צייט כדי צו ראבירן דאָס יידישע האָב און גוטס. אין שטעטל איז געווען א שרעקלעכער כאַאָס, עס איז נישטאָ קיין מאכט און ס׳איז נישטאָ צו וועמען זיך צו ווענדן נאָך שוץ.

די יידן האָבן אָרגאניזירט א זעלבשוץ פון יידישע פיזיש־שטארקע יונגעלייט, וואָס האָבן פאטרולירט איבער די גאסן און אָפּגעהיט די יידן פון כוליגאנישע איבערפאלן. שפעטער האָבן מיר באקומען א ידיעה, אז די פוילישע כוליגאנעס גרייטן זיך צו פארברענען די יידישע הייזער, אָבער די יידן זעלבשוץ איז געשטאַ־נען אויף דער וואך.

די דייטשע אָקופּאציע אין ראָסאָש

אין א געוויסער נאכט, ווען מיר האָבן געהיט דאָס שטעטל פון כוליגאנישע איבערפאלן, זענען אריינגעקומען פיל גויים, אונטערוועלטניקעס און סתם גנבים און רוצחים, באוואָפנטע מיט הייס געווער און האָבן געעפנט א העפטיקע שיסעריי אויף די יידישע הייזער. די יידישע זעלבשוץ איז נישט געווען בכוח זיך אנט־קעשטעלן די באוואָפנטע באנדעס און מ׳האָט אָנגעהויבן צו אנטלויפן, אָבער די באנדיטן איז געלונגען צו פארהאלטן 3 יידן פון אונדזער גרופע און זיי האָבן געוואָלט זיי דערשיסן.

אין דעם מאָמענט איז אָנגעקומען א מיליטערישער אויטאָ מיט דייטשן, וועלכע זענען אָנגעקומען פון ביאלע. די דייטשן האָבן פארהאלטן די 3 יידן און האָבן זיי אויסגעפאָרשט וואָס איז דאָ פאָרגעקומען.

נאָך עטלעכע שעה זענען אין דער זעלבער נאכט אָנגעקומען דייטשע מילי־טער און געסטאפּאָ, זיי האָבן ארומגערינגלט דאָס גאנצע שטעטל פון אלע זייטן און האָבן אדורכגעפירט רעוויזיעס ביי יידן און קריסטן.

די דייטשן האָבן צונויפגענומען אלע מענער פון שטעטל: יידן און נישט יידן און מ׳האָט זיי אוועקגעפירט אין דער געגנט פון קאָשציאָל. ביי דעם קאָשציאָל האָבן זיי ווידער רעווידירט די פארהאלטענע מענטשן און נאָך א שטרענגער רעוויזיע האָבן זיי אלעמען אריינגעטריבן אין קאָשציאָל. מ׳האָט די פארהאל־טענע מענער געהאלטן א גאנצע נאכט און א גאנצן טאָג אונטער א פארשטארק־טער שמירה. ערשט פארנאכט אויפן מאָרגנדיקן טאָג האָט מען אויפגעעפנט די טירן און מ׳האָט זיי באפוילן צו קאָנצענטרירן זיך אויף דער מארקפלאַץ, וואָס איז געווען נישט ווייט פון קאָשציאָל.

אויפן מארקפלאץ האָט מען די אלע מענער אויסגעשטעלט צו 3־4 מענער אין א שורה. ארום דעם מארק האָבן די דייטשן אוועקגעשטעלט וואכפּאָסטנס מיט אויטאָמאטיש געווער. קיינער האָט נישט געקענט אריין און ארויס.

אָפּהאלטנדיק די פארהאלטענע מענער עטלעכע שעה אויפן מארקפלאַץ,

האָבן די דייטשן געבראכט דעם בירגערמייסטער פון שטעטל, וועלכן מ׳האָט פאַר־בונדן די אויגן און די הענט אויף הינטן. איינער פון די געסטאַפּאָ־לייט, א הויכער אָפיציר האָט איבערגעלייענט דעם פסק־דין: „היות ווי מ׳האָט ביי אים געפונען געווער, קומט אים טויטשטראָף״. מ׳האָט דעם בירגערמייסטער אוועקגעשטעלט ביי דער זייט פון קאָשציאָל און זיי האָבן אים דאָרט דערשאָסן.

שפּעטער האָבן די דייטשן ארויסגענומען 10 יידן און 10 פּאָליאַקן פון די אויסגעשטעלטע שורות און מ׳האָט זיי אָפּגעשטעלט אין דער זייט. איך האָב זיך געפונען צווישן די 10 יידן פון אונדזער שטעטל.

א געסטאַפּאָ־אָפיציר האָט געהאַלטן פאַר אונדז א רעדע און ער האָט אונדז שטרענג געוואָרנט, אז אויב עס וועט נאָך עפּעס פּאַרקומען אין שטעטל, וועט עס באטראכט ווערן פון דער דייטשער מאכט אלס פאַרברעכן און ס׳וועלן די 20 מענטשן דערשאָסן ווערן.

מ׳האָט אונדז אריינגעזעצט אין דייטשע אויטאָס, און מ׳האָט אונדז אוועק־געפירט קיין ביאַלע פּאָדלאַסקע, אריינגעטריבן אין די געוועזענע פּוילישע קאַ־שארן און מ׳האָט אוועקגעשטעלט א שטאַרקע שמירה.

יעדן טאָג האָבן די דייטשן ארויסגענומען די 10 יידן אויף ארבעט. די קריסטן האָבן זיי נישט גענומען אויף ארבעט. אזוי איז אריבער 5 וואָכן, ווען מיר האָבן זיך געריכט יעדן טאָג אויפן טויט.

אין א געוויסן טאָג איז אדורך א שמועה, אז די דייטשן וועלן אונדז וואַר־שיינלעך באַפרייען, כאָטש מיר האָבן נישט געוווּסט גענוי וואָס די דייטשן וועלן טאָן מיט אונדז. און ווירקלעך: מ׳האָט אונדז די 10 יידן אויסגעשטעלט אין א שורה און א געסטאַפּאָ־אָפיציר האָט איבערגעלייענט פאַר אונדז א באַפעל און געמאָלדן: „איך וואָרן אייך, אז אויב ס׳וועט נאָך עפּעס פּאַרקומען אין שטעטל, וועט איר גלייך דערשאָסן ווערן״...

דייטשן פאַרברענען ספרי־תורה אין ראָסאָש

יעדן טאָג האָט מען געכאַפּט יידן אויף ארבעט און דער וואָס האָט די ארבעט נישט דורכגעפירט בשלמות, האָט מען אים געשלאָגן מכות־רצח. אין ראָסאָש האָט זיך אָנגעהויבן פילן די נויט פון דער אָרעמער באַפעלקערונג, וואָס האָט געאַרבעט און געהונגערט.

אזוי האָט זיך די ראָסאָשער יידישע באַפעלקערונג געראַנגלט אין איר טאָג־טעגלעכן לעבן. די יידן זענען יעדן טאָג אַלץ מער פאַריאושט געוואָרן, פיזיש און מאָראַליש צעבראָכן פון טאָג־טעגלעכע שווערע ארבעט און נישט זיכערן מאָרגן.

אין איינעם א שבת, דאָס איז געווען אין דעצעמבער 1939, בין איך געזעסן

אין שטוב פארדאגהט. פלוצלינג האָבן זיך אין שטוב אריינגעריסן עטלעכע דייטשן און אונדז באפוילן ארויסגיין אין גאס. ווען מיר זענען ארויס פון שטוב, האָבן מיר געזען פיל פארזאמלטע יידן פון ראָסאָש שטייען פארדאגה׳ט און ציטערן.

מ׳האָט אונדז אוועקגעפירט צום בנין פון דער פוילישער גמינע, ווו עס איז געווען דער זאמלפלאץ פאר די יידן. די דייטשן האָבן אוועקגעשטעלט א שטארקע וואך ארום אונדז און מ׳האָט אונדז ארומגערינגלט פון אלע זייטן.

ס׳איז ארויס איינער א געסטאפאָ־אָפיציר און מיט א ווילדן חיה׳שן קול אויסגערופן: „איר פערפלוכטע יודען, איר האָט ארויסגעריסן דעם האקנקרייץ״...

מיר האָבן זיך ארומגעקוקט צווישן זיך און מיר האָבן פארשטאנען, אז די דייטשן גרייטן עפעס פאר אונדז א פראָוואָקאציע, א בלבול: ווער פון אונדז האָט געוואגט ארויסרייסן דעם האקנקרייץ? פארשטייט זיך, אז דאָס איז געווען אן אומזיסטע באשולדיקונג און א פארשטעלטער פרעטעקסט, כדי צו באשולדיקן די יידן אין סאבאָטאָזש.

ס׳האָט זיך ארויסגעוויזן, אז די דייטשן אליין האָבן אויפגעהאָנגען א פלא־קאט און אראָפגעריסן דעם האקנקרייץ, כדי צו באשולדיקן די יידן אין סאבאָ־טאזש קעגן דער דייטשער מאכט. הערשל יאָשעס האָט זיך אָנגענומען מיט מוט און רופט זיך אן: „ליבער הער, מיר יידן האָבן דאָס נישט געטאָן!״...

דאָס האָט שטארק אויפגערעגט דעם הויכן געסטאפאָ־אָפיציר און ער האָט הערשלען געגעבן עטלעכע שמיץ מיט זיין שפיצרוט פאר דער „חוצפה״. און א שטארק אויפגערעגטער האָט ער אויסגעריטשעט: „שווייג, דו שמוציקער, פאר־פלוכטער יודע!״...

די דייטשן האָבן דאן ארויסגענומען 20 יידן פון דעם פארזאמלטן עולם און האָבן אויסגערופן: „איך אלע קריגט געשמיסן, ווייל איר ווילט נישט זאָגן ווער ס׳האָט אראָפגעריסן דעם האקנקרייץ״...

איינער א דייטש האָט מיט כוח אריינגענומען דעם קאָפּ פון דעם געשלאָ־גענעם יידן צווישן זיינע פיס. 2 דייטשן האָבן אים צוגעהאלטן, אז ער זאָל זיך נישט קענען רירן און יעדער איינער פון זיי האָט אים געשמיסן 10 שמיץ מיטן שפיצרוט...

ווען די דייטשן האָבן געשמיסן די יידן, האָט זיך צווישן די געשמיסענע יידן געפונען דער שטומער גרשון האליזורניקס. זיינע שטילע קרעכצן אונטער די קלעפּ פון די נאצישע סאדיסטן האָט נאָך מער וויי געטאָן ווי מ׳האָט אליין געקראָגן געשמיסן...

נאכער זענען די דייטשן אריין אין בית־המקדש, ארויסגענומען פון ארון־הקודש די ספרי־תורה, אויסגעשפרייט זיי אויפן ברוק און האָבן באפוילן די יידן

זיי זאָלן טרעטן אויף די ספרי־תורה. די דייטשן האָבן געוווּסט ווי הייליק ביי יידן זענען אונדזערע ספרי־תורה, דעריבער האָבן זיי געוואָלט טרעפן אין די סאמע הייליקסטע געפילן פון די יידן. עס איז שווער געווען זיך צו צוקוקן ווי די דייטשע בעסטיעס קוקן מיט א סאדיסטישער הנאה ווי די יידן טרעטן אויף זייערע הייליקה ספרים. שווערע מינוטן האָבן מיר איבערגעלעבט צוקוקנדיק זיך ווי די דייטשע רוצחים שענדען אונדזערע הייליקטימער.

שפעטער האָבן די דייטשן אָנגעצונדן א שטויס מיט האָלץ און האָבן אריינ־געוואָרפן די ספרי־תורה און אנדערע כתבי־קודש אין שייטער און זיי פארברענט.

ראָסאָשער יידן אויף זייער לעצטן וועג קיין טרעבלינקע

אזוי האָט זיך די ראָסאָשער יידישע באפעלקערונג געראנגלט אין איר טאָג־טעגלעכן לעבן. יעדן טאָג, יעדע וואָך און מאָנאט איז אלץ שווערער געוואָרן און דער מצב פון די יידן אין שטעטל איז געוואָרן אומדערטרעגלעך. די שווערע ארבעטס־טעג, די טרויעריקע בשורות וועגן די שחיטות אין די שטעט און שטעט־לעך. אין אונדזער געגנט, האָט אלץ מער געפרעסט אונדזערע הערצער. וואָס א טאָג ווייטער זענען די יידן אלץ פיזיש שוואכער געוואָרן. מענטשן פלעגן אויספארקויפן פון שטוב אלץ פאר א ביסל מעל, קאשע א. א.

אביגדור לייזערזאָן איז דער איינציקער לעבנגעבליבענער ראָסאָשער עדות, וואָס האָט דערציילט וועגן דעם לעצטן וועג פון די ראָסאָשער יידן קיין טרעב־לינקע. ער איז אויך דער איינציקער, וואָס קען איבערגעבן וועגן די גרוילעכע יסורים און פיין און וועגן די רציחות, וואָס די דייטשן צוזאמען מיט פוילישע פינצטערע עלעמענטן און אנדערע רוצחים האָבן אָפגעטאָן מיט די ראָסאָשער יידן אויף זייער לעצטן וועג אויף אומקום קיין טרעבלינקע.

מיין ערשטער צוזאמענטרעף מיט אביגדורן איז פאָרגעקומען אין לאָדזש אָנהייב 1945. איך בין נאָך דאמאָלסט געווען אין דער פוילישער ארמיי, וועלכע האָט זיך געגרינדעט אין ראטנפארבאנד. אונדזער מיליטערישע אָפטיילונג איז מיט שווערע קאמפן אריינגעטראָטן אויף דער פוילישער טעריטאָריע ערשט אין סעפטעמבער 1944 און זי האָט סטאציאָנירט עטלעכע וואָכן אין לובלינער געגנט. צוערשט אין מיידאנעק, לובארטאָוו, זאמאָשץ און אין אנדערע שטעט און שטעטלעך פון דער באפרייטער פוילישער טעריטאָריע.

נאָך דער לעצטער אָפענסיווע פון דער רויטער ארמיי אויף דער פוילישער טעריטאָריע איז אונדזער מיליטערישע אָפטיילונג אריין קיין לאָדזש און דאָרט האָב איך זיך באפרייט פון פוילישן מיליטער ערשט נאָכן סוף פון דער מלחמה.

א שטיקל צייט בין איך פארבליבן אין לאָדזש און נאָכער בין איך אוועק־געפאָרן אין לובלינער געגנט, ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט די שארית־הפליטה.

אין לובלין האָבן זיך געגרינדעט יידישע קאָמיטעטן און די יידן האָבן אָנגעהויבן צו בויען א נייעם לעבן אין קאָמוניסטישן פוילן.

גלייך נאָך דעם ווי מיינע פיס זענען ארויפגעטראָטן אויף דער פוילישער טעריטאָריע, האָב איך געוואָלט שטארק זיך דערוויסן וועגן גורל פון מיין משפחה, ווי זיי זענען אומגעקומען.

איך האָב גלייך אָנגעשריבן א בריוו צו אונדזער פוילישן שכן מיט וועמען איך האָב געהאט גוטע באציונגען פאר דער מלחמה. איך האָב אים געבעטן, אז ער זאָל מיר אָנשרייבן אויספירלעך אויב ער ווייס עפעס ווי אזוי מיין משפחה איז אומגעקומען און צי אימעצער פון מיין משפחה איז געבליבן לעבן.

אביגדור לייזערזאָן, וואָס איז שוין דאמאָלסט באפרייט געוואָרן פון זיין לעבעדיקן קבר, האָט זיך געפונען אין ביאַליסטאָק. ער האָט זיך דערוווּסט פון מיין בריוו צו מיין פוילישן שכן, אז איך לעב און געפין זיך אין לאָדזש.

אביגדור איז באלד געקומען קיין לאָדזש און ער האָט מיך דאָרט אָפּגע־זוכט. אונדזער באגעגעניש איז געווען א הארציקע און צוגלייך אן אויפטרייס־לענדיקע, וואָס איך וועל דאָס קיינמאָל נישט פארגעסן.

פארשטייט זיך, אז האָבנדיק פאר זיך אזא עדות, האָב איך אים געבעטן ער זאָל מיר אויספירלעך דערציילן וועגן לעצטן עטאפ פון די ראָסאָשער יידן. אביגדור האָט מיר אויספירלעך דערציילט וועגן די רציחות און מאָרדן פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע, וועלכע זענען אומגעקומען על קידוש־השם פון די הענט פון די נאצישע רוצחים.

אביגדור האָט מיר אויך איבערגעגעבן גענויע פרטים ווי אזוי און ווען די דייטשן האָבן דערמאָרדעט מיין מאמע העניעלע ז״ל. ער האָט מיר אויך דער־ציילט, אז דעם זעלבן טאָג ווען די מערדער האָבן דערמאָרדעט מיין מאמען, האָבן זיי אויך דערמאָרדעט די מאמע פון בונים מאָטעלס־גיטעלע ז״ל.

און אָט וואָס אביגדור האָט מיר דערציילט:

...„דאָס איז געווען פסח 1942. די דייטשן זענען אריינגעקומען אין אונדזער שטוב און האָבן געזוכט מיין ברודער יונה ז״ל און זיי האָבן גלייך געפרעגט מיין מאמע: „ווו איז דיין זון יונה!״...

...מיין מאמע האָט זיי געענטפערט, אז זי ווייסט נישט ווו איר זון געפינט זיך. די דייטשן זענען אויפגערעגט געוואָרן פון אזא חוצפהדיקן ענטפער און האָבן אין איר אריינגעשאָסן עטלעכע קוילן און זי שטארק פארוווּנדעט.

...א שווער גוססדיקע איז זי געלעגן אין גסיסה־קראמפן עטלעכע שעה אויף דער ערד און די רוצחים האָבן נישט דערלויבט מ׳זאָל איר געבן א טרונק וואסער, און אזוי האָט זי אויסגעהויכט איר ריינע נשמה״.

...דעם זעלבן טאָג, ווען די דייטשן האָבן דערשאָסן מיין מאמע, האָט זיך מיר געחלומט א שווערער חלום, אז מיין מאמע איז געשטאָרבן. איך האָב זיך דאן געפונען אין קאזאכסטאן און געארבעט אין א קאָלכאָז.

...איך מיט מיין קוזין פנחס ניישטיין זענען געגאנגען קיין טאשקענט, וואָס איז געווען ווייט פון מיין קאָלכאָז א 120 ק״מ. גייענדיק אויפן לאנגן וועג, האָבן מיר געגעכטיקט אין דרויסן. איך בין געווען שטארק מיד און בין איינגעשלאָפן. אין חלום האָב איך געוויינט, געשריען מיט ווילדע קולות און זיך געוואָרפן אין האליצונאציעס. א קאלטער שווייס האָט באדעקט מיין גאנצן קערפער.

מיין גאנצער קערפער האָט זיך געציטערט פון נערוועזיטעט און אויפרעגונג. מיין קוזין האָט מיך א פרעג געטאָן: בונים, וואָס ווייסטו עפעס איז מיט דיר נישט אין אָרדענונג? איך האָב אים געענטפערט, אז איך האָב געחלומט א שווערן חלום, אז מיין מאמע איז געשטאָרבן.

דאָס איז געווען דער זעלבער טאָג, ווען אביגדור האָט מיר איבערגעגעבן די שרעקלעכע בשורה, אז מיין מאמע לעבט שוין נישט...

די דייטשן האָבן אויך דערמאָרדעט מיין קלענערן ברודער שמעון, וואָס איז אלט געווען 15 יאָר. ער האָט זיך אויסבאהאלטן ביי א פויער, נאָך דעם ווי מ׳האָט אלע ראָסאָשער יידן און די יידן פון דער ראָסאָשער געגנט דערמאָרדעט.

די ראָסאָשער שקצים האָבן אים געפונען אין זיין באהעלטעניש און זיי האָבן אים באלד איבערגעגעבן צו די דייטשן. נאָך א גרינטלעכער אויספאָרשונג האָבן זיי אים דערשאָסן.

דאָס זענען געווען די ערשטע ידיעות וועגן דעם אומקום פון מיין משפחה, דערציילט פון א באגלויבטן עדות אביגדור׳.

וועגן זיך און וועגן זיין סכנותפולן וועג אין דער צייט פון דער שואה און ווי אזוי ער האָט זיך געראטעוועט פון טויט, האָט מיר אביגדור דערציילט אויס־פירלעך בעת אונדזער באגעגעניש אין לאָדזש און אָט וואָס ער האָט מיר דערציילט:

...„דאָס איז געווען סוף 1942. די דייטשן האָבן גענומען קאָנצענטרירן די אלע לעבנגעבליבענע יידן פון אונדזער געגנט אין מעזריטשער געטאָ און צווישן זיי אויך די לעצטע יידן פון ראָסאָש.

...די דייטשן האָבן זיך גוט צוגעגרייט צו דער אויסראָטונג־אקציע. זיי האָבן באצייטנס מאָביליזירט די פוילישע פויערים פון די דערפער און יעדן פויער האָבן זיי באפוילן ער זאָל זיך צושטעלן מיט זיין פערד און וואָגן אויפן באשטימטן זאמלפלאץ.

...ווען די דייטשן האָבן שוין קאָנצענטרירט אלע יידן, איז געקומען א באפעל,

אז דער גאנצער אַבאַז מיט די יידן זאָל אָפּפאָרן קיין מעזריטש און זיי איבער־לאָזן אין מעזריטשער געטאָ.

...אויף דעם וואָגן האָבן זיך געפונען מיין טאטע און מיין שוועגערין מלכה מיט אירע 4 קינדער. פלוצלינג האָט זיך צעבראָכן א ראָד. די דייטשן האָבן באפוילן די יידן אראָפּגיין פונעם וואָגן און זיי האָבן באלד אויפן אָרט זיי דער־שאָסן. דער אָרט פון זייער מאָרד איז געווען נישט ווייט פון ביאלע״.

אין 1944, נאָך דער באפרייונג, ווען אביגדור מיט נאָך עטלעכע אָפּגעראַ־טעוועטע פון דעם חורבן — יידן פון ביאלע און פון דער ביאלער געגנט, האָבן זיך אומגעקערט קיין ביאלע, האָבן זיי זיך דערוווּסט פון די פויערים וועגן דער צעשיסונג פון די יידן און ווו זיי זענען באגראָבן געוואָרן.

זיי האָבן אויפגעגראָבן דעם ברודער־קבר און אדורכגעפירט אן עקסהומא־ציע פון זייערע ביינער און זיי געבראכט צו קבורה אויפן ביאלער בית־עולם.

אביגדור האָט מיר אויך איבערגעגעבן גענויע פרטים וועגן זיין שפּרינגען פון דעם צוג, וואָס האָט געפירט די יידן אויף טויט קיין טרעבלינקע.

...„ווען פיל יידן זענען שוין געווען קאָנצענטרירט אין מעזריטשער געטאָ, איז דאָרט די ענגשאפט געווען זייער גרויס, ווייל די מערדער האָבן דאָרט צונויפ־געטריבן טויזנטער יידן פון דער ארומיקער געגנט, כדי אָפּצוטראנספּאָרטירן זיי קיין טרעבלינקע.

...די דייטשן האָבן ארויסגעטריבן די יידן פון מעזריטשער געטאָ, אריינגע־זעצט זיי אין לאסט־וואגאנען, אין וועלכע מ׳האָט אויסגעשאָטן וואפנע. די וואפנע האָט געגעסן די לונגען, די אויגן, עס איז נישט געווען קיין לופט. מענטשן האָבן זיך אָנגעהויבן צו שטיקן, עס איז נישט געווען קיין טראָפּן וואסער מיט וואָס צו באנעצן די ליפּן, דער דורשט האָט געמאטערט אומברחמנותדיק. פיל יידן, שוין אויסגעמוטשעטע פון אלע ליידן, זענען געשטאָרבן אין וואגאָן פון פעלן לופט און וואסער״...

...אויך אביגדור מיט זיין פרוי פייגע און זייערע קינדער האָבן זיך געפונען אין דעם לאסט־וואגאָן. פאר קיינעם איז נישט געווען קיין ספק, אז מען פירט די יידן אויף טויט, אָבער מ׳האָט זיך געפונען ווי אין א שטייג. עס איז קיין שום מעגלעכקייט נישט געווען צו אנטלויפן.

...עס איז אדורך א קלאנג אין צוג, אז מען פירט אלע יידן קיין טרעבלינקע און וואָס טרעבלינקע האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט, האָבן שוין די יידן געוווּסט. די קינדער און באזונדערס די קלענערע פון זיי האָבן זיך געשטיקט פון פעלן לופט און וואסער. דער דורשט האָט געדריקט נאָך מער שווערער ווי דער הונגער. די קינדער האָבן געוויינט, געקלאפּט מיט זייערע הענטלעך אין די ווענט פון

וואגאָן, געשריען, געיאָמערט, געבעטן וואסער, אָבער ווו נעמט מען וואסער אין א לאסט־וואגאָן ?

נישט קענענדיק זיך צוקוקן צו די יסורים פון זיינע קינדער און פון זיין פרוי, האָט ער באשלאָסן צו שפרינגען פון דעם לויפנדיקן צוג. ער האָט אויפגעריסן דאָס פענצטערל פון לאסט־וואגאָן. ער האָט זיך אויפגעהויבן אויבן צו דעם פענצטער מיט דער הילף פון נאָך יידן אין וואגאָן, ער האָט ארויסגעשטעקט זיין קערפּער פון דעם פענצטערל און איז געשפּרונגען פון דעם לויפנדיקן צוג.

צום גליק האָט ער זיך לייכט צעקלאפּט און ער איז געבליבן ליגן אָן אָנמאכט אויף דער ערד. ליגנדיק האָט ער אָבסערווירט ווי דער צוג דערווייטערט זיך שנעל אין זיין לויף, פירנדיק טויזנטער יידן צום טויט קיין טרעבלינקע.

ווען ער איז געקומען צו זיך, האָט ער נאָר געפילט שטארקע ווייטאָגן אין קאָפּ און אין גאנצן קערפּער. אָבער ער האָט נישט געוווּסט ווו ער געפינט זיך. און אזוי ליגנדיק האָט ער מורא געהאט, אז ווער פון די מענטשן פון דער סביבה וועט אים באמערקן און אים באלד איבערגעבן צו די דייטשן. אזוי ליגנדיק אויף דער ערד, האָט ער געזען פון ווייטן א פויער אין פעלד. ער האָט זיך געשלאָגן מיט דער דעה : וואָס טוט מען ? ער וועט דאָ אויסגיין פון הונגער און פון דורשט. און ער האָט באשלאָסן זיך ווענדן צום פויער, ער זאָל אים ארויסהעלפן פון זיין נויט.

דער פויער האָט אויף אים געמאכט א גוטן איינדרוק, יעדנפאלס האָט ער אין אים נישט געזען קיין מערדער, אָבער קיין אנדערע ברירה האָט ער נישט געהאט. אפשר פון דעם פויער וועט קומען זיין ישועה. אפשר איז נאָך די וועלט נישט אזוי מערדעריש.

ער האָט דעם פויער דערציילט וועגן זיינע איבערלעבונגען און באזונדערס וועגן זיין דעציזיע צו שפרינגען פון צוג. ער איז געווען שטארק פארצווייפלט און ער האָט געזען אין דעם פויער די איינציקע האָפענונג.

דער פויער איז, ווייזט אויס, נישט געווען צעפרעסן פון דעם אנטיסעמיטישן גיפט. ער האָט אים אויפמערקזאם אויסגעהערט, און א געפיל פון רחמנות האָט זיך ביי אים דערוועקט צו אביגדורן. ער האָט ארויסגענומען פון דער טאָרבע א שטיקל ברויט און געגעבן אביגדורן וואסער צו טרינקען.

דער פויער האָט אביגדורן געזאָגט, אז ער געפינט זיך נישט ווייט פון שעד־לעץ, און אז אויף די פעלדער דרייען זיך ארום נישט ווייניק באנדיטן, און אויב זיי וועלן אים דאָ געפינען וועט מען איך גלייך דערמאָרדן.

דער פויער האָט אים געראטן, אז ער זאָל זיך וואָס שנעלער דערווייטערן פון דאנען, אומעטום שווימבלט מיט דייטשן און באזונדערס היטן זיי די אייזנבאַן־וועג, ווייל זיי האָבן מורא פאר פארטיזאנישע דיווערסיע־אקטן.

אביגדור האָט נישט געהאַט קיין ברירה און ער איז אוועק אין דעם נאָענטן וואלד און א מידער איז ער געפאַלן אויף דער ערד. זיין קערפּער האָט אים ווי גע־טאָן פון די ווונדן ווען ער איז געפאַלן אויף דער ערד פון דעם לויפנדיקן צוג. און אזוי א מידער איז ער איינגעשלאָפן אין א טיפן שלאָף.

ווען ער האָט זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף און ער האָט זיך אביסל אויס־גערוט, האָט ער פאַרשטאַנען, אז לאנג זיין אין וואלד איז נישט קיין תכלית. סוף־כל־סוף וועלן אים די פויערים אָדער דייטשן כאַפּן דאָ. און ווי לאַנג קען מען ליגן אין וואלד אָן עסן און אָן וואסער? ער האָט באַשלאָסן, וואָס עס זאָל נישט זיין זאָל זיין, און ער מוז זיך וואָס שנעלער דערווייטערן פון דאַנען און נעמען דעם וועג קיין ראַסאַש, דאָרט ווו אַלע קריסטן קענען אים, און אפשר וועלן זיי אים העלפן אין זיין שווערער לאַגע. די דאָזיקע פויערים פלעגן דאָך פאַר דער מלחמה קומען צו אים מאַכן בוימל און רייניקן וואָל. אביגדור האָט געהאָפט, אז אפשר וועט זיך אָפּרופן אין זיי דאָס מענטשלעכע געפיל, זיך מרחם זיין אויף אים און אים אויסבאַהאַלטן ביז די רוסן וועלן קומען אהער.

און אזוי פאַרטראַכטנדיק זיך טיף אין זיין אומגליקלעכער לאַגע, האָט ער געוואַנדערט דורך וועגן, פעלדער און וועלדער, דערנערנדיק זיך מיט געוויקסן אין וואלד. יעדעס שאָרך פון א מענטש האָט אים אויפגעעציטערט. טייל מאָל האָט ער געזען פון דער ווייטנס גייען פויערים און דייטשן. דאַן איז ער צוגעפאַלן צו דער ערד, געלעגן שטיל און נישט ארויסגעגעבן קיין שום סימנים פון א לעבע־דיקן מענטשן.

ער איז געווען זייער מיד, אָפּגעשלאָפט, דער הונגער האָט אים געמאַטערט און ער האָט קוים געשלעפּט די פיס. און אזוי האָט ער זיך מיט אַלע כוחות דער־שלעפּט קיין ראַסאַש. דאָס איז געווען חנוכה־צייט. אין דרויסן איז געפאַלן א שניי און דער פראָסט האָט געברענט.

דאָס אָנקומען ביינאכט קיין ראַסאַש האָט ביי אים ארויסגערופן פילע זכרו־נות, אַסאָציאַציעס. די ערשטע פראַגע איז ביי אים געווען: צו וועמען אריינגיין? צו וועמען אָנקלאַפּן אין טיר? צי וועט מען אים עפענען און אריינלאָזן אין א שטוב. און אויב יאָ, צי וועט זיך געפינען ווער פון זיינע פוילישע פריינד וועלכע וועלן מסכים זיין אים אויסבאַהאַלטן? אביגדור האָט מורא געהאַט פאַר יעדן שאָטן, אפשר וועט מען אים ווער באַמערקן, ווען ער האָט זיך באַוויזן אין שטעטל. און ביי גויים איז דאָך נישטאָ קיין סודות. וועגן זיין קומען אין ראַסאַש וועט זיך דערוויסן די פּאָליציי און דאַן איז דער טויט אומפאַרמיידלעך...

אָבער ער האָט דאָך געהאָפט, אז דאָ אין ראַסאַש ווו ער האָט געלעבט א גאַנצן לעבן און אַלע קענען אים וועט זיך אפשר געפינען אַן אויסנאַם, א גוי און וועט אים אויסשטרעקן א האַנט און אים ארויסהעלפן אין זיין נויט.

צווערשט האָט ער באַשלאָסן צו קומען אין זיין שטוב, אפשר וועט ער דאָרט געפינען א שטיקל ברויט. ער איז שפּעט ביינאַכט צוגעקומען צו זיין שטוב און א קוואַל פון טרערן האָבן געפלייצט פון זיינע אויגן. דאָס הויז איז פוסט און וויסט. די פּאַליאַקן האָבן אַלץ צעראַבירט...

אביגדור באַשליסט, אַז ער מוז וואָס פריער אַוועקגיין פון זיין שטוב, איידער ס׳וועט אָנהייבן צו טאָגן. ער איז אַרויס אויפן וועג וואָס פירט קיין ווישניץ. פאַר־בייגייענדיק דאָס שטעטל איז ער צוגעגאַנגען צום יידישן בית־עולם און ער איז דאָרט פאַרבליבן ליגן א גאַנצן טאָג נעבן א קבר. אָבער ווי לאַנג קען מען ליגן אָן עסן און אָן וואַסער? דער הונגער האָט אים שטאַרק געמאַטערט און חוץ דעם איז דאָך ווינטער און ער איז אָנגעטאָן אין א לייכטן בגד, וועט ער פאַרפרוירן ווערן. די נעכט זענען באַזונדערס געווען זייער קאַלטע. ער האָט זיך אָנגעהויבן צו באַוועגן כדי נישט פאַרפרוירן צו ווערן.

אביגדור האָט געטראַכט, אַז א יידישער בית־עולם ציט נישט צו קיין פאַר־בייגייער. דאָ איז שטיל, אָבער דאָ וועט ער אויסגיין פון הונגער, און ער האָט זיך געלאָזט אין וועג.

ווען ס׳איז גוט פינצטער געוואָרן, האָט ער דערזען פון דערווייטנס ליכט אין א פויערישער כאַטע. ער האָט זיך דערנענטערט צו דער שטוב, וואָס האָט זיך געפונען נישט ווייט פון וואַלד און ער האָט פאָרזיכטיק און אומזיכער אָנגעקלאַפּט אין פענצטער.

א פויער האָט געעפנט די טיר און דערזעענדיק אביגדורן א פּאַרוואַקסענעם און א שמוציקן, האָט ער ספּאָנטאַן אויסגעשריען: „אוי, א זשיד!״...

אביגדור האָט אים דערקענט און ער האָט ספּאָנטאַן אויסגערופן: „יאַנעק, איך בין אביגדור — דו דערקענסט מיך נישט?״...

יאַנעק האָט זיך דערנענטערט צו אים און ער האָט אים באַלד דערקענט.

— דו ביסט אביגדור?

— יאָ, איך בין אביגדור — האָט ער זיך אָנגערופן.

— קום אַריין אין שטוב און וואַרעם זיך אָן, דו וועסט דאָך פאַרפרוירן ווערן אין דרויסן, האָט יאַנעק געזאָגט.

אין שטוב איז געווען וואַרעם און ליכטיק. אויפן טיש זענען נאָך געשטאַנען פאַרשיידענע מאכלים, וואָס זענען איבערגעבליבן פון דעם אָוונטברויט. יאַנעק האָט צוגערופן זיין פרוי און ער האָט זי געבעטן אַוועקשטעלן אויפן טיש בראָנפן, פלייש, געבעקס. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז געווען די נאַכט פון קריסטלעכן „קאַלענדע״ — א גרויסער קריסטלעכער יום־טוב.

יאַנעק האָט אים מכבד געווען מכל טוב. צוזאַמען האָבן זיי אויסגעטרונקען עטלעכע כוסות בראָנפן. אביגדור האָט געגעסן און געגעסן און נישט געקענט

זיך אָנזעטיקן. אביגדור האָט יאנעקן דערציילט וועגן זיינע לעצטע איבערלע־בונגען און דער עיקר ווי אזוי ער איז אנטלאָפן פון דעם לויפנדיקן צוג, וואָס האָט געפירט די יידן צום טויט קיין טרעבלינקע און צווישן זיי אויך זיין משפחה.

יאנעק האָט אויסגעהערט אביגדורס דערציילטע פעריפעטיעס מיט גרויס אינטערעס. דאָ און דאָרט האָט ער געשטעלט פראגן וועגן דעם גורל פון די ראָסאָשער יידן און פון אנדערע באקאנטע. אָבער אביגדור האָט נישט געהאט קיין גרויסן צוטרוי צו יאנעקן, ווייל פון זיין בימערער דערפארונג האָט ער געוווּסט, אז ווען א פויער גיט א שטיקל ברויט א יידן, הייסט ער אים פארלאָזן תיכף זיין שטוב, כדי קיינער זאָל נישט באמערקן, אז ער האָט געגעבן א שטיקל ברויט א יידן. די דייטשן האָבן שטרענג געוואָרנט די פויערים, אז אויב זיי וועלן זיך דערוויסן, אז א פויער האָט אריינגעלאָזט א יידן אין זיין שטוב, וועט ער באלד דערשאָסן ווערן צוזאמען מיט זיין משפחה.

נאָכן אָפעסן דעם אָוונטברויט און נאָכן אויסרוען זיך, האָט אביגדור אים הארצלעך באדאנקט פאר זיין גוטן קבלת־פנים און ער האָט זיך געלאָזט צום ארויסגאנג. יאנעק האָט אים אָבער באלד פארהאלטן און געזאָגט:

— ווהין וועסטו גיין אין אזא פינצטערער נאכט, דו וועסט דאָך פארפרוירן ווערן... בלייב ביי מיר אין שטוב און איך וועל זען וואָס איך קען טאָן פאר דיר.

יאנעק האָט אביגדורן איבערגעלאָזט ביי זיך אין שטוב און ער האָט געבעטן זיין פרוי זי זאָל אויסבעטן א געלעגער פאר אביגדורן.

ליגנדיק אויפן געלעגער האָט אביגדור פאָרגעזעצט זיין דערציילן וועגן גורל פון די ראָסאָשער יידן, וועלכע יאנעק האָט אלעמען אָן אויסנאם געקענט. ער איז שטארק געווען גערירט פון אביגדורס דערציילן און ער האָט פארשטאנען, אז אויב ער וועט אביגדורן נישט ראטעווען, איז זיין גורל געחתמעט, ער וועט אומקומען. יאנעק האָט זיך גוט אָפגעגעבן א דין וחשבון וואָס אים דערוואַרט, אויב די דייטשן וועלן זיך דערוויסן, אז ער באהאַלט א יידן אין זיין שטוב. ער איז געווען אין א שווערער דילעמע: ער האָט געוואָלט פאר יעדן פרייז ראטע־ווען אביגדורן פון אומקום אָבער די סכנה וואָס איז מיט דעם פארבונדן איז גרויס. ער האָט זיך באראטן מיט זיין פרוי און זי איז מסכים געווען. באקומענדיק איר הסכמה, האָט יאנעק אוועקגעפירט אביגדורן אין שטאל און אים געזאָגט, אז ער וועט דאָ צוגרייטן פאר אים א באהעלטעניש.

יאנעק האָט, דרך אגב, דערציילט אביגדורן, אז ס'האָט זיך אים געחלומט א חלום, אז אן אלטער ייד מיט א ווייסער בארד איז געקומען צו אים אין שטוב און ער האָט אים געבעטן, אז ער זאָל אויסבאהאלטן אביגדורן ביזן סוף פון דער מלחמה. דאָס איז געווען א רמז, אָדער אפשר א געבעט, אז ער מוז אויסבא־האלטן אביגדורן.

יאנעק האָט געמאַכט א באהעלטעניש אין שטאַל, דאָרט ווו די בהמות זענען געשטאַנען. ער האָט אויסגערייניקט אַן אָרט אין די מיסט, אויסגעגראָבן א גרוב, ארומגעלייגט די גרוב פון אלע זייטן מיט שטרוי און אויבן פאַרדעקט מיט ברע־טער. די ברעטער האָט ער באַדעקט מיט מיסט, איבערלאָזנדיק לעכער, פאַר לופט און ליכט. די באהעלטעניש איז געווען גוט פאַרמאַסקירט.

ווען די באהעלטעניש איז געוואָרן פאַרטיק, האָט יאנעק אריינגעפירט אביג־דורן אין שטאַל און מיט א שמייכל געזאָגט:

— אביגדור, דאָ וועסטו לעבן. מיר וועלן דיר ברענגען יעדן טאָג עסן און וואַסער און איך האָף, אַז דו וועסט דאָ פאַרבלייבן ביז דער באַפרייונג.

יאנעק האָט צונויפגערופן זיינע קינדער און אויך זיין פאַרעבאַק, וועלכער האָט ביי אים געאַרבעט און ער האָט זיי געוואָרנט, אַז חס וחלילה זיי זאָלן קיינעם וועגן דעם נישט דערציילן, ווייל אַנדערש וועלן אלע דערשאָסן ווערן. קיינער טאָר נישט וויסן, אַז אין שטאַל ביי די בהמות באַהאַלט זיך אויס א ייד...

יאנעק, ווי אלע פויערים האָט ליב געהאַט צו טרינקען א גלעזל בראָנפן און אביגדור האָט מורא געהאַט, אַז ווען יאנעק וועט זיין בגילופין, קען ער זיך חלילה ארויסרעדן מיט אַן איבעריקן וואָרט. אָבער יאנעק האָט פאַרשטאַנען אביגדורס כוונה און ער האָט אים געזאָגט:

— אביגדור, האָב נישט מורא, פון היינט אָן האָב איך באַשלאָסן אויפהערן צו טרינקען בראָנפן, וויסנדיק, אַז מיט דעם קען איך ברענגען אַן אומגליק אויף זיך, אויף דיר און אויף מיין גאַנצער משפחה. איך זאָג דיר צו, אַז פון היינט אָן, וועל איך זיין ניכטער...

ס׳זענען אַוועק וואָכן און חדשים. אביגדור איז געלעגן באַהאַלטן אין זיין גרוב אין שטאַל. יאנעק און זיין פרוי פלעגן אים פון צייט צו צייט אריינרופן ביינאַכט אין שטוב און דאַן פלעגט זיך אביגדור ארומוואַשן, אָפּראַזירן. און פאַר דעם איז ער געווען זייער דאַנקבאַר דעם איבערגעגעבענעם יאנעקן און זיין פרוי.

אָבער פון שטענדיקן ליגן אָן באַוועגונג, האָט ער געשפּירט, אַז זיינע פיס ווערן ביי אים ווי פאַרשטיינערט און ביי יעדער באַוועגונג האָט ער געפילט ווי נאָדלען שטעכן אים די פיס. חוץ דעם האָט אביגדור אָנגעהויבן צו ליידן אויף בלינדקייט, זיין ראיה איז שטאַרק אָפּגעשוואַכט געוואָרן און ער האָט פאַרשטאַ־נען, אַז אויב ער וועט ליגן אין דער גרוב נאָך א שטיקל צייט, וועט ער עס נישט קענען אויסהאַלטן און נאָר דער טויט וועט אים באַפרייען פון זיינע ליידן...

אין א געוויסן טאָג, ווען יאנעק האָט אים געבראַכט עסן ווי געוויינלעך, האָט זיך אביגדור אָנגערופן צו יאנעקן:

— יאנעק, איך קען שוין מער נישט איבערטראָגן מיינע ליידן, איך שפּיר,

אז מיין גאנצער קערפּער איז ווי פאַרשטיינערט געוואָרן, איך ווער בלינד. איך ווייס נישט ווי לאַנג איך וועל נאָך קענען ליגן דאָ אין גרוב. טו מיר די לעצטע טובה, גיי אין שטעטל, אפשר וועסטו געפינען א טלית אין א יידיש הויז און ברענג מיר דעם טלית. און דאַן זייענדיק פאַרוויקלט אין דעם טלית, שיס מיך און באַגראָב מיך אויפן יידישן בית־עלמין...

יאנעק איז שטאַרק גערירט געוואָרן פון דעם וואָס ער האָט נאָר וואָס געהערט פון אביגדורן. ער האָט א רגע נישט געקאָנט באַגרייפן וואָס אביגדור וויל פון אים. און ער האָט זיך זיך אָנגערופן צו אביגדורן:

— דו האָסט שוין מער געליטן, לאַנג וועסטו דאָ נישט ליגן, די באַפרייונג איז נאָענט. די מלחמה גייט צו ענדע. די דייטשן ליידן שווערע פאַרלוסטן אויף די פראָנטן. די רוסישע ארמיי גייט פאָרויס און עס איז דיר נישט כדאי צו פאַרענדיקן דיין לעבן ווי דו ווילסט. נאָך אלעמען ליידסטו נישט קיין הונגער ביי מיר. און דו און איך מיט מיין משפחה זענען מיר אין דער זעלבער סכנה. לייד נאָך אביסל, עס וועט שוין לאַנג נישט געדויערן... נאָך אביסל און דו וועסט אויסגעלייזט ווערן פון דער סכנה...

יאנעקס האַרציקע ווערטער האָבן אביגדורן שטאַרק גערירט, ער האָט פאַר־שטאַנען, אז יאנעק רעדט צו זיין געוויסן און אז ער זעט אין ראַטעווען א מענטשן פון טויט א העראָישן טאַט און צוגלייך מיט דעם אויך א געוויסע מיסיע פון גאָט, נאָך אלעמען איז יאנעק געווען א גלויביקער קריסט און ער האָט געזען אין דעם גאָטס ווילן...

אביגדור האָט זיך באַרואיקט און ער האָט ווידער אנאַליזירט זיין לאַגע. אויב אים איז געלונגען צו שפּרינגען פון א לויפנדיקן צוג און איז געבליבן לעבן און ער האָט זיך אָנגעטראָפן אויף אזא יידנפריינד ווי יאנעק, וואָס שטעלט זיין לעבן אין סכנה, מוז ער אָנגורטן אלע זיינע כוחות און דערלעבן ביז דער באַפרייונג.

ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט און די רוסישע ארמיי האָט זיך דערנענטערט צו שעדלעץ. עס איז שוין געווען א פראַגע פון טעג און ער וועט באַפרייט ווערן. די רויטע ארמיי האָט יעדן טאָג באַפרייט פרישע שטעט און שטעטלעך אויף דער פוילישער טעריטאָריע און באַפרייענדיק דעם מזרחדיקן טייל פון פוילן, האָט זיך די רויטע ארמיי פאַרהאַלטן ביי פּראַגע לעבן וואַרשע. אביגדור איז באַפרייט געוואָרן פון זיין לעבעדיקן קבר...

נאָך דער באַפרייונג איז אביגדור נאָך געווען א שטיקל צייט ביי יאנעקן אין שטוב ביז ער איז געקומען צו די כוחות. ער האָט יאנעקן און זיין פרוי האַרצלעך באַדאַנקט פאַר אלץ וואָס זיי האָט געטאָן פאַר אים און ער האָט זיי

צוגעזאָגט, אז ער וועט זיי קיינמאָל נישט פארגעסן, וואָס זיי האָבן געטאָן פאר אים אין די שווערסטע טעג פון זיין לעבן.

אביגדור איז שפעטער אוועק קיין ביאלע, ווו ער האָט זיך געטראָפן מיט אייניקע ביאלער יידן, וואָס זענען ארויס פון די וועלדער און אויך אזעלכע, וועלכע האָבן זיך אויסבאהאלטן אזוי ווי ער אין באהעלטענישן ביי פויערים.

שפעטער האָבן זיך אָנגעהויבן צונויפזאמלען אין ביאלע יידן געראטע־וועטע פון טויט. און דאָס ביסל יידן האָבן אָנגעהויבן א לעבן פון דאָס ניי אָבער א לעבן אָן יידן. מיט דער צייט האָבן זיך שוין קאָנצענטרירט אין ביאלע אויך יידן געראטעוועטע פון די ארומיקע שטעטלעך.

די שארית־הפליטה פון ביאלע און פון דער ביאלער געגנט האָבן אָפגע־פונען די קברים פון די דערמאָרדעטע יידן, וועלכע זענען געווען צעשפרייט אין פארשיידענע ערטער אין ביאלע און אין דער סביבה. זיי האָבן אדורכגע־פירט אן עקסהומאציע פון די ביינער פון די דערמאָרדעטע יידן און האָבן זיי געבראכט צו קבורת ישראל אויפן יידישן בית־הקברות אין ביאלע. אויך די עצמות פון מיין טאטן און פון מיין שוועגערין מלכה מיט אירע קינדער זענען דאן געבראכט געוואָרן צו קבורה אויפן ביאלער בית־הקברות.

אביגדור איז פארבליבן אין ביאלע כמעט א יאָר. זיין רעטער יאנעק קוז־מינסקי פלעגט אים אָפט באזוכן אין ביאלע און זייער פריינדשאפט האָט זיך נאָך מער פארשטארקט. ביים סוף פון דער מלחמה, ווען איך בין באפרייט געוואָרן פון פוילישן מיליטער, האָב איך עטלעכע מאָל באזוכט אביגדורן און זיך אויך געטראָפן מיט זיין רעטער מיט יאנעקן.

בעת אונדזערע באגעגענישן בין איך געווען טיף גערירט פון יאנעקס מעשים־טובים בעת דער פינצטערער צייט פון דער דייטשער אָקופאציע און באזונדערס וואָס ער האָט געראטעוועט אביגדורן פון אומקום. איך האָב באשיינפערלעך געפילט, אז איך טרעף זיך מיט אן אמתן יידנפריינד, א חסיד אומות העולם.

איך האָב געפרווּוט זיך דערוויסן פון יאנעקן וועגן גורל פון די ראָסאָשער יידן, ביז וואנען מען האָט זיי געפירט צום טויט קיין טרעבלינקע. בעת אונדזערע לאַנגע שמועסן, האָב איך געפילט, אז יאנעק איז זייער איינגעהאלטן צו דער־ציילן איינצלהייטן פון די פארברעכערישע מעשים פון די פינצטערע פוילישע עלעמענטן, וועלכע האָבן צוגעלייגט א האנט אין אומברענגען די ראָסאָשער יידן.

יאנעק קוזמינסקי לעבט שוין נישט. ער איז געשטאָרבן מיט עטלעכע יאָרן צוריק. ס׳איז ווינשנסווערט, אז די ראָסאָשער לאנדסלייט צוזאמען מיט אביגדורן זאָלן פאראייביקן זיין אָנדענק אלס חסיד אומות העולם און פלאנצן א בוים אין דער אלייע פון די חסידי אומות העולם אין יד ושם אין ירושלים.

יִזְכּוֹר

תהיינה דמויותיהם
הקדושות והטהורות
של יקירינו חקוקות
בליבותינו וצרורות
עם הנשמות של כל
קדושי ישראל
שנרצחו בשואה
ושמותיהם יאירו
לנו את הדרך
לגאולה השלמה

✶

יזכור עם ישראל את מליוני בניו ובנותיו, שנטבחו ונשרפו ונחנקו והורעלו ונתלו ונקברו חיים — אבות על בנים, אמהות על עולליהן. זקן ונער וטף — בכל אשר היתה יד הצורר.

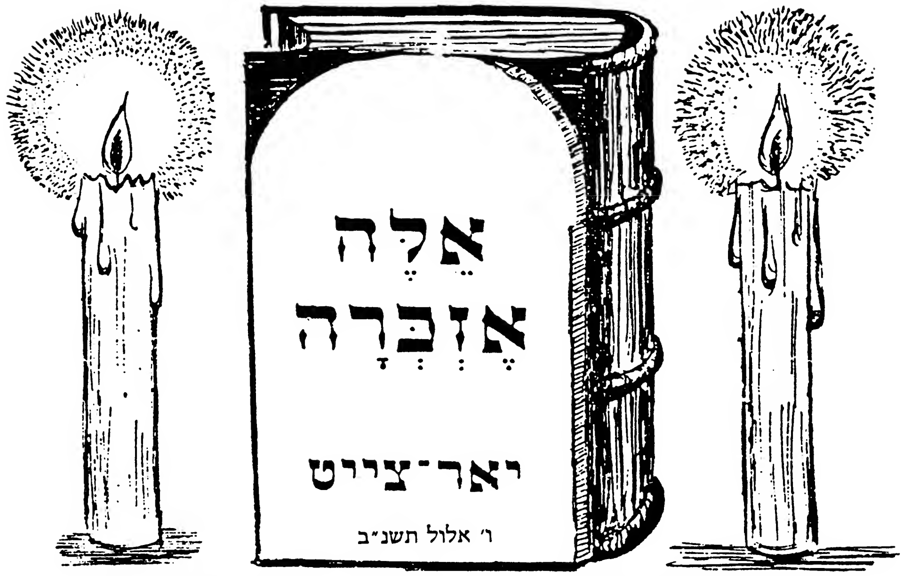
יזכור העם את בניו נושאי המרד והמלחמה באויב — את לוחמי הגיטאות אנשי הארגון היהודי הלוחם... את מאות הלוחמים יקירי הנפש ועלומי השם שקמו לעורר נואשים לגבורה, עמדו מעטים בלהבות הקרב מול אויב חמוש ואכזרי נפלו — נשקם המצער בידם הנטויה ולבם הומה לגאולת עמם.

יזכור העם את לוחמי היערות, את חיילי המחתרת בארצות הכיבוש ואת בני ישראל בצבאות השחרור, אשר הלכו למלחמה בלהט נקמת אחיהם ואבותיהם השחוטים, הדפו ורדפו את אויב עמנו שוק על ירך — ונפלו באלפיהם בקרבות...

יזכור העם את חייליו שנפלו בחי״ל וביחידות העבריות, את שליחיו אל מעבר לקווי האויב, את טובי בני הארץ, שנתנו נפשם במלחמה למגור האויב...

✶

אנו זוכרים ביראת כבוד
את עוז רוחם של אחינו שמסרו נפשם על עמם בקדושה ובטהרה ;
את מסכת הגבורה של נצורי גיטאות ולוחמים שקמו והציתו את אש המרד להצלת כבוד עמם ;
את מאבקם הנשגב והמתמיד של המוני בית־ישראל על דמותם האנושית ותרבותם היהודית ;
את חסידי אומות העולם ששמו נפשם בכפם להצלת יהודים.

אלה אזכרה: יאָרצייט נאָך די קדושים פון לאָמאז — ו׳ באלול תשנ״ב (1992)

יזכור

א

אלטערמאן שלמה, שיינדל, שרה, סימע, ברײנדל, סלאווא.
אלטערמאן יצחק, שרה, טאָבע און די זין.

ב

בערמאן משה, גאָלדע און די קינדער.
בייטלמאן בערל, פייגע און די קינדער.
בערמאן נח, חנה, מאשע, שיינדל, משה, גיטל און איר מאן, הדסה.
בלומענקראנץ יצחק, שפרינצע, חיה־שרה, סימע, משה.
בערמאן הערשל, פייגע.
באטשקאָווסקי פריידל און די משפחה, דער זון משה.
בלושטיין רבקה, בתיה, משה.

בלושטיין אברהם־שמואל, תמה־לאה, מלכה, חיה, נעכע, און זייערע משפחות.
בלושטיין משה, מישקא און די קינדער.
בערמאן מרדכי, מאָטל, אהרן, אפרים, הערשל, יהושע, דאָבע און איר משפחה.
בערמאן רחל.
בערמאן יעקב, פרידא־צירל, ברוך.
בערמאן וועלוול, צביה, ברכה, אהרן, לייבל, שרה, יעקב, רבקה.
בערמאן נחמה, שרה־מרים, פריידל, יעקב און די קינדער.
בערמאן פסח, שיינדל, בריינע, חיים־ישראל, סילקע, מינע, אסתר, יחיאל און די קינדער.

ג

הרב גרינבערג יצחק־דב, דוד, פייגע, מינע, עטל, אסתר, און זייערע משפחות.
געלערנטער דוד, גאָלדע און די משפחה.
גרובמאן גאָלדע־רחל, שרה און איר משפחה.
גאָלדשער מאיר, זיין פרוי חיה־רחל און די משפחה.
גאָלדשער נעכע, שיינע, שמחה און נאָך א קינד.
גאָלדשער אברהם, שרה, אסתר.
גאָלדשער יואל, שרה, לייבל, שיינע.
גאָלדשער וועלוול, גאָלדע, לייבל, אייזיק, שיינע, און זייערע משפחות.
גאָלדשער וועווע, חנה, נעכע.
גרינשפאן יהושע, חנה, ירחמיאל, שרה, משה, מרדכי, גאָלדע און זייערע משפחות.
גווירצער פנחס, ביילע, חנה־שרה, יצחק, משה.
גאָלדוואסער משה, צביה, (פון דערהיים פיטערמאן), שמואל
גאָלדוואסער מרדכי, רבקה־שרה און קינדער.
גאָלדוואסער נחום, חנה און קינדער.
גאָלדוואסער רחל און משפחה.
גראָסבארד ברוך, הדסה, רחל, אלתר, שרה, חיה.
גאָלדשטיין אסתר.
גוטמאכער רחל, חנינה, מרים, יוסף, חנה.
גאָלדצווייג גרשון און זיין פרוי.
גזשיבמאכער יהושע, חיה, חנה, רבקה, גיטל.
גאָלדצווייג פתחיה, פריידל אסתר־גאָלדע, יוסף, העניע־שרה, משה, חיים, ישראל, רבקה, שיינדל, זלאטע, רבקה.
געלבארד שלמה, שרה־לאה און די טאָכטער.
געלבארד יעקב, שיינדל, חיים־נתן, אליהו, פערל, נעכע, פרומע.
גרובמאן משה, שיינע־פייגע, חיה, רבקה, יהודית און איר משפחה.
גוזשיצקי פייגע, חיה־גאָלדע, מאיר און די קינדער.
גרינשפאן, מרדכי, שפרינצע, מנוחה.
גלוזמאן יעקב, מירל, משה, מלכה.
גרובמאן שמואל־יוסף.

ה

האנדלמאן אליהו־משה, בובטשע, איר מאן יחיאל און נאָך א זון.
האנדלמאן בן־ציון, טעמע און די קינדער.
האנדלמאן ברוך, מלכה.
האָכבוים יצחק, וועלוול, פייגע, חיה, שרה.

ו

וויינשטיין יחיאל, זיין זון מנחם און זיין משפחה.
וויינשטיין יצחק, גיטל־גאָלדע, אסתר און איר משפחה.
וויינשטיין חנה־גאָלדע, טוביה, אפרים, הדסה.
וויינשטיין אהרן־וועלוול און זיין פרוי.
וויינגאָרטן דבושה, פייוול, חיה, לאה.
ווייסמאן בעריש, שרה, אסתר־מלכה, אבא, ראָזע.
וויינגאָרטן פייוול, ברכה, שמואל־לייב, אלתר־יצחק.
וונדערבוים פנחס, דבורה, רחל, שרה, לאה, דינה, שמואל.
וונדערבוים חנה־גאָלדע, טוביה, אפרים, הדסה.
וונדערבוים זעליג, דינה, אברהם־לייב, אהרן.

ז

זילבערשטיין אברהם, חנה און די זין.
זילבערשטיין הערשל, יצחק און זייערע משפחות.
זילבערשטיין מתתיהו, רבקה און איר משפחה.
זילבערשטיין שרה־רבקה און איר משפחה.
זילבערשטיין אברהם, חנה, בתיה.
זימעלמאן שרה־רבקה, לאה, גרשון, מענדל, חיה און איר משפחה.

ט

טענענבוים מנשה, רעיה און די זין.
טענענבוים איטשע־לייב.
טענענבוים יחזקאל, עלקא, מייקע, לאה, רבקה, ברוך־דוד און זיין משפחה.
טענענבוים אברהם, מינדל, משה, רויזע.
טוכמאן שלום, מנוחה, חיה־שרה און איר משפחה, מאשע, אסתר, ראָזע, מינע.
טוכמאן גרשון־יודל און די קינדער.
טייטלבוים פסח, פייגע, יצחק, חנה.
טריפמאן יעקב־משה, רחל, מאָטל, חנה, רבקה, ברוך־דוד און זיין משפחה.
טענענבוים רעסע, אברהם און די קינדער.
טענענבוים פייוול, רחל און איר משפחה.
טענענבוים שרה־ריווע און די קינדער.
טענענבוים רחל און די קינדער (רחל פון שטוב פיעטרושקא).
טשאפניק שרה־לאה.

י

יאבלאָנקא מיכאל, מלכה און די קינדער.

כ

כץ הערש, חיה־גיטל, איטא, רישע, מאָטל.
כץ משה, יהודית, שרה, פנחס, דאָבע און די קינדער.
כץ גרשון, רחל, גיטל, חנה.
כץ שלמה, נחמה, שרה, חיים־ישראל.
כץ אהרן־לייב, חנה, שיינע, הערש.

ל

לעדערמאן הערש, פייגע, שיינע־מעלא, אסתר, יוסף.
לעדערמאן חיים־שמואל, חיה און די קינדער.
לערנער נחמה, צירל (קינד) דוד און זיין משפחה.
לעקוזער שמואל, שרה און די טעכטער.
ליקאָווער גרשון, פייקע, אשר און זיין משפחה, פייגע, הינדע, מינדל און ייִנגל.
ליקאָווער בנימין, פרעדל, אסתר־הינדע, איטע און זייערע משפחות.
לייזערזאָן דוד, רבקה, חנה, חיים־ישראל, חיה און איר משפחה.
ליבער יצחק, חיה־רייזל, דינה, נעכע, פרעדל.
לידמאן נתן, ראָזע, חנה־געננדל, דוד, צביה און די קינדער.
ליכטאזש הערש־יוסף, אסתר־חנה, מלכה, נעמי, חיה־שרה, יהודה און די קינדער.
לערמאן יאָסל, שרה, פינקל און איר משפחה.
לערנער אליהו, מינטשע.

מ

מינקאָוויטש הערש־מענדל, מירל־אסתר, מלכה.
מעלניצקי בערל, זיין פרוי, הערש, גאָלדע, דוד און זיין משפחה.
מאנדעל ישראל, בלומע, מעלא, פסח, שרה, חיה.
מאנדעל זאוול, שיינע־שרה, בעלא, רפאל, יהושע, רבקה.
מאנדעל משה־מאיר, חוה, פייגע און די זין.
מאנדעל ירוחם, פייגע, רחל, רייכל.
מאנדעל אהרן, רייזל, פייגע, אסתר, שרה.
מאָרגענשטערן בייניש, שפרינצע, אסתר און איר משפחה.
מאָרגענשטערן שמערל, לאה, אסתר, הדסה, מעלא און זייערע משפחות.
מוראוויעץ מרדכי, פריידע־צירל, יאָסל, רחל, פייגע, גיטל.
מוראוויעץ משה־יוסף.

נ

ניסנבוים חיים־ברוך, העניע, רחל, משה, חיה־לאה, יעקב.
נאזעוו ברוך, חיה־שרה, מילקע און זייערע משפחות.

ס

ספּאָקאָיני שלמה מיט זיין משפחה.
ספּאָקאָיני דניאל, זעלדע.
ספּאָקאָיני לייזער, זיין טעכטערל רבקה.
ספּאָקאָיני שלמה־אנשל, צירל, חיה, רחל און איר משפחה.
ספּאָקאָיני מענדל, פראדל, לאה.
סאָראָקא חנינה, סימא, דוד און צוויי זין.
סאָראָקא יעקב, גישע, מאָטל, בערל, ישעיה־לייב, חנה, טאָבע.
סרעבניק משה־אריה, חנה און איר משפחה.
סרעבניק חיים, פריידל און די קינדער.
סרעבניק יוסף, מושקע און די קינדער.
סרעבניק יוסף, אסתר און די קינדער.
סרעבניק נתן, חיה, דבורה, ישראל, יוסף.
סושטשיק שמשון, פריידל און איר טעכטערל.
סרעבניק בן־ציון.

ע

עפלבוים אהרן־אוריש, רבקה־מינדל.
עפלבוים חיים, רחל, בת־שבע, חנקע, דינה, שרה, חיה.
עפלבוים משה, בראַנקע, לאריסא.
עפלבוים לייבל, אירקע, יעזשיק.
עפלבוים יוסף.
עפלבוים בערל, ברכה און די טאָכטער.
עפלבוים יצחק־מאיר, ליבע.
עפלבוים ישעיה און זיין משפחה.
עפלבוים יוסף, דבורה, קלמן.
עלבוים משה, שפרה, שרה־בלומע, בן־ציון.
ערליך אנשל און גיטל.
ערליך אלתר, תרצה, איטקע, דבורה, מאיר.
ערליך בערל, רחל, זלמן, דבורה און די קינדער.
ערליך לייב.

פ

פינגערמאן אהרן, צובע און די משפחה.
פלעשלביילע.
פיינבוך יעקב, סילקא, אברהם־יהושע, חנה, שרה, יוסף, אפרים.
פריינד משה, ליבע, חיה, שמואל, מלכה, יחזקאל.
פרידמאן פערל, שלום, יהושע, פייגע.
פיעקאזש משה, דובע, שמעון און דאָס יינגל.

פעלדמאן שיינע־שרה, העניע און איר מאן.
פעלדמאן אשר, פייגע און די קינדער.
פעלדמאן משה, דבורה און די קינדער.
פאַטשטארוק שמואל, איטע.
פאַלאַסעצקי מנוחה, יצחק, וואָלף.
פאַלאַסעצקי פסח, שרה, דוד, דובע, שלמה און זיין משפחה.
פאַלאַסעצקי זימל און שרה.
פאַלאַסעצקי אברהם, חיה, יעקב, חנה, ביילע, דבורה, שיינע.
פאַלאַסעצקי ישעיה, פייקע און די זין.
פאַלאַסעצקי שמשון, חיה, מרים, משה־דוד, חוה, בריינדל.
פרידמאן יעקב, גאָלדע, חנה, זלמן.
פרידמאן גרשון, אסתר־הינדע און די זין.
פרידמאן שלמה, יהודית.
פערלמוטער בערל, חיה, יוסף, הערש, שלמה.
פעדערהאר דוד, פעשע, שרה, נתן, ישראל, משה, טאָבע און איר משפחה.
פעדערהאר דוד, גענענדל, שמעון, אבא, יהודה, יעקב.
פעלעקסבארד נחום, מנוחה, ברוך, חנה, רבקה און זייערע משפחות.
פעטרושקא ביילע.
פלעשל בריינדל (פון שטוב ספאָקאָיני), רבקה, הערשל.
פלעשל עטל, רבקה.

צ

צוקערמאן יהושע, לייבל, פתחיה, גיטל, אברהם.
צוקערמאן יצחק, שפרה און די קינדער.
צוקערמאן נתן, שרה, חיה און דאָס יינגעל.
צוקערמאן משה.

ק

קאופמאן יוסף, חיה, רחל, הערשל.
קאופמאן ראובן, אסתר, זעליג, הערש, שמעון.
קאופמאן יצחק־לייב, שרה־ברכה און די קינדער.
קאופמאן שמואל און די משפחה.
קאופמאן גאָלדע.
קופערשמיד משה, איטע, חנה און די קינדער.
קאווע לייב, יענטע, פערל־לאה, הערש און די משפחה.
קאַרמאן יאָסל, פריידל, בן־ציון, משה, חיה.
קאַרמאן פתחיה, פראדל, יצחק, לייבל.
קאַרמאן בערל, בריינע און די משפחה.
קאַרמאן פראדל מיט איר פאמיליע, די מומע חוה־רבקה.

ר

רוצקי זלמן, פריידל און די טעכטער.
רייז דוד, רבקה, ברוך, בתיה, שרה.
רייזל־נעכע און איר משפחה.
ראָזנבלום אליהו, גיטל, ראָזא, גאָלדע, שרה, עלקע.
ראָזנבלום אברהם, גיטל.
ראָזנבלום אנשל, לאה, אהרן, עלקע.

ש

שוכמאכער חיים־דוד, יוכבד, עטל, שרה און איר משפחה.
שוכמאכער ישראל, עלקע און די זין, חיים־שמואל און מרדכי.
שער שולקע, זיין פרוי, חיים, יוכבד און די קינדער.
שווארצבערג גאָלדע.
שווארצבערג גאָלדע, חוה, מאָטל, דבורה.
שווארצבערג יצחק, אסתר־לאה, צפורה, חנה, רבקה.
שווארצלעדער שלמה, גאָלדע, יחזקאל.
שווארצלעדער מרדכי, רחל, טאָבא, חיה, אהרן.
שקלאזש מתתיהו, פסח, חיים, משה, דוד, חיה.
שקלאזש ישעיהו עוזר און זיין פרוי.
שטיינקריצער ישראל־לייזער, אסתר, יהושע, דער זיידע און אייניקל ישעיה־יוסף.
שקלאזש שלמה, פייגע, נעכע.
שקלאזש יחיאל און די זין.
שקלאזש יצחק, פייגע, סימע, חיים, יחזקאל.
שקלאזש יוסף, אסתר־מלכה, גילא, מרים און די קינדער.
שקלאזש משה, חבקע, מאָטל, רבקה און די קינדער.
שיקער משה, חיה־בתיה און די קינדער.
שווארצבערג יעקב, אסתר־רבקה און די קינדער שרה, בריינע.
שווארצבערג אהרן־יוסף, דינה, שרה־דבורה, חנה, משה, אסתר.
שטיינקלאפער הערש־מלך און זיין משפחה.
שטראקס שלמה, מרים, שיינע־פערל, מאשע, שאול.
שטראקס פאַליק, שיינדל, שמואל־איצל און זיין פרוי.
שטראקס חיים, חנה (פון דער היים בערמאן) און קינדער.
שוועץ ישראל־לייב, הינדע (פון דער היים שטראקס), קינדער; יצחק, רחל, ישעיהו, מילקע, לאה, משה, שיינדל.

באמערקונג: אין דער רשימה זענען פאראן פיל פאלן, וואָס קינדער פארהייראטע פיגורירן אין די זעלבע שורות צוזאמען מיט די עלטערן.

יהודי לומז, חיילים בצבא פולין שנפלו בקרב נגד הגרמנים בקרבות מלחמת פולין־גרמניה בספטמבר 1939:

לאָמאזער יידן, זעלנער אין דער פוילישער ארמיי, וואָס זענען געפאַלן בעת די קאמפן קעגן די דייטשן אין דער פויליש־דייטשער מלחמה 1939:

בערמאן משה, זון פון נח און חנה.
וויינשטיין שמעון זון פון יחיאל און פייגע־לאה און זיין זון — געפאלן אין קאמף קעגן די דייטשן אלס זעלנער פון דער רויטער ארמיי.
טענענבוים יצחק־לייב, געפאלן אין קאמף קעגן די דייטשן אלס זעלנער פון דער רויטער ארמיי.
פעדערהאר שמעון זון פון דוד און גענענדל.
רייז ברוך זון פון דוד און רבקה.
גאָלדשער לייבל, זון פון קאָפל און פייע, געפאלן אלס אמעריקאנער זעלנער אין איטאליע אין דער צווייטער וועלט־מלחמה:
שטראקס משה און שטראקס יהודה, זין פון חיים און חנה (פון דער חיים בערמאן), געוווינט אין בערדיטשעוו, אָפיצערן פון דער רויטער ארמיי, געפאלן אויפן פראָנט אין קאמף קעגן די דייטשן.
לעדערמאן חיים־שמואל, זון פון הערש און פייגע, געקעמפט אלס פארטיזאן קעגן די דייטשן און איז געפאלן אין קאמף אין די ווילנער וועלדער.

רשימה פון די קדושים פון ראָסאָש

א

אברהם שמחה און זיין פרוי, זייערע קינדער און זייער משפחה.
איידלמאן ישעיהו, יוכבד, גרשון, הערש, איצל, משה, פערל אברהם.
אקערמאן חיים־לייב און זיין משפחה.

ג

גרינבלאט דוד, באשא, שרה, מנחם.
גוטמאן ישראל, מלכה, פעשע, רייזל, משה, מענדל און די משפחה.
גוטמאן אברהם, מאיר, תמה, פריידע און זייערע קינדער.
גוטמאן ישעיהו, חנה אליהו, שרה.
גאָלדשטיין מענדל, שפרינצע, נתן און זיין פרוי.
געלערנטער שלום, העניע־ריבה, טייוול, יעקב־יצחק, הינדע, שמואל־אליהו, אליעזר.
גוטמאן לייבל, חנה־יענע, משה, חיים דוד, דבורה, העניע, ראָזא און זייערע משפחות.
גאָלדרינג תמה, פעשע, רייזל, משה, מענדל און די משפחה.

גאָלדרינג הערשל און די משפחה.
גאָלדשטיין מנחם און די משפחה.
גאָלדשטיין נתן, שרה און די משפחה.

ה

הימלפארב מאָטל, גיטל, משה־לייזער, יעקב, חנה.
הימלפארב חנוך, פעסיע, אסתר־לאה, שיינדל און די משפחה.
הימלפארב וועלוול, ריקל, מינקע.
הימלפארב ישראל־אייזיק, איטע, לאה, ישועה, שרה.
האנדלמאן יוסף, חיה־שרה, אסתר, יעקב, משה, אברהם־הערש און די קינדער.

ו

וואָלניאזש הערש, אפרים, שפרה און זייערע משפחות.
וואסערמאן יוסף, שרה און די משפחה.
וואסערמאן שולא, שפרינצע.
וואסערמאן יעקב, פייגע און איר משפחה, יוסף, שרה און איר משפחה.
וואָלניאזש הערש, חנה, זיסל, לאה, צלובא, פסח, פייגע און איר קינד.
וויינטראוב מנחם, חוה און איר משפחה.
וויינטראוב שלמה, העניע, יצחק, ישראל און די משפחה.
ווינטערמאן נפתלי, חוה־שרה, שיינדל פריידע.

ז

זילבערשטיין דוד, פייגע, מינדל, בערל, חוה.
זילבערשטיין איסר, העניע, שמעון, יונה און זיין משפחה, דבורה און איר משפחה, ביילע, רבקה, חנה צלוווא.
זילבערשטיין חיים, שרה, רבקה, גיטל עלקע אין משפחה.
זילבערשטיין יונה, חנה, גיטל, משה.
זילבערשטיין יעקב, שרה־רבקה, גיטל, עלקע און איר משפחה.
זלמן, רחל אָבערליכעס, לאה, רבקה, שרה.

ט

טעפערמאן משה, יענטע, אשר, מרים, ברוך, רחל־לאה, חושנה, אשר, משה־מענדל, עלקע, עקיבא.
טעפערמאן בוטשקע, אסתר.
טעפערמאן נחמה, גאָלדע.
טעפערמאן ישראל, רחל, וועלוול, משה, נתן, פייגע.
טעפערמאן שמעון און די משפחה.
טעפערמאן וועלוול, שמחה, ברכה און איר משפחה.
טעפערמאן ישראל, פרומע, שמואל־משה, עלקע.
טעפערבערג לייבל און משפחה.
טישלער ברוך און משפחה.

י

יאבלאָנקא משה, פייע, פריידל, חנה, שרה אידל
יאבלאָנקא מרדכי, שמחה און איר משפחה, חיים־לייב, הינדע, מאיר, משה.
יאבלאָנקא איצל, מנוחה, אליהו, משה, זיסל, ישועה, שלמה, אליעזר און די משפחה.
יאבלאָנקא אליעזר, חיה, זלאטע, לאה, איטע־רחל, שלמה, אליהו און די משפחה.

כ

כץ נחמיה, ראָזא און איר משפחה.
כץ מיכאל און די משפחה, יוסף און די משפחה.
כץ אליעזר, יענטע, דוד, איסר און די משפחה.

ל

לעמבערג יעקב, רבקה, יחיאל, איטע, פייגע.
לעדערמאן יוסף, שרה, וועלוול, מרים, ישראל, זלאַטע.
לייזערסאָן גרשון, שפרינצע, יאָסל און זיין משפחה, ישראל־זישע און זיין משפחה, חיה־שרה נאָטע און זיין משפחה.
לייזערסאָן יצחק, ברכה, וועלוול, חוה, גאָלדע.
לייזערסאָן פייגע און די קינדער.

נ

נאפארסטעק אליהו,ביילע, שמואל, אליעזר, חנא, שרה, מאריק און די משפחה.

פ

פאפערקא לייבל, חיה, מנוחה, צביה, ישראל, גיטל.
פערלמוטער ישראל, מאיר, לאה, עלקע, ביילע.
פערלמוטער אברהם, פאיא, שמואל, שרה, יוסף, פערל.
פאָגעל לייביש, רחל און די משפחה.
פאָגעל יהושע, עלקע־רבקה, אלתר, גאָלדע, יעקב.
פריידמאן ברוך, פייגע, שרה, רייזל, אידל, הערש, אהרן.
פעסטמאן אהרן־הערש, יהודית, שבע.
פעסטמאן סומא, רייצע, רייזל, גרשון, חיה, מעל, מתתיהו, חנה, אסתר און די משפחה.
פריידמאן עקיבא, חנה, יענטע, משה, איצל, שלום, איידל און די משפחות.
פאלקע אליעזר און די משפחה.

ק

קריידשטיין יצחק, שרה און די משפחה.

קריידלשטיין ישועה, פעסיא, שרה־ריבה, מענדל און די משפחה.
קריידלשטיין ישראל און די משפחה.

ר

ראָזנבאום אברהם, תרצה, אליעזר מאיר.

ש

שטשופאק פישקע און זיין משפחה.
שניידער שמעון און משפחה.
שניידערמאן לייזער און משפחה.

הרשימה נערכה על־ידי הוועד של יוצאי לומז ורוסוש בישראל בתל־אביב בשנת 1982 ועודכנה על ידי שפרה ואברהם ספוקויני, שרה ומאיר מנדל.

די רשימה איז צונויפגעשטעלט געוואָרן פון דעם קאָמיטעט פון די אפשטאמיקע פון לאָמאז און ראָסאָש אין ישראל און איז פארפאלקאמט געוואָרן דורך שפרה און אברהם ספאָקאָיני, שרה און מאיר מאנדעל.

פאראייביקן די נעמען פון די קדושים וואָס פעלן אין דער גרויסער רשימה

הנצחת שמות הקדושים החסרים ברשימה הגדולה

In the memory of sacred names missing in the long lisf

אָנדענק בלעטער — בילדער

דפי הנצחה — תמונות

Memorial Pages — Photos

Wandering beggars say that the inhabitants of Lomaz had an especially kind heart and showed mercy to the underprivileged.

Also between themselves was the mutual aid at times of distress a sacred duty. Always could somebody be found to support a sick person, an orphan, a widow, or some hungry family.

Who doesn't remember a prominent figure like Esther Goldstein who used to go for many years, every Friday, from one house to another to collect Halles, Pletzel, cookies, a few pieces of sugar and other items, for those who might stay without food over the Shabbat? Who doesn't recall the local „bank"?

„Bikur Holim" was a fund for charity, distinguished by secret donations for those who needed help. Who doesn't remember the joyful family events like weddings, Brith Milah and Bar Mitzwah parties in Lomaz in which many inhabitants of the town participated? And what I mean is not only patricipation in the party, but in the extensive preparations.

Who doesn' remember the crowds who accompanied every person who left the town or the receptions for those who returned to it from distance? And, lehavdil, who didn't pay the last honor to those members of the community who passed away, and who didn't come to comfort the mourners?

All these were long ago and, unfortunately, were erased from the earth forever.

My parents, my brother and I were lucky to leave Poland before the war, but the rest of our dear family died during the Holocaust and not a single survivor was left. Blessed be their memory.

Christians, even if some deplorable incidents occured from time to time, but such mishaps used to pass quickly.

The great tragedy started immediately after the outbreak of the Second World War, on the first of September 1939, and we know how it ended for the Jews. Our generation witnessed the tragical annihilation of Jews in Poland.

Today, Christian youth came here to demonstrate their respect for the dead Jews of Lomaz, who were murdered in a bestial way by the blood-thirsty Nazi beasts.

Among the murdered Jews were also young boys and girls in your age, who wanted, like you, to grow up, to become productive people, get education and like you, children, they had plans for the future. The Jewish children were also dreaming about their future, but a murderous hand cut off their young life.

I appeal to you, Christian children, not to forget the Jewish children who died, the Jewish parents, grandfathers and grandmothers, and to protect the Jewish cemetery — the place of their eternal rest.

I wish to express my deepest gratitude to the Polish authorities in Lomaz, Biala-Podlaska and Warsaw and all who had a share in the building of the wall around the cemetery in Lomaz and the monument in memory of the dead Jews of Lomaz. This deed will always remain in our memory and we shall never forget it.

Honor the memory of the Jews of Lomaz who died!

Mishka Hauser (Daughter of Joseph and Dvora Zuckermann)

THE CHILDREN OF LOMAZ REMEMBER

I hawe no literary or other pretensions, but I wish to write a few words in memory of Lomaz, the town where I was born and where I grew up till the age of 14; the cradle of my childrenhood that doesn't exist any more.

Lomaz was a typical Jewish town at a time when Poland was blessed with many like it. A poor population, most of them craftsmen and small traders who made a decent living with a great deal of toil.

with my wife who was also born in Lomaz and with my two sons who are already born in America.

The cemetery in Lomaz was fenced at that time with wire. When I made my second visit, the wire fence didn't exist any more.

A group of former Lomaz' citizens at the statue in the cemetery of Lomaz — 1989. Are standing from right to left: Abraham Mandel, Fruma Berman, Gershon Mandel, Mendel Berman, Sarah Mandel, Shalom Zukerman.

The Jews in Lomaz have been loyal citizens and developed a spiritual, religious and cultural life. Various religious and social institutions existed in Lomaz and the Jews of Lomaz contributed to the development of the town in the course of its long history.

On the 40th anniversary of the Warsaw Ghetto Uprising I came to Poland as a member of the American Federation of Jews of Poland and I visited the cemetery in Lomaz. And now, in 1989 I came to the inauguration of the monument and the building of the wall around the sacred place.

A good relationship of coexistence prevailed between Jews and

from Israel and America will inaugurate the fence and the monument. An advance payment was made.

In February 1987, Mendel Berman and Dora Schwarzleder of the American Landsmannschaft have sent a letter to the director of the Polish Ministry of Religion and asked his help for the realization of the erection of the fence and the memorial monument.

SPEECH BY MENDEL BERMAN, PRESIDENT OF THE LOMAZER LANDSMANSCHAFT IN AMERICA, DURING THE SOLEMN INAUGURATION OF THE MONUMENT IN THE CEMETERY OF LOMAZ, 5.5.1989

Dear audience,

I, Mendel Berman, was born in Lomaz. My father died as a young man and he left 10 children. A heavy burden fell on my mother who had to raise and educate the children, including me.

It was urgently necessary to learn a profession and I started learning the tailor business when I was still 8—9 years old. My mother had a hard time to get food for the family from the village.

In 1929 I was called up to serve in the Polish army in the 30th field artillery regiment in Wlodawa.

At that time, the Jews, who were majority in Lomaz, lived in difficult conditions. The Jews in Lomaz were working as tailors, shoemakers, saddlers and in other jobs. These craftsmen worked for the population of Lomaz and the neighbourhood. A small portion of Jews were small traders and all of them had to fight hard for their existence.

I saw no future for me in Lomaz and in 1934 I emigrated to America. All the time I longed for Lomaz and dreamed to visit my birthplace, where my cradle stood. I spent my youth there and my memories did not allow me to forget.

Since then I visited Lomaz three times: The first time together

A short while after our letter was sent, we received an answer that the Ministry of Religion has decided to deliver the execution of the project to the Federation of Jewish Communities in Poland.

From that time on, a repeated exchange of correspondence has started as a result of various difficulties in the realization of the project. But we refused to give up and sticked to our deep belief that we shall finally overcome all hardships. We were determined to do everything possible and were convinced of the importance of our mission, that was sacred for us, to realize the project.

Upon our request the Association of Religious Communities in Poland appointed a representative who measured the length and width of the cemetery in Lomaz as it existed till the Second World War, i. e. till 1939.

In a letter of 10th July 1987, the Association of Religious Communities in Poland wrote our Landsmannschaft to send a delegate to Poland to discuss and decide the work program as well as the terms and dates of payment.

The Association of Jews from Lomaz has sent our member Efraim Appelboim to Poland, who should deal with the project on the spot. Efraim Appelboim was in Poland from the 13th to the 28th of August 1987. He got a letter of support from the Jewish deputy of the Polish Sejm, Shurmey, written to the district commission in Biala-Podlask. He met also the commissioner in his office and presented to him the plan for the project.

The district authorities of Biala showed a positive attitude toward our project and promised their help. E. Appelboim went to Lomaz together with the representative of the district and visited the bridge of Shenejka on which the German have laid most of the tombstones from the cemetery of Lomaz and covered them with a heavy layer of cement.

An understanding was also reached in Warsaw with the Association of Religious Communities, to start immediately with the work in the spirit of our letter of 18.1.1980. Both parties agreed that the payments will be made according to the advance of the work. The last amounts will be paid when the representative of Lomazer Landsmannschaften

and intellectuals — who had lived in Lomaz since generations, were laid to eternal rest in that cemetery.

The German criminals have also disgraced and robbed the tombstones from the graves, but the ashes and bones remained in the graves and must be protected. We know they are dispersed on the vast area of the cemetery in Lomaz.

This was the burial place till the outbreak of the Second World War in September 1939. To this cemetery were also added the graves during the period of occupation and the two big mass graves from the exhumation in 1949.

A group of Jews from Lomaz who live in America, visited in 1983 the Jewish cemetery of Lomaz. After this visit we prepared the necessary funds to erect a memoral monument.

We are asking the municipality of Lomaz to present us the proposal of an agreement, costs and technical problems connected with the execution of this project that should contain the following details:

1. Fencing the whole area of the Jewish cemetery as it existed in 1939, as described in the land registry records.
2. Determining the length and the width of the area, the price per cubic meter and the total price of the work to be executed.
3. The fence must be made of concrete and metal. It should be 1.20 meter high plus an additional depth in the earth and with the necessary thickness to secure the solidity of the fence.
4. Erecting the iron door at the side turning to the city as it was till 1939.
5. Stating the time needed for the execution of the technical work and the dates for remitting the money.
6. Searching for the tombstones and transferring them to the cemetery in Lomaz and keeping the area in good condition.

Respectfuly yours,

In the name of the Lomazer Landsmanschaft in Israel signatures:

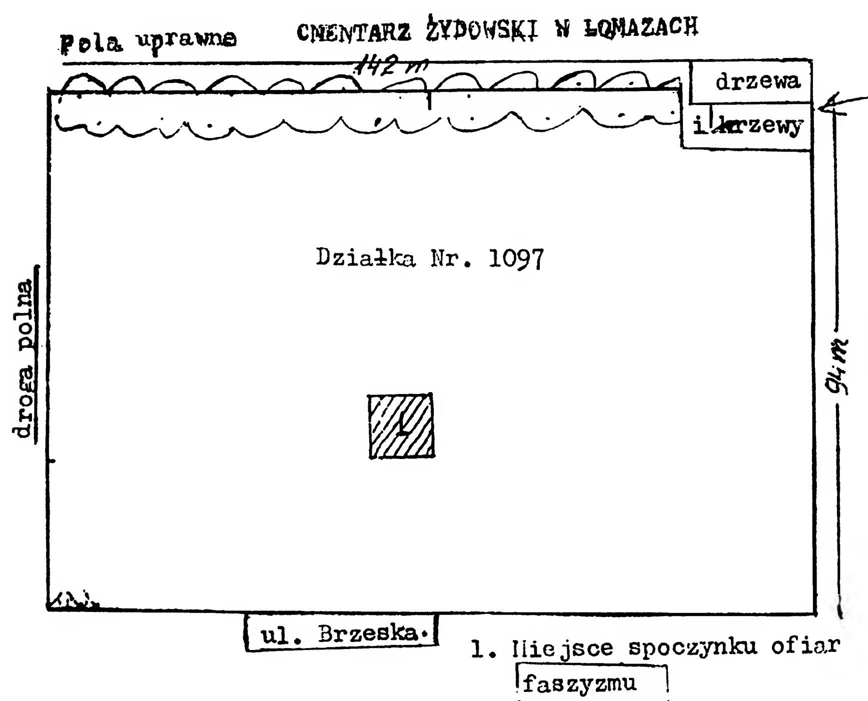
Mandel Meir	Appelboim Simcha
Mandel Sara	Appelboim Efraim
Spokojni Abraham	Berman Moshe Nachum
Spokojni Shifra	Polosetzki Arye

of Israel, America and other countries, approach you with the urgent demand and request to fence the whole area of the Jewish cemetery in Lomaz.

On that holy site were brought to eternal rest our dear parents, brothers, sisters and children who were murdered brutally by the Hitleristes.

All Jews, who have been found in Lomaz on the 18th and 19th of August 1942, were driven out from the houses and chased under strict control into a forest behind the city, where they were murdered brutally and their bodies were thrown into the graves digged in advance.

In those tragic days over 2000 Jews from Lomaz and other places were murdered. A group of surviving Jews from Lomaz have carried out in 1949, with the help of the local Polish authorities, the exhumation. The graves were opened and more than 2000 victims were transferred to the Jewish cemetery in Lomaz. Our ancestors — working people

The Jewish cemetery in Lomaz

Speakers at the mass graves in the cemetery were representatives of the local Polish authorities and of social orgtnizations, the special delegate of the Jewish Historlcal Institute in Warsaw and the representative of the Lomaz Committee in Wroclaw.

The local authorities pledged to protect the whole area of the Jewish cemetery in Lomaz. Now remained thc urgent task of erecting a tombstonc on the mass grave and to fence the whole cemetery area with a concrete wall.

THE CAMPAIGN FOR ERECTING THE FENCE AND THE MEMORIAL MONUMENT ON THE CEMETERY OF LOMAZ

Many years have passed since the end of the Second World War and the survivors of Lomaz could not be satisfied with the conditions in the cemetery of Lomaz that has been neglected. The tombs were disgraced and dispersed, the tombstones had been dismantled from the graves and the whole area of the cemetery was overgrown by wild grass and not fenced.

Neither could we accept the idea that no memorial is erected on the grave site of our martyrs, the victims of Nazism. However, it was necessary that more favorable conditions emerge to carry out such a great and importanτ task. In 1984, the Federation of Polish Jews announced that an agrement was reached with the Polish Government on the restoration and preservation of the Jewish cemeteries and other historical Jewish sites in Poland.

This agreement has also created a favorable atmosphere for resolving the problems of the cemetery in Lomaz.

On this context, the Lomazer Landsmanschaft in Israel has sent the following letter to the municipality of Lomaz (District of Biala-Podlaska).

Tel-Aviv, 21.01.1986

To the Municipality of Lomaz, District of Biala-Podlaska.

Coppy: Ministry of Religion, Warsaw,

World Federation of Polish Jews, Tel-Aviv.

Dear Sirs,

We, former year-long inhabitants of Lomaz, who are now citizens

finally to give us every possible support when the exhumation is carried out.

The Jews from Lomaz in America made an important contribution and provided material help in connection with the exhumation. The same can be said of Jews from Lomaz in Argentina who gave their moral and material support.

I came to Lomaz with some better feeling and satisfaction that at last we shall redeem the honor of our martyrs. Now we had to begin the practical work.

When I came to the graves in the forest they were already open. The chaverim Jacob Berman, Moshe-Nahum Berman, Efraim Appelboim and Hayim Schwarzleder have carried out the hard and responsible physical work.

The exhumation took place also with the help of some Christian workers too. The drivers transferred the martyrs in carriages to the Jewish cemetery in Lomaz. And we — the repatriated Jews, a handful of survivors of the glorious community of Lomaz — accompanied our martyrs to their eternal rest in the Jewish cemetry of Lomaz.

In the two graves were also victims from Lodz, Rossosz, Serock, Wiszniowa-Góra, Suwałki, Domaczewo, Sławatycze, Podworze, Warsaw, Otwock and the Jews from the neighboring camps.

With the help of Christians from Lomaz we found also a brother-grave of 30 Jews, who were murdered in Szeneika and some other joint graves. All these victims were also transferred to the two mass graves in the Jewish cemetery in Lomaz.

The burial ceremony of the martyrs of Lomaz took place on the 18th August 1949. The cantor, wrapped in a Talith, carried out the memorial prayers according to the Jewish religion and law.

With a heavy heart we have heard the tune that made the air tremble a tune that has not been heard a long time. The Jews who were present said the Kaddish prayer and commemorated the dearest victims.

Though it was raining all the day, many local inhabitants came, including school-children with their teachers. Wreaths were laid on the mass graves with flowers and appropriate inscriptions.

I found full understanding to my motives among the friends of my werking team and especially the chairman of the cooperative Jehuda Platz who understood my sacred mission and granted me their full support.

In Warsaw I met the leaders of the Central Committee of Polish Jews and reported to them on the decision of the Lomaz Committee to carry out the exhumation of the martyrs of Lomaz. At first their answer was negative and they rejected the idea categorically and asked us to abstain from the exhumation. Their argument was that there are very important reasons and it might rouse heavy repercussions among the local Polish population.

Their motives were the followings:

- There are many dangers of Antisemitic feelings among part of the Poles, that found an expression in murders of Jews in various places in Poland and the peak was the pogrom in Kielce.
- In the neighbourhood of Lomaz too there were cases of murdered Jews. There are even Antisemitic elements in the police, who support the murderers of Jews.
- The local autorities will not allow to open the graves because it might cause an epidemy among the local population of Lomaz, who would surely protest against exhumation.

But I did not give up. I demanded that the victims of the German Nazis in Lomaz must find their eternal rest in the Jewish cemetery of Lomaz — this is the debt that the survivors of Lomaz owe to the sacred memory of the martyrs of Lomaz.

We demanded categorically, that barrels with chlor should be put around the graves and the Polish police must protect the safety of the Jews at the time of the exhumation. The police should be armed with machine-guns which can restrain the obscure elements who might dare to stage Antisemitic agitation aggainst Jews and use acts of terror.

I declared categorically, that the Jews of Lomaz will not renounce under any circumstances the exhumation.

The Central Committee took note of our motives and decided

THE EXHUMATION

The Second World War was over and with the big wave of repatriation of Polish Jews from the Soviet Union to Poland arrived also some Jews from Lomaz in the years 1946—1949. They visited Lomaz and found out that all Jews who were in Lomaz in the horrible days of 18th and 19th August 1942 were murdered in a barbarian sadistic manner. The murdered victims were thrown into two big graves in a forest named „Hali" behind the city.

The number of the killed Jews was about 2,300, including 1,800 women and children. The mass graves were overgrown by wild grass, nobody has fenced the graves and horses and beasts were treading on them. Thus was the honor of the death desacrated. No inscription on the mass graves reminded that Jews from Lomaz are buried there, after the massacre by the German murderers.

We could not get reconciled with the thought, that our martyrs of Lomaz are lying in the mass graves anonymously. We, the living, had the sacred duty to carry out the exhumation, open the graves and transfer the martyrs to the Jewish cemetery in Lomaz for eternal rest.

A group of Jews, who met in Wroclaw, decided to carry out the exhumation and to arrange a funeral according to the tradition of the Jews and the Halacha.

The initiative group included: Jacob Berman, Moshe-Nahum Berman, Efraim Appelboim, Simcha Appelboim, Hayim Schwarzleder.

Carrying out the exhumation was very difficult and complicated. First, it was necessary to apply to the central Polish authorities in Warsaw to get the permission to open the graves and make the exhumation. It was also necessary to approach the Central Committee of Polish Jews in Warsaw, that is should grant the adequate material help for the purpose.

The committee of the Jews from Lomaz in Wroclaw decided to send Simcha Appelboim to Warsaw to arrange for the necessary formalities in the name of the Wroclaw committee.

My absence from my working place caused some difficulties. But

Each 10 victims were driven to the slaughter-holes, beaten in all sides with clubs and whips on the naked bodies. The executioners were cursing them with the worst words.

The company commander Gnade and the SD-Officer, who were in an especially high mood under the influence of alcohol, were the first to start the killing.

Standing near the digout, Gnade ordered Jews with beards to lie with the face turned to the earth and to crawl on the belly to the hole. He was beating each Jew who was unable to crawl, with his clubs and whips on the naked bodies. Gnade ordered the „HIVIS" and the Schutzpolizei to do the same.

The victims were forced to lie down in the death-hole and the executioners were shooting them from above with their machine-guns. This was the procedure with each group of victims — dead and wounded, one layer above the other. The company of executioners were standing on both sides of the earth walls digged from the graves and they shot the fresh victims who crawled to the death-hole.

At the same time the death-hole was filled with water which came out of the ground half a meter high. The water was red with the blood of the shot victims. The wounded in the hole were drowned in their own blood.

The Lithuanians of „HIVIS" had drunk alcohol before they started their murderous job. They were shooting with a bestial zeal without any order, so that the Schutzpolizei, who were standing near by, were afraid that they would be hit by the bullets of the „HIVIS".

When the murderers of „HIVIS" were tired of their blody job, the Schutzpolizei was sent to continue and end the massacre of the Jews of Lomaz.

The Jewish Arbeitskommando was ordered to cover the graves and after they finished the job, they themselves were shot and covered with earth.

This was the end of the martyrology of the martyrs of Lomaz who died for Kiddush Hashem in the forest of Lomaz. So ended also the glorious chapter of the Jewish community of Lomaz.

The Jews within the rope-fence were unable to walk as quick as the Schutz-polizei wanted then to go.

The accused Henryk Becker saw that the Jews cannot march more quickly, so he gave an order to take off the rope-fence and the Jews were driven to the forest under hail of blows with gun-butts and rubber-sticks. The weak and the sick, who could not run, were shot on the spot.

The new assembly point for the Jews, who had been concentrated between the trees, was in a distance of 40—50 meters from the graves of the massacre.

The execution

The blood-thirsty murderers ordered the Jews to lie down with their faces turned to the earth — men and women separately. The gunmen who had to carry out the death order were masked in the shadow of dense trees.

At the same time a Jewish work kommando of 80—85 men was brought to the place. They were employed at that time in the „Szeneika" camp to clean the dirt. The group was brought to the assembly place of Henryk Becker's company.

After all those who were doomed to die had already been driven together to the assembly place, they were ordered to undress down to their underwear.

Before the execution, they had to go through a control. In the minutes between death and life, they searched the Jews for valuables: Money, golden objects had to be put into a box.

The control was carried out by the Schutzpolizei under the command of Gruppenfuehrer **Bergman.** The robbers did not renounce the smallest things that were found in the pockets of victims.

After all preparations were completed, the Lithuanian „HIVIS" took up their positions near the graves and the cruel massacre of the Jews of Lomaz started.

The murderers did their job with sadistic pleasure. Like wild beasts they attacked the Jews who were exhausted from hunger and thirst.

brothers and sisters, children in various ages, young mothers with their babies in their hands — all of them were candidates for the death sentence.

Oberleutnant Gnade and the SD-Officer assigned the tasks and gave the orders. The Second Company got the assignment to close the Jewish areas and carry out „cleaning operation" of the Jewish area: Old, sick people and small children must be shot on the spot.

The executions in the houses were carried out with the strictest punctuality. The Schutzpolizei had to search the Jewish houses. Each group consisted of 2-3 policemen went from one house to another and searched all houses in the Jewish area. Wherever they found a living individual, they shot him on the spot.

The witness Alter declared in his testimony that their task was to search the attics and cellars for Jews hiding there. He saw with his own eyes 15 shot Jews in some houses.

After two hours of thorough searches, the Jews were driven out from their houses and assembled on the place of the general (Powszechna) school.

Men and women were separated there. The unfortunate Jews stayed long hours under the burning sun.

50 victims were picked out from the masses of Jews and led to the place of the killing under a strong escort. There they had to dig graves in the forest, not far from Lomaz.

After the „cleaning" in the houses was over, the Second Company took over the guard at the school-ground were the Jews had been assembled. Later they led all Jews away to the assembly point on the outskirts of the forest.

Groups of 50—100 Jews each were led away to the forest under a strong escort of the Schutzpolizei.

The way to the forest was guarded and closed. The whole place of the massacre was surrounded by guardsmen.

After the majority of Jews was taken away to the holes, to be shot, a large group of 200 Jews remained still on the school ground. The Schutz-policmen fenced them brutally with ropes and drove them into the forest.

THE TRIAL OF THE NAZIS WHO TORTURED AND MURDERED THE JEWS IN LOMAZ *

The brain of the big Nazi crimes was the batalion of Nord-Seite, Lublin District. The operation of extermination of the Jews in Lomaz was carried out by the Second Company, whose staff headquarters were in Biala-Podlaska under the command of the well-known murderer of Jews, Oberleutnant Gnade.

The second force was under the command of the accused Leutnant Kurt Dreier of the Schutzpolizei Reserve, with the active participation of some of the officers of the Second Company.

The third force was led by the accused Henryk Backer, who was stationed with his unit on the place of the general school in Lomaz.

The principal leaders of the extermination operation in Lomaz were:

1) The S.D. Dienststelle in Biala-Podlaska,
2) Obersturmführer of S.S. who, together with Oberleutnant Gnade, conducted the liquidation of the Jews in Lomaz.

To strengthen the Schutzpolizei, a unit named „HIVIS" was mobilized as an auxiliary force of some 40—50 Lithuanian, Latvian and Ukrainian Nazis.

The area where the mass murders took place was the yard in the „HALI" forest near the death holes. The „Hivis" received their military training in the death camp of Trawniki. Because of their cruelty they were called „Trawnikis". The platoon of hivis used German uniforms with black collars.

At the begining of the operation, Oberleutnant Gnade informed the company of the aims and the functions of the force that should carry out the assignment. Gnade declared that the aim and the task is to liquidate the Jews of Lomaz.

The operation was scheduled for 18.8.1942. That day, the Jews of Lomaz were forced to gather on the place of the massacre. All our dearest relatives — fathers, mothers, grandfathers, grandmothers,

* The trial took place in Hamburg 1967/68. The material is based on the protocol of the Landgericht (the German court) — traslated from German.

(Żydowske Towarzystwo Opieki Społecznej) and 50% to be written to the credit of the „Joint".

On 4.5.1942, Moshe Szklarz writes to the Presidium in Cracow, that David Polosetsky is not alive any more since 7.4.42. The letter informs about the changes made in the „Relief Committee" in full agreement with the „Relief Committee" of Biala-Podlaska.

The letter asks the Presidium that the correspondence and the money should be sent to the name of Moshe Szklarz who was so far Vice-Chairman.

It follows, that the „Relief Committee was probably active till the tragic end.

On 9.5.1942, the Presidium in Cracow writes to the Lomaz „Relief Committee" who is looking for a Jewish doctor, asking if it is possible to create for him in Lomaz the necessary conditions for medical practice. No answer to this letter can be found among the documents of that time.

On 10.5.1942, the Lomaz „Relief Committe" appealed to the nominated Prefect Br. Zdanovich with the request to allocate a garden for the Jewish population of Lomaz with the aim of cultivating it by themselves and planting vegetables for the Jewish people's kitchen.

The Prefect is asked in this letter to put at their disposal the garden situated near the house of A. Mandel near Malobrzeska Street 22.

The last letter is dated 8.7.1942, sent by the Lomaz „Relief Committee" to the Presidium in Cracow.

The Presidium in Cracow sent an answer on the letter of 8.7.1942 to Lomaz. The envelope shows that the letter arrived in Lomaz on 10.11.42 and is returned.

Thus ended the activity of the Jewish „Relief Committee" of Lomaz during the years of ruin 1939—1942. In this period the Lomaz „Relief Committee" made efforts to improve with modest means the hard conditions of the poor and destitute Jews of Lomaz.

because of the epidemy that broke out in the city. The schools have been closed, as well as the synagogues and various public places.

The project will again be on the agenda for implementation as soon as the authorities open the institutions.

On 21 January 1942, the „Relief Committee" of Lomaz has send a letter in German to the agricultural office of Biala District, asking for a supply of potatoes for 700 poor peopls in Lomaz.

On 12.3.1942, the Lomaz „Relief Committe" writes to the Presidium in Cracow, that the nominated Prefect has allocated for the Jewish „Relief Committee" in Lomaz 6000 kg protatoes.

On 26.3.1942, the District Farming Commissioner of Biala-Podlaska writes that 5000 kg potatoes have been allocated.

From the correspondence it is clear, that thanks to the activity of the „Relief Committe" in Lomaz, the kitchen operated some time, in spite of all difficulties to provide the kitchen with products.

Medical Aid

In its letter of 16.3.1942, the Jewish „Relief Committee" of Lomaz expresses its deep gratitude for the medicaments supplied in those hard times.

The letter emphasizes that „the medicaments allocated are for us a sunray in the darkness, because there is no Jewish doctor in our area and so the medicaments are the only medical aid".

Financial Aid

An important chapter in the activity of the Lomaz „Relief Committee" was organizing financial help for the Jewish population in Lomaz.

The letters and documents of those days confirm, that in the time between 7.4.1941 and 20.3.1942 the Presidium in Cracow sent to Lomaz 6500 Zloty with the instruction that money is destined to buy food for the kitchen. In localities where no people's kitchen is active, the purchased products must be distributed between the poor people.

At the same time, the Presidium in Cracow asked that in the receipts 50% of the amouts received should be credited to „Żytos"

appropriate hall. The children should get medical care, education and eat breakfast.

The assembled personalities worked out a monthly program and monthly budget for this purpose. The following monthly expenses were taken into account:

Maintenance of the premises	25	Zloty
Heating the premises	150	"
Soap for the chldren	50	"
Baths 4 times a month	100	"
Stationery for the children	75	"
Unforeseen expenses	50	"
Breakfast	500	"
Total	950	Zloty

It is expected that the income from the children will be 150 Zloty per month.

It was decided to send the protocol of the meeting to Cracow with the request to approve the project and advise how to cover the expenses. Till the answer from the Presidium in Cracow arrives, it was decided to start immediately various preparatory activities.

The protocol is signed by the participants in the meeting.

For the original: **David Polosetsky**

The answer from the Presidium in Cracow

In the letter of 13.1.1942, the Presidium writes from Cracow that they are satisfied with the initiative in Lomaz to create a sponsorship for the children and youth. But they emphasize that they have no funds to help new institutions. The Presidium can support only those institutions that were created by local means. If the institution had already existed, the Presidium would also help. But it is desirable to approach the local authorities, through the mediation of the „Relief Committee" of Biala-Podlaska, with regard to the allocation of food products for this purpose.

On 10.3.1942, the Lomaz „Relief Committee" writes, that the project regarding help for the children and youth has been stopped

us with the management of the economic affairs of the Committee, or involve the Judenrat in the active cooperation and managing the economy of the „Relief Committee", we shall send you in the future the necessary reports.

With the seal of the Judenrat of Lomaz, signed:

Chairman: Josef Szklarz

Lomaz, 9.5.1941

Care for Children and youth in Lomaz

On 24.12.1941, a plenary session of the Lomaz „Relief Committee" took place with the participation of Moshe Szklarz, Ben-Zion Handelman and the invited women activists: H. Friedman, D. Srebnik, H. G. Eiblum, D. Polosetsky and H. Fakula. The representatives of the „Relief Committee" reported about the activity of the Committee and emphasized the need for organizing help and care for the children and youth in Lomaz.

The representative of the chairman of the „Relief Committee", M. Szklarz told the contents of the letter sent on 29.8.1941 to the Presidium in Cracow regarding the establishment of an educational hall and necessary food provisions for the children and youth if the necessary funds are available.

The total number of children till the age of 14 is 314. Till now the families have got various additional food items for the children.

Moshe Szklarz asked the women activists who were present to sponsor the project that the „Relief Committee" has declared to carry out. He appealed to the women with the request to cooperate with the „Relief Committee.'.

As a result of a long exchange of opinions by all who were present at the meeting, the importance and the aims of the operation were emphasized.

The women activists declared, that they are prepared to sponsor the project and to cooperate with he „Relief Committee".

It was decided to form in the beginning two groups of 70 children in the ages of 5—8 years who would meet 4 hours each day in the

personalities. From that date on till 4.5.1942 were all letters signed by David Polosetsky.

On 11.9.1941, the Lomaz „Relief Committee" writes to the Presidium in Cracow, that after long efforts the kitchen started its operation. The kitchen issues 150 meals a day. The „Relief Committee" in Lomaz is asking to increase the help because the population in Lomaz has no money and can not bear the costs for the poor and the refugees who are 700 individuals. The local Judenrat can help with insignificant subsidies. The letter points out that Lomaz gets help from the Judenrat in confirmity with the money available.

This is the first case when the Judenrat in Lomaz is mentioned in a document.

On 22.11.1941, the Lomaz „Relief Committee" sent a letter in the German language to the District Farming Commisioner in Biala-Podlask asking to allocate to the People's Kitchen in Lomaz potatoes and millet that would make it possible to nourish 700 poor people and refugees. On 3.12.1941 the District Farming Commissioner approved 3000 kg potatoes for the kitchen in Lomaz.

A letter written by the Judenrat to the „Joint" Relief Committee in Cracow

To the American Joint Committee
Cracow, Josefinska 18.

Your request for forwarding the report of the Lomaz „Relief Committee" for the year 1940 was received by us and we are sending the following information.

The „Relief Committee" for poor Jews in Lomaz has been organized as a special body and is independent of the Judenrat.

The chairman of the Lomaz „Relief Committee" is Mr. Steinkritzer Israel-Eliezer and the secretary is Szklarz Moshe. The Committee of the „Relief Committee" does not inform us about its activity, therefore we cannot send you the report.

If the „Relief Committee" will, according to your regulations, entrust

The above products were distributed among 487 persons on 10.9.1940.

The above food it not enough so that people should not suffer hunger. The population did not get the elementary quantity of products to nourish the body. A process of phisical infirmity and exhaustion started, especially among the children and youth.

The German authorities and their collaborators have not alloved that the Jewish institutions distribute the necessary aid. The Jewish „Relief Committee" of Lomaz showed a great activity and effort to get more food for the hungry.

On 25.11.40, the „Relief Committee in Lomaz got, through the mediation of the „Relief Committee" in Biala-Podlask 252 kilogram wheat flour, that was distributed among 645 destitute people. Each person got barely 400 gram.

On 18.7.1941, the Lomaz „Relief Committee" wrote to the Presidium in Cracow, that it is absolutely necessary to supply the contingent articles, because the people's kitchen will shortly resume its work for the needy.

On 22.7.41, the Lomaz „Relief Committee" appealed to the district farming commission in Biala-Podlask with the request to allocate potatoes fo the kitchen, as well as millet and flour for 674 Jews who were employed in the area of Lomaz. The appeal was received by the nominated Prefect of Lomaz, Br. Zdanovich.

The appeal of 4.8.1941 by the Lomaz „Relief Committee" to the nominated Prefect asked to allocate for the kitchen the premises of the former proprietor Piekarz near the market street, considering that the premises are vacant and they contain the boiler of the former kitchen inside the wall. The letter emphasized the verbal consent of the Prefect.

On 22.8.1941, a letter was sent by the Presidium in Cracow to the „Relief Committee" in Lomaz, that confirm the change in the Lomaz Committee. David Polosetsky as chairman, Ben-Zion Handelman as member and Moshe Szklarz — member.

The letter does not explain the reason for the change of the

We hope the honorable inspector will advise how we should act. We thank you in advance in anticipation of your reply.

Lomaz, 4.6.1940

Chairman: Israel Eliezer Steinkritzer
Treasurer: David Polosetsky
Storekepper: Ben-Zion Handelman

Announcement

25.7.1940

The Jewish „Relief Committee":
David Potosetsky
Moshe Szklarz

The kitchen was established only by the end of June. 400 persons (350 of them refugees) benefited from it. We have taken a minimal pay of 10 Groschen for a lunch because the population is poor and they have no source of income.

According to the information received by us, we have sent food to the men in 3 forced labour camps, 7—8 kilometers from Lomaz. Also the families of those working in the labour camps are exclusively supported by the „Relief Committee".

The last subsidy of 1000 Zloty was paid to us in May.
The report of July is enclosed.

By the end of 1940, the Lomaz „Relief Committee" has got some support that was defined as gifts from America. The aid was granted through the mediation of the „Relief Committee" in Biala-Podlaska. Lomaz received the following foodstuffs:

Corn-flour	— 47 kg
Wheat-flour	— 24 kg
American dark flour	— 30 kg
Milk Powder	— 18 kg
Millet	— 20 kg
Fat	— 35 kg

the Committee to terminate its activities on the 14th of this month With a deficit of 3,246.20 Zloty.

Mr. Moshe Szklarz is also authorized to recive from the „Joint" further support for the local „Relief Committee", destined to continue the aid for the destitute local inhabitants who suffer from the war.

We enclose a general report of activities of the Committee from 17.12.39 till 20.2.40.

Lomaz-Podlask, 23rd February 1940

Chairman: Israel Eliezer Steinkritzer
Treasurer: Shlomo Sztrycharz
Storekeeper: Ben-Zion Handelman

To the „Joint Committee" in Warsaw

We confirm that we have received from you on 29.5.1940 the amount of 1000 Zloty on the account of the subsidy granted to the „Relief Committee" of Lomaz for the month May 1940 in the amount of 4000 Zloty.

The Lomaz Committee informs you, that even through the amount received is minimal, the Committee, upon the request of the „Joint", in agreement and with the approval of the honorable inspector of our district. Mr. Kartszem we have established the kitchen that operates and was received by the refugees with great satisfaction.

In this connection, though it was decided to grant us the amount of 4000 Zloty as a subsidy for May 1940, we have received so far not more than 1000 Zloty.

Our Committee does not want to interrupt the aid for the destitute people and was forced to take, like before, loans, because in spite of our great efforts, we have raised from local sources not more than 400 Zloty.

To cover our minimal expenses, we need every month 5000 Zloty. This was also comfirmed by the honorable inspector. That is why our Committee is in a very critical situation.

We appeal to the honorable inspector with the request to give us an answer if we can continue our activity or if we have to stop it, which means a heavy blow to 500 destitute people.

overnight, give them food, nor to help them in travels. Every Jew who is found on the Aryan side, on the roads or in trains without a proper permit will be severely punished.

All these measures deprived the Jews of their sources of income, even prevented them from earning a minimal amount of money for living. At that time a large number of Jewish refugees from other cities stayed in Lomaz as well as many destitute Jews of Lomaz poor and sick people.

The „Jewish Relief Committee" was formed in those days in Poland. The Relief Committee was established in Lomaz on 17th December 1939.

The activities of the Relief Committee in Lomaz

The „Relief Committee" of Lomaz was led by social activists from the pre-war period. The Presidium of the Central „Relief Committee" was in Cracow.

The Lomaz „Relief Committee" organized its activities in agreement with the „Relief Committee" in Biala-Podlaska. The membership of the „Relief Committee" of Lomaz was confirmed by the Presidium in Cracow.

Its members were: 1. Israel Eliezer Steinkritzer — Chairman
2. David Polosetski — Vice Chairman
Member: 3. Moshe Szklarz
4. Ben-Zion Handelman
5. Shlomo Strycharz

Authorization

The Jewish „Relief Committee" in Lomaz authorizes herewith Mr. Moshe Szklarz, secretary of the Committee and of the community administration in Lomaz to confer with the „Joint"-representatives in Warsaw.

The hard, destitute situation of refugees who are in Lomaz, as well of the local Jewish residents who need support, and in view of the catastrophal conditions, in which the local „Relief Committee" operates because of the cessaiton of support from the „Joint", forces

night or two in a stable and thus gave unhappy Jews a possibility to survive the terrible Nazi era and celebrate their liberation.

There were also Poles who perhaps didn't help Jews in their escape from death, but warned them to avoid dangerous places and ways where the persecutors were lurking for the hunted Jews.

LOMAZ AND THE TRAGICAL YEARS OF RUIN 1939—1942

The first of September 1939, Friday morning, the news that Germany has declared war against Poland and that the German airforce has bombed Polish cities, shocked the inhabitants of Lomaz.

In the first days of the war, the Jews of Lomaz were warried about the uncertain future. The Germans started soon to use terroristic methods against the Jews in the occupied cities of Poland.

The anti-Jewish legislation, containing many draconic laws, legalized various measures that deprived the Jews of their rights. One evil decree followed another.

The following are some of the decrees proclaimed in the District of Biala-Podlaska:

- On the 12 of October 1939, the General-Gouvernement of the Polish occupied territories issued a regulation based on a decree by the Führer of the German Reich, Adolf Hitler, regarding the administration of the Polish occupied territories. According to this regulation, Jews were forbidden to use railways.
- In November 1939, the Gestapo imposed a contribution of money on the Jews of Biala and Międzyrzec. Naturally, that action of robbery in Biala did not exclude the Jews of Lomaz.
- On March 1940 a decree was issued, stating that the Jews of the Districts of Biala and Radzyn should be registered for enforced work. Naturally it included the Jews of Lomaz, because it was a part of the District of Biala.
- On the 25th September 1941 a new decree was issued, forbidding the Christians in the Biala District to allow Jews to stay in their houses

weighed 30 kilogram. Even though the Christian got from us a lot of money, he gave us a little food.

When the German occupied our neighbourhood, people from our district capital Biala-Podlaska came to me and demanded dollars, gold, leather, inlets. They said, if we don't give it to them, the Jews of Lomaz would die.

The murderers and robbers got from us everything they demanded, but it didn't save the Lomazer Jews and they were all killed.

Only two of the six children in my family remained alive: David Polosetski was murdered and his grave was found near the chaussee of Biala-Podlaska.

Voit Rudzki of Lomaz has helped my family a lot. He was a great Polish patriot who took to his heart the collapse of the Polish state. That is why he appreciated every Polish soldier who had fought on the front to defend his homeland and felt a moral duty toward him, irrespective if he was a Pole or a Jew. He said he fulfilled his patriotic obligation to help my husband Yitzhak who returned to Lomaz from the front with rifle on his shoulder and didn't throw it away like many Polish soldiers, who got rid of their gun in moments of fear and panic.

Nobody else was ready to help and hide Jews. On the contrary, in those times of wickedness, when the SS-men and Polish police lurked and searched for hideouts of Jews, many Poles helped them in the murder of Jews, women and children.

Some Christians admitted Jews to their places, pretending they would hide them against a good pay, but after keeping them in a hideout for some time, when the Jew had no money left, they would kill him, so that no living witness should be left. Other Poles would bring the SS-men to the place where the Jews were hiding and the Germans killed them. The Poles would even get a gift from the Germans for delivering a Jew.

On my long way of suffering and pain, I met various kinds of Poles. Some collaborated with the Germans, helped them to find out hidden Jews. There were also other, better Poles, who gave Jews a piece of bread, potatoes, water to drink or allowed Jews to sleep a

The list of the deported Jews was signed by the commander of the internment camp „Futivier", dated 22.06.42.

There exist also documents of the Gestapo in which the march of the deported Jews to Auschwitz is described. The transport arrived in Auschwitz on 27.06.1942. This means that the 999 Jews from „Futivier" were five days on the way. A telegram on this subject was sent to Eichmann in Berlin.

The transport No. 4 got in Auschwitz the number 41773; 42772.

On the 15th of August 1942 it was noted that 557 of the 999 Jews who were deported to Auschwiz are alive. 45% of the Jews perished in such a short time.

In 1945, 51 Jews returned from Auschwitz to France, including 9 people from transport No. 4.

My brother Joseph has not returned to France from Auschwitz.

Rachel Weinstein

LIFE IN THE SHADOW OF DEATH

Till the outbreak of the Second World War, I lived with my family in Lomaz. When the German-Polish War was started on the 1st of September 1939, and the Germans occupied Lomaz, atrocities were committed against the Jews, Jewish life became outlawed and we were in a danger of death.

Every Jew in the town was looking for a way to save himself. We were looking for Christian acquaintances who would agree to hide us, naturally for a lot of money.

We found such a Christian, who was digging a hideout in a stable. There I was hiding together with my husband and our children and two other Jews.

Helping and hiding Jews in those dark times of German occupation was a great danger for the Christians, because the Germans warned them that if Jews are found hiding at a Christian place, the Christian will pay for it with his life and his house would be burned.

We were sitting in a dark hole in the stable several months and suffered hunger because there was not enough to eat. I was slim and

Nazi Germany. On the 14th of June 1940, the German army entered Paris. The French population, including the Jews, were surprised by the rapid advance of the German forces.

Evil decrees and measures of oppression started soon against Jews. The Polish Jews were the first victims. Joseph was arrested and brought into an internment camp near Paris. At first, the Nazis masked their criminal schemes and granted even some improvements to the camp inmates. Better food was provided, the interned were allowed to wash their clothes, but these privileges didn't last long. The camp commanders treated the prisoners brutally and now few of them anguished in the dark, damp cellars of the camp prison.

The life in the camp was intolerable. Every contact with the family was forbidden. Days and nights passed in constant tension. The camp baracks were filled every day with captured Jews. From them it became known, that the deportation to the extermination camp of Auschwitz had begun.

The turn of my brother Joseph came, too. He was deported to Auschwitz on a transport of 999 Jews and in Auschwitz he ended his young life.

To all the monuments that I have set up in my heart, was added the tombstone in memory of my elder brother Joseph who died in Auschwitz.

CONVOY No. 4 DEPARTED ON 22.06.1942

This document is an excerpt from the book by Serge Klarsfeld, „LE MEMORIAL DE LA DEPORTATION DES JUIFS DE FRANCE". It tells about Transport No. 4 that was sent from the forced labour camp of „Futivier" near Paris, to Auschwitz.

In this transport were 999 Jews, including 937 who emigrated from Poland to France at various times.

It was accompanied by a list of those who were departed to Auschwitz. This list mentions the name of my elder brother Joseph Appelboim, born on 05.08.1910, a upholsterer by profession, residence: Paris, 61, Rue Bosperau.

family to live in his shop. Uncle Shimshon thought that he was sleeping in an ordinary room, but when he woke up in the morning, he found that his ears were frozen...

Later, the brothers Leib and Joseph went to Warsaw to work there in the big Wokinski factory, that produced various fancy goods for the Polish army in Warsaw.

After he arrived in Warsaw, Joseph joined workers circles. He became a member of the leather workers union in Leszno Street No 19 and developed the extensive social activities where he proved his organizational talent. Soon he gained the trust and recognition of the leather workers and became their leader.

Joseph distinguished himself on social activity among workers in Warsaw where he arrived from a narrow street and began advancing on a broad track. He breathed the atmosphere of the metropolitan center of Warsaw with its poor Jewish neighbourhoods.

At that time I was a tailor's apprentice with Moshe Elboim in Lomaz. For me, too, the small town of Lomaz was too narrow and I was waiting for a signal from my brothers to come to Warsaw.

Arriving in Warsaw, I lived together with Joseph for Some time he supported me and provided me almost with everything I needed. He did it to make me feel good in the big city.

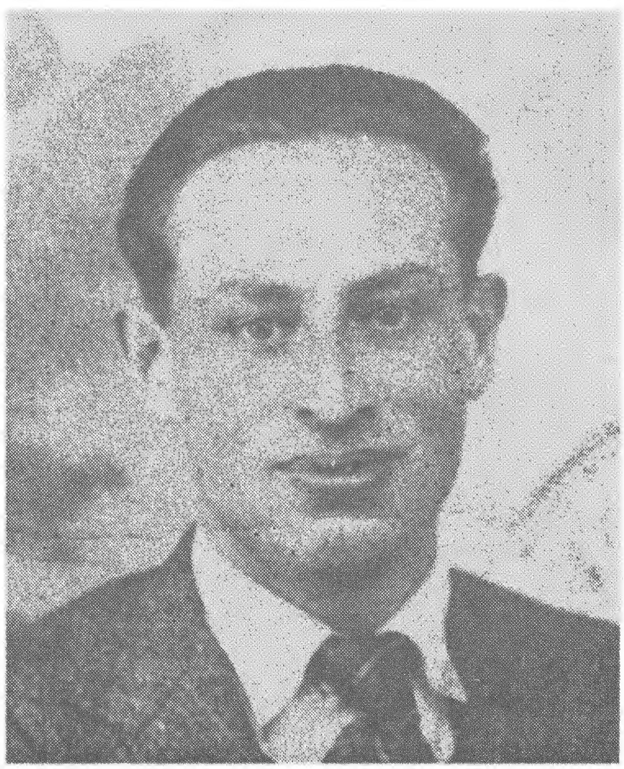
In 1929, thousands of workers lost their jobs in the economic crisis. The conditions of material distress forced my brother to leave Poland and to emigrate to France. He was working as a upholsterer in Paris. There he married a girl from Biala-Podlaska by the name of Rachel Tuchminz. Later, his daughter Anna was born. Fortunately, she survived and she remembers still the smiling face of her father. Anna gave birth to Helene and so my brother Joseph had got a grand daughter and we got a new member for our familly.

Joseph learned soon the upholsterer's profession. He became a qualified worker and even made an important invention in the upholsterer, which added to his income. His material conditions improved considerably, but not for a long lime.

The Second World War broke out. Hitler plunged the world into a hell of fire. Almost the whole of western Europe was occupied by

to earn money for his expenses. But because the elder brother Leib has made quite some money as a saddler, Joseph went also to learn this profession with Zelig Wunderboim in Lomaz.

The material situation of the parents was difficult and Joseph wanted to learn as soon as possible the profession of saddler and be a skilled worker, to help the family. The rising cost of living, the food shortage was felt in our home, and these conditions motivated him to learn soon the profession. Saddler was always considered as a „golden trade".

Joseph Appelboim

Joseph had worked some time with our brother Leib for the firm of Jungermann in Biala-Podlaska. Both brothers were working assidiously and efficiently. The boss, Jungermann, was so satisfied with the two brothers, that he suggested them to bring their whole

of my family. Later, when the Polish army, organized by the well-known writer Wanda Wassilewska, arrived in our neighbourhood, I joined the Polish military units named Armija Ludowa.

I was active in capturing Germans and their cooperators. We caught eight Hitleristes, who murdered Jews in Majdanek and they got their just punishment.

I was fighting as an officer in the ranks of the Polish army and took part in many battles against the German Nazis.

Soon after the capitulation of Germany, I went to Berlin and saw the ruins of the Nazi capital. Looking at the center of the blood-thirsty Hitler beast, I had the greatest satisfaction to see the ruin of those murderers of the Jewish people.

Returning to Lomaz, I found there Baruch Goldscher and Rachel Weinstein.

The following are names of the members of my family who were murdered by the Hitleristes:

My father Pinchas, my mother Dvora, my sisters Rachel, Sara, Lea and Dina and my brother Shmuel.

LOMAZ—WARSAW—PARIS—AUSCHWITZ
(In memory of my brother Joseph)

Till the outbreak of the Second World War, my elder brother Joseph led the ordinary way of life like everybody of us in a little town, till he took off into the wide world.

Joseph studied in a cheder during his childhood, later in the Polish school in the village of Dokudow. From his earliest years on, he shared the burden of supporting the family. When he was 11—12 years old, he began working for the peasants in the field, together with adults. He was even working with channel-diggers, who irrigated the fields in the neighborhood.

The village of Dokudow helped our family to prepare themselves for pioneer work. No work was too hard for my brother. He wanted

Polish-Soviet border on the 17th September 1939. After some time, the Soviet army occupied Lomaz, but according to the German-Soviet agreement, the Russian army withdrew from Lomaz in October 1939.

Immediately after the Red Army left the city, some Christians started a pogrom against the Jews. They murdered the daughter of Pesach Berman, 22 years old Mina.

They attached also my father and hurt him badly in his head. The hooligans surrounded our house, blocked all exits and set fire on the apartment from all sides. Their intention was to burn it with all the people inside.

Luckily, there was a good man who was prepared to save the lives of my family. He opened the door and all escaped unharmed before the house burned down. The 8 member of our family were saved from certain death, otherwise they would have burned alive. To remain in Lomaz was very dangerous, so we ran away to Parczew.

That time my family was saved from death, but later the Germans seized my mother with 4 sisters and murdered them.

I and my brother were living like hunted animals. We were hiding in the fields and in the forest, but once we were caught. They put us into locked waggon and brought us to an unknown destination.

We had a feeling that we are led to a place where we are going to die. On the way we decided to jump from the driving train. We succeeded to open the door of the waggon and jumped. Then I lost my brother. He was running in one direction and I in the other direction.

Each of us was walking toward Parczew, hoping to find our father there and really, so it happened: Returning to Parczew I met my father and my brother.

We decided not to remain in Parczew and the three of us escaped into the nearby forests. There we were recruited as partisans. At that time the Germans made an extensive blockade against the partisans. Many partisans fell in the course of these events, including my father and I buried him myself in the forset.

My brother went out to look for food from the peasants. They caught him and murdered him. I remained in the forest, the only one

the Jewish cammunity elections in Lomaz, found that 228 heads of families with voting right pay cammunity tax, but many families were exempted from this tax.

Important statistical data on the number of Jewish families in Lomaz (including the poor sections of the Jewish population who were exempted from the community tax), was found in the archives of Lublin. In the preparation of the material for print participated our distinguished fellow citizens Shifra and Abraham Spokojni. They lived in Lomaz all the time till the German army enterd the city in 1939. Their report shows the following division:

Workers and Artisans	**Number**	**Percentage**
Workers in various professions	96	39.7
Artisans in various professions	64	26.6
Small traders	33	13.7
Merchants trading with animals, cereals a. o.	34	14.1
Partners in buses, pubs, medical personnel	10	4.2
Rabbi, shochet and community employees	4	1.7
Total number of jobs	241	100%

Remark: The 160 workers and craftsmen constituted 66% of the total Jewish workforce, contrary to the Antisemitic propaganda, that Jews are merchants only... According to the example of Lomaz this serious defamation is not in conformity with the reality. After a thorough analysis, it is found that the 260 families and 241 bread-winners represented about 1200 Jews in Lomaz before the outbreak of the Second World War.

Abraham Wunderboim

IN THE HANDS OF FATE

Our family has lived in Lomaz. My father Pinhas Wunderboim was a strapper by his profession and he had a workshop in the city where he was worklng for the peasants in the villages around Lomaz.

After the Polish-German war broke out, the Red army crossed the

town was full of peasants from the surrounding villages. The picture of the town changed entirely on market days.

People were mixing with carts, horses and beasts that were brougth for sale. Various smells filled the air — a mixture of city and village, fields and merchandise.

On all other days of the week the streets and alleys were empty, and the shops were open only because this was the habit. Seldom a Jewish buyer turned up who would buy some small wares.

The main source of income of the Jews in Lomaz was from handicraft. Craftsmen owned their workshops or were employed by some artisan as wage-earners. Each workshop employed up to four workers, including members of the owner's family.

The products were sold to the urban and rural population. Special professions in Lomaz were: tailors, shoemakers, carpenters, blacksmiths, furmakers and others. Naturally, a young man who wanted to learn a profession had to chose of these crafts.

The workers and artisans of Lomaz were known as good experts, but the earnings were minimal. So people were looking for additional sources of income to make a living.

Adjoining a large number of houses in the town were gardens where vegetables were grown. In the courtyard people kept various kinds of poultry to supply themselves with eggs and meat. Some Jews had cows at home to have milk, cheese, sour-milk and butter. But life was hard and some Jews needed social aid from the community. Poverty was visible in many Jewish houses in Lomaz.

In the period between the two world wars, Lomaz could not provide a living for all its Jews. Therefore, quite a number of them emigrated to the large Polish cities or overseas, especially to America and Argentina. At that time, the support from the relatives abroad (in particular in America) played an important role in the economy of the town.

Some statistical data on the number of Jewish inhabitants in Lomaz, their occupations and jobs before the Second World War, can be found in the „Bjaler Wochenblatt" of 31.7.1936. The newspaper writes that the election committee of the groups who participate in

and windows are locked and the street looks as if nobody lives there.

It would still be advisable that the security forces should take some interest in this situation and free us from our tormentors, writes a correspondent from Rossosz.

(„Bialer Wochenblatt", 1936)

SOCIAL LIFE IN LOMAZ

Immediately after a sad event in Przytyk and the surrounding communites, a „Youth Aid Committee for the Victims of Przytyk was formed at the community council of Lomaz. Representatives of the following organizations participate in the Committee: „Mizrachi", „Hechalutz", „Agudah".

The committee has organized a campaign in which 43 Zloty were collected for Przytyk.

The Committee has also sent two of its members to Rossosz and they raised 20 Zloty there too.

The amount of 63 Zloty was remitted to the editorial office of „Moment", writes the correspondent in Lomaz.

(Bialer Wochenblatt 1936)

OCCUPATIONS OF THE JEWS IN LOMAZ BEFORE THE SECOND WORLD WAR

There were no heavy or light industries in Lomaz, but the Jews in the city developed handicrafts and craftsmenships. Some Jews were smaller and bigger merchants who engaged in petty trading with the peasants. They bought their farm products and sold them manufactured goods and products made by craftsmen.

The trade was concentrated in Lomaz mainly in the market place that was the center of the town.

Dozens of shops were in the market-place with all kinds of goods. The principal business was, of course, on the market days when the

recently decided to found a library. A special library committee was elected. Its members were : David Polosetzki — Chairman,
Sara Altermann — Treasurer,
Haim Sklarz — Secretary,
Malka Lichtasz — Member,
Moshe Glasboim — Member.

A summ of 50 guilden was raised on the spot to buy the first books. Lomaz will soon have a Zionist library of its own."

In the course of the events, a political differentiation started between the activists and readers of municipal library. The controversial struggle between them became more intense and adopted sharper forms. During the further developments it became increasingly difficult to maintain the unity of the leadership of the liberary and the common character of the cultural activities in general.

ANTI-JEWISH EVENTS IN THE NEIGHBOURHOOD OF POD.

„Attacks on Jews happened during the Shavuoth holidays in the towns of Lomaz, Wisznice and Piszczac, that are situated between Biala-Podlaska and Brisk.

The police intervened in all these towns. However, many Jews were severely beaten up and are now hospitalized.

A number of Endekists, who resisted the police in some places, were arrested."

(„Naye Folkszeitung", 1934 — Jewish Telegraph Agency)

WHAT DO THEY WRITE FROM ROSSOSZ ?

Since a long time Rossosz has been an area where the hooligans harass Jews almost unpunished. They intrude Jewish houses, beat Jews, throw stones after them. These are events to which nobody pays attention any more.

As soon as the evening comes, the Jewish houses are shut, doors

people. With our Jewish emotionality we have been drinking from the traditional sources of the Jewish people, got acquainted with its martyrology and with the history of its long Exile.

The Beit Yaacov School has brought light into the Jewish hearts in Lomaz. Almost all its students have shared the terrible fate, together with all Jews of Lomaz, during the Holocaust.

THE MUNICIPAL LIBRARY
(from the press)

In the course of the events, a municipal library was established too in Lomaz. From Warsaw came Dora Srebnik, the called a meeting of lovers of Jewish literature and explained the aims and the necessity of founding a municipal library.

Thanks to intensive activities, it was possible to collect a significant number of books and also to raise funds in order to lay the basis of municipal library.

The meeting with the participation of Dora Srebnik reflected and illustrated the thirst of the youth of Lomaz and necessity to organize a municipal library.

The following cultural activists were elected to the temporary management board: Miss S. Friedman, Patsharuk, David Polosetzki, Moshe Szklarz, S. Federhar, A. Weisman and Hayim Geldbord.

The library and the blessed cultural activities in Lomaz had a great effect on the urban population. It was an extension of the Haskala (Enlightenment) movement. A growing number of traditional Jews started to accustom themselves to the general environment. They were wearing modern clothes, sent their children not only to the cheder, but to the general state schools.

One should point out, that other social groups made also efforts, with more or great success, to create libraries.

Thus, for instance, writes the „Bialer Wochenblatt" in 1932 about the Jewish cultural life in Lomaz:

„A meeting of the board of the local Zionist organization has

Besides the studies there were performances on PURIM and other Jewish holidays, performed by the students, prepared and conducted by the teacher.

The teachers were changed from time to time. The second teacher came from Baranovich. Her name was Hava Kraschinski and she was good in pedagogies and tre girls liked her, as them liked the first tercher.

In the course of time, the place of the school changed too. It moved into the house of Hershel Lederman, whose son Hayim Shmuel married later the school-teacher Haya. His two sisters Tove Zilberblech (Lederman) and Haya Vilner (Lederman) studied in Beit Yaacov School too.

The teacher Haya continued her pedagogical work in the Beit Yaacov School till the outbreak of the second world war. Then the school was closed in September 1939.

The teachers played a dominant role in the school. They created the atmosphere and the contents of the institution. We, the students, young girls from middle-class traditional homes, had a strong desire for knowledge, and especially Jewish knowledge because in the Polish school we learned according to a Polish curriculum — Jews and Poles together.

I remember that the two teachers — both excellent pedagogues — made great efforts, that the studies in the Beit Yaacov School should not be too abstract and they found the proper methods to make the stay at school attractive for us.

The lessons of Jewish history were especially interesting. The teachers tried their best to teach us to draw our own conclusions from episodes, pictures and examples of events in Jewish history.

The teachers won our hearts and with great joy we rushed to the school to draw inspirations from the sources of Jewish cultural treasures. In such an enviroment we were imbued with a love for the Jewish people, for its fine tradition, for its beautiful and rich culture.

The years when we learned in Beit Yaacov School were the best in our young life, because they had a formative effect on our world conceptions. Beit Yaacov has forged loyal servants of the Jewish

of the board who signed on behalf of „Bikur Holim" were: Mendel Weinberg, Berl Lieberman, Moshe Handelman.

(Report according to the documents of the state archives in Lublin)

Shifra Spokojni

THE BEIT YAACOV SCHOOL IN LOMAZ

In the flood of my memories about my childhood, emerges the Beit Yaacov School in its various periods of existence in Lomaz. Beit Yaacov was a girls school. Its students got a national-traditional education. The school was founded by the activists of Agudath Israel.

The chief initiator and founder of the Beit Yaacov School was the teacher Rabbi Israel Lazer Szteinklaper. He was assisted by Rabbi Yitzhak Dov Greenberg together with other well-known activists.

At first they hired a big room from Ephraim Menashe Tennenboim, that was turned into a real study-room. The management board of the shool brought a female teacher from a small town in Lithuania, Rosa Machines, a graduate from a teachers seminary in Cracow.

Lea Spokojni, a pupil at the "Beit Yaakov" School in Lomaz.

The girls in Beit Yaacov school, and I among them, studied in the morning in a Polish school and in the evening we continued our studies in Beit Yaacov.

The curriculum consisted of learning the Pentateuch (The Five Holy Books of the Torah), Jewish history, reading and writing Yiddish, the significance of the Jewish holidays, Jewish tradition, customs and, of course, prayers. Keeping the religious laws was obligatory.

All the above mentioned were inhabitans of Lomaz. The statutes of „Bikur Holim" in Lomaz, stating as many as 40 items, were confirmed. They included:

Organizing the health care for the inhabitants on an adequate standard. In cases when it is necessary, to call a doctor and if needed, to provide medical aid and call a nurse.

To provide medicine for the sick according to the prescription of a doctor, and also some foodstuffs according to the instructions of a doctor and to decide in special cases night-care services for patients in serious conditions. In exceptional cases one used to pay money for poor patients to make it possible for them to travel to health resorts for a cure.

The activists of the „Bikur Holim" used to control sanitary conditions in poor houses. The physicians were also active in preventive medicine.

The administration of „Bikur Holim" used to organize various courses and lectures on sanitary and health subjects.

The membership fees were minimal — 30 Groshen a month, admission fees 25 Groshen. Besides, there were sources of income from performances, flower-days and help from institutions as well as from some well-to-do donors.

The general meeting convened to approve the annual report of the administration and of the Control Commission, as well as the budget for „Bikur Holim".

As honorary members were accepted men and women who had earned specials merits in the service of the „Bikur Holim" Society or who contributed considerable amounts of money. The elections to all organs of „Bikur Holim" were by secret ballots.

The members of the administration were well known social activists in Lomaz and their devoted activities gained respect among the Jewish population. They served „Bikur Holim" with great devotion and for them it was a great satisfaction.

„Bikur Holim" in Lomaz developed extensive social activities in the time between the two world wars. The intiators and members

THE „BIKUR HOLIM" SOCIETY IN LOMAZ

One of the most difficult social problems that the first world war raised for the Jews of Lomaz, was: How to organize medical help that was so badly needed by the Jews in the city.

The problem was that the Jewish institutions, that carried the burden and respnsibility for the social and economic life of the Jews in Lomaz, were unable to organize the medical care for these people.

In view of this situation, an initiative was taken by a group of social activites: Mendel Weinberg, Berl Lieberman and Moshe Handelman, who undertook the task of organizing in Lomaz a „Bikur Holim" society, that should take care of the medical needs of the Jews in the city.

To legalize this society, the above initiative group sent a letter to the authorities of Biala-Podlaska dated 12.10.1929, with the folowing request:

„We send you the statutes of the sanitary-hygienic society „Bikur Holim" and ask for permission to call a general meeting of the members of „Bikur Holim" to be held on 22.10.1929 in the apartment of Berl Lieberman, with the following agenda:

1. Electing the board and the representatives.
2. Electing the Control Commission.
3. Approving the statutes.
4. Confirming the membership fees.

The authorites approved the request on 25.10.1929.

Report to the Administration in Biala-Podlaska

The general meeting took place on 22.10.1929. It was decided to organize sanitary-medical help for people who could not afford it. The „Bikur Holim" meeting was attended by 13 members. The following people were elected to the board:

Chairwoman — Rivka Lieberman,

Treasurer — Eliahu-Moshe Handelman,

Members of the board: Hanna Lerman, Udes Frozberg, Ester-Hanna Lichtarz.

For the registration of a baby:	2 Zloty
For the death registration:	2 "
For the marriage registration:	5 "

Lomaz, 11.10.1926
Chairman: **NOAH BERMAN**
Members: **M. SZKLARZ**
M. WEINBERG

The family members Friedman in Lomaz, Are standing from left to right: Elyahu Friedman, Perl Friedman (maiden name Weinstein), Shifra Spokojni (Friedman), grandfather Yehiel Weinstein, the children are from right to left: Yehoshua, Feiga, Shalom.

On 22.12.1925 the leadership of the Jewish Community in Lomaz transmitted an announce as follows: **To the Head of Biala-Podlaska region.**

In reply to the direction of 02.12.1925 we inform you that the leadership of the Lomaz Community has nominated four members, without vice-members. The Chairman of the Community is Mr. NOAH BERMAN, a member of the Orthodox Party.

The Rabby ITSHAK DOV GRINBERG was approved in July 1906. The document about his approval isn't in our possession.

The leadership of the Community was elected in 1924.

Chairman NOAH BERMAN

On 11.10.1926 the leadership of the Lomaz Community sent the following announce to the Head of Biala-Podlaska region.

„We send you the record of proceedings No. 9 of the Direction meeting which was held on 08.10.1926. It was decided to fix duties for the registration in the register of the registry office which will be managed by Rabby ITSHAK DOV GRINBERG. We request your approval. Duties are not high and according to the local conditions.

Chairman: **NOAH BERMAN**
Members: **M. SZKLASZ**
M. WEINBERG

The Record of Proceedings No. 9 of the Direction Meeting, held on 08.10.1926.

Present: Chairman: **NOAH BERMAN**
Members of the Direction: **MENDEL WEINBERG**
HERSH JOSEPH LICHTASZ
Rabby ITSHAK DOV GRINBERG

The Chairman NOAH BERMAN read the letter of the Head of Biala-Podlaska region dated 27.09.1926 relating to the fixing of the Rabby salary for the registration in the documents of the registry office. The change of opinions at the meeting was made and after the discussion it was decided to fix the duties as follows:

BEGINNING OF THE RECONSTRUCTION OF THE GREAT SYNAGOGUE IN LOMAZ

The First World War was yet at its height, the Russian army was defeated at all fronts.

During the retreat of the Russian Army from Lomaz in 1915 the Cossacks set on fire the town from all sides. The Great Synagogue of Lomaz went up in flames together with the houses only. The foundation and part of the walls had remained.

In 1925 the Jews of Lomaz initiated a plan to reconstruct the Great Synagogue and to restore it as it was before fire.

The Jews of Lomaz enlisted their efforts for this goal. People who themselves needed help made donations according to their possibilities, from their last financial means.

Lomazers by birth in the USA demonstrated their devotion for their old home and their assistance was significant.

In result of the collective efforts the high impressive masonry Synagogue was errected.

During the occupation the Germans turned the Synagogue into a stable and soldiers turned the Synagogue surrounding into a training place.

In 1943 the Great Synagogue was destroyed with the clear goal to delete any sing of Jewish past in Lomaz.

The leadership of the Jewish Community in Lomaz applied to the District Directorate for Public Works in Lublin to receive the permission to reconstruct the destroyed Great Synagogue according to the enclosed plans.

Signed by Chairman NOAH BERMAN
Lomaz, 25.09.1925

On 20.10.1925 the Head of Biala-Podlaska region turned to the District Directorate in Lublin and supported the project of the reconstruction of the Great Synagogue.

On 23.10.1925 the District Directorate in Lublin approved the reconstruction of the Great Synagogue in Lomaz.

Seal and Signaure of the
Lublin District Directorate.

idea occured to me to make the „Bund" a bad reputation and I painted number 4.

Next morning, Shabbat, when the Jews came to pray in the synagogue and saw that the „Bund" has violated the Shabbes, a riot started against the Bundists, because they wrote on Shabbat number 4 on he wall...

The Bundists denied everyting till I was suspected to be culprit.

The Second World War broke out and the tragical extermination of Polish Jewry started. In the flames of the Holocaust perished my sisters with their children, Freide-Tsirl in Warsaw and Perl in Lomaz. My brother Menachem and his son fell as soldiers in the Red Army, on the front, in the battle against the German during the second world war.

Lea Teitelboim

„THE POLISH FORESTS IN LOMAZ ARE BURNING"

A characteristical episode, that reflects the fight waged by the fanatical, extremist-religious Jews against the secular Jewish literature, has occurred in Lomaz in 1924.

The famous book „In Polish Forests" by the well-known Jewish writter Jozef Opatosho, has appeared in Lomaz.

The book roused great interest in the Jewish world of culture and several lovers of Jewish literature, such as Lazer Teitelboim, Yacov Schwarzberg and Lazer Blusztein of Lomaz, bought the book that was read by many Jews in Lomaz.

Incidentally, the book came into the hands of a group of religious fanatics who burned it, in spite of the advise of Rabbi Yitzhak Ber Greenberg of Lomaz who was opposed to the burning of the book.

Lazer Blusztein was unable not to react. Soon afterwards he wrote an article in the Bundist newspaper „Folkszeitung" published in Warsaw. The title of the article was "The Polish Forests in Lomaz are Burning".

This article caused stormy reactions in Warsaw and especially in Lomaz where the article roused a wide echo and was read with great interest.

foot to the railway station and was begging for money to buy a ticket for the train to return home.

Arriving at home, my mother saw how I looked. She started crying and asked my father not to send me to Yeshivoth any more.

In Lomaz I was studying at the Beit Hamidrash. Eliahu Moshe gave me Gemara lessons. But I saw it had no purpose and I was thinking of my future.

I didn't want to remain in Lomaz. Jews in the city said that my grandfather and my father were sextons, so I would be a sexton, too. The only alternative was to learn a profession. In Lomaz you could be a tailor or a shoemaker or a carpenter. I learmed carpentry at Daniel Spokojni's shop.

I had been working a week and my father didn't know at all that I am a carpenter's apprentice. When he became aware of it, he went to Daniel and ordered him to dismiss me from my work. He was afraid that as carpenter I would go working in the villages for Christians, and eat treife food with them.

I had been asking my parents since a long time to let me go to Warsaw, where my sister Freide-Tsirl was living. In Warsaw I became a signbord painter.

I became a member of the painters union, that was under Communist influence. The Communist propáganda was strong and I was soon captured by the Communist illusion. I was active in the Communist youth movement. One day, during a Communist propaganda action, I was arrested by the police.

After sitting a short time in prison, I was released. When I came to Lomaz for the holidays, I was speaking to the young people about Marxism-Leninism. I was devoted to the Communist ideal till Stalin proclaimed Trotzky as counter-revolutionary.

One day, when I came to Lomaz to my parents, it was the time before the elections to the Polish Sejm (parlament). The Communist Party had the number 5 and the „Bund" had the number 4. The voters cast their ballots according to the numbers. As a signboard painter I was asked to paint the number 5 in Beit Hamidrash Friday night. The

the peasants and we started smuggling food from there to Lomaz: grain, wheat, flour, eggs.

My parents and my sister Gitl left our apartment at dawn by hidden ways. I was running away at night and arrived unnoticed at Rososz — avoiding on the way some local huligans and Germans, who were watching on the road for Jews.

When it became dark, we went home with packages through a forest. I served as a scout, marching ahead. My father told me that if a German calls me, I shall start shouting, this will be a sign that they should not go further. I remember still today how afraid I was.

My brother Menachem, who lived at that time in Parczew, came to us to help smuggling foodstuffs. Our situation improved and we didn't suffer hunger.

When the Bolsheviks entered Lomaz, life became easier and Menachem returned to Parczew. He was active there among the youth as a devoted Communist. When the Bolsheviks left Poland, he escaped to Russia and lived in Leningrad (today St. Petersburg).

When Poland became independent, we came under the Polish regime. My father would not agree that I stop my studies. At that timc a Yeshiva was esablished in Miedzyrzec where young men who had run away from the Bolsheviks were studying, after the Yeshivas were forbidden in the Soviet Union and Yeshiva bochers were considered as counter-revolutionary.

In Miedzyrzec I had an uncle and a cousin and I stayed there overnight. I was eating with them 3 days and Shabbat and the other 3 days I was eating in the Yeshiva.

The food in the Yeshiva was very bad, a piece of black bread and tea without sugar. A Yeshiva bocher was asking what sweetens the tea — the sugar or the spoon — and the answer was, the spoon makes it sweet. You use the sugar to know how long you have to mix it... This anecdote can give you an idea about the conditions of my life when I was young.

I was sent to the Yeshiva in Kowel, after it was opened. I thought it would be better there, but it was worse. I could not bear it and decided to go home, but I had no money for a ticket. I marched by

Russia ruled Poland. The German army broke through the front and occupied many towns and villages. The Russian army suffered heavy losses on the front and when the Russians began leaving the towns, the Cossacks staged pogroms, raped Jewish women and robbed Jewish property.

My sisters, who were aware of the situation, escaped from Lomaz deep into Russia still before the Cossacks entered Lomaz.

The Cossacks burned the big Synagogue of Lomaz and many houses around the synagogue, including our house. Father, who saw this, hired a horse and a cart and put all necessary housenhold goods on it. We also led our cow with us.

We arrived in a nearby forest and there we stayed two days. When we returned to Lomaz, we saw ruin: Coal and ashes remained from our house.

My father was the sexton (shammesh) of the big synagogue, but when it was burned we remained without a source of living we had no income. Except the small salary that my father got as a Court attendant, and add we had also to pay rent.

Our family suffered from hunger. Luckily, we had our cow, so we got a bit of milk. But this was not enough to keep us from starvation. I came hungry from the cheder at evening and not a single piece of bread was in the room. My mother went to a distant relative to ask for a small loan — a few Groschen to buy some bread. I was going after my mother crying. Mother could not see how sad I was, so she took me in front of her and with tears in her eyes she said to me: „My boy, eat my flesh, I have nothing to give you...". Her pain was greater than my hunger. I shall never forget this scene and I'll remember it my whole life.

When the Germans occupied Lomaz, they established a police center there and declared a military regime. It was forbidden to leave the city without permission. Nobody was allowed to leave his house by night.

I had a sister by the name of Rachel in Rososz — a small town 6 kilometers from Lomaz. Life in Rososz was easier, because there was no permanent police station. My brother in law was trading with

Abraham-Leib Weinstein

MEMORIES FROM LOMAZ

Lomaz — unfortunately, we hear this name rarely, and when we mention our birthplace and the Jews of the city where we were born and educated, it touches our heart. There in Lomaz, I have breathed the good smell of our Jewish home. The Jews have lived there their traditional Jewish life till everything has gone up in smoke at the time of the second world war.

I am the son of Sheine-Feige and Yehiel Weinstein. My mother has given birth to 12 children and I was the 12th child in our family. I spent my childhood and my youth in Lomaz.

Hard was the life of the Jewish working people. Heavy was the burden borne by our mothers. Quietly, without complaints, they have borne it. In most households, the mothers did alone with their own hands the cooking and baking, the cleaning and washing, and they even carried alone the water from the well...

I remember a few scenes from our life in Lomaz and I believe they reflect the Jewish life in Poland in those years, in little townships like Lomaz.

In those first years of childhood, I learned in a cheder like all boys in this town. Near the cheder lived a tile-maker and when a horse-cart arrived to load the tiles, we, the cheder-boys, used to help him load and in return the coachman allowed us to travel a little with him on top of the cart.

Abraham Weinstein

Once it happend that I fell off the cart and the wheel broke my two legs. My sisters Perl, Freide, Tsirl and Esther came running and carried me home. I was lying six months with plaster-bandage on my legs and after I recivered I continued to study in cheder.

When the Firs World War broke out, I was 6 years old. As we know,

The German occupation of Lomaz led to a radical change in the economic and political situation in the city.

First, of all, the German authorities confiscated all the merchandise and within a short time the city was emptied of its stocks. The peasants were required to deliver to the military authorities part of their farming products. Heavy punishment was imposed on those who did not deliver their contingents.

The German posted military guards on the roads. The soldiers controlled the peasants to prevent them from bringing any foodstuffs into the city. They had to deliver all supplies to German authorities.

The population got special ration cards for a limited quantity of foodstuffs. In such an abnormal situation, the people were starving and the result was the smuggling of foodstuffs from the villages into the city.

Due to the shortage of necessary supplies, a typhus epidemy broke out. Besides, the Germans imposed a system of forced labour. The adult population was compelled to carry out hard physical work for a minimal pay. During the German occupation the inhabitants were allowed to go out into the streets only during the hours approved by the police.

Every citizen had to carry with him appropriate documents — various papers — especially a „work certificate". Moreover, the German authorities imposed a special tax — the so-called „Kopfsteuer" on each inhabitant: The Germans also took from the city various metals, such as copper. They took off the metal frames. From the doors even candlestickes had to be delivered to the Germans.

On the other hand, a change for the better occured in social life. There was a revival of culture. Activities developed in all sectors of Jewish society in Lomaz, among the Zionist organisations as well as Left-wing groups, such as the „Bund", etc.

Two important events took place in 1917: The February revolution and the October revolution in Russia, and for the Jews — the Balfour Declaration, that was celebrated by the Zionist social circles in Lomaz.

The Jews of Lomaz suffered more than others because the fire broke out on Shabbat and to save the household goods, it was necessary to harness a horse to a carriage and pious Jews are not prepared to do this on Shabbat.

There were differences of opinion among the Jews and finally some of them succeeded in saving their belongings.

Soon after the fire in 1915, the population of Lomaz started to take part in the hard job of rebuilding the burned houses.

Usually they built wooden one-storey houses with one and a half or two rooms. But the building costed a lot of money and most of the Jews in the city could not afford such enormous investments. They were helped by the local Jewish loan fund, and especially the American Joint Distribution Committee was prepared to grant loans in significant compared with the conditions prevalent in those days.

Another important factor was the mutual help of the Jews of Lomaz, skilled workers, carpenters and constructors, based on the principle: I shall help you to build your house and you will help me to build mine.

THE GERMAN OCCUPATION 1915—1918

The Russian army abandoned Poland in 1915 when the Germans invaded the country. They occupied Lomaz till 1918.

After a year of war, it became clear to the population of Lomaz, that the Russians, who suffered defeats on the front, will withdraw their military forces further to the east and evacuate a large part of the population, including Jews.

Some of the Jews of Lomaz decided to leave the city, but the majority remained. Those who fled to Russia wanted to get away from the frontline.

After a short artillery bombardment, the German army marched into the city and, after occupying Baranowich in the autumn of 1915, the German invasion came to a standstill on this front till February 1918. With the occupation of the Biala district, the Germans declared the whole area as a military zone and cut it off from the neighbouring districts.

LOMAZ BETWEEN THE WORLD WARS

Shabbath, Tisha Be'av (5)674 (1914), Lomaz was shocked by the news that a war has broken out between Austria and Serbia, that turned a few days later into a world war.

Germany declared war on Russia and sent its army there mobilization orders appeared in the streets of Lomaz. The Jews of Lomaz were warried and sad. The recruits were given short notice to liquidate their affairs. The families of the recruited soldiers experienced hardships when their supporters had to depart for the front. Cries of children were heard everywhere. Large crowds accompanied the mobilized soldiers who departed in horse-carts and carriages to join their military units.

Vivid trade was going on among the Jews of the city, who supplied goods and foodstuffs for the army. Gradually, the economic situation in Lomaz improved. The shops opened again. The peasants brought products into the city and bought the necessary articles like soap, salt, coffee etc.

The municipal marketing organs forced the shopkeepers to open their premises on Shabbath. But the situation became worse, because the Russian army was forced to retreat from the front in July 1915. The economic conditions deteriorated at once. The goods and products disappeared. Columns of the retreating Russian army marched through the city, refugees arrived, including Jews who moved eastward.

The situation of those families who had not prepared foodstocks in time was especially difficult. Because of the undernourishment, diseases were spreading and epidamies of typhus and dysenteria too.

The war penetrated every Jewish home. The repercussions of the military operations on the front were felt in the city. War changed the way of life of the people.

The Russian army left Poland in 1915 and the Germans came and ruled three years. When the Russian army retreated from Lomaz, the Russian Cossacks burned the city from all sides. The fire destroyed whole streets and many houses were ruined.

Leaflets were distributed in Polish towns calling for the boycott of Jewish business: „Pole, buy from your own people" („Swoj do swego po swoje").

Jews who lived in such an atmospere in Poland were looking for a way out and the solution was: emigration. Many Jews emigrated to America, Brazil, Chile, Argentina and other countries, but the main country of destination for Jewish youth was Eretz-Israel.

Among the emigrants were, of course, also Jews from Lomaz. The biggest Jewish Community of emigrants from Lomaz developed in America. This was the only community that built an organization of self-help with a budget and a status of its own and with voluntary executive bodies.

The surviving Jews from Lomaz before the Second World War and after it have mostly made aliyah to Israel where they met those who came to Eretz-Israel before the war. After the U.S.A., it became the biggest Lomazer Communiy.

Smaller or bigger groups from Lomaz are concentrated in the following: Argentina, France, Australia, Brazil, Canada, Uruguay and other places. In those countries they have also became integrated, some better, some worse, bul all maintain relations and ties with Israel where they have close and distant relatives.

The Lomazer Jews all over the world have been blessed and rich with children and grandchildren who are the generation that continues the tradition of Lomaz.

The wish of their parents was and remains to continue the contact with Israel in cooperation with the young generation who was born in various countries and together they weave the Lomazer chain and tradition wherever they live.

those days is described in the weekly „Szedlecer Wochenblatt" of the year 1932. A. Tchernobrode writes:

„When the pogrom of Siedlec started in 1906, many Jews began to emigrate from a large number of cities around Siedlec to the United States. In those years, Lomaz became part of the district of Siedlce. In that wave of emigrants came also the first emigrants from Lomaz to America".

The independent state of Poland was founded after the First World War. Although Jews supported it and Jewish soldiers of the Polish army fought for it, massive attacks, accompanied by pogroms were staged against Jews, with the participation of soldiers, belonging especially to the military units of the Halertchikes and the Poznantchikes (units of General Haler and the city of Poznan — translator remark).

The attitude of the Poles toward the Jews became still stronger in Poland. This found its expression in open assaults by hooligans against Jews and pogroms broke out in various Polish cities.

In the town of Przitik incited peasants demolished the stands of Jewish traders in the marketplace, robbed their merchandise and killed several Jews.

In the city of Minsk-mazowieck a pogrom erupted after a Jewish soldier shot in despair a Polish gendarme who harassed him.

One should remember also the pogrom in Brisk that lasted almost a whole day and costed Jewish casualties. These excesses enraged the Jewish public in Poland and all over the world.

The Jews in Poland reacted strongly against the antisemitic declarations of Madame Pristorowa who spoke against the Jewish ritual slaughter of animals. A „numerous clausus" was introduced in the Polish Universities. Jewish students were ordered to sit at the left side of the classroom — on the so-called „ghetto-benches".

The Polish government declared an economic war against the Jews, that found its expression in the word „Avszem" voiced by General Slawoj Skladkowski who was Prime Minister at that time. He said: „Pogroms against Jews to exterminate them bhysicaly — is not allowed, but fight them economically — why not..."

Bottom Line, right to left: Joe Post, David Kaiser, Estelle Keitel, Gerald Keitel, Jack Mandell, Max Berman, David Silverstein. Middle Line, right to left: Harry Bronstein, Sam Soroka, Ida Soroka, Sam Goldshore, Wm. Steinberg, Coppel Blechman, Sholem Zuckerman, May Silverstein. Top Line, right to left: Abraham Mandell, Bernard Goldshore, Morris Greenspan, Boris Shiffman, Rose Bigman. Missing in this picture: Irvin Engelman, Sonia Goldshore, Irene Gruman, David Katzman, Shirley Slansky and Irvin Tennenbanum.

For the Jewish leaders in Lomaz, the idea of Jewish national policy was alien. Till the first Zionist pioneers appeared, no struggle divided the Jewish community council in Lomaz. The social activists at that time operated with the narrow framevork of the limited Kehilah activities.

The socialist movement started its development in Lomaz in the beginning of the 20th century. Emissaries from the big cities of Biala, Brisk and Warsaw visited Lomaz and with the help of conscous youthful supporters they preached socialism and distributed illegal revolutionary literature, that called to overthrow the Tzarist regime.

At that time started the organized activity of the „Bund" who staged political demonstrations in the larger neighbouring cities. They marched with red banners and chanted revolutionary songs till they were dispersed by the local gendarmes. These demonstrations had some effect in Lomaz, too.

After the revolution of 1905 in Russia was suppressed, came days of depression and persecutions. The economic situation was hard and the chance to find a job was small. Most of the intellectuals left the city and this trend had repercussions in the cultural and social field.

The popular classes were still culturally backward. The Tzarist regime made the economic conditions of the Jews difficult in many ways and in order to improve the situation, the Jews of Lomaz organized various sociali institutions for mutual help, but the center of all social organizations remained the community council.

THE EMIGRATION OF THE JEWS OF LOMAZ

The emigration the Jews from Lomaz started at the time when Poland belonged to the Russian Empire. The emigration was a result of social upheavals in Czarist Russia. Parallel with these upheavals started a wave of Antisemitic outbursts, that led to grave incidents and pogroms on various cities of Russia.

These events effected, of course, Lomaz, too. The situation in

after the prayer. His Hassidim forgot all their troubies, they formed at once a human chain and danced with great excitement. The Christians used to wonder how poor Jews, who have enough worries to make a living, are so merry. It was said about the Hassidim in Poland, that if Jews are singing and dancing, they are probably hungry...

AT THE THRESHOLD OF THE 20th CENTURY

The 20th century was about to begin. The established frameworks of the traditional way of life were going to break up. The number of intellectuals in the town was growing.

The first seeds of Zionist ideas were sprouting in a national renaissance, especially among the middle-class. On the other hand, the radical socialist movement was gaining strength among the workers and popular sections, which caused ferment inside the community. Life demanded changes.

Supporting the old Yishuv in Eretz-Israel was a tradition since ancient times. Emissaries from Eretz-Israel used to visit Lomaz and raise money for the Rabbi Meir Baal Haness „Pushke". The fund-raising box was hanging almost in every Jewish home and women used to throw a coin into it on the Sabbath eve before blessing the candles.

„Hovevei Zion" had also some influence in the town. They were active in the raising money for „settling Eretz-Israel" and recruiting members and donors.

The Zionist Movement, that started its activities in Lomaz with some delay, had also helped a lot that the Haskalah movement should find support among the young generation. Of course, Zionism was „out" in the Hassidic circles and the sympathizers of the idea were strongly suppressed.

The national Zionist trends, that aroused in the first years of the 20th century excitement among the Jewish masses, achieved finally a breakthrough in a world of political and national indifference.

from 1869, was the son of Reb Zushe Halevi Horvitz — the grandson of the „Visionary" Rabbi Yaacov-Halevi Horvitz of the sacred Jewish community of the Lublin.

Reb David Horvitz is considered as one of the important Rabbis of his generation. He was one of the distinguished young Hassidim of Reb Menachem Mendel Morgenstern of Kotzk.

Rabbi David Horwitz of Lomaz had published the book „Zikaron Zot" which was written by his grandfather Rabbi Yaacov Yitzhak Halevi Horvitz. The book was published in many editions in many places. In the „Hascamot" of the book it is written: „Rabbi David Horvitz the head of the Jewish Court of the sacred community of Lomaz had met Rabbi Yaacov Arieh of the sacred community of Radzymin at Warsaw who gave him his consent for the publication of the book „Zikaron Zot".

Rabbi David Horvitz died on the eve of Shavuoth 1906 (Source: „Eked Sefarim" of Friedberg).

Rabbi Zvi Hirsh of Lomaz, born in 1852, son of Reb David Morgenstern of Kotzk — a grandson of Reb Menachem Mendel Morgenstern of Kotzk.

In 1873 he was an Admor in Radzymin, he moved to Lomaz and took a seat in the Rabbinate. Later he moved to Warsaw, died on the 3rd of Elul (5)686 (1926).

Friedman writes in his book „OTZAR HARABBANIM" (Treasure of Rabbis):

„Reb Abraham Pinhas Morgenstern, born in 1877, son of Reb Zvi Hirsh of Lomaz, has been Admor in Lomaz, Szedlec and Warsaw. He was very famous in the Rabbinical world. Reb Abraham Pinhas died in the time of the Holocaust (1942). All three sons of Reb Zvi Hirsh Reb Yaacov-Yitzhak, Reb Abraham-Pinhas and Reb Mendel, perished too during the Holocaust".

In Lomaz were also Hassidim of Braslav, whose founder was Rabbi Nahman of Braslav. He founded a new Hassidic method, that exist till today.

Rabbi Nahman called in his books for the unity of the heart, the soul and enthusiasm. The main thing is the fervent dance immediately

SYSTEMATICAL GROWTH OF THE JEWISH POPULATION IN THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY

In the second half of the 18th century one may point to a substantial growth of the Jewish population in Lomaz and especially toward the end of the 18th century we find indications of this growth in various sources.

Thus, for instance, we find in the Jewish Encyclopaedia in the Russian language, 10th volume-book published in St. Petersburg by Brockhaus-Efrom 1908—1913, the information that in the count of 1766 there were 475 Jewish taxpayers in Lomaz, not including children up to the age of one year.

The population count included also the Jews from surrounding villages. The researchers state, that infants up to the age of one year constituted 5% of the total number of Jews, which means that the total Jewish population in Lomaz was at that time 500 individuals.

In the following years Lomaz developed well economically and parallel with the economic growth came also an increase in the number of Jews in the town. The Jewish community in Lomaz was already soundly based at that time and had deep roots.

Dr. Raphael Mahler, in his research work „Statistics of Jews in the District of Lublin in the years 1765—1766", mentions the groups of towns according to the size of the Jewish population:

9 towns with 500 to 1000 Jewish inhabitants,

11 towns with 250 to 500 Jewish inhabitants,

7 towns with less than 100 Jewish inhabitans.

Lomaz belongs to the category between the first and the second grouq and is considered as a medium sized community according to the number of Jewish inhabitants.

OUR MASTERS AND TEACHERS (ADMORIM) AND HASSIDIM IN LOMAZ

In Lomaz there were highly honoured Admorim of the Hassidic dynasty of Kotzk.

Rabbi David Horvitz, Rabbi and head of the yeshivah in Lomaz

1665, Jan Kazimir, King of Poland

In 1665, King Kazimir of Poland declares:

...„On the request of the chief-lobbyist of the Polish Jews, Rabbi Moshe Ben Mordechai, because the Jews have to pay the head-tax, they are exempted from all other taxes (Moshe the chief-lobbyist of Poland is the son of Rabbi Mordechai of Lomaz).

1658, Jan Kazimir, King of Poland

In 1658, King Jan Kazimir declares, that the economic situation of the Jews in Poland is very bad, it is hard for them even to pay the head tax. The Polish authorities have to take care of their safety on the roads as well as in the apartments. They have to take care of returning them their property that has been taken from them by force in the time of the wars and that is in the hands of various persons.

Lomaz after the annulation of the Jewish autonomy

The autonomy of the Jews of Poland-Lithuania was abolished on the order of the Empress Jekateherina in a law of the Polish Sejm of the 7th May 1764. The Polish Sejm decided that the taxes that are paid by the Jews are far less than what should be paid according to the calculation based of the number of Jews.

The Sejm decided to carry out in the whole Kingdom a count of all Jewish individuals, with the exception of children who are not yet one year old. The tax was decided in the amount of 2 Polish guilden per capita. Generally, a head-tax that is not based on the amount of income of the family, contradicts social justice. On the other hand, with regard to the Polish Christian population, the head tax was only applied in cases of emergency, in a time of war.

The commission that has carried out the population count, included the heads of the community: The Rabbi, the Rosh Kahal and the Shames. The fourth member was a Catholic supervisor, who has to declare by oath, that the count was carried out according to the law. The three Jewish representatives of Lomaz community have to declare the oath in the synagogue before the Torah Book.

communities (the name of 21 communities are specified), among them Abraham Ben Shlomo, chief secretary of the synagogues in Poland, and Rabbi Moshe Ben Mordechai — chief lobbyist of all Jews in Poland, whose place of residence is in royal palace — appeared before the secretariat of the book of records and have asked to note in the books in their own name and in the name of the representatives of the communities of all Jews in Poland, as follows:

...„We have presented our especially hard situation and the persecutions by the military men, who have taken on the account of the debt not only property but also lives. The secretary of the book of records **Kazimir Kawalkowski** has brought into the royal treasury 26,000 Zloty to pay the military.

...This has helped us a lot and we pledge to pay this amount in instalments. If we do not pay the debt in time, it will be permitted to apply against us and against all Jews in the whole of Poland various means of punishment in the markets, on the roads and also in our apartments — to arrest, seize the merchandise and confiscate it, close the synagogues, confiscate the houses and let Christians dwell in them till the debt is paid...

Jaroslaw, 3.1.1666

The finance department of the Kingdom has issued payment regulations for amounts of money for military personnel, that Jewish leaders and communities should pay.

During the action by the military, property was taken and there were also cases when Jews were murdered... The finance department has taken hostile step against the Jews.

1664, Jan Kazimir, King of Poland

In 1664, King Jan Kazimir gave the last warning to the Jews in Poland:

... "If the Jews won't pay at once the head tax, they will be arrested soon and their goods will be confiscated in the cities and on the roads"...

Cossacks to the towns of Lithuania and into the holy community of Lomaz and there they killed 200 Jews".

The Jewish Encyclopaedia in the English language also points out: „The Cossacks of Bogdan Chmielnitsky murdered during the war against Poland in 1648 200 Jews in Lomaz"...

The Cossacks riots in the years 1648/49 are named in the Jewish History books „Gezeirot Tah Vetat" (according to the years of the Jewish calender) and in 1650 the Jewish Committee of the Four Countries proclaimed the 20th of Sivan as a Day of fast.

RABBI MOSHE BEN MORDECHAI OF LOMAZ THE REPRESENTATIVE AND CHIEF LOBBYIST OF THE JEWS IN THE WHOLE OF POLAND

Jan Kazimir, King of Poland **18.5.1666**

It was registered in the book of records of the Polish Kingdom: Upon the request of the representatives of all Jewish communities in Poland, who have decided to appoint Rabbi Moshe Ben Mordechai as representative and chief lobbyist of the Jews in the whole of Poland.

Rabbi Moshe Ben Mordechai has expressed his readiness and consent to represent the Jews in the whole of Poland whole-heartedly and in the best possible way. He is authorized to conclude, conduct and close various agreements, to represent the Jews of the Polish Kingdom in various state organs and institutions. To end conflicts wherever it was necessary, to accuse in the court, to defend the Jews, as well as to appeal to higher courts.

Signed in Polish by:

Abraham Ben Shlomo — Secretary of the Synagogues in Poland.

Jan Kazimir, King of Poland **Jaroslaw, 3.1.1666**

We herewith announce that the representatives of some Jewish

A rich Jewish life of Torah studies and social activities flourished in these Jewish localities. The large non-Jewish population of these provinces were Pravoslaw Ukrainians. They constituted the peasant masses in the villages and also part of the inhabitants in the towns.

The big landlords — the wealthy upper classes — were mostly Catholic Poles and the provinces were under the rule of Poland.

The rich Polish landlords and high officials opperessed the Ukrainian peasants brutally. Repeated revolts by the Ukrainians, who were led by the Cossacks, broke out on the land estates.

The Cossacks leaders used to argue, that the Ukrainian people is oppressed not only by the Polish rulers, but also by the Jews who serve the rich Poles and manage their lands estates. Therefore, when the Ukrainian peasants rioted, they used to attack not only Poles, but also Jews.

Several of these riots occured in the beginning of the 17th century, but they were all suppressed.

In 1648, the revolt broke out under the command of the Cossack leader Bogdan Chmielnitsky. The fire of the revolt spread over the whole of the Ukraine, Podoliya and into the district of Lublin.

The incited blood-thirsty Cossacs attached not only Poles, but also Jews. More than a quarter of a milion of Jews were in hundreds of towns and villages. The Cossacks staged savage pogroms, described in a book „Yeven Metzula" by Nutte Hannover. This is the main source of information on these events by somebody who experienced them personally and whose father Moshe perished during their course.

The Jews died as martyrs. The Cossacks used to carry out massacres, they advised sometimes the Jews to accept conversion to save their life, but only in isolated cases the Jews could not resist the temptation. Most of them refused to accept the Christian religion and died.

The savage Cossacks killed their innocent victims with special cruelty and destroyed everything.

Shmuel Feibish writes in a collection of documents named „Tit Hayven" on that era: „From Lublin and other cities came the

79 personalities signed the statutes, including many Rabbis, heads of communities, starting from 1623 till 1761.

Among the outstanding personalities who signed the statutes of the „Book of the State" are two Rabbis of Lomaz: Rabbi Moshe, head of the Rabbinical court of Lomaz (1685) and Rabbi Yaacov of Lomaz (1679—1695). Both Rabbis of Lomaz are mentioned in several sources.

RABBI ZEEV WOLF

The book „Otzar Harabbanim" by Friedman tells the following facts:

"Rabbi Zeev Wolf, son-in-law of Rabbi Shaul Wohl, a famous Gaon in Lomaz and Brisk in 1640, is mentioned in the book by Y. Feinstein, „Ir Hatehilah" (City of Glory) — a collection of documents on Brisk. He writes as follows:

„The Gaon Zeev Wolf, son-in-law of the Head who was during his childhood President of the Court of Lomaz in Poland and later was received in Brisk (Rabbi Zeev Wolf) was previously a Rabbi in Lomaz and later in Brisk. This was probably at the end of the 16th century or in the beginning of the 17th century."

Reb Zeev-Wolf was the first Rabbi in Lomaz about whom documents exist, possibly also because he was member of the famous family of Shaul Wohl. It is also possible because he was a son-in-law of the Lomazer Rabbi Zeev Wolf, he tried to ask favours from the Grand Duke Radziwil to help the city of Lomaz in general and the Jews of Lomaz in particular.

200 JEWS OF LOMAZ PERISHED DURING THE COSSACK RIOTS 1648/49 (Slaughters of TAH and TAT)

A considerable number of Jews lived in the territories of eastern Poland, East Galicia and Ukraine in the 16th and 17th century. These Jewish inhabitants of various towns and villages engaged in commerce, handicraft, managing estates, etc.

Dubnov says: „On the 15th of March 1638 King Wladislaw IV abolished the privileges of 15th December 1637 that gave the nobleman Paulus Stodzinski the right to take some tax from the Jewish synagogues".

...„Upon the request of the lobbyists Shmuel-Mendl and Mordechai Nekel, who intervened with the King in the name of all Jewish communities" (Mordechai of Lomaz was known in the official state circles by the name of Marcus Nekel).

1623: Prof. Shimon Dubnov writes:

„In a detailed financial report, that refers to the years 1621, 1622, 1732, it was decided that the community of Brisk will pay the debts on the account of „Vaad Medinoth Lita", and among others also for Rabbi Oizer of Brisk with regard to the penalty of 20 Kop. paid for a criminal 100 Kop. for Michael of Lomaz 4 Kop. and additional 7 Kop., as well as debts according to the old book (probably this is the Book of „Vaad Arba Aratzoth").

1631: Prof. Shimon Dubnov writes:

„It was decided to help the Jews of Lomaz with 200 Zloty for the purpose of building a wooden synagogue in Lomaz, if they will make efforts to get permission".

...„Regarding the building of a synagogue of stones, the Vaad Medinoth Lita will contribute additional 200 Zloty".

This is the first document which proves that the community of Lomaz has built a new synagogue in the first half of the 17th century.

Rabbis of Lomaz whose signature appears in the Book of the State (Pinkas Hamedinah)

1644: The statutes determined the signatures in the „Book of the State" in the following sequence:

a) Rosh Medinah of the Jewish community of Brisk,

b) Rosh Medinah of the Jewish community of Grodno,

c) Rosh Medinah of the Jewish community of Pinsk.

Anybody who is above the age 60 must be honored and placed higher in the list of regulations.

In 1628, „Vaad Medinoth Lita" decided annual amounts of money to sent for dowries for 30 poor brides. The money will be donated by the communities of Brisk, Grodno and Pinsk.

For Brisk and the neighbourhood it was decided that they participate each year in the dowry for 12 poor brides. A meeting of „Vaad Medinoth Lita" in 1639 discussed the problems of the missionaries, who steal the souls of Jewish children and force them to convert to Christianity.

It was decided to save the unhappy children from conversion at the cost of the community, and if the parents agree to their own conversion, it is necessary to save the children.

Delegates were chosen in 1628 to represent the „Vaad Medinoth Lita" in the Polish Sejmik (state council). The representatives were:

Rabbi Yeshayahu of the community of Vilna,

Rabbi Baruch of the community of Brisk,

and the officer Rabbi Mordechai of Lomaz.

These were representative authoritative personalities who had the power and the courage to appear in the palace of the King and face his ministers.

These representatives stayed all the time in Warsaw during the meetings of the state council and took care that the decisions taken should be favorable for the Jews. They also made efforts to limit the size of the „head tax".

The lobbyist was also authorized to give a pledge with regard to the tenancy of the total „head tax". In the issue were also invoved the heads of the Rabbinical courts of Brisk, Grodno and Pinsk.

In „Book of the State" (Pinkas Medina) by the great historian Prof. Shimon Dubnov it is written: „Mordechai of Lomaz (Lobbyist of the State). It is certain that Mordechai of Lomaz and others are blessed with a great variety of leadership abilities, when they represented in Warsaw 30 communities".

...„It was necessary to have knowledge in the conduct of negotiations, to influence and persuade that the Jewish side is right and also to know the language used in the royal palace".

1638: „Pinkas Lita" (the Book of Lithuania) by Prof. Shimon

a Christian who kills a Jew is to be punished by a death penalty and his property is confiscated.

The Jews made every effort to secure these rights in order to lead a decent life and to be loyal to the laws of the state, but in reality they had to struggle for their survival, and for their economic existence against many hostile forces.

LOMAZ AND THE „VAAD ARBA ARATZOT" (COMMITTEE OF THE FOUR COUNTRIES) IN LITHUANIA

A meeting of the heads of the Jewish communities took place in Brisk in 1623. One representative of the community of Lomaz was present when it was decided to found the „Vaad Arba Aratzot" and to form a special „Committee of the States of Lithuania".

The new „Vaad Medinoth Lita", whose center was in Brisk, represented 30 communities, including also Lomaz, as well as Rossosz. These 30 towns occupied a large geographical area.

A statute of 100 regulations was adopted, including the following:

a) Determining the competence and the boundaries of the administration of the chief communities, methods and elections for the social and religious institutions.
b) Nominating the official assessors who decide the amount of taxes for the rich, the middle class and these with a low income.
c) Lobbing with the appropriate organs of authority in the case of bad decrees and blood accusations.
d) Imposing penalties on Jews who do not obey a verdict or behave immorally.
e) Educational problems of the community and of the neighbourhood. Supporting Yeshivoth and tuitors and participation of the communities in their expenses.
f) Nominating a Rabbi or a Shamash as well as an official arbitrator by secret ballot and with a majority of votes.
g) Fund-raising on Rosh Hodesh and during Yamim Noraim for our brothers in Eretz-Israel.
h) Modesty and simply clothing, avoiding wasteful behaviour.

THE SHAPING OF THE JEWISH COMMUNITY IN LOMAZ

This chapter begins at the time when Jews settled in Lomaz. The arrival of Jews in Lomaz was a result of the universal process of emigration of Jews from Western Europe and this emigration was caused by persecutions against Jews who were forced to leave their former ploces of residence.

Thanks to the wave of Jewish emigration from Western Europe to East European countries, the Jewish community in Poland was reinforced. Among the new arrivals were mainly merchants and craftsmen who saw in Poland a country with economic possibilities.

What was the motive behind the readiness of the feudal rulers of Christian Poland to accept the masses of Jewish refugees from Austria and Germany ?

The reason that the gates of Poland were opened for the Jewish refugess, was first of all — the Polish need for development. An intensive domestic colonization started in the country. The population of Poland was still scarce and each new wave of immigrants, especially of those experienced in handicrafts, trade and business, was welcome and useful.

After its unification with Lithuania, Poland became a great power, that needed additional forces fo the development and defense of the country against the many enemies threatening it from outside.

Lithuania was especially interested in the settlement of Jews, because it was much less developed than Poland.

In 1388, Vitold, the Duke of Lithuania, recognized the rights of the Jews in his country, based on the Polish rights of 1264, granted by King Boleslav V. Prince of Kalisz. In 1334, the King of Poland, Kazimir the Great, confirmed and extended these rights, that became the fondation for the lives of many generations of Jews in Poland.
The following are some of these laws.
The Decree of the Right of Residence,
The Right to Buy and Cultivate Land.

The Right to move freely in the country without any limitations. The law forbidding to accuse Jews of Ritual Murder. The decree that

BOOK COMMITTEE IN THE U.S.A.:

Max Berman

Jerry Keitel

Estelle Keitel

Bernard Goldshore

Shulim Zuckerman

Joseph Post

David Silverstein

BOOK COMMITTEE IN THE ISRAEL

Shifra Spokoiny

Abraham Spokoiny

Sarah Mandel

Simcha Appelbaum

Moshe-Nachum Berman

Efraim Appelbaum

Bunim Silverstein

Towa Mager

Beniamin Himelfarb

Yakov Yablonka

THE MATERIAL IN THIS BOOK
Was Commpiled, Elaborated and writen
by Simcha Appelbaum

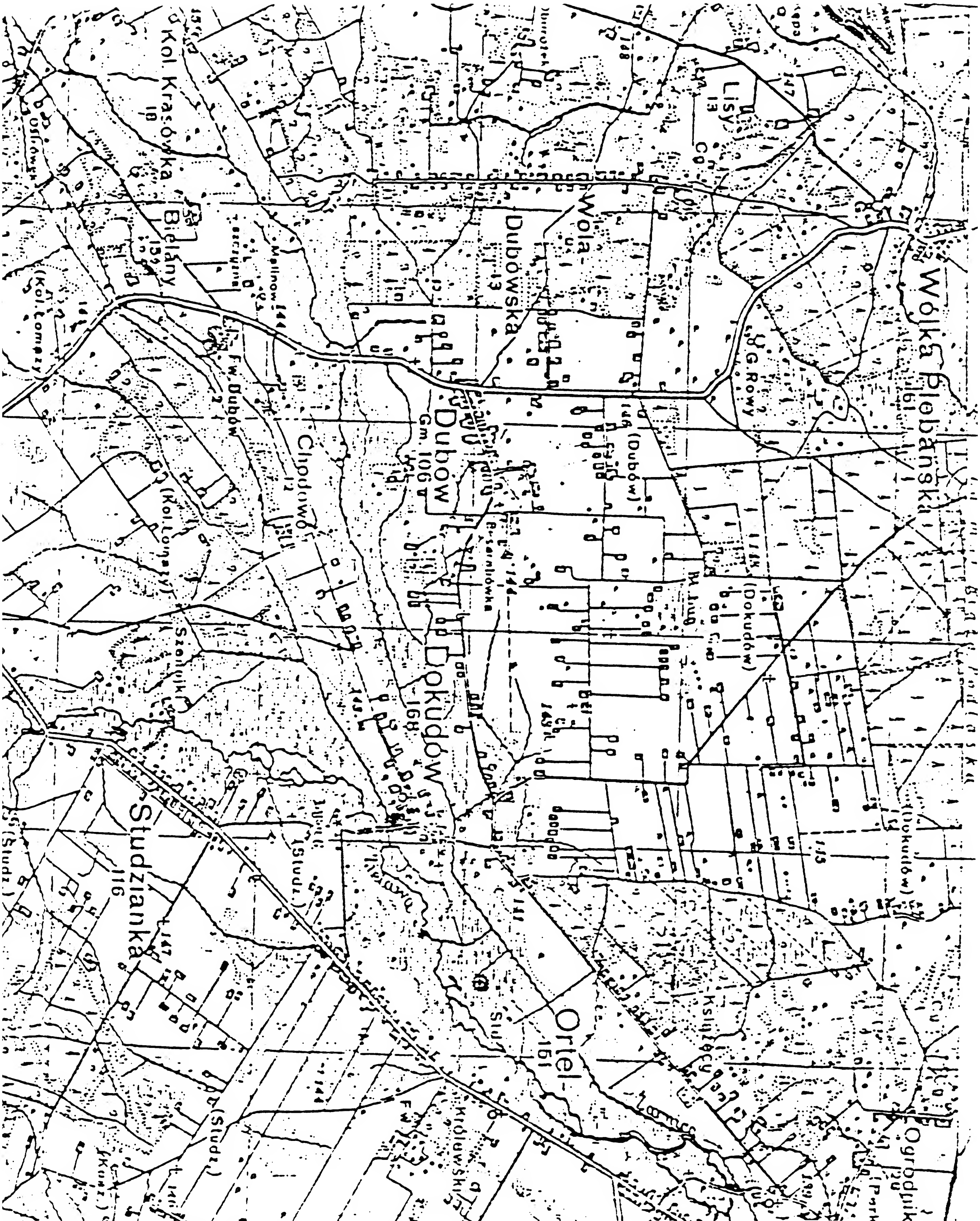
THE LOMAZ BOOK

A MEMORIAL TO THE JEWISH COMMUNITY OF LOMAZ

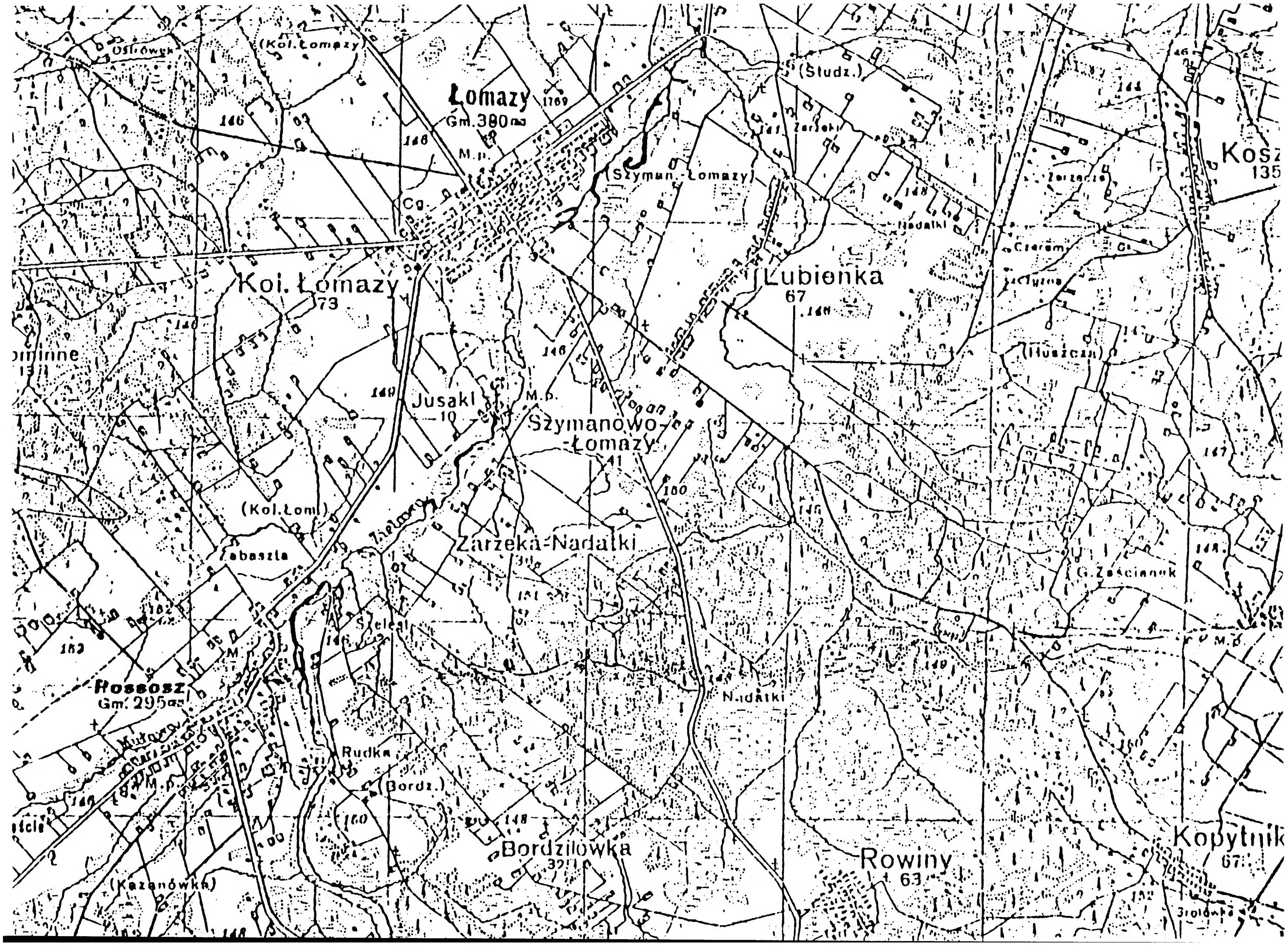
Editor
YITZHAK ALPEROVITZ

PUBLISHED BY THE LOMAZ SOCIETY IN ISRAEL
WITH THE PARTICIPATION OF THE LOMAZ SOCIETY IN
THE UNITED STATES OF AMERICA

TEL-AVIV, 1994

*PXV
(Lomazy)
95 - 2709

Łomazy
Gm. 380
Kol. Łomazy
73
(Kol. Łomazy)
(Szymun.-Łomazy)
(Studz.)
Lubienka
67
Kosz
135
Jusaki
10
Szymanowo-Łomazy
41
(Huszcza)
(Kol. Łom.)
Zarzeka-Nadałki
Nadałki
G. Zaścianek
Rossosz
Gm. 295
Rudka
(Bordz.)
Bordziłówka
Rowiny
63
Kopytnik
67
(Kazanówka)
Ostrówek